

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ
AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR İNSTİTUTU

ARİF MUSTAFAYEV

İNGİLOYLARIN MADDİ MƏDƏNİYYƏTİ

(tarixi-etnoqrafik tədqiqat)

ÇAŞIOĞLU
2005

*Əsərin çap olunmasında lütfkar səylərini
əsirgəməyən dayanatlı ziyalı dostum
İlham Teymur oğlu Pirməmmədova səmimi
qəlbdən minnətdarlığımı bildirirəm.*

Elmi redaktoru: tarix elmləri doktoru, prof. Qəmərqah Cavadov
Rayçilər: tarix elmləri doktoru Qəmərqah Cavadov
tarix elmləri namizədi Həbib Məmmədov
tarix elmləri namizədi Şirinbəy Əliyev

Mustafayev A.N. İngiloyların maddi mədəniyyəti (tarixi-etnoqrafik
tədqiqat). Bakı: Çapaşoğlu, 2005. – 224 s., şəkilli.

Əsərdə Azərbaycanın etnik palitrasında görkəmli yer tutan ingiloyların maddi mədəniyyəti tarixi-etnoqrafik baxımdan hərtərəfli nəzərdən keçirilib təhlil olunmuşdur. İngiloyların mənşəyi və etnik tarixi ilə üzvlü surətdə bağlı olan maddi mədəniyyət ünsürlərini araşdırarkən müəllif əsas diqqətini Azərbaycan tarixşünaslığında kifayət qədər tədqiq olunmamış bir məsələyə – Alazan vadisində tarixən qarışıq, yaxud sıx qonşuluq şəraitində məskunlaşmış müxtəlifdillilik etnosların birgə səyləri nəticəsində yaranmış mədəniyyət örnəyinin müxtəlif səciyyəli dəyişməsinə yönəltmişdir. Bu ortağ mədəniyyətin yaranmasında ümumi oxşar cəhətlərlə yanaşı, hər bir etnosun, o cümlədən də ingiloyların özünəməxsus payı, fərqli xüsusiyyətləri olmuşdur. Əsas diqqət də məhz etnosun genetik kökləri ilə bağlı olan həmin xüsusiyyətlərin araşdırılmasına yönəldilmişdir.

Geniş və zəngin etnoqrafik çıl materialları və ədəbiyyat məlumatları əsasında maddi mədəniyyətin bütün sahələri: yaşayış məskənləri, ev tipləri, təsərrüfat tikililəri, xalq geyimləri, bəzək, ənənəvi yeməklər, içkilər, mətbəx qabları və məişət müxtəlifliyi, xalq nəqliyyatı vasitələri, gəllər, körpülər, keçidlər küllü halında ilk dəfə etnoqrafik cəhətdən tədqiq olunmuş, onların tipoloji nüfuzi və yayılma arealları müəyyənləşdirilmişdir.

Azərbaycanın tarixi etnoqrafiyasında ingiloyların maddi mədəniyyətinə həsr olunmuş ilk monoqrafik tədqiqat işi olmaqla ehtibarlı ilə əsər etnoqraf, sosioloq, arxeoloq, dilçi, mədəniyyətşünas və digər ictimaiyyətiçilimlər, habelə tələbələr və dünya xalqlarının etnik tarixi ilə maraqlanan bütün ziyalılar üçün nəzərdə tutulmuşdur.

GİRİŞ

Polietnik tərkibə malik olan Azərbaycan xalqı zəngin maddi və mənəvi sərvətlər yaratmışdır. Bu böyük mədəni irsin elmi əsaslarla hərtərəfli və dərinlən öyrənilməsi Azərbaycan etnoqrafiyası qarşısında duran ən aktual tədqiqat problemlərindən biridir. Ənənəvi maddi mədəniyyət ünsürlərinin tədqiqi təkcə elmi əhəmiyyətinə görə deyil, həm də mühüm əməli məna kəsb etməsinə görə də tarixi etnoqrafiya problemləri sırasında müstəsna yer tutur. Belə ki, maddi mədəni sərvətlər hər bir xalqın keçdiyi ayrı-ayrı tarixi inkişaf mərhələlərində onun sosial-iqtisadi və mədəni-texniki təkamülünün əsas göstəricilərindən olub, həm də müəyyən mənada onun icimai şüur səviyyəsinin nəyə qədər olduğunu göstərən mühüm etnik təzahürlərdən biridir. Bu mənada maddi mədəniyyət ünsürlərinin təşəkkülü və tərəqqisi, həm də ümumən sosial-iqtisadi inkişafın ümdə göstəricilərindən biri olmaqla ehtibarlı xalqın etnik tarixi ilə üzvi surətdə bağlıdır. Ona görə də maddi mədəniyyətin araşdırılması xalqın etnik tarixinin bir çox qaranlıq məqamlarının aydınlaşdırılmasına kömək edən olduqca mötəbər və təkbizolunmaz informasiya verir. Bununla belə, maddi mədəniyyət elementlərinin təşəkkülü ölkənin bu və ya digər bölgəsinin təbii-coğrafi şəraiti və etnososial amillərlə şərtləndiyindən bütövlükdə xalqı əmələ gətirən etnosların hər birinin fərdi, spesifik xüsusiyyətləri onda özünə məxsus yer tutur. Ona görə də Azərbaycan xalqının təşəkkülündə mühüm rol oynamış etnosların hər birisinin məişət və mədəniyyətinin, o cümlədən də onların maddi mədəniyyətinin dərinlən öyrənilməsi tələb olunur. Bu sayaq yerli-yataqlı elmi tədqiqat ümumxalq mədəniyyəti xəzinəsinə hər bir etnosun verdiyi töhfəni müəyyən etmək baxımından da olduqca vacibdir.

Azərbaycanın çoxsaylı etnik birliyində özünə məxsus yer tutan belə etnoslardan biri də müasir ingiloylardır. Dəfələrlə tarixin siyasi və dini təlatümlərinə düşər olmuş bu qədim alban mənşəli etnosun keçdiyi mürəkkəb inkişaf yolu onun etnik tarixində dərin izlər buraxmışdır. Son tədqiqatlara görə, qədim gəllərin törəmələri sayılan və son ortası əsrlərdən etibarən əzlərinin ilkin etnik adını qismən itirərək «yeni gəloy» /yengiloy/, yaxud gürcüdülli ədəbiyyatda işləndiyi kimi, ingiloy /«inqəlo»/ forması kəsb etmiş olan müasir ingiloyların əcdadları qarşılaşdıqları tarixi hadisələr nəticəsində siyasi mənsubiyyətlərini, bununla yanaşı, həm də dillərini və dini etiqadlarını dəyişdirməyə məcbur olmuşlar.¹

İngiloyların etnosiyasi və dini tələyinin mürəkkəbliyi, onların məskunlaşdıqları Alazan vadisi və Alazanətrafi ərazilərinin təbii şəraitinin spesifikliyi, nəhayət, Albaniyanın bu əzəli dilbər

güşəsinə tarix boyu davam etmiş hərbi yürüş və əhali miqrasiyaları vadidə ictimai məişət və siyasi qurum etibarilə yaxın olan ümumi bir ortaq təsərrüfat tipinin formalaşmasına təsir göstərmişdir. Bütün bu amillər isə öz növbəsində ingiloyların maddi mədəniyyətinin bir sıra oxşar /qovuşuq/ və fərqli xüsusiyyətlərinin yaranmasına həlledici rol oynamışdır.

Məlum olduğu kimi, ingiloylar və onların ulu əcdadları tarixən Azərbaycan, Gürcüstan və Dağıstan xalqlarını qovuşdurən Alazan vadisi və onun hüdudlarında elliklə, bəzən isə bölgənin digər etnosları ilə qarışıq halda məskunlaşmışlar. Bu səbəbdən də onların ənənəvi maddi mədəniyyəti müxtəlif etnoslarla /azərbaycanlı, gürcü, avar, saxur, rutul, læzgi və b./ qarşılıqlı təsir və təmas şəraitində təşəkkül tapmışdır. Bu etnomədəni təsir və əks-təsirlərin hansının daha güclü olması isə zaman özü, başqa sözlə, ingiloyların yaxın və uzaq qonşularla olan tarixi-etnik əlaqələri və təbəçilik münasibətləri, xüsusilə də bu proseslərin uzun çəkəməsi və sürəkli olması müəyyən etmişdir. İngiloyların ev məişətində ilişib qalmış etnoqrafik faktları səfçürük edib dərinədən təhlil etdikcə onların ənənəvi maddi mədəniyyətinin hansı zəmində təşəkkül tapması və nə dərəcədə qonşuların mədəni-texniki təsirinə məruz qalması barədə aydın təəvvür yaranır. Bu mənada ənənəvi maddi mədəniyyət ünsürlərinin tədqiqi təkcə ingiloyların etnomədəni əlaqələrinin tarixi köklərinin araşdırılmasına deyil, habelə ümumən onların etnik tarixinə və etnik mənsubiyyətinə aydınlıq gətirməyə kömək edən olduqca dəyərli faktik material verir.

Azərbaycan özünün dövlət müstəqilliyinin yeni mərhələsinə qədəm qoyduğu müasir şəraitdə onun etnik palitrasına zənginlik gətirən etnoslardan biri olmaq etibarilə ingiloyların ənənəvi məişət və mədəniyyətinin, o cümlədən maddi mədəniyyətinin müfəssəl surətdə öyrənilməsi elmi aktuallıqdan əlavə, həm də mühüm əməli-siyasi məna kəsb edir.

İngiloylar müasir inzibati-ərazi bölgüsü üzrə Azərbaycan Respublikasının şimal-qərb bölgəsinin, bir qədər də müfəssəl desək, Balakən, Zaqatala və Qax rayonlarının Alazan vadisinə düşən düzənlik hissəsində məskunlaşmışlar. Bu coğrafi hüdd isə onların ulu babaları olan qədim gəllərin yayıldığı geniş məkanın mərkəz hissəsinə təşkil edir. Bu mənada ingiloylar məhsuldar Alazan vadisinin ən qədim aborigen etnosu sayılır. Obyektiv tarixi səbəblər üzündən hazırda ingiloylar daha çox vadinin mərkəz və cənub, çimən isə qərb və şərq hüdudlarında elliklə məskunlaşmışlar. Vadinin Baş Qafqaz sıra dağlarının cənub ətəklərinə qovuşan şimal hüdudlarında onlar bölgənin digər yerli etnosları olan azərbaycanlı (muğal), avar, saxurlar ilə qarışıq, yaxud sıx qonşuluqda məskən salmışlar. İngiloy kəndlərinin böyük əksəriyyəti müasir inzibati bölgü üzrə Zaqatala və

Qax rayonlarının mərkəz və cənub hüdudlarında yerləşir.

Dini mənsubiyyətlərinə görə, müasir ingiloylar *müsəlman* və *xristian* olmaqla iki icmaya ayrılırlar. Bu bölgü XIX əsrin ikinci yarısında, əsasən isə 1851-1858-ci illərdə baş vermişdir. Həm də bu ingiloyların öz təşəbbüsü ilə aşağıdan deyil, yuxarıdan, çar mülkiyyəti tərəfindən dəstək alan pravoslav din xadimlərinin dini-siyasi aksiyalarının labüd nəticəsi kimi baş vermişdir.

Məlum olduğu kimi, 1830-cu il üsyanı yatırıldıqdan və Car-Balakən azad icmalarının siyasi müstəqilliyinə son qoyulandan sonra dağılıra qarşı mübarizədə Alazan vadisinin hərbi əməliyyatlar üçün möhkəm dayaqlı məntəqəsinə, etibarlı arxa çəvmək məqsədi ilə çar mülkiyyəti burada xristianlaşdırma siyasəti həyata keçirməyə başlamışdır. O zaman bu məkrli niyyət həyata keçirilməsi üçün ən münasib hədəf ingiloylar seçilmişdi. Çünki vaxtilə pravoslav olmuş və Cənubi Qafqazda islam etiqadını buradakı bütün müsəlman məskəli etnosların hamısından sonra qəbul etmiş ingiloyları yenidən etiqadını dəyişdirməyə şirnikdirmək çar məmurları və bu məsələdə onlarla əlbir hərəkət edən gürcü və rus pravoslav din xadimləri üçün nisbətən asan idi. Bununla belə, yerli əhalinin dini hisslərinə toxunmaqdan ehtiyat edən çar məmurları işğalın ilk mərhələsində pravoslav missionerlərin dini təbliğatına kifayət qədər yardım göstərə bilmirdilər. Digər tərəfdən, müsəlman ingiloylar arasında etiqad dönüklərinin axtarışı güclü müqavimətlə qarşılaşdığından Qafqazda pravoslavlıq bərpa və himayə edən mülkiyyətin xristianlaşdırma siyasəti yarım əsrə yaxın müddət ərzində heç bir səmərə vermə bilməmişdir. Yalnız 1850-ci ildən sonra, itaəti xoşlamayan Car-Balakən camaatları və İlisu sultanlığının siyasi işğalı tam başa çatandan xeyli sonra mülkiyyətin xristianlaşdırma aksiyası yenidən gücləndirilməyə, bir sıra ingiloy kəndlərində /Qax, Qorağan, Əlibəyli/ kilsələr tikilməyə başlanmışdır.²

İngiloy əhalisini müəyyən güzəştlər vasitəsilə şirnikləşdirmə yolu ilə yenidən xristian etiqadına döndərmə siyasəti əhalinin böyük əksəriyyəti tərəfindən qəzəblə qarşılanmasına, hətta 1863-cü ildə üsyanla nəticələnməsinə baxmayaraq, bu tədbir tamamilə təsirsiz də qalmamışdır. İngiloyların cüzi bir qismi imtiyaz və güzəştlər barədə şirnikdirici vədlərə uyaraq yenidən pravoslavlıq qəbul etməli olmuşdur. Beləliklə, əsrlər boyu vahid etiqada malik olmuş ingiloy əhalisi XIX əsrin ikinci yarısından etibarən çarizmin himayədarlığı, rus və gürcü pravoslav din xadimlərinin birgə səyləri nəticəsində iki icmaya bölündü. Bu etnosun əsas kütləsinin təşkil edən müsəlman ingiloylar başlıca olaraq Zaqatala rayonunu kəndlərində, onların az bir qismi isə Balakən rayonunda məskunlaşmışdır.

Müsəlman ingiloyların hamısı tarixən olduğu kimi, islam dininin sünnü məzhəbinə etiqad etməkdədir. Pravoslav etiqadını yenidən qəbul etmiş ingiloylar isə istisna olaraq indiki Qax rayonu kəndlərində və Qax şəhərinin bir hissəsində yaşamaqdadır. Uzun müddət inzibati mərkəz rolunu oynamış Qax qəsəbəsi Qaxmuğal və Qaxingiloy olmaqla iki hissədən ibarət olmuşdur. Bölgənin digər şəhər və qəsəbələrində olduğu kimi, Qax şəhərində də ingiloylar azərbaycanlı, saxur və qismən avarlarla qarışıq halda, qapıbir qonşuluq şəraitində yaşamaqdadırlar. Bunların arasında indiyədək dini-etnik zəmində heç bir münaqişə və narazılıq faktı qeydə alınmamışdır.

İngiloyların yayılma ərazisi və etnodemoqrafik durumu.

Albaniyanın siyasi süqutundan sonra onun şimal-qərb hüddulərində baş vermiş etnosiyasi proseslər, dini-etnik təqib, təbii və zorakı assimilyasiyalar nəticəsində ingiloyların sayı tarix boyu sabit qalmamış, mövcud sosial-siyasi vəziyyətdən asılı olaraq azalıb-artmışdır.

Digər etnoslar kimi, ingiloyların da sayı barədə orta əsr məxəzləri susur. Onların sayını və yayılma arealını əks etdirən ilk rəsmi statistik məlumat Qafqazın, o cümlədən Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalından sonraya aiddir.

Zaqafqaziyanın siyasi fəthi başa çatandan sonra çar Rusiyanın hakim dairələri onun iqtisadi fəthi, başqa sözlə, bu zəngin diyarın sərvətlərini mənimsəmək və ondan lazımı qədər bəhrələnmək barədə tədbirlər görməyə başlamışdılar. Bu məqsədlə də ilk növbədə ölkənin təbii və əmək ehtiyatlarını dürüst hesablayıb öyrənmək tələb olunurdu. XIX əsrin 20-30-cu illərində hərbi və mülki məmurlar tərəfindən həyata keçirilən statistik təsvir və tədqiqatlar basit səciyyə daşıdığından dövlət xəzinəsinin gəlirlərini artırmağa kifayət qədər xidmət edə bilmirdi. Ona görə də XIX əsrin ortalarından başlayaraq ölkədə ehtiyat əmək qüvvələri, başqa sözlə, ailə və təsərrüfat vahidləri də göstərilməklə, ayrı-ayrı qəzalarda etnoslar üzrə əhalinin ümumi sayı barədə müfəssəl təsvir vur yarıdan *kameral təsvirlər* tərtib olunmağa başlandı. 1859-cu ildə Zaqatala dairəsi üzrə aparılmış belə kameral təsvirlərdən birində ingiloy kəndləri və onlarda yaşayan ailə vahidlərinin sayı barədə məlumat verilir.³ (bax: I cədvəl).

Yuxarıdakı cədvəlin ilk qeydindən bəlli olur ki, 1859-cu ilin kameral təsvirində hər bir tüstü (ailə) vahidinə orta hesabla 5,4 nəfər düşürmüş.⁴ Bu hesabla götürdükdə 1859-cu ildə Zaqatala dairəsindəki ingiloy kəndlərində olan 1557 tüstü vahidində 8.407 nəfər adam yaşayırmış.⁵

1871-ci ilin əhali siyahıyaalmasına əsasən Zaqatala dairəsi üzrə ingiloyların sayı barədə demoqrafik məlumat⁶

S/S	Naiblix	1859-cu il kameral təsv. üzrə ailə vahidi	1871-ci il siyahı. al. üzrə ailə vahidi	Əhalinin sayı		Etnik və dini mənsubiyyət
				kişi	qadın	
1.	Çar naibliyi İttisale		36	78	64	142 ing. müsəl.
2.	Əliabad naib. Yengiyarı	57	74	196	181	377 .....e
3.	Mosul	193	239	621	546	1167 .....e
4.	Əliabad	617	688	1967	1838	3805 .....e
5.	Zəvəm	86	94	313	292	605 .....e
6.	Təsmalı	85	92	244	216	605 .....e
7.	Lələpəşə	31	32	91	84	175 .....e
8.	Mərsən	47	60	143	144	287 .....e
9.	İlisa naibliyi Suxkənd	20	26	60	50	110 .....e
10.	Qaxingiloy	160	249	971	973	1944ing.xrist
11.	Məşəbəş	16	22	57	56	113 .....e
12.	Qarəsə naib. Qorağan	69	115	314	312	626 ing.;268 xris.;358mus.
13.	Sotavar	65	56	158	147	305 ing.musəl
14.	Əlibaylı	83	104	350	286	636 ing.xrist.
15.	Kotuklu(ing.)	28	30	83	72	155ing.xrist.
Cəmi:		1557	1919	5646	5261	10907 7791mus.ing. 3116xrist.ing.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, haqqında bəhs olunan statistik məlumatda bir sıra qeyri-səhih istilahlər işlənmişdir. Əvvəla, ingiloylar yanlış olaraq «gürçü», daha doğrusu, «gürçü-məhəmmədi» və «gürçü-xristian» kimi qələmə verilmişdir. Bu yanlışlıq ara-sıra sonrakı illərə dair statistik ədəbiyyatda da təkrar olunmuşdur. İkincisi, həmin məlumatlarda azərbaycanlılar yanlış olaraq, gah tatar, gah da muğal adlandırılmış, bölgənin digər sakinləri olan avar və saxurlar isə ümumi bir ad altında «ləzgi» kimi qələmə verilmişdir.

1871-ci ilin statistik məlumatında yol verilmiş digər bir ciddi yanlışlıq da xalis azərbaycanlı kəndləri olan Qandax və

Kapanəkçinin, görünür, mexaniki səhv nəticəsində sırf ingiloy kəndləri olan Yengiyan və Mosul ilə dəyişik salınmasından ibarət olmuşdur. Məhz elə bu səhvlərin nəticəsində cədvəlin sonundakı 2-ci yekun qeydində ingiloy əhalisinin ümumi sayı 10.907 nəfər əvəzinə 10.220 nəfər⁷ təsbit olunmuşdur. Elə bunun nəticəsində ayrı-ayrılıqda müsəlman və xristian ingiloyların sayını əks etdirən rəqəmlər müvafiq surətdə azaldılmışdır: müsəlman ingiloyların sayı 7.791 nəfər əvəzinə 7.126 nəfər⁸, xristian ingiloyların sayı isə 3.116 nəfər əvəzinə 3.094 nəfər⁹ göstərilmişdir.

İngiloyların demoqrafik inkişafının intensiv surətdə davam etdiyi iki il sonra, yəni 1873-cü ildə keçirilmiş kameral təsvirdən də aydın görünür (bax: 2 sayılı cədvəl).

II cədvəl

1873-cü ilin kameral təsviri üzrə Zaqatala dairəsində ingiloyların sayı¹⁰

№	Kəndlərin adı	Tüştü vahid. sayı	Əhali sayı		Dini etiqadı	
			Kişi	Qadın	Müsl.	Xrist.
1.	Əliabad	703	2109	1937	4046	
2.	Əlibaylı	116	382	358	3	737
3.	Yengiyan	79	211	189	397	3
4.	Zəyəm	97	380	323	683	20
5.	İtitala	63	162	139	301	
6.	Qaxingiloy	268	1008	1050		2058
7.	Kotuklu ing.	32	97	87		184
8.	Qorağan: xrist.ing. müsəl.ing.	58 59	174 184	151 218	402	325
9.	Lələpəgə	35	93	83	176	
10.	Marsan	69	171	168	339	
11.	Məşəbaş	22	54	55		109
12.	Mosul	244	649	575	1224	
13.	Suskənd	27	86	68	154	
14.	Tasmalı	93	304	276	569	11
15.	Şotavar	51	157	165	322	
Cəmi:		2016	6221	5842	8616	3447

İngiloyların yayılma səciyyəsi və sayına dair müxtəlif illərin /1859,1871,1873,1886,1897-ci illərin/ statistik məlumatlarını tutuşdurduqda bəlli olur ki, Suskənd istisna olmaqla, onlar sabiq Zaqatala dairəsinin əsasən 14-15 kəndində elliklə məskunlaşmışlar.

1859-cu ildə 20, 1871-ci ildə 26, 1873-cü ildə 27 tüştü vahidindən ibarət olub xalis ingiloy kəndi kimi təqdim olunan

Suskənd 1886-cı ilin ailəbaşı siyahılarında əxz olunmuş statistik məlumatda 2 muğal, 7 ingiloy və 24 saxur ailəsindən ibarət qarışıq kənd kimi təsbit olunmuşdur.¹¹

Etnoqrafik çöl materialları və yazılı məxəzlərdən aydın olur ki, ingiloylar tarix boyu olduğu kimi, XIX əsrdə də Alazan vadisində, başlıca olaraq, sabiq Əliabad, İlisu və Qarasu naibliklərində elliklə məskunlaşmışlar.

İngiloy kəndlərinin salınması tarixindən

İngiloy kəndlərinin böyük bir qismi qədim tarixə malik olub özlərinin etnik möhürünü Alazan vadisində əbədləşdirmişlər. Bu kəndlərin az bir qismi sonralar, xüsusilə XVIII-XIX əsrlərdə təşəkkül tapmışdır. Məsələn, Səfəvi şahı I Təhmasibin 1562-ci ildə Saxur hakimi Adıqurqulu bəyin adına verdiyi fərmanda xidmətləri müqabilində ona bağışlanan kəndlər sırasında Babalı, Şotavar və Qorağan kəndlərinin¹² də adı çəkilir. Bundan 30 il sonra Osmanlı sultanının fərmanı ilə Adıqurqulu bəyin vassal mülkləri sırasına daha iki kənd: Qax və Məşəbaş əlavə olunmuşdur.¹³ Yaxud türk sultanı II Osman xanın 1609-cu il tarixli fərmanında Adıqurqulu bəyin oğlu Əli sultana ocaqlıq hüququ ilə verilmiş kəndlər sırasında Qax, Məşəbaş, Zərnə, Ləkit, Qum ilə yanaşı, Əlibaylı kəndinin /Alagöz formasında/ adı çəkilir.¹⁴

İngiloyların məskunlaşdığı coxsakinli kəndlər arasında Qax daha qədim tarixə malik olması ilə seçilir. I.Lineviçin vaxtilə yerli sakinlərdən topladığı rəvayətə görə, ərazisi sıx meşəliklə örtülü olmuş Qax keçmişdə Toraqay adlanırmış. İlisu sultanlığının təbəçiliyinə keçəndən sonra qonşu əyalətlərdən buraya müsəlman əhalisi dəvət olunmuşdur. Yerli sakinlərlə gəlmələr arasında baş verən qarşılıqlı anlaşılmazlıq üzündən xristian məzhəbli əhali kəndin yuxarı hissəsində cəmləşməyə başlamışdır. Beləliklə, Qax kəndi ingiloy və muğal olmaqla, iki hissəyə bölünmüşdür.¹⁵ 1873-cü ildə Qaxda 9 bəy, 23 saxur, 77 muğal, 130 ingiloy ailəsi olmaqla, cəmi 239 ailə yaşayırdı.¹⁶

XVI əsr və XVII əsrin əvvəllərinə aid şəhər və sultan fərmanlarında adı çəkilən Əlibaylı, Məşəbaş, Qorağan və Şotavar kəndlərinin yaranma tarixindən bəhs edərkən I.Lineviç yanlış olaraq, onların əmələ gəlmə tarixini XIX əsrin əvvəllərinə aid edir.¹⁷ O, 1873-cü ildə 80 ingiloy həyatından ibarət olan Əlibaylı kəndinin XIX əsrin əvvəllərində Sultan Əhməd xan tərəfindən salındığını xəbər verərək yazır ki, yerli sakinlərin söylədiyinə görə, kəndin indiki ərazisi vaxtilə keçilməz meşəlikdən ibarət olub qaçaq-quldurun gizlənməsinə və cəzasız qalmasına şərait yaratdığı üçün sultan burada kənd saldırmış və digər ingiloy kəndlərindən buraya əhali dəvət etmişdir. İlk vaxtlar burda Qax

kəndindən 25 ingiloy ailəsi köçürülmüşdür.¹⁸

Həmin müəllifin verdiyi başqa bir məlumata görə, o dövrdə əhalisi 20 ingiloy ailəsindən ibarət olan Məşəbaş kəndi yenə də Əhməd xan tərəfindən həmin məqsədlə, yəni fizikli meşəliklərdə gizlənən quldur dəstələrinə qarşı mübarizə aparmaq niyyəti ilə Kürmük çayının sol sahilində, qaxlılara məxsus xutor (müvəqqəti mal binəsi) əsasında salınmışdır. Keçilməz fizikli meşənin kənarında yerləşən həmin binəyə digər kəndlərdən ingiloy ailələri köçürülüb məskunlaşdırılardan bir qədər sonra çay daşqını Məşəbaş sakinlərini Kürmük çayının sağ sahilinə köçməyə vadar etmişdir. Beləliklə də indiki Məşəbaş kəndinin əsası qoyulmuşdur.¹⁹

Zaqatala zümra-torpaq komissiyasının protokollarında Saxur hakimləri və İlisu sultanlarına Səfəvi şahları və Osmanlı sultanları tərəfindən verilmiş fərmanlarda adları çəkilən kəndlərin qübbəli sayılmasını əsas tutan İ.Lineviç yerli sakinlərin şəhadətinə əsaslanaraq, Şotavar kəndinin XIX əsrin əvvəlində Babalı kəndinə məxsus torpaqlarda, babalıların özlərinin dəvəti ilə salındığını, Qorağanın isə 1808-ci ildə carlılar tərəfindən yaradıldığını xəbər verir.²⁰

İngiloylara məxsus *yığamat* kəndlər qrupundan olan Böyük (11 ailə) və Kiçik Kötüklü (15 ailə) kəndləri son orta əsrlərdə, Sultanlığın iqamətgahı İlisuya köçəndən sonra əmələ gəlmişdir.²¹ Görünür, İlisu bəyləri özlərinin vergi ödəyən keşək və hidlərinin sayını artırmaq məqsədilə öz mülklərinə müxtəlif kəndlərdən ingiloy ailələri köçürmüşlər. Məhz bu tədbirin nəticəsində də həmin kəndlər yaranmışdır. İ.Lineviçin yazdığına görə, hətta Böyük Kötüklüdə ilk vaxtlar əsir ermənilər (?) yerləşdirilmiş. Onlar qaçıb dağıldandan sonra burada ingiloy ailələri məskunlaşdırılmışdır.²²

İngiloy kəndlərinin bir qismi təkcə yığamat olması ilə deyil, habelə etnik cəhətdən *qarışıq* səciyyə daşıması ilə də seçilir. Belə kəndlər sırasında Suskənd xüsusilə diqqəti cəlb edir. 1873-cü ildə 40 həyətdən ibarət olan bu kənddə 15 saxur, 4 muğal, 21 ingiloy ailəsi yaşayırdı.²³ İ.Lineviçin yazdığına görə, Suskənd XVIII əsrin ikinci yarısında, Xanbaba bəyin hakimiyyəti dövründə Əmircanlı kəndinə məxsus ərazidə xüsusi dəvət əsasında yaranmışdır. Onun salınmasında əsas məqsəd həmin yerdə əhalinin sayını artırmaq və beləliklə də sultanlığın təhlükəsizliyini təmin etməkdən ibarət olmuşdur. Əmircanlılar asudə torpaqlarını Qax və Əliabaddan gələn ingiloylara təmənnəsiz təklif etsələr də, onlar gələcək asılılıqdan ehtiyat eddikləri üçün buna razılaşmamış və təklif olunmuş torpağın müqabilində 120 tuman pul ödəmişlər. Hətta bu münasibətlə 1786-cı ildə qəbala tərtib etmişlər. Kəndin ilk sakinləri təhlükəsizliklərinə tam əmin olmadıqları üçün kənar kəndlərdən ailələr dəvət et-

mişlər. İcmaya haqq ödəmək şərtlə onlara torpaq payı da ayrılmış. Kifayət qədər yığamat ailə toplaşandan sonra həyat və əkin üçün ayrılmış torpaq sahələri onlar çox ehtimal ki, ailə vahidlərinin sayına müvafiq olaraq 49 hissəyə bölmüşlər. Ümumi istifadədə yalnız meşəliklər qalmışdır.²⁴

Yeni yaranmış ingiloy kəndlərinin sonuncusu Car nahiyyəsinə düşən İtitala kəndi olmuşdur. 1859-cu ilin kameral təsvirində o, müstəqil yaşayış məskəni kimi təsbit olunmamışdır. Etnoqrafik cöl materiallarından bəlli olur ki, bu yer vaxtilə Əliabad kəndinin eyniadlı tabununa məxsus müvəqqəti mal binəsi olmuşdur. Əliabadda İttabun məhəlləsi indi də qalmaqdadır. Tabun böyüyüb artdıqca onun ərazisi darısqallıq etdiyindən buradan köçmüş ingiloy ailələri məskunlaşma baxımından əlverişli təbii və təsərrüfat şəraitinə malik olan həmin taladək binalarda daimi qalıb yaşamağa başlamışlar. Beləliklə, tədricən ingiloyların yeni bir yaşayış məskəni də yaranıb artmışdır. Məhz elə bu səbəbdən də 1871-ci ildən başlayaraq, bir müddət əhali siyahıyaalmalarında İtitala yeni əmələ gəlmiş məskən kimi təsbit olunmuşdur. Lakin kənd çox sürətlə böyüyərək 1871-ci ildəki 36 tüstü vahidindən (87 kişi, 66 qadın)²⁵ 1873-cü ildə 63 tüstü vahidinə (162 kişi, 139 qadın) çatmışdı.²⁶ 20 il keçəndən sonra kəndin əhalisi artaraq 301 nəfərdən 575 nəfərə çatmışdır.²⁷ Təzəcə yaranmış bir ingiloy kəndinin demografik artımının bu sayaq sürətli inkişafında təkcə əlverişli təbii şərait deyil, habelə münasib etnosiyasi amillər də mühüm rol oynamışdır. İngiloylar Azərbaycan etnik mühitində sıxıntı çəkmədən tam sərbəst məişət həyatı sürürdülər.

1859-cu ilin kameral təsvirinə görə, müsəlman ingiloyların böyük əksəriyyəti, təxminən 1400 ailə Əliabad naibliyyətinə daxil olan kəndlərdə: Əliabad (617 ailə), Yengiyan (57 ailə), Mosul (193 ailə), Zəyəm (86 ailə), Tasmalı (85 ailə), Marsan (47 ailə), Lələpaşa (31 ailə), az bir qismi isə İlisu (Suskənd -20 ailə) və Qarasu naibliyində (Şotavar - 35 ailə) sakin idi. Bundan 5 dəfə az, daha doğrusu, 356 ailədən ibarət olan xristian ingiloylar, başlıca olaraq, İlisu naibliyində: Qax ingiloy (160 ailə), Məşəbaş (16 ailə) və Qarasu naibliyindəki Qorağan (69 ailə qarışıq), Əlibəyli (83 ailə), Kötüklü (28 ailə) kəndlərində məskunlaşmışdı.²⁸

Keçən əsrin 50-ci illərində çar hökuməti tərəfindən həyata keçirilən əhalini zorla xristianlaşdırma siyasəti nəticəsində ingiloy kəndlərinin bir qismində (Qax, Əlibəyli, Qorağan, Kötüklü, Məşəbaş, Tasmalı, Zəyəm, Lələpaşa, Marsan, Yengiyan, Şotavar) əhali xristianlığı qəbul etmişdi.²⁹ Bunun nəticəsində vahid etnos olan ingiloylar, müsəlman və xristian olmaqla, iki icmaya bölündülər. Bununla belə, çar məmurlarından dəstək alan rus və gürcü pravoslav din xadimlərinin ingiloyları tamamilə xristianlaşdırmaq və beləliklə də Cənubi Qafqazda, o cümlədən Za-

qatala dairəsində xaçpərəst əhalinin say nisbətini dəyişdirməyə yönəldilmiş bütün səylərinə rəğmən müsəlman ingiloyların böyük əksəriyyəti ata-baba etiqadlarına sadiq qalmış, öz dinlərindən üz döndərməmişdilər. Xüsusilə, bu işdə 1863-cü ildə baş vermiş üsyan mühüm rol oynamışdır. İşğaldan sonra Car-Balakən camaatlığı və İlisu sultanlığını birləşdirən Zaqatala dairəsində qərizmin qəddar müstəmləkə sistemi xristianlığı bərpa adı altında dini zorakılıqla çulğışmışdı. İngiloy kəndlərində, hətta ingiloylar yaşamayan Balakən kəndində kilisə tikilməsi tədbiri əhalinin qanuni hiddətinə səbəb olmuşdu. Üsyanın qədarlıqla yatırılmasına baxmayaraq, yerli əhalinin dini hissləri ilə oynayan çar məmurları bölgədəki iğtişaşlı vəziyyəti sabitləşdirmək üçün geri çəkilmək, dini zorakılıqdan bir müddət əl çəkmək məcburiyyətində qaldılar. Məhz bunun nəticəsində də zorla xristianlaşdırılmış ingiloy kəndlərinin bir qismi (Tasmalı, Zəyəm, Şotavarın bir hissəsi) yenidən öz müsəlman etiqadlarına döndülər. Bunu 1871 və 1873-cü illərin statistik məlumatlarından da aydın görmək olur. Hər iki sənəddə adları çəkilən kəndlərin əhalisi «müsəlman ingiloy» kimi təsbit olunmuşdur.

Beləliklə, ingiloy kəndlərinin böyük əksəriyyəti dini mənsubiyyət etibarlı ilə müsəlman olaraq qalmış, az bir hissəsi isə müsəlman və xristian olmaqla, qarışıq səciyyə kəsb etmişdir.

Dini mənsubiyyətinə görə, qarışıq səciyyə daşıyan ingiloy kəndlərinin ən tipik nümunəsi Qorağan kəndi sayıla bilər. 1871-ci ilin siyahıyaalması üzrə Qorağan kəndinin 115 ingiloy ailəsindən ibarət olan 626 nəfərlik əhalisinin 358 nəfəri müsəlman, 288 nəfəri isə xristian idi.³⁰ Məhz bu səbəbdən də kənd, Qorağan-ingiloy və Qorağan-müsəlman olmaqla iki hissəyə bölünmüşdü.

İngiloy kəndlərinin böyük əksəriyyəti XIX əsrin 50-ci illərindən etibarən ya xalis müsəlman, ya da sırf xristian icmalarına mənsub olmalarına baxmayaraq, onların bir qisminə çox cüzi miqdarda ya müsəlman, ya da xristian ailəsi qalırdı. Məsələn, əhalisi əsasən müsəlman olan Zəyəm kəndində 1871-ci ildə 505 nəfər müsəlman ingiloy olduğu halda, iki il sonra, yəni 1873-cü ildə onların sayı artıb 683-ə çatmış, lakin kənddə 20 nəfər xristian peyda olmuşdur.³¹

Həmin dövrdə Tasmalı kəndində müsəlman ingiloyların sayı 1871-ci ildəki 460 nəfərdən³² 1873-cü ildə 569 nəfərə çatmışa da, kənddə 11 nəfər ingiloy xristianlığı qəbul etmişdir.³³

İngiloyların iki dini icmaya ayrılmasından sonrakı illərə aid statistik materialları nəzərdən keçirib təhlil etdikdə belli olur ki, bütün təzyiq və şirnikdirici vədlərə baxmayaraq, ingiloyların əsas kütləsini müsəlman etiqadından döndərmək bu məkrli siyasətin təşkilatçılarına və onlara dəstək verənlərə müəssər olmamışdır. Bu gerçəkliyi Əliabad kəndinin təmsilini

da aydın izləmək olur. 1871-ci ilin xalq siyahıyaalmasına görə müsəlman ingiloyların əsas kütləsinin cəmləşdiyi çoxsakinli Əliabad kəndində 3803 nəfər,³⁴ 1873-cü ilin kameral təsvirinə əsasən 4.046 nəfər³⁵ müsəlman etiqadlı ingiloy olmuşdusa, 1904-cü ildə onların sayı 5564 nəfərə³⁶ çatmışdı. Halbuki, xristian ingiloyların mərkəzləşdiyi çoxsakinli kəndlərin ən böyüyü olan Qax-ingiloyun əhalisi 1871-ci ildə 1944 nəfər,³⁷ 1873-cü ildə 2058 nəfər,³⁸ 1904-cü ildə 2488 nəfər olmuşdur.³⁹ Hər iki icmada əhali artımının səciyyəsi göz qabağındadır. Hərçənd ki, demografik dəyişikliklərin baş verdiyi 30 il ərzində ingiloyların hər iki icmasına münasibət eyni olmamışdır. Cənubi Qafqaz, o cümlədən ingiloyların məskunlaşdığı Alazan vadisində müstəmləkəçi çarizm rejiminin uçur xalqları, o cümlədən müsəlman ingiloyları xristianlaşdırmaq siyasəti köhnə qaydada davam etməkdə idi.

İngiloyların müsəlman və xristian icmaları üçün etnosiyasi mühitin fərqli olmasına, başqa sözlə, xristian ingiloyların hökumət dairələri tərəfindən himayə edilib dəstəklənməsinə baxmayaraq, hər iki icma özlərinin demografik inkişafını aramla davam etdirmişdir. Bunu sonrakı illərin statistik məlumatlarından da aydın görmək olur.

Tarixi-demografik materialların təhlili göstərir ki, Azərbaycan etnik mühitində azlıqda qalan xalq və etnik qrupların etnososial və etnomədəni tərəqqisi üçün böyük alverişli şərait yaradılmışdır. Məhz bu cür münasib şərait nəticəsində azərbaycanlıların əhatəsində yaşayan azsaylı etnoslar məişət və mədəniyyət cəhətdən ölkənin əsas etnosu ilə qovuşub döğməlaşkən, özlərinin spesifik məhəlli xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamaqla, demografik artımlarını da təmin edə bilmişlər. Bu tarixi həqiqət ingiloyların təmsilində özünü aydın təzahür etdirir.

Müsəlman ingiloylar arasında gedən inteqrasiya proseslərinə gəlincə qeyd etməliyik ki, bu heç də zorakı assimilyasiya nəticəsi kimi deyil, ölkənin hakim etnosu olan türkdilli azərbaycanlıların məişət və mədəniyyətinin bölgədə aparıcı rol oynaması, Azərbaycan dilinin isə bütün Cənubi Qafqazda, o cümlədən Alazan vadisində etnoslararası başlıca ünsiyyət vasitəsi olması amili ilə izah edilir. Bu sayaq inteqrasiya prosesləri xristian ingiloylar arasında da baş vermişdir. Lakin bir qədər fərqli formada. Xristian ingiloyların gürcülərlə dil və din qohumluğu, habelə Gürcüstanın mədəni mərkəzləri ilə onların sıx əlaqələri burada assimilyasiya prosesini tamamı başqa bir məcraya salmış, onların gürcüləşməsi prosesini keyli dərəcədə sürətləndirmişdir. Həmi də bu təkcə aşağılarda, sadə əhali kütləsi arasında gedən adi etnomədəni və etnokonfessional proseslər olmayıb, Alazan vadisinə təmənnalı ərazi iddialarından heç vaxt əl çəkməyən qonşu Gürcüstan dövlətinin müəyyən dairələrinin

üstüörtülü, lakin fəal təşviqi sayəsində, planlı surətdə həyata keçirilən və məqsədyönlü səciyyə daşıyan etnosiyasi məramla çevrilmişdir. Uzun illər, hətta Sovet hakimiyyəti dövründə çox incə üsul və məxfi yollarla həyata keçirilən bu mərkəli siyasət nəticəsində xristian ingiloylara təhqin olunmuşdur ki, mənşə etibarilə onlar son orta əsrlərdə dini etiqadı zorla dəyişdirilmiş gürçülərdir. Hətta heç bir faktik əsası olmayan və ingiloyların alban mənşəli olmasını ört-basdır etməyə çalışan gürçüdülli ədəbiyyatdan əxz olunmuş bu saxta ideya ilk vaxtlar rus zadəgan tarixçilərinin əsərlərinə, buradan isə əhali demoqrafiyasını əks etdirən statistik materiallara sirayət etmişdir. Məhz buna görə də ingiloy etnonimi elmi ədəbiyyatda çoxdan təsbit olunub və tədqiqatlıq hüququ qazanmasını baxmayaraq, XIX əsrin ikinci yarısına aid statistik məlumatlarda hələ də ingiloylar çox vaxt öz etnik adları ilə deyil, təhrif olunmuş acayib bir formada: «gürçü-xristian» və «gürçü-məhəmmədi» (bəzən də «gürçü-müsəlman») adları ilə təqdim olunurdular.

Tarixi həqiqətdən çox uzaq olan, faqət rəsmi sənədlərdə etnosu əks etdirən termin kimi istifadə olunmuş «gürçü-xristian» istilahnın semantikasını nəzərdən keçirib təhlil etdikdə belə bir təbii sual ortaya çıxır: Görəsən, gürçülər etnos olmaq etibarilə xristian olmayıb daha hansı dini etiqada malik imiş?

Çar məmurlarının nəzarəti altında tərtib olunmuş statistik məlumatlarda bilərəkdən dolaylı salınmış bu termin sonrakı illərin statistik materiallarında öz mahiyyətini tam bürüzə verərək «ingiloy» sözü birbaşa «gürçü» istilahı ilə əvəz olunmuşdur. Məsələn, 1886-cı ilin əiləbaşı siyahılarında xristian ingiloylar «gürçü», müsəlman ingiloylar isə «ingiloy» qrafası altında siyahıya götürülmüşdür.¹⁰

İngiloylara münasibətdə onların alban mənşəli deyil, gürçü mənşəli olmalarını iddia edən və heç bir faktik elmi əsası olmayan bu çürük ideya, təəssüflər olsun ki, özünün zərərli təsirini sonralar da müəyyən qədər göstərə bilməmişdir. 1926-cı ilin Ümumittifaq siyahıyaalınmasında müsəlman ingiloylara tamamilə qrafa ayrılmağının, xristian ingiloyların isə gürçü kimi qələmə verildiyinin şahidi olur.¹¹

Azərbaycan elmi ictimaiyyəti və rəsmi dairələri arasında ingiloyların etnik tələyinə biganə münasibətin ən ağır və acı nəticələrindən biri bundan ibarət olmuşdur ki, XIX əsrin ikinci yarısında xristianlığı qəbul etmiş ingiloyların böyük əksəriyyəti indi alban olduqlarını unudaraq özlərini gürçü hesab edirlər.

Qədim alban tayfalarından birinin qanuni varisi olmaq etibarilə ingiloyların etnik tarixi kimi, onların məskənsəlmə fəaliyyəti də Alazan vadisi ilə üzvi surətdə bağlı olmuşdur. Minilliklər boyu Alazan vadisi və onun həndəvərində baş vermiş tə-

rixi hadisə və proseslər müasir ingiloyların ulu əcdadları olan qədim gəllərin, sonralar isə onların etnik varisi olan ingiloyların məişət və mədəniyyətinin təşəkkülündə dərin izlər buraxmışdır. Baş Qafqaz sıra dağlarının ilk silsiləsinin əlçatmaz, ünyetməz qarlı, uca zirvələri ilə dövrələnmiş, elə bunun sayəsində də soyuq şimal küləklərindən, habelə həm də yadelli yağış hücumlarından yaxşı mühafizə olunan Alazan vadisinin olduqca əlverişli təbii-coğrafi mövqeyi, onun tükənməz təbii sərvətləri, bol məhsul verən münbit torpaqları tarix boyu onu aramsız davam edən hərbi yürüşlərlə, sayız-hesabsız basqınlarla üzbəüz qoymuş, çoxsaylı əhali miqrasiyaları ilə qarşılaşdırmışdır. Bütün bunlar vadinin və onun avtohton sakinlərinin etnik tələyinə, təsərrüfat fəaliyyətinə, məişət və mədəniyyətinə dərin təsir göstərən başlıca amillər olmuşdur. Məhz bunların sayəsində vadedə müxtəlif etnoslar və onların hər birinə xas olan məişət və mədəniyyət ünsürləri çulğışıb bir-birinə qarışmışdır.

Bölgəyə əhali miqrasiyası artdıqca ingiloylar vadinin mərkəzinə doğru sıxışdırılmışdır. Tarix boyu aramsız davam edən bu proses nəticəsində ingiloylar vadinin ortasındakı Qarasov çökəkliyinə doğru çəkilməklə, onun fizillik məşəlikləri arasında özlərinə yurd-yuva salmış, təsərrüfat qurmuşlar. Onlar hər dəfə də qarşılaşdıqları yeni ekoloji mühitə alışmalı olur, onun orografiasının xüsusiyyətlərini mənimsəyərək buna müvafiq təsərrüfat qurur, gərəkli məişət vasitələri, zəngin maddi mədəniyyət nümunələri yaradırdılar.

Həm də onlar bu işləri görərək təkcə özlərinin köhnə həyat təcrübəsinə əsaslanmaqla kifayətlənməyib, qonşu etnoslardan əxz etdikləri əməli vərdislərdən də istifadə etməli olurdular. Ən başlıcası isə düşmənlə təvəüzü sovsuub əmin-amanlıq yarandıqca etnoslararası təmas da güclənir, iqtisadi əlaqələr çoxalır intensivləşir, qarşılıqlı etnomədəni təsirlər artır şaxələnir. Bütün bu amillərin təsiri altında Alazan vadisində bilavasitə onun sakinlərinə məxsus xüsusi bir mədəni təsərrüfat tipi təşəkkül tapmışdır. Bölgənin digər etnoslarının da yaxından iştirak etdiyi bu ümumi, ortaqlıq mədəniyyətin yaranmasında ingiloyların şənbalı əməyi olmuşdur.

Alban-Azərbaycan mədəniyyətinin ayrılmaz tərkib hissəsi olan və daha çox müstəqil səciyyə daşıyan bu məhəlli mədəniyyət tipi bir sıra ümumqafqaz xüsusiyyətlərinə də malik idi. Ona görə də Alazan vadisində təşəkkül tapmış bu mədəniyyət özünü daha çox Ümumazərbaycan mədəniyyətinin əlahiddə bir variantı kimi təzahür etdirir. Elə ingiloyların ənənəvi maddi mədəniyyətinə xas olan məhəlli xüsusiyyətlərin çoxu da məhz buradan irəli gəlmişdir.

- ¹ Г.А.Гейбуллаев. К происхождению этнонима нигилой.- «ДАН Азерб. ССР», 1984, №3; *Yenə onun: K etnogenezu azərbaycanlılar* Б., 1991, с.167-173.
- ² А. Poserbinskiin yazdığına görə, ilk kilsə 1851-ci ildə Qaxda, bir qədər sonra, 1855-ci ildə Qorağan kəndində, 1861-ci ildə isə Əlibəyli kəndində tikilmişdir. Bax: onun: *Очерк Закатальского округа.-Кавказский календарь на 1866 г. Тиф.*,1865, с.34.
- ³ Н.В.Население Закатальского округа /по народной переписи 1871 года.- Сборник сведений о Кавказских горцах (ССКГ). Вып.VI, Тифлис,1872, с.55-59.
- ⁴ *Yenə orada*, s.58.
- ⁵ *Hesablama bizimdir*.
- ⁶ *Yenə orada*, s.55-57.
- ⁷ ССКГ, вып.VI, Тиф., 1872, с.59.
- ⁸ *Yenə orada*.
- ⁹ *Yenə orada*.
- ¹⁰ Сведения о количестве народонаселения г. Закаталах и Закатальском округе по камеральному описанию 1873 года - ССКГ т.VII, Тиф., 1873,с.52-54.
- ¹¹ Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлеченных из посемейных списков 1886г. Тиф.,1893.
- ¹² Фирман Тахмасиб шаха Захурскому владельцу Адн-Кургулу беку от реджеба 970 (1562)года.- АКАК,т.II,Тиф.,1868,с.321.
- ¹³ Фирман султана Османа II на имя Адн-Кургулу бека от сафара 1000 (1591)-года.-АКАК, т.VI.ч.II, Тиф.,1875, с.771.
- ¹⁴ *Yenə orada*.
- ¹⁵ И.Линевич. Бывшее Елисуйское султанство. -ССКГ, вып.VII, Тиф., 1873,с.12,16,17.
- ¹⁶ *Yenə orada*, s.17.
- ¹⁷ *Yenə orada*,s.18-20.
- ¹⁸ *Yenə orada*, s.18.
- ¹⁹ *Yenə orada*, s.19.
- ²⁰ *Yenə orada*, в.20.
- ²¹ *Yenə orada*,s.23.
- ²² *Yenə orada*, в.23-24.
- ²³ *Yenə orada*, в.21.
- ²⁴ *Yenə orada*.
- ²⁵ ССКГ, вып.VI,с.55.
- ²⁶ ССКГ, вып VII, с.53.
- ²⁷ Население Закатальского округа к 1-му январю 1904 г. -Кавказский календарь на 1907 г. Тиф., 1906, с.158.
- ²⁸ ССКГ, вып.VI, с.55-57.
- ²⁹ *Azərbaycan tarixi*, II с., В.,1964, s.150.
- ³⁰ ССКГ, вып.VI,с.57.
- ³¹ *Yenə orada*, s.56.
- ³² ССКГ, вып.VII,с.53.
- ³³ ССКГ, вып.VI, с.56.
- ³⁴ ССКГ, вып.VII,с.52.
- ³⁵ ССКГ, вып.VI, с.57.
- ³⁶ Кавказский календарь на 1907 г, Тиф., 1906, с.158.
- ³⁷ ССКГ, вып.VI, с.57.
- ³⁸ ССКГ, вып.VII,с.53.
- ³⁹ Кавказский календарь на 1907 г.Тиф.,1906, с.158.

¹ Г.А.Гейбуллаев. К происхождению этнонима ингулов. - «ДАН Азерб. ССР», 1984, №3. *Yenə orada*: К этногенезу азербайджанцев II, 1991, с.167-173.

² A.Poserb'skinin yazdığına görə, ilk kilsə 1851-ci ildə Qaxda, bit qədər sonra, 1855-ci ildə Qoraxan kəndində, 1861-ci ildə isə Əlibəyli kəndində tikilmişdir. *Bax: onun: Очерк Закавказского округа.-Кавказский календарь на 1866 г. Тиф.,1865, с.34.*

³ И.В.Население Закавказского округа /по народной переписи 1871 года/. - Сборник сведений о Кавказских горцах (ССКГ). Вып.VI, Тифлис, 1872, с.55-59.

⁴ *Yenə orada*, s.58.

⁵ *Hesablamı bizimdir.*

⁶ *Yenə orada*, s.55-57.

⁷ ССКГ, вып.VI, Тиф., 1872, с.59.

⁸ *Yenə orada*.

⁹ *Yenə orada*.

¹⁰ Сведения о количестве народонаселения г. Закавказья и Закавказском округе по камеральному описанию 1873 года. - ССКГ т.VII, Тиф., 1873, с.52-54.

¹¹ Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлеченных из всеобщих списков 1886г. Тиф.,1893.

¹² Фирман Тахмасиб шаха Захурскому владельцу Ади-Кургулу беку от реджеба 970 (1562)года. - АКАК,т.II,Тиф.,1868,с.321.

¹³ Фирман султана Османа II на имя Ади-Кургулу бека от сафара 1000 (1591)-года. -АКАК, т.VI,ч.II, Тиф.,1875, с.771.

¹⁴ *Yenə orada*.

¹⁵ И.Линевич. Бывшее Елисейское султанство. -ССКГ, вып.VII, Тиф., 1873,с.12,16,17.

¹⁶ *Yenə orada*, s.17.

¹⁷ *Yenə orada*,s.18-20.

¹⁸ *Yenə orada*, s.18.

¹⁹ *Yenə orada*, s.19.

²⁰ *Yenə orada*, s.20.

²¹ *Yenə orada*,s.23.

²² *Yenə orada*, s.23-24.

²³ *Yenə orada*, s.21.

²⁴ *Yenə orada*.

²⁵ ССКГ, вып.VI,с.55.

²⁶ ССКГ, вып.VII,с.53.

²⁷ Население Закавказского округа к 1-му январю 1904 г. -Кавказский календарь на 1907 г. Тиф., 1906, с.158.

²⁸ ССКГ, вып.VI, с.55-57.

²⁹ *Azərbaycan tarixi*, II c., B.,1964, s.150.

³⁰ ССКГ, вып.VI,с.57.

³¹ *Yenə orada*, s.56.

³² ССКГ, вып.VII,с.53.

³³ ССКГ, вып.VI, с.56.

³⁴ ССКГ, вып.VII,с.52.

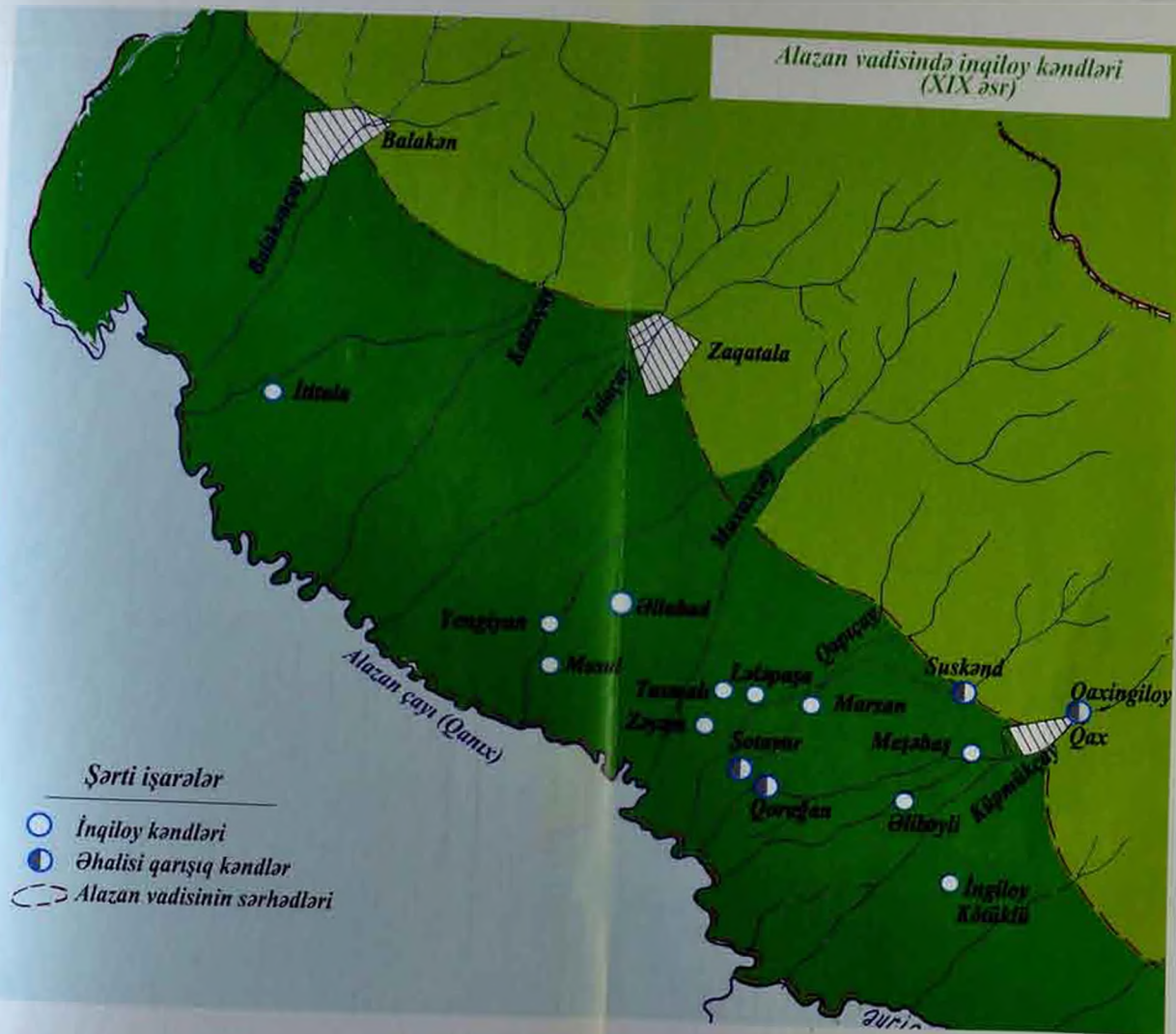
³⁵ ССКГ, вып.VI, с.57.

³⁶ *Кавказский календарь на 1907 г. Тиф., 1906, с.158.*

³⁷ ССКГ, вып.VI, с.57.

³⁸ ССКГ, вып.VII,с.53.

³⁹ *Кавказский календарь на 1907 г.Тиф.,1906, с.158.*

---

⁴⁰ Н.К.Зейдлин. Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлеченных из посемейных списков 1886 года. Тиф., 1893.

⁴¹ Всесоюзная перепись населения. 1926г. т. XIV, М., 1929.

İngiloyların ənənəvi maddi mədəniyyətinə dair ədəbiyyat olduqca azdır. Bu problema dair tədqiqat işləri isə yox dərəcə-sindədir. Ona görə də monoqrafiyanın hazırlanmasında əsas məxəz kimi etnoqrafik çöl materiallarından, başqa sözlə, əhali-nin müasir etnoqrafik gerçəkliyində ilişib qalmış təsərrüfat və məişət vasitələrindən geniş istifadə olunmuşdur. Məlum olduğu kimi, hər bir etnos nəyə qədər olduğunu ilk növbədə özünün bugünkü məişətində mühafizə edib saxladığı maddi mədəniyyət nümunələri ilə təsbit edir. İngiloyların müasir məişətində ənə-nəvi maddi mədəniyyət nümunələrinin nə dərəcədə qorunub zamanımıza çatdırıldığını müşahidə edə bilmək üçün elmi səfər və ezamiyyələr yolu ilə bilavasitə onların arasında etnoqrafik çöl tədqiqatları aparmaq, faktik materiallar toplamaq tələb olunurdu. Etnoqrafik çöl materiallarının toplanması zərurəti bir də onunla izah olunur ki, əhəlinin bugünkü məişətindən götürülmüş həmin faktlar təkcə ədəbiyyat məlumatlarının kəmi-kəsirini tamamlamağa xidmət etməyib, həm də vaxtilə müxtəlif məramlı müəlliflər tərəfindən təqdim olunmuş həmin məlumatların mötəbərliyi ni müəyyənləşdirmək, onları təkzib və ya təsdiq edə bilmək baxımından da olduqca mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edir. Deyilənləri nəzərə alaraq, 1996-1999-cu illərdə ingiloyların əlliklə məskunlaşdıqları Alazan vadisinə, müasir inzibati bölgü üzrə Zaqatala, Qax, qismən isə Balakən rayonlarına bir neçə il dalbadal elmi ezamiyyət və fərdi səfərlər təşkil olunmuşdur.

İngiloyların müsəlman icmaları əsasən Zaqatala rayonu kəndlərində cəmləşdiyindən burada aparılan çöl-tədqiqat işləri daha çox davam etməklə yanaşı, həm də səmərəli olmuşdur. Bundan fərqli olaraq, Qax rayonu ərazisində cəmləşmiş pravos-lav ingiloylar uzun illər davam etmiş qatı etnosiyasi təbliğata uyararaq, alban mənşəli olduqlarını inkar edib özlərini gürcü ad-landırıcılarından onlardan informasiya almaq xeyli dərəcədə çətin olmuşdur. Ona görə də pravoslavlığı qəbul etmiş ingiloyla-rın maddi mədəniyyətinə dair faktik material bazasının kəmi-kəsirlərini islah etmək üçün tədqiqat prosesində müxtəlif səciyyəli yazılı mənbə, ədəbiyyat və arxiv materiallarına da müraciət olunmuşdur.

«İngiloy» termini elmi ədəbiyyata çox gec, XVIII əsrdən etibarən daxil olmuşdur. Ona görə də antik və orta əsr mənbə-lərində onların barəsində məlumata, demək olar, təsadüf olunmur və təbiidir ki, oluna da bilməz. Lakin ingiloyların ulu əcdadları olan gəllər haqqında ilk məlumata hələ antik müəllif-lərin (Herodot, Strabon, Böyük Plini, Ptolemey və b.) əsərlərin-də rast gəlinir.¹

Gəllərin adı orta əsr ərəb, fars, erməni, gürcü mənbələrində, habelə bir sıra Qafqaz salnamələrində («Dərbəndnamə», «Gülüstani-İrəm», «Asari-Dağıstan») xatırlanır.

Yeri gəlmişkən qeyd etmək ki, XVIII əsrə qədər rusların və qeyri əcnəbilərin Qafqaz, o cümlədən Azərbaycanla tanışlığı təsadüfi səciyyə daşımışdır. Bu xalqların həyatına dair müntəzəm materiallar toplanmasına XVIII əsrdən etibarən, başqa sözlə, bu diyara çar Rusiyanın müstəmləkə marağı yaranandan sonra başlanmışdır. Lakin bu məlumatların toplanması bir növ ilk ta-nışlıq və kəşfiyyət məqsədləri güdürdü. Elə bu səbəbdən də hə-min etnoqrafik təsvirlərin böyük əksəriyyəti təhlili şərh və elmi ümumiləşdirmədən hələ çox-çox uzaq olmaqla, natamam, həm də pərakəndə səciyyə daşıyır. Bununla belə, Qafqazın, o cümlə-dən Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrinin ruslar tərəfindən öyrə-nilməsi çar Rusiyanın müstəmləkə maraqlarından irəli gəlsə də, faktik materialların toplanması baxımından, obyektiv ola-raq, mütarəqqi səciyyə daşıyırdı. Çünki həmin dövrdə obyektiv tarixi səbəblər üzündən sosial-iqtisadi və intellektual inkişafı ləngimiş Azərbaycan xalqları özlərini tarixi, coğrafi, statistik, maliyyə, kulturoloji, etnoqrafik və s. aspektlərdən elmi əsas-larla, hərtərəfli və dərinlən öyrənmək imkanına malik deyildilər. Ona görə də acnəbilərin, o cümlədən rusların Qafqaz xalqla-rını müfəssəl, yaxud hətta belə alayırımçıq öyrənməsi bütün qərarlı niyyətlərdən asılı olmayaraq mütarəqqi hal idi. O dövrün tarixi-etnoqrafik, statistik, demoqrafik və coğrafi təsvirləri rus müəlliflərinin (istər tacir, istərsə də diplomat və ya hərbi olsun) bilavasitə şəxsi müşahidələri əsasında yrandığından həmin mə-lumatların mötəbərlik əmsali, habelə həm də mənbə əhəmiyyəti çox yüksəkdir.

XVIII əsrin 70-ci illərində Qafqazda elmi səyahətdə olmuş akademik İ.A.Güldenstedt² və S.Q.Qmelin³ bilavasitə öz şəxsi müşahidələri əsasında bu diyarın ayrı-ayrı bölgələri və xalqları barədə digər elmi faktlarla yanaşı, olduqca maraqlı etnoqrafik məlumatlar da toplanmışlar. Xüsusilə Qafqazın hər bir əyaləti, buradakı kənd və şəhərlər, onlarda yaşayan əhəlinin əmək məşğuliyyəti, idarəçilik qaydaları, mədəni həyatı barədə onların əldə etdikləri mötəbər məlumatlar ciddi maraq doğurur.

XVIII əsrin sonlarına doğru çar Rusiyanın Qafqazı ələ ke-çirmək uğrunda maraqları gücləndikcə onu öyrənmək səyləri də artırıldı.

1783-1787-ci illərdə hərbi, diplomatik və ticarət missiyası ilə Qafqazda olmuş S.D.Burnaşev Azərbaycan haqqında da tari-xi-coğrafi təsvir səciyyəli məlumatlar toplamışdır.⁴ Bu material-ları Azərbaycanın hər bir əyaləti, onların sərhədləri, əhalisi, xarici ticarəti, ticarət yolları barədə ətraflı bəhs olunur.

İsti dənizlərə çıxmaq məqsədi güdən, elə bu səbəbdən də Şərqə doğru genişlənməyə say göstərən Rusiya imperiyası öz niyyətlərinə çatmağı hərbi təcavüz yolu ilə planlaşdırmışdı. V.Zubovun 1796-cı ildəki İran yürüşü də məhz həmin planın tərkib hissəsi idi. Rusiya Xəzəryanı vilayətlərə yenidən sahib olmağa və onun vasitəsilə Şərq ölkələri ilə ticarəti genişləndirmək məqsədi güdüürdü.⁸ Həmin səfərin iştirakçısı olan hərbi topoqraflara (A.Q.Serebrov⁹, İ.Q.Drenyakın¹⁰, F.M.fon-Biberşteyn¹¹ və b.) Qafqazın ayrı-ayrı əyalətlərinə dair coğrafi və topoqrafik təsvirlər tərtib etmək tapşırığı verilmişdi. Bu təsvirlərdə Dağıstan, Azərbaycan və İran əyalətlərinə dair hərbi əhəmiyyət kəsb edən materiallarla yanaşı, onların əhalisi, əmək məşğuliyyəti, başlıca silahları, ticarət məhsulları, kənd və şəhərlərin siyahısı, milli geyimlər, yaşayış evləri, yeməklər, yollar, keçidlər və s. barədə də bir sıra statistik və etnoqrafik məlumatlar verilir.

1796-cı il İran yürüşünün digər iştirakçılarından biri olan P.Q.Butkov da öz əsərinə Dağıstan və Azərbaycan əyalətlərinə dair bu cür tarixi-coğrafi, topoqrafik, statistik materiallarla yanaşı, etnoqrafik səciyyə daşıyan məlumatlar: əhalinin məşğuliyyəti (əkinçilik, maldarlıq, sənətkarlıq, xüsusilə soyuq və odlu silah istehsalı, toxuculuq), ticarət əlaqələri, idarəçilik formaları və s. daxil etmişdir.¹²

XIX əsrin ilk qərinasında Qafqazda yeni ələ keçirilmiş rus müklərinin müxtəlif aspektlərdən, o cümlədən də etnoqrafik cəhətdən öyrənilməsinə marağın artdığı nəzərə çarpır. Lakin bu işlə məşğul olan müəlliflərin çoxu (A.Şekatov¹⁰, İ.Eyxvald¹¹ və b.) XVIII əsr müəlliflərinin təsviri faktlarını təkrar etməkdən irəli gedə bilməmişlər. Bu cəhətdən vaxtilə Qafqazda hərbi və mülki xidmətdə olmuş S.B.Bronevskinin «Qafqaz haqqında ən yeni coğrafi və tarixi məlumatlar» əsəri istisnaqlıq təşkil edir.¹² XVIII əsrə aid arxiv və ədəbiyyat materiallarından /İ.A.Güldenştetd, S.Q.Qmelin, Q.S.Pallas, İ.Q.Qerber, P.Q.Butkov və b./ gen-bol istifadə olunmuş bu əsərdə müəllifin bilavasitə şəxsi müşahidə materialları əsasında Rusiyanın yeni Qafqaz mükləri, o cümlədən Cəf-Balakən azad icmaları barədə maraqlı etnoqrafik məlumatlar verilir. Məsələn, yeməklər, geyimlər və digər maddi mədəniyyət elementləri barədə məlumatların çoxunu o, F.M.Biberşteyndən əxz etmişdir.

XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Alazan vadisinin öyrənilməsinə diqqətin artdığı nəzərə çarpır. Bu, hər şeydən əvvəl, yəni də Rusiyanın özünün imperiya maraqlarından irəli gəlirdi. Belə ki, çar Rusiyası 1801-ci ildə Gürcüstanı özünə ilhaq edəndən sonra bütün Zaqafqazı və Qafqazı ələ keçirib özünün müstəmləkəsinə çevirmək üçün lap çoxdan, hələ İ.Pyotrun dövründə hazırlanmış, lakin o zaman Nadir şahın hərbi sayələri nəticəsində puça çıxaraq yarımçıq qalmış təcavüzkar planlarını

gerçəkləşdirmək üçün əlverişli fürsət əldə etmişdi. Həm də bu təcavüzkar niyyətləri reallaşdırmaq üçün bu dəfə ilk hədəf olaraq Alazan vadisi seçilmişdi. Bu isə təsadüfi deyildi. Əvvəla, Alazan vadisi təkcə Zaqafqaziyada deyil, bütün Qafqaz regionunda çox mühüm hərbi strateji əhəmiyyət kəsb edirdi. Belə ki, bir tərəfdən, o Qafqaza rus ekspansiyasının ilk qurbanı olaraq, asan qənimət kimi çox tezliklə imperiyanın çənginə düşmüş Gürcüstanın, digər tərəfdən isə Baş Qafqazın ilk silsiləsinin aşırımlarından Dağıstanın dərinliklərinə uzanıb gedən sıldırım dağ keçidlərinin qonşuluğunda yerləşirdi. Gürcüstanın şərq hüddudlarına yerləşdirilmiş rus qoşunları buradan çox asanlıqla döyüş əməliyyatları hazırlayıb hərbi yürüşlərə başlamaq imkanına malik idi. Bunun üçün Alazan vadisi ən əlverişli və münasib savaş meydanı idi. Bu yürüşlər üçün o qədər də ciddi maneə olmayan Alazan /Qanıx/ çayını keçmək kifayət idi. İkincisi, o dövrdə Cənubi Qafqazda çox nüfuzlu və güclü hərbi-siyasi qüvvəyə çevrilmiş, təbəçiliyi xoşlamayan Cəf-Balakən camaatlıqları və İlisu sultanlığı ram etmədən rus qoşunlarının Qafqazın dərinliklərinə doğru irəliləməsi, beləliklə də, Qafqazın fəthi üçün təhlükəsiz arxa cəbhəsi yaratmaq mümkün deyildi. Bu mənada o zamanankı rus hərbi komandanlığı üçün Alazan vadisi ümumi Qafqazın fəth olunması əməliyyatlarının başlanğıcı və onun açarı sayılırdı. Elə bu səbəbdən də Gürcüstandan sonra ilk növbədə Cənubi Qafqazın bu əlverişli məntəqəsini ələ keçirməyə çox böyük əhəmiyyət verilmişdir.

İ.P.Petrusevskinin təbirincə desək, o zamanankı rus hakimiyyətçi zadəgan tarixşünasları Qafqazın «dağlı xalqları»na münasibətdə çar Rusiyasını guya «xristian» Gürcüstanının mədəni irsinin varisi, onun vəhşi və zalım ləzgilərdən qoruyucusu, beləliklə də Qafqazda 1500 illik tarixə malik xristian mədəniyyətinin bərpası kimi qələmə verməyə çalışırdılar.¹³ Ona görə də çar Rusiyasının bu regiondakı hərbi təcavüzü zadəgan tarixçiləri tərəfindən xristian mədəniyyətinin «dağlı xalqlarına», o cümlədən Cəf-Balakən «ləzgiləri»nin /avar və saxurların – A.M./ barbarlığından mühafizə aktı kimi təqdim olunurdu. Hakimiyyətçi zadəgan məktəbinin nümayəndələri /N.Dubrovın, P.Butkov, V.Potto, V.Ivanenko, S.Esadze, İ.Lineviç və b./ bu əfsanəni əsaslandırmağa çalışırdılar.¹⁴ Bütün bu ideya qüsurlarına baxmayaraq, həmin müəlliflərin əsərlərinin müvafiq səhifələrində Alazan vadisi əhalisinin, o cümlədən keşkal hüququ ilə avar və qismən də saxurlardan asılı vəziyyətə düşmüş ingiloy kəndlilərinin tarixi etnoqrafiyasına dair olduqca dəyərli məlumatlar verilir. Çox vaxt bir-birini təkrar etməsinə və mütləqiyyətli mənafeyi naminə müxtəlif təfərriflərə yol verməsinə baxmayaraq, həmin məlumatların çoxu bilavasitə şəxsi müşahidə

də məhsulu olduğundan onların mötəbərlik əmsalı heç nə ilə müqayisəyə gəlmir.

İngiloyların məişət və mədəniyyətinə dair ilk rəsmi statistik məlumatlar Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsinə Rusiya təcavüzünün lap əzəl mərhələsindən peyda olmağa başlamışdır. Alazan vadisi, başqa sözlə, Car-Balakən camaatlıqları və İlisu sultanlığı üzərinə hərbi müdaxiləyə hazırlaşan çar generalları özlərinin cari raportlarında gələcək hərbi əməliyyatlarla bağlı ingiloy torpaqlarına söykənən Alazan keçidləri, hərbi sursatın daşınması, süvari və piyada qoşunların hərəkəti üçün münasib əlaqə yolları, rus qoşunlarına güclü müqavimət göstərə biləcək kəndlər, onların silahlı qüvvələri və silah növləri, möhkəmləndirilmiş hərbi istehkamlar, nəhayət, vadidə rus təcavüzünü rəğbətə qarşılamaq ehtimal olunan ingiloy kəndləri, onların sosial-iqtisadi vəziyyəti barədə öləri, lakin çox qısa və konkret, elə bu səbəbdən də olduqca maraqlı məlumatlar vermişlər. Bu raportların böyük bir qismi sonralar Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyası tərəfindən toplanıb A.Berjenin redaktorluğu ilə 12 cildən ibarət nəşr olunmuşdur.¹⁵ XIX əsrin ilk çərçivəsində çar məmurları dövlət xəzinəsinin gəlirlərini təcavüz nəticəsində ələ keçirilmiş yeni ərazilər hesabına artırmaq məqsədi ilə burada statistik hesablamalar aparılmasına diqqət artırmışdılar. Məhz bu səylərin nəticəsində müstəmləkəyə çevrilməkdə olan Qafqaz bölgələri, o cümlədən ingiloyların yaşadıkları Car-Balakən camaatlığı və İlisu sultanlığı barədə statistik məlumatlar toplanıb dərc olunmağa başlamışdı. Təcavüzün başlanğıcında peyda olan statistik təsvirlərin ilk nümunəsi hələ 1805-ci ildə Sankt-Peterburqda dərc olunmuşdur.¹⁶ Qafqaz müлкlərinə təzəcə qədəm qoymuş çarizmin müstəmləkəçi cəvkiyyətini əks etdirən bu məcmuədə, həmçinin, Alazan bölgəsinə dair də bəzi statistik məlumatlar verilir.

Bilavasitə Car-Balakən icmaları və İlisu sultanlığı əhalisinə dair ilk statistik məlumat isə 1826-1831-ci illərdə M.A.Kotsebu¹⁷ və T.N.Yaışnikov¹⁸ tərəfindən toplanmışdır.

Car müлкlərinin statistik təsvirinə başlamazdan əvvəl onların mənşəsinə qısa tarixi nəzər salan polkovnik M.A.Kotsebu /Car və Cinix icmasına daxil olan kəndlər sırasında ingiloy kəndləri Əliabad /360 həyat/, Zəyəm /80 həyat/, Tasmalı /60 həyat/, Qorağan /30 həyat/, Mosul /200 həyat/, Yengiyən /30 həyat /, Verxiyan /160 həyat/, Lələpaşa /30 həyat/, Marsan /20 həyat/ və onların hər birində o zaman mövcud olan fərdi kəndli həyatlarının sayı barədə ilk rəsmi statistik məlumat verir.¹⁹ Məqalə Car müлкlərinə həsr olunsun da, onun sonunda İlisu sultanlığına daxil olan kəndlərin, o cümlədən ingiloy kəndləri: Əlibaylı, Məşəbə, Qax, Suskəndin adı xatırlanır.²⁰ Daha sonra M.A.Kotsebu Car müлкlərinə düşən Alazan keçidləri /Urdo,

Qozlu, Girmə, Muğanlı, Boyaqçı, Çırpılı, Boyahmədli, Lələli, Qotur/, nəqliyyat yolları, yerli yaraqlar /tüfəng, tapança, qılınç və s./ haqda qısa məlumat verir və bölgədəki etnoslardan, o cümlədən ingiloylardan qısaca bəhs edir. Müəllif göstərir ki, düzənlikdəki bütün kəndlər ingiloylara aid edilsə də, bunların arasında tatar /azərbaycan-A.M./ dilində danışan bir sıra kəndlər /Çobankol, Qırmır, Bazar, Almalı, Lələli, Göylər, Çatalparax, Qındırğa, Boyahmədli, Böyük Lahic, Kiçik Lahic, Kürdəmir, Padar, Faldarlı, Muğanlı, Babalı, Qarabaldır/ muğallara məxsus idi. Düzənliyin yerdə qalan kəndlərinin əhalisi köklü ingiloy idi.²¹

M.A.Kotsebunun əsərinin etnoqrafik məziyyətini artıran cəhətlərdən biri də əsərə onun özü tərəfindən gözəyari çəkilmiş xəritənin əlavə olunması idi. Təəssüf olsun ki, Alazan vadisi üzrə ingiloyların yayılma arealını və yerləşmə vəziyyətini səciyyələndirməyə imkan verən bu ilk xəritə onun əsərinin 1958-ci il nəşrinə düşməmişdir.²²

T.N.Yaışnikov Car və İlisu müлкlərinin 1830 və 1831-ci illərdəki vəziyyətini təsvir edərkən M.A.Kotsebunun verdiyi məlumatların çoxunu təkrar etmişdir. Görünür, elə bu səbəbdən də 1958-ci il materiallar məcmuasını nəşrə hazırlayanlar /M.O.Kosven və X.M.Xaşayev/ T.N.Yaışnikovun əlyazmasını öz adı ilə²³ olduğu kimi tam deyil, «Ləzgi-Car azad icmalarının təsvirindən çıxarışlar» adı altında ixtisarla verməyi məqsədə müvafiq saymışlar. Bununla belə, T.N.Yaışnikovun təsvirlərində M.A.Kotsebuda olmayan bir sıra əlavə məlumatlar diqqəti cəlb etməyə bilmir. Məsələn, o, Alazan keçidlərini sadalayarkən M.A.Kotsebunun xəbər verdiyi 8 keçidə Bejanian və Anaqa keçidlərini də əlavə etmişdir.²⁴ Yaxud Alazan çayının üzərində onun bütün axarı boyu bir dənə də olsun, körpü olmadığını ilk dəfə T.N.Yaışnikov təsbit etmişdir.²⁵

T.N.Yaışnikovun digər təsviri İlisu sultanının müлкlərinə həsr olunmuşdur. M.A.Kotsebudan fərqli olaraq, o, İlisu sultanlığında 38 kənd olduğunu və həmin kəndlərdə 2128 ailə yaşadığını xəbər verir.²⁶ T.N.Yaışnikovun çox qısa təsvirinin etnoqrafik baxımdan ən qiymətli cəhətlərindən biri 1831-ci ildə sultanlığın hər bir kəndində, o cümlədən ingiloy kəndlərində neçə həyat və nə qədər ailə vahidi olduğu barədə çox dəqiq məlumat vermesidir. Müəllifin təqdim etdiyi cədvəldən bəlli olur ki, sultanlığın ingiloylara məxsus Qax /400 həyat, 650 ailə/, Zəyəm /10 həyat, 16 ailə/, Suskənd /20 həyat, 34 ailə/, Məşəbə /15 həyat, 21 ailə/, Əlibaylı /50 həyat, 61 ailə/ kəndlərindəki 495 fərdi kəndli təsərrüfatında 782 ailə yaşayırmış.²⁷ Qeyd etmək lazımdır ki, bu, İlisu sultanlığının ərazisində məskunlaşmış ingiloylar haqqında ilk mötəbər statistik məlumat olub XIX əsrin

30-cu illərində onların sayı barədə az-çox dürüst təsəvvür yaradır.

Azərbaycan torpaqları uğrunda gedən birinci və ikinci Rusiya-İran müharibələri dövründə yaranmış əsərlərin böyük əksəriyyətinin müəllifləri çarizmə sadaqətə xidmət edən rus hərbi zabitləri və inzibati məmurlar idi. Daha çox tarixi-coğrafi, topoqrafik, statistik səciyyə daşıyan bu əsərlərdə və ümumən rus qafqazşünaslığında yerli əhalinin məişət və mədəniyyətinə, o cümlədən maddi mədəniyyət məsələlərinə az əhəmiyyət verilmişdir. Çar xəzinəsinin gəlirlərini artırmaq qayğısına qalan bu təəssübkeş müəllifləri əlverişli təbii şəraitə, münbit və məhsuldar torpaqlara, bol suvarma sularına, bitkilərin vegetasiyası üçün zəruri olan çoxlu günəşli günlərə malik olan Alazan vadisinin sakinlərindən daha çox onun zəngin sərvətləri maraqlandırır. Onlar Alazan əhalisini, o cümlədən ingiloyların məişət və mədəniyyətində axtardıqları ekzotikanı tapa bilmədiklərindən çox vaxt ona biganə münasibət bəsləyirdilər.

Qafqazdakı hərbi-siyasi işğalın birinci mərhələsi başa çatandan sonra ələ keçirilən yeni rus mülklərinin iqtisadi cəhətdən mənimənilməsi mərhələsi başlandı. Yeni şərait rus qafqazşünaslığı qarşısında təzə vəzifələr qoymuş, bu qədim diyarı daha geniş, müntəzəm və sistemli şəkildə öyrənməyi ön plana çəkmişdi. Rusiyanın müstəmləkə maraqları çar məmurları üçün Qafqaz mülklərinin ictimai-iqtisadi və mədəni həyatına dair daha dürüst, dəqiq və müfəssəl məlumat əldə etməyi tələb edirdi. Digər tərəfdən, Azərbaycanın, o cümlədən buradakı azsaylı xalq və etnik qrupların məişət və mədəniyyətinin dərinləşməsinə Rusiya ictimaiyyətinin geniş təbəqələri arasında da maraq artmışdı.²⁸ Ona görə də çar məmurları və digər rəsmi şəxslərdən əlavə qabaqcıl rus mədəniyyətinin maarifpərvər nümayəndələri də ara-sıra buraya gəlir, bu qədim diyarın məişət və mədəniyyətinə dərin maraq göstərirdilər. Bütün bu səylərin nəticəsində geniş ictimaiyyət arasında rəğbətə qarşılanan bir sıra dövrü mətbuat orqanları: «Tiflis xəbərləri» /1828-1834/, «Zaqafqaziya məlumatları» /1837-1856/, «Qafqaz» /1846-1917/ qəzetləri, «Qafqaz təqvimi» /1845-1929/ salnaməsi nəşr olunmağa başlanmışdır. Bunların səhifələrində Qafqaz xalqlarına, o cümlədən Çar-Balakən camaatlığı və İlisu sultanlığı /1859-cu ildən etibarən Zaqatala dairəsi/ ərazisində məskunlaşmış etnoslara, onların ictimai quruluşu, məişət və mədəniyyətinin müxtəlif sahələrinə dair zəngin məlumatlar dərc olunmuşdur. Həmin nəşrlərin müxtəlif saylarında M.M.-sev imzalı naməlum bir müəllif²⁹, D.Zubaryev³⁰, O.f.Konstantinov³¹ N.Kolyubakin³² A.Poserbski³³ tərəfindən xüsusi olaraq Çar-Balakən icmalarına /sonralar Zaqatala dairəsinə/ həsr olunmuş məqalələr özlərinin yeni məlumatları ilə diqqəti cəlb edir.

A.Poserbski bu seriya məqalələr əsasında bir qədər sonra «Qafqaz təqvimi» salnaməsində 60 səhifəlik çox geniş və əhatəli məqalə dərc etdirmişdir.³⁴

XIX əsrin 30-cu illərində Rusiyada bütün quberniya və əyalətlər üzrə statistik və topoqrafik məlumatlar toplanmağa başlanmışdır. Bunun nəticəsində Qafqaz regionu və onun ayrı-ayrı əyalətlərinə dair də bir sıra statistik təsvirlər peyda olmuşdur. Bunların arasında əhatə dairəsi və həcm etibarilə P.P.Zubov və O.S.Yevetskinin əsərləri daha çox diqqəti cəlb edirdi. Məmmun və quruluş etibarilə bir-birinə çox yaxın olan, həm də eyni dövrün materialları əsasında tərtib olunmuş bu əsərlərin biri Qafqazın,³⁵ digəri isə Zaqafqaziyanın³⁶ statistik təsvirinə həsr olunmuşdur. Hər iki əsərdə Alazan vadisi əhalisi, o cümlədən ingiloylar barədə statistik məlumata təsadüf olunur. Həmin məlumatlarda yerli əhalinin başlıca məşğuliyyəti, təsərrüfat məişəti, ticarət əlaqələri ilə yanaşı, öləri də olsa, maddi mədəniyyətinin bəzi sahələrinə, xüsusilə geyim və yeməklərinə toxunulmuşdur. Bununla belə, hər iki təsvir öləri və sathi səciyyə daşıdığından daha müfəssəl, tam və dəqiq məlumata kəskin ehtiyac duyan rəsmi hakimiyyət nümayəndələrini qane etmirdi. Bu cəhətdən V.S.Leqkobitov, D.E.Zubaryev, A.Q.Yanovski, V.Qriqor'yev, N.Florevskidən ibarət rəsmi dövlət nümayəndəliyi tərəfindən xüsusi proqramlar əsasında çoxillik gərgin tədqiqat nəticəsində hazırlanmış «Qafqaz arxasındakı rus mülklərinin statistik, topoqrafik, etnoqrafik və maliyyə baxımından icmalları»³⁷ toplanmış faktların mötəbarlığına və müfəssəlliyinə görə əvvəlki hər iki təsvirdən fərqlənirdi.

İcmalların Azərbaycan əyalətlərinin təsvirinə həsr olunmuş 3 və qismən də 4-cü hissələrində əhalinin təsərrüfat məşğuliyyəti, ev peşəsi və sənət istehsalına xeyli yer ayrılırsa da, maddi mədəniyyət məsələlərinə az toxunulmuşdur.

Rusiyanın inkişaf etməkdə olan fabrik-zavod sənayesini yerli xammalla təmin etmək üçün uçqarların, o cümlədən Zaqafqaziyanın iqtisadiyyatını dərinləşdirmək və onu dirçəldib xammal bazasına çevirmək tələb olunurdu. Bu məqsədlə də 40-50-ci illərdə Peterburq Akademiyasının müxbir üzvü Y.A.Qaqəmeysterin tam bir seriya iqtisadi öçerkləri dərc olundu.³⁸ Bu öçerklərdə kənd təsərrüfat texnikası, bəsit əmək alətləri, sənət istehsalı və sənətkarlıq məmulatı barədə dəyərli etnoqrafik məlumat verilir.

Y.A.Qaqəmeysterin tədqiqatlarını sonralar aqronom İ.L.Serebryakov³⁹ və Dərp universitetinin professoru A.Petsold⁴⁰ bir növ davamı etdirib tamamlamışlar. Hər iki müəllif Azərbaycanın ənənəvi əkinçilik alətlərinə /qarakotan, xış, mala və s./ xüsusi diqqət yetirmişlər. Məlum olduğu kimi, həmin alətlərdən tari-

xən ingiloy kəndiləri də istifadə etmişlər. Bu sayaq məlumatlar A.Qaksthausen⁴¹ və İ.İ.Sopen⁴² tərəfindən də toplanmışdır.

A.Yanovskinin 1846-cı ildə çap etdirdiyi «Qədim Qafqaz Albaniyası haqqında» məqaləsində ingiloyların mənşəyinin söyləndiyi qədim alban tayfaları, onlarla bağlı yazılı mənbələrdəki toponimlər və onların müasir adları şərh olunur.⁴³

XIX əsrin 40-cı illərindən etibarən Qafqaz, o cümlədən Azərbaycan əhalisinin məişət səhnələrini əks etdirən ilk rəsm əsərləri peyda olmağa başlamışdır. Görkəmli rus rəssamı Q.Q.Qaqarın 1841-1843-cü illərdə Qafqazda olarkən öz albomu-na milli geyimdə təsvir etdiyi digər azərbaycanlılarla yanaşı, Cə-Balakən sakinlərini də daxil etmişdir.⁴⁴

Bələliklə, XIX əsrin birinci yarısında azərbaycanlıların, o cümlədən Alazan vadisi əhalisinin maddi mədəniyyətinə /məskənlər, evlər, geyimlər, yeməklər, yollar, nəqliyyat vasitələri/ dair xeyli miqdarda faktik material toplansa da, bunların çoxu səthi, təsadüfi və təsviri səciyyə daşıyırdı. Bu dövrün etnoqrafik araşdırmaları arasında xüsusi olaraq maddi mədəniyyətə, yaxud onun bu və ya digər elementinə həsr olunmuş tədqiqat səciyyəli əsərlərə təsadüf olunmur.

XIX əsrin 50-60-cı illərində Qafqaz müharibələrinin qızğın gedişi Rusiyanın hakim dairələri və geniş elmi ictimaiyyəti arasında bu diyarın öyrənilməsinə marağı bir qədər azaltmışdır. Lakin Şimali Qafqazın fəthi ilə nəticələnən bu müharibələr başa çatandan /1863-cü il/, xüsusilə də aqrar islahatlar həyata keçirilməyə başlayandan sonra Qafqaz xalqlarının müxtəlif aspektlərdən öyrənilməsinə maraq yenidən artmışdır. Qafqazda yaranmış yeni tarixi şərait bu diyarı əsaslı surətdə yenidən öyrənmək zərurətini ortaya çıxarmışdır. Bu cəhətdən hərbi zadəgan tarixçisi N.F.Dubrovinin zəngin ədəbiyyat və arxiv materialları əsasında yazdığı 6 cildən ibarət olan ümumiləşdirici əsəri⁴⁵ öz sanbalı və faktların həcmi etibarilə fərqləndirir. Bu əsərin «Qafqaz və orada sakin olan xalqların öçərki» adlanan I cildində Azərbaycan, o cümlədən Alazan vadisi əhalisinin məişət və mədəniyyətinə dair zəngin tarixi-etnoqrafik məlumat verilir.⁴⁶ N.F.Dubrovinin bu məlumatlarının bir qismi özündən əvvəlki müəlliflərin əsərlərindən kompilyasiya edilərsə də, maddi mədəniyyətin müxtəlif sahələrini qısa zaman kəsiyində əhatə etdiyindən mötəbər mənbə kimi mühüm elmi maraq kəsb edir.

Təkcə general N.F.Dubrovin deyil, çar mütləqiyyətinə sədaqətlə xidmət göstərən, onun Qafqaza təcavüzünü sivilizasiya aktı kimi qiymətləndirməyə çalışan digər zadəgan-burjua müəllifləri /A. Poserbski⁴⁷, A.İ.fon-Plotto⁴⁸, İ.Lineviç⁴⁹, D.Z.Bakradze⁵⁰, S.Esadze⁵¹ və b./ Zaqatala dairə əhalisindən bəhs edərkən ingiloyların da məişət və mədəniyyətinə toxunmuşlar.

«Qafqaz təqvimi», «Qafqaz dağları haqqında məcmuə», «Qafqaz haqqında məcmuə», «Zaqafqaziya dövlət kəndlilərinin iqtisadi məişətini öyrənmək üçün materiallar» və «Mateirallar məcmuəsi» adı altında dərc olunan rəsmi nəşrlərdə Zaqatala dairəsi, o cümlədən də ingiloylar barədə dürüst statistik və etnoqrafik məlumatlar dərc olunmuşdur. İngiloyların məişət və mədəniyyətinə dair bu sayaq təsvir səciyyəli müfəssəl məlumatlar digər dövrü məcmuələrdə: Rusiya Coğrafiya Cəmiyyətinin Qafqaz şöbəsinin «Xəbərləri» və «Əsərləri»ndə, «Qafqaz tayfaları və məskənlərini təsvir etmək üçün materiallar məcmuəsi» /1881-1929/⁵² «Qafqaz kənd təsərrüfatı cəmiyyətinin xəbərləri»⁵³ və digər rəsmi nəşrlərdə də dərc olunmuşdur.

Məlum olduğu kimi, Qafqaz tarixşünaslığında ingiloyların tarixi-etnoqrafik tədqiqi uzun müddət gürcü alimlərinin inhisarında olmuşdur. İnqilabdan əvvəl olduğu kimi, Sovet hakimiyyəti illərində də ingiloy problemi də yaxından məşğul olan gürcü tədqiqatçıları xeyli müddət bu üstünlüyü öz əllərində saxlamışlar. Təkcə belə bir faktı xatırlatmaq kifayət edərdi ki, əslən ingiloy olan Musa Canaşvilinin 1910-cu ildə gürcü dilində nəşr etdirdiyi «Sainqilo» əsərindən başlamış⁵⁴ 1979-cu ilədək müxtəlif ixtisaslı 5 gürcü müəllifinin /Z.Edili⁵⁵, Q.Qamxaraşvili⁵⁶, Q.Çanqaşvili⁵⁷, M.İ.Dumbadze⁵⁸, İ.Adamiya⁵⁹/ ingiloylara həsr olunmuş eyniadlı əsəri çap olunmuşdur. Məğzinə qarəzli gürcü təəssübkeşliyi hopmuş bu əsərlərin hamısında ingiloylar mənşə etibarilə gürcüdən törəmə hesab olunduğu kimi, onların maddi mədəniyyəti gürcü təsiri ilə formalaşmış mədəniyyət nümunəsi kimi qələmə verilmişdir. Həm də ingiloyların maddi mədəniyyət nümunələrində gürcü oxşarlıqlarının axtarılması qonşu etnoslar arasında qarşılıqlı etnomədəni təmas və təsir proseslərinin nəticəsi kimi izah olunmayıb, bunların arasında bilavasitə etnogenetik bağlılığı sübut etmək məqsədi güdmüşdür.

Hətta iş o yerə çatmışdır ki, Azərbaycanın inzibati ərazisinə daxil olan Alazan vadisində ilk arxeoloji tədqiqat işlərini də milliyyət etibarilə gürcü olan K.K.Nioradze aparmışdır. Həmin qazıntıların yekunları 1940-cı ildə Tbilisi şəhərində /gürcü dilində/ dərc olunmuşdur.⁶⁰

Göründüyü kimi, II Dünya müharibəsinə qədər, hətta ondan əvvəl sonra da gürcü tarixşünaslığı ingiloyları müstəqil etnos deyil, müsəlman etiqadına malik gürcü mənşəli əhali qrupu kimi təqdim etmək niyyətindən əsla əl çəkməmiş, onların ənənəvi maddi mədəniyyətini ümumi Gürcüstan mədəniyyətinin ayrılmaq tərkib hissəsi kimi qələmə verməkdən heç bir vəchlə çəkinməmişdir. İngiloyların etnik tarixinin bu cür qarəzli şəkildə təhrif olunması onların tarixən məskunlaşdığı Alazan vadisini «əzəli Gürcüstan torpaqları»nın tərkibinə daxil etmək istəyindən irəli gələn mərkəli niyyətlərin açıq-əşkar təzahüründən baş-

qa bir şey deyildir. Qafqazda kristianlığın yayılmasında xüsusi marağı olan çar mütləqiyyətinin həmişə dəstək görmüş rus və gürcü qafqazşünaslığının hələ XIX əsrin ortalarında çox uzaq-görənliklə hazırlayıb geniş ictimaiyyətə sırımağa çalışdığı bu əsaslı ideyanın püç olduğunu sübuta yetirmək üçün ingiloyların ulu babalarının vətəni olan Alazan vadisində geniş tarixi etnoqrafik tədqiqatlar aparmaq tələb olunurdu. Başqa sözlə, ingiloy problemini gürcü alimlərinin 200 illik inhisarından azad etmək lazım idi.

Milli azərbaycanşünaslığın çox gec təşəkkül tapması səbəbindən Azərbaycanın əzəli Alban torpaqlarından olan Alazan vadisinin tarixi, coğrafi, geoloji, arxeoloji, kulturoloji, memarlıq, etnoqrafik və s. baxımından elmi əsaslarla hərtərəfli və dərinlən öyrənilməsinə xeyli sonralar başlanmışdır.

İngiloy probleminin müxtəlif aspektlərinə dair təbiətşünas /R.Q.Sultanov⁶¹, A.A.Mədətəzadə⁶², V.N.Olyunin⁶³, A.I.Troit-ski⁶⁴, S.Qeydeman⁶⁵, A.M.Şixlinski⁶⁶ və b./, arxeoloq /D.Şərifov⁶⁷, A.A.İessen⁶⁸, O.Ş.İsmizadə⁶⁹, Q.M.Aslanov⁷⁰, R.M.Vahidov⁷¹, F.R.Mahmudov⁷², A.Qarashəmədova⁷³ və memar /P.D.Baranovski⁷⁴, S.Datiyev, D.Motis⁷⁵, L.Bretanitski, L.Mamikonov⁷⁶, Ə.V.Salamzadə, Ə.Ə.Sadiqzadə⁷⁷, tarixçi /K.V.Trever⁷⁸, Z.I.Yampolski⁷⁹, İ.H.Əliyev⁸⁰, K.H.Əliyev⁸¹, F.C.Məmmədova⁸², T.M.Məmmədov⁸³, Q.Ə. Qeybullayev⁸⁴, toponimiya və epiqrafiya mütəxəssisləri /A.İ.Əliyev⁸⁵, E.B.Nuriyev⁸⁶, S.M.Mollazadə⁸⁷, M.S.Nəmətova⁸⁸ ilə yanaşı, etnoqraflar /V.P.Kobiçev⁸⁹, M.N.Nəsirli⁹⁰, Ə.Ə.İzmaylova⁹¹ və b./ da öz layiqli töhfələrini vermişlər. Son vaxtlar ingiloyların etnosiyasi tarixinə dair bir neçə monoqrafiya dərc olunmuşdur.⁹²

Yuxarıdakı qısa bibliografik icmaldan görüldüyü kimi, Sovet hakimiyyəti illərində, xüsusilə Azərbaycan Elmlər Akademiyası yaranandan /1945-ci il/ sonra, ingiloylar da daxil olmaqla, Alazan vadisi əhalisinin təbii-tarixi şəraiti, təərrüfat məşğuliyyəti, məişət və mədəniyyətinə dair mötəbər mənbələrə əsaslanan çox geniş, kompleksli tədqiqatlar aparılmış, gürcü qafqazşünaslığının tarixi obyektivlikdən çox uzaq olan iddialı müddəalarını təkzib etməyə və əsl həqiqəti üzə çıxarmağa imkan verən olduqca dəyərli elmi nəticələr əldə olunmuşdur.

Bütün bu uğurlara baxmayaraq, son vaxtlaradək Azərbaycan tarixşünaslığında bilavasitə ingiloyların maddi mədəniyyətinə həsr olunmuş ayrıca elmi-tədqiqat işi aparılmamış, monoqrafik əsərlər yazılmamışdır. İngiloyların ənənəvi maddi mədəniyyətinin tarixi-etnoqrafik baxımdan monoqrafik şəkildə tədqiq olunması zərurəti də bu ehtiyacdən irəli gəlmişdir.

(пер.В.В.Латышева).-ВДИ, 1949, №2; К.Птолемей. Географическое руководство (пер.В.В.Латышева).-ВДИ, 1948, №2

² Географическое и статистическое описание Грузии и Кавказа из путешествия академика И.А.Полленштедта через Россию и по Кавказским горам в 1770,1771, 1772 и 1773 годах. СПб.,1809.

³ С.Г.Мелли. Путешествие по России для исследования всех трех царств в природо-деч.ИИ,СПб.,1785.

⁴ С.Д.Бурнашев. Описание областей Азербайджанских и Персии и их политического состояния. Курск,1793.

⁵ Э.А.Керимов. Очерки истории этнографии Азербайджана и русско- азербайджанских этнографических связей. Б., 1985,с.22.

⁶ А.Г.Серебров-Джульфинский. Географическое описание Северного и южного Дагестана, Персии, Ширвана и др.провинции. 1796 г.- История, география и этнография Дагестана. М.,1958.

⁷ И.Г.Дренякин. Описание Шираана.1796 г.- ИГЭД,М.,1958.

⁸ Ф.М.Биберагтейн. Описание провинций, расположенных на левом берегу Каспийского моря, ежду реками Терек и Куры (с фр. французского на русский язык Саламова С. (Бах :НАНИ НАН Азербайджана.ИИ.№ 467.

⁹ П.Г.Бутков. Выдержки из «Проекта» отчет о персидской экспедиции в виде писем.1796 г.- ИГЭД, М.,1958.

¹⁰ Географический словарь Российского государства. М.,1804.

¹¹ Путешествие профессора Эйхвалда по Каспийскому морю и по Кавказскому краю - Библиотека для чтения, т.28. СПб., 1838.

¹² С.Б.Броневский. Новейшие географические и исторические известия о Кавказе /в двух частях/. М.,1823.

¹³ И.П.Петрушевский. Джаро-Белоканские вольные общества в первой половине XIX в. Махачкала,1993,с.27.

¹⁴ Yəna orada.

¹⁵ Акты, собранные Кавказской Археографической Комиссией,т.1-12, Тифлис, 1866-1904

¹⁶ Засс. Описание Кавказа с кратким историческим и статистическим описанием Грузии. СПб,1805

¹⁷ М.А.Коцебу. Сведения о Джарских владениях.1826 г.- ИГЭД, М.,1958.

¹⁸ Т.Н.Янишников. Выдержки из описания Лезгино-Джарских вольных обществ 1830г.- ИГЭД, М., 1958,с.300-303; Yəna opni: Описание владений Илсуйского султанства.1831 г.-ИГЭД, М., 1958,с.304-305.

¹⁹ M.A.Kotaeu. Göst.azərl. s.254-255.

²⁰ Yəna orada.s.254.

²¹ Yəna orada.s.257-258.

²² Карта владений Чарских обществ, глазомерно снятая квартирмейстером полковником Коцебу в 1826 году.-ЦГВИА, ф.ВУА,д.19481.

²³ Т.Н.Янишников. Военно - статистическое описание страны, лежащей между юго-восточным хребтом Кавказа и рекою Алазанью, а преимущественно земли, занимаемой Лезгино-Джарскими вольными обществами. 1830 г.-ЦГВИА, кол.414, д.301, л.165,180

²⁴ Т.Н.Янишников. Выдержки из описания Лезгино-Джарских вольных обществ.1830 г ИГЭД, М.,1958, с.301-302.

²⁵ Yəna orada. s.302.

²⁶ Т.Н.Янишников. Описание владения Илсуйского султана.1831 г.-ИГЭД,М.,1958, с.304.

²⁷ Yəna orada.s.304-305; hesablamə bizimdir.

²⁸ Э.Ə.Керимов. Göst.azərl. s.30.

¹ Геродот. История. М.,1971; Страбон. География в 17 книгах (пер. Г.А.Стратановского). М.,1964, Плиний Старший. Естественная история

- ²⁹ М.М.-цев. Краткий обзор Джаро-Белоканского округа. - «Закавказский вестник», 1850, №9.
- ³⁰ Д.Е.Зубарев. Поездка в Кахетину, Пшавию, Хевсурию и Джаро-Белокапскую область. - «Русский вестник», т.2, СПб., 1841, №6.
- ³¹ О.И.Константинов. Джаро-Белокапские до XIX столетия. - «Кавказ», 1846, №2-3.
- ³² Н.Колюбакин. Об отношениях поселян к владельцам земли в Белокапском округе. - «Кавказ», 1848, №52.
- ³³ А.Ф.Посербский. Закатальский округ. - «Кавказ», 1864, № 48, 59; Успенский. Исследования по Закатальскому округу как материал для будущего историка. - «Кавказ», 1864, № 83, 94, 100.
- ³⁴ А.Посербский. Очерк Закатальского округа. - Кавказский календарь на 1866 г. Тиф., 1865.
- ³⁵ О.С.Евсеев. Статистическое описание Закавказского края, с присоединением статьи: Политическое состояние Закавказского края в исходе XVIII века и в сравнении с нынешним. СПб., 1835.
- ³⁶ П.П.Зубов. Картина Кавказского края, принадлежащего России и сопредельных ему земель в историческом, статистическом, финансовом и торговом отношении. т.1-4, СПб., 1834-1835.
- ³⁷ Обзорение Российских владений за Кавказом в статистическом, топографическом, этнографическом и финансовом отношении. т.1-4. СПб., 1836.
- ³⁸ Ю.А.Гагемейстер. Закавказские очерки. - ЖМВД, ч.IX, 1845; Успенский. Новые очерки Закавказья. СПб., 1848; Успенский. Топографическо-хозяйственное описание Прикаспийского края в Закавказье. - ЖМВД, ч.XXXII, 1850.
- ³⁹ И.Л.Серебряков. Сельское хозяйство в Елисаветпольском уезде. Тиф., 1862.
- ⁴⁰ Отчет о сельскохозяйственном путешествии по Закавказскому краю профессора Петцольда в 1863 г. - «Зап. КОСХ», 1864, №1.
- ⁴¹ А.Гакстгаузен. Закавказский край, т.1, СПб., 1850.
- ⁴² И.Шопен. Обзорение Закавказского края в физическом, этнографическом и хозяйственном отношении. - ЖМВИ, т.1, кн.2, СПб., 1841.
- ⁴³ А.Я.Яновский. О древней Кавказской Албании. - ЖМНП, 1846, ч.2, №11-14.
- ⁴⁴ Q. Q. Qaqağının albomu 1847-ci ildə E. Q. Şakelberqin mətni ilə birlikdə Parisdə çap olunmuşdur. Вах: А.Савинов. Г.Г.Гагарин. М., 1951.
- ⁴⁵ Н.Ф.Дубровин. История войны и владычество русских на Кавказе. т.1-VI, СПб., 1871-1888.
- ⁴⁶ Вах: Onun göst. əsəri, 1 c, 1-III kitablar. СПб., 1871.
- ⁴⁷ А.Посербский. Очерк Закатальского округа. - Кавказский календарь на 1866 г. Тиф., 1865.
- ⁴⁸ А.И. фон-Плотто. Природа и люди Закатальского округа. - ССКГ, вып. IV, Тиф., 1870.
- ⁴⁹ И.П.Линевич. Бывшее Елусуйское султанство. - ССКГ, вып. VII, Тифлис, 1873.
- ⁵⁰ Д.З.Бакрадзе. Заметки о Закатальском округе. - Зап. КОИРГО, вып. I, кн. 14, Тифлис, 1890.
- ⁵¹ С.Эсали. Историческая записка об управлении Кавказом. т.1, Тифлис, 1907.
- ⁵² И.Степанов. Закатальский округ. - СМОМПК, вып. XI, Тифлис, 1891.
- ⁵³ М.Джанашвили. Краткий очерк Кахского уезда. - Тр. КОСХ, 1889, №3.
- ⁵⁴ М.Джанашвили. Сангилло /gürcüce/. Тифлис, 1910.
- ⁵⁵ Э.Экли. Сангилло /gürcüce/. Тбилиси, 1947.
- ⁵⁶ Г.Гамхараши. Сангилло /gürcüce/. Тбилиси, 1960.
- ⁵⁷ Г.Чаигашвили. Сангилло /gürcüce/. Тбилиси, 1970.
- ⁵⁸ М.Думбадзе. Из истории Восточной Кахети. Тб., 1953.

- ⁵⁹ И.Админа. Грузинское народное зодчество /gürcüce/. Т.3, Тб., 1979.
- ⁶⁰ Г.К.Ниродзе. Раскопки в Аланской долине /на груз. языке/. Изд-во Груз. ФАН СССР, Тб., 1940, 128 стр. 24 рис., 14 табл. и 1 карт.
- ⁶¹ Р.Г.Султанов. Геоморфология южного склона главного Кавказского хребта Азербайджана. - Изв. Аз. ФАН СССР, 1944, №1.
- ⁶² А.А.Мадатадзе. Климатическая характеристика Нуха-Закатальского района. - Тр. Азербайджанской комплексной экспедиции по развитию культуры чая. Б., 1955.
- ⁶³ В.Н.Олонин. Геоморфологическая характеристика Закатальской зоны. - Успенский. А.И.Троицкий, В.А.Калитина. Почвенный покров низких гор и подгорных равнин Закатальской зоны Азерб. ССР. - Вах: Успенский. В.Н.Олонин, А.И.Троицкий. Природные районы Закатальской зоны. - «Azərbaycan institutunun əsərləri», IX c. B., 1939.
- ⁶⁴ Г.С.Гейлеман. Краткий очерк растительности Закатало-Белокапской низменности. - Тр. Ботанического института Аз. ФАН СССР, т. I, Б., 19.
- ⁶⁵ А.М.Шыхлинский. Климатическое описание Азербайджанской ССР. Л., 1937.
- ⁶⁶ Д.Шарифов. Раскопки в Ялойлутепе (Нухинский уезд). - Материалы Азгосмузея, вып. I, Б., 1927; Успенский. Некоторые памятники искусства и древности Нухинского уезда. - «Изв. ОИИАз», 1925, №2, Успенский. Город Кум. - в кн. «Низамин». Сборник, т. II, Б., 1940.
- ⁶⁷ А.А.Исесен. Культура Ялойлутепе в Закавказье /Раскопки 1926 г./ - Сборник, I, ГАИМК, Л., 1939.
- ⁶⁸ О.Ш.Исминдаль. Ялойлутепинская культура. Б., 1956.
- ⁶⁹ Q. Q. Aslanov. Torpaq qalada arxeoloji qazıntılar. - «Azərbaycan xəbərləri (ictimai elmlər seriyası)», 1961, №8.
- ⁷⁰ R. M. Vahidov. Torpaq qalada arxeoloji qazıntı işlərinin ilk yekunları. - AMM, Y1 c. B., 1965.
- ⁷¹ F. R. Mahmudov. Ağyazi düzənliyində Yaloyluta mədəniyyətinə aid abidə. - AMM, Y1 c. B., 1965.
- ⁷² А.А.Карахмедова. Христианские памятники Кавказской Албании. Б., 1986.
- ⁷³ П.Д.Барановский. Памятники в селениях Кум и Лекит. - Сб. Архитектура Азербайджана эпохи Низамин. М.-Б., 1947.
- ⁷⁴ С.Датиев, Д.Мотис. Жилье XVIII и XIX веков Закатальского района. - Памятники архитектуры Азербайджана. Б., 1950.
- ⁷⁵ Бретаницкий, Л.Мамиконов. Оборонительные сооружения Закатальского и Белокапского районов. - Успенский. А.И.Троицкий, В.А.Калитина. Природные районы Закатальской зоны. - «Azərbaycan institutunun əsərləri», IX c. B., 1939.
- ⁷⁶ К.В.Тревсер. Очерки истории и культуры Кавказской Албании. М.-Л., 1959.
- ⁷⁷ З.И.Ямольский. Из истории древней Кавказской Албании. М., 1949.
- ⁷⁸ И.Г.Алиев. Об этнических процессах в областях Восточного Закавказья. - Этнические проблемы истории Центральной Азии в древности /II тысячелетие до н.э./, М., 1981.
- ⁷⁹ К.Г.Алиев. Кавказская Албания. Б., 1974; Успенский. Английская Кавказская Албания. Б., 1992.
- ⁸⁰ Ф.Дж.Мамедова. Политическая история и историческая география Кавказской Албании. Б., 1986.
- ⁸¹ Т.М.Мамедов. Кавказская Албания в IV-VII вв. Б., 1985.
- ⁸² Г.А.Гейбуллаев. К происхождению этнонима пингий. - «ДАН Азерб. ССР», 1984, №3; Успенский. К этногенезу азербайджанцев. Б., 1991.

- ⁸⁵ A.İ.Əliyev, E.B.Nuriyev. Qax rayonunun toponimiyası.-«Azerb.SSR EA xəbərləri»,1973, № 3; Yənə onların: Qax rayonu toponimiyasında tayfa izləri.- «Elm və həyat»,1977, № 9.
- ⁸⁶ E.B.Nuriyev. Azərbaycan SSR Şəki-Zaqatala zonasının toponimiyası, B., 1989.
- ⁸⁷ С.М.Моллазаде.Топонимия северных районов Азербайджана /лингвистическое исследование/. Б.,1979.
- ⁸⁸ M.S.Nemətova. Mosul kəndindəki «Cümə məscidi»nin kitabələri.- «Azerb. SSR EA məruzələri»,1959,№ 8.
- ⁸⁹ В.П.Кобычев. Крестьянское жилище народов Азербайджана в XIX в.-КЭС, т.III, М.-Л.,1962.
- ⁹⁰ M.N.Nəsirli. Azərbaycan SSR Şəki-Zaqatala zonası əhalisinin yaşayış evləri /etnoqrafik tədqiqat/. B.,1975.
- ⁹¹ А.А.Измайлова. Женская народная одежда Закавказской зоны в конце XIX – нач. XX века.-«Изв.АН Азерб.ССР /серия истории,философии и права /»,1974, № 4.
- ⁹² Влх: Э.М.Летифова. Северо-западный Азербайджан: Илисуйское султанство. Б.,1999; Ş. Nəciəli. Şimal-Qərbi Azərbaycan: İngiləyər. B.,2001.

- ⁸⁰ A.I.Əliyev, E.B.Nuriyev. Qax rayonunun toponimiyası. «Azerb.SSR EA xəbərləri», 1973, № 3; Yəni onların: Qax rayonu toponimiyasında tayfa izləri. «Elm və həyat», 1977, № 9.
- ⁸¹ E.B.Nuriyev. Azərbaycan SSR Şəki-Zaqatala zonasının toponimiyası. B., 1989.
- ⁸² С.М.Мохаммадзе Топонимия северных районов Азербайджана лингвистическое исследование. Б., 1979.
- ⁸³ M.S.Nematova. Mosul kəndindəki «Cümə məscidi»nin kitabları. «Azərbaycan SSR EA məruzələri», 1959, № 8.
- ⁸⁴ В.П.Кобычев. Крестьянское жилище народов Азербайджана в XIX в. КЭС, т.III, М., 1962.
- ⁸⁵ M.N.Nəsirli. Azərbaycan SSR Şəki-Zaqatala zonası əhalisinin yaşayış evləri etnoqrafik tədqiqatı. B., 1975.
- ⁸⁶ A.A.Исмаилова. Женская народная одежда Закавказской зоны в конце XIX – нач. XX века. «Изв. АН Азерб.ССР» серия истории, философии и права, 1974, № 4.
- ⁸⁷ Вах: Ə.M.Летифова. Северо-западный Азербайджан: Иллисуйское султанство. Б., 1999; Ş. Hacıəli. Şimal-Qərbi Azərbaycan: İngiloylar. B., 2001.

İNGİLOYLARIN ETNİK TARİXİNDƏN

Etnik subyekt olmaq etibarilə ingiloyların təşəkkülü onların mənşəyi problemi ilə üzvi surətdə bağlı olub tarixin çox mürekkəb və ciddi sınaqlarına məruz qalmışdır. Elə bu səbəbdən də ingiloyların etnogenetik inkişafının son orta əsr və yeni dövrlə bağlı olan sonuncu təşəkkül mərhələsini izləyib aydınlıq hasil etmək üçün onların etnik tarixinin qədim laylarını nəzərdən keçirmək tələb olunur.

İngiloyların mənşəyinə dair tarixi məxəzlərdəki məlumatları tutuşdurub təhlil etdikdə bəlli olur ki, onların indiki etnik adı son orta əsrlərdə yaranırsa da, soy etibarilə onların özləri Azərbaycanın alban mənşəli ən qədim aborigen etnoslarından birinin varisi olmuşlar.

İngiloyların əcdadlarının ilk vətəni, onların qəbilə-tayfa halından xalq səviyyəsinə nə vaxt, hansı tarixi şəraitdə, hansı amillərin təsiri altında keçmələri, nə kimi etnosiyasi və etnomədəni təsirlərə məruz qalmaları son vaxtlaradək tarixşünaslıqda kifayət qədər araşdırılmamışdır. Elə bu səbəbdən də elmdə uzun müddət onların mənşəyi və etnik tarixi mübahisələrə səbəb olmuş, müzakirə obyektinə çevrilmişdir.

Antik mənbələrdə ilkin etnik adı kifayət qədər dürüst xatırlanan, lakin sonralar, xüsusilə də erkən orta əsr və inkişaf etmiş feodalizm dövrünə aid yazılı mənbələrdə 1000 ildən artıq böyük bir müddət ərzində ingiloyların əcdadlarının sanki tamamilə unudulub yaddan çıxması və son orta əsrlərdə birdən-birə yenidən peyda olmaları onların etnik tarixinin qaranlıq məqamlarını daha da qəlizləşdirmişdir.

İngiloyların ulu babalarının ilk vətəni, onların yayıldığıları coğrafi məkan, bu etnik ərazi daxilində, yaxud ondan kənarlarda baş vermiş yerdəyişmə və ya mühacirət faktları, bunları doğuran hərbi-siyasi, sosial-iqtisadi, dini və s. səbəblər son vaxtlaradək yetərinə araşdırılmamışdır.

Qafqazşünaslıqda 200 ilə yaxın bir müddət ərzində «gürcüdən törəmə», yaxud «gürcüləşmiş əhali qrupundan dönmə» hesab edilən ingiloyların soy-kökünün hansı etnik laya söykəndiyi o dərəcədə saxtalaşdırılmışdır ki, onların əcdadlarının hansı etnik mühitdə, hansı etnosların əhatəsində yaşamaları, yaxın qonşuları ilə nə kimi təsərrüfat təcrübə mübadiləsində olmaları, iqtisadi-ənənə, məişət yaxınlığı, inşaat təcrübəsi, geyim, bəzək, sənəmət mədəniyyəti sahəsində yaranmış inteqrasiya prosesləri bilməyərək, yaxud bilməyərək tədqiqatçıların böyük əksəriyyətinin diqqətindən kənarda qalmışdır.

İngiloyların soy-kökünə dair antik mənbələrdəki məlumatları orta əsr qaynaqlarında həzif olunmuş bilgilərlə tutuşdurub müqayisəli şəkildə təhlil etdikdə onların mənşəyinin bilavasitə qədim gəllərlə bağlı olduğu üzə çıxır. Müasir ingiloylarla onların ulu əcdadları sayılan qədim gəllər arasında böyük zaman kəsiyi dayanmasına baxmayaraq, onların hər ikisinin etnik ərazi həddləri, demək olar ki, üst-üstə düşür.

İngiloyların ulu babaları olan gəllər özlərinin əsasən Alazan /Qanıx/ hövzəsinə düşən əzəli etnik ərazilərini uzun müddət sabit saxlaya bilsələr də, ara-sıra baş verən hərbi-siyasi hadisələr, xüsusilə yadelli basqınları nəticəsində onu qismən, həm də aram-aram tərki etməli olmuşlar. Bölgədəxili yerdəyişmə və ya məhəlli miqrasiyalar başlıca olaraq Baş Qafqazın əlçatmaz cənub silsiləsinin arxasındakı təhlükəsiz ərazilərə köçməkdən ibarət olurdu. Görünür, elə bu səbəbdən də antik mənbələr müxtəlif dövrlərdə gəllərin fərqli mövqelərdə məskunlaşdığını xəbər verirlər.

Gəllərin yayılma arealının dəyişməsinə əvvəlcə antik dövrlər, daha sonra isə erkən feodal dövlətləri arasındakı münaqişələr ciddi təsir göstərmişdir. Tarixdən məlum olduğu kimi, iri dövlətlərin /Yunanistan-Əhəməni, Roma-Parfiya, Bizans-Sasani-Ərəb xilafəti və s./ maraqları Albaniyada, o cümlədən onun şimal-qərb torpaqlarında tez-tez toqquşurdu. Bütün bu proseslər digər alban etnosları kimi, ingiloyların əcdadlarının da etnik durumuna və ərazi həddlərinə ciddi təsir göstərmiş deyildi.

Xüsusilə 1000 illik tarixi olan Albaniya dövlətinin süqutundan sonra yaranmış yeni tarixi şərait nəticəsində sanki çoxdan fürsət axtaran iberlərin şərqi doğru təcavüzünün güclənməsi Şimal-Qərbi Albaniya ərazilərinin zəbt olunmasına və burada məskunlaşmış alban tayfalarının iqtisadi və etnosiyasi cəhətdən asılı vəziyyətə düşməsinə gətirib çıxarmışdır. Bununla da sosial-siyasi və dini təcavüzü onları assimilyasiya olunması prosesini xeyli sürətləndirmişdir. Bütün bu proseslər isə nəticə etibarilə ingiloyların ulu əcdadlarının bir qisminin sonrakı tarixi taleyinə mənfi təsir göstərmiş, onların tədricən etnik özünüdərk etmələrini itirmələrinə gətirib çıxarmışdır. Bütün bu incə məqamlar, nədənsə, ingiloyların mənşəyi ilə maraqlanan tədqiqatçıların çoxunun diqqətindən yayınmışdır. Rus və gürcü qafqazşünaslarının çoxu uzun müddət müasir ingiloylarla qədim gəllər arasında irsi əlaqəyə, varislik münasibətlərinə biganə qalmış, bəsit «gürcüdən törəmə» ideyasına üstünlük vermişlər.

Bələ vəziyyət bir daha ingiloyların mənşəyinə aydınlıq gətirməyi, onların mürəkkəb və ziddiyyətli etnik tarixini yuxarı-

da xatırlatdığımız amillərin təsiri fonunda nəzərdən keçirməyi tələb edir.

İngiloyların etnik tarixinə yeni baxışdan yanaşmağı, habelə rus və gürcü qafqazşünaslığında çoxdan təşəkkül tapmış və həkim konsepsiyaya çevrilmiş olan «ingiloyların gürcülərdən törəmə olması» və onların mədəni sərvətlərinin gürcü mədəniyyətinin tərkib hissəsi» kimi qələmə verilməsi barədə heç bir faktik əsası olmayan yanlış baxışın təkzib olunması zərurəti də tələb edir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, uzaqgörən ərazi təmənnası ilə bağlı olub, məkrli qara niyyətlər güdən bu mənhus konsepsiya hətta yaxın vaxtlardakı Azərbaycan tarixşünaslığında bir çoxları tərəfindən mexaniki surətdə mənimşənilərək kor-koranə məqbul sayılmışdır. M.Baharlıdan üzü bəri həmin «ötürmə»ni qəbul edən Azərbaycan tarixçilərinin böyük bir nəslisi rus və gürcü tarixçilərinin bu məsələyə münasibində yol verdikləri yanlış baxışları təkrar edərək ingiloyları «türkləşmiş gürcü»¹, «gürcüdən dönmə», «islami qəbul etmiş gürcü» və s. hesab etmişlər.

XIX əsr rus qafqazşünaslarından ilk dəfə P.Zubov hələ 1835-ci ildə dərc etdirdiyi Qafqaza həsr olunmuş kitabında² ingiloyları «islami qəbul etmiş gürcülər» hesab etmişdir. Şübhəsiz ki, onun bu yanlış qənaətinə əsasən gürcü mənbələrindən istifadə etməsi həlledici rol oynamışdır. Bundan bir qədər sonra, 1841-ci ildə D.Zubaryev ingiloy etnonimini ilk dəfə «yengiloy» formasında işlədərək, bu istilahn etimoloji mənasına «yeni yerə köçürülmüşlər» yozumu verməklə onları yenə də «müsləmanlaşmış gürcü» hesab etmişdir³. O.İ.Konstantinov Car-Balakən icmalarının XIX əsrə qədərki tarixindən bəhs edərkən bölgənin «yengiloy» adlandırılan yerli əhalisi barədə də məlumat vermisi və bu etnonimi «yeni ləzgilər» mənasında başa düşməklə məsələni daha da qəlizləşdirmişdir.⁴

İngiloyların «müsləmanlaşmış gürcü» mənşəli əhali qrupu» sayılması ənənəsi sonralar da davam etdirilmişdir. A.Poserbski ingiloyları gürcülərlə eyniləşdirərək onları müstəqil etnos deyil, «təzə döndərilmiş», «yeni din /məslək/ qəbul etmiş» gürcü mənşəli əhali qrupu kimi təqdim etmişdir.⁵

Sonralar bu fikir digər rus zadəgan tarixçiləri: N.Dubrovın⁶, A.fon-Plotto⁷, İ.Lineviç⁸, M.Canəşvili⁹, Y.Veydenbaum¹⁰, D.Bakradze¹¹, K.F.Qan¹², P.P.Nadejdin¹³ və b. tərəfindən də təkrar olunmuşdur. Hətta bu yanlış baxış XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq, bir sıra Azərbaycan araşdırıcılarına da sirayət etmişdir. Bunların arasında həmin «ötürməni» ilk qəbul edənlərdən biri M.Vəliyev (Baharlı) olmuşdur. O, ingiloyları «yengiloy» adı ilə təqdim edərək «türkləşmiş gürcü», «ləzgilər tərəfindən müsləman edilmiş gürcü», «türkləşmiş və islamlaşmış gürcü» hesab etmişdir¹⁴.

Bu nöqteyi-nəzər nəinki Azərbaycan tarixşünaslığının sonrakı nümayəndələrinin tədqiqat əsərlərinə, habelə müxtəlif səciyyəli nəşrlərə /ensiklopediya, soruq-məlumat kitabçaları, dövrü nəşrlər və s./ da sirayət etmiş, onun acı siyasi nəticələri uzun müddət diqqətdən kənarda qalmışdır.

İngiloyların mənşə etibarlı ilə guya qədim tarixi kökə malik müstəqil etnos deyil, son orta əsrlərdə gürcülərdən dönmə konfessional /dini/ qrup olduğunu israr edən bu məşum konsepsiya heç də ələ-belə, boş zəmində, təsadüfən yaranmamışdır. İlk dəfə gürcü feodal tarixşünaslığında milli-etnik təəssübkeşlik zəminində, ərazi iddiaları təmənnası ilə formalaşdırılaraq, əvvəlcə rus zadəgan tarixşünaslığına ötürülən, sonra isə burjuva və Sovet tarixşünaslığında məharətlə hallandırılan bu üzdənirəq konsepsiyanın zaman keçdikcə çoxlu tərəfdarları və havadarları da peyda olmuşdur. Xeyli müddət təkcə onun əleyhdarları çatışmamışdır.

Uzun müddət Qafqaz tarixşünaslığında ingiloyların mənşəyi məsələsində hakim mövqe tutmuş və mexaniki surətdə bir elmi məktəbdən digərlərinə ötürülmüş bu konsepsiya görə, etnonimin etimoloji mənası türk mənşəli «yengi» və guya dini məslək mənasını bildiren «yol» sözlərinin tələffüz təhrifindən əmələ gəlməklə, «yeni dinə döndərilmişlər» kimi açıqlanmışdır. Məsələyə formal olaraq, zəhəri baxımdan yanaşdıqda məlum olur ki, müsəlman ingiloyların əcdadları həqiqətən də müəyyən tarixi mərhələdə xristian olmuşlar. Qafqaz mənşəli digər alban tayfaları kimi, ingiloyların da ulu əcdadları büt-pərəst və atəspərəstlik mərhələlərini keçəndən sonra xristianlığı da qəbul etmişlər. Hətta onlar bir müddət xristian etiqadının diofizit, sonra isə monofizit məzhəblərinə bəst etmişlər. Albaniya dövlətinin siyasi süqutundan sonra, görünür, onun şimal-qərb hüdudlarında məskunlaşmış avtoxton tayfaların bir qismi islamı qəbul edərək bölgənin müsəlman etnosları ilə qaynayıb qarışmış, digər qismi isə xristian etiqadlarına səbit qalmışlar.

İngiloyların mənşəyinə dair söylənilənlərin hamısını saf-cürük etdikdə belə qənaətə gəlmək olur ki, «ingiloy» etnoniminin etimologiyasının təriqət və ya dini mənsubiyyət mənası kəsb edən heç bir «yol-izə-lə /istər o «yeni» və ya «yengi» olsun, istərsə də «köhnə»/ əlaqəsi yoxdur. Təkcə ona görə yox ki, «ingiloy», yaxud «yengiloy» kəlməsini tərkib hissələrinə bölüb təhlil etdikdə «yengi» / «ingi» / sözündən sonra «yol» deyil, etimoloji mənası o qədər də anlaşılmayan «loy» formantı qalır. «Loy» formantının «yol»-a çevrilməsi ehtimalı isə dil-tələffüz qanunlarına o qədər də sığışmır. Əslində etnonim müasir adında özünün ilkin soy mənsubiyyətini, qədim tayfa adı olan «gel» komponentini və onun müxtəlif variasiyalarını («geloy», «gelav») kifayət qədər yaxşı qoruyub saxlaya bilməmişdir. «Yol-loy»

bayağı izahında nəzərə qarpan əlaqəsizlik və məntiqsizlik özünü bir də onda təzahür etdirir ki, ingiloylar həqiqətən dini etiqadından döndərilmiş gürcülər hesab olunarsa, onda onlar müstəqil, əzəli mənşəyə malik etnik vahid deyil, sadəcə dini bir qrup, bir qədər də dəqiq deyilsə, gürcülərin, yaxud gürcüləşmiş əhali qrupunun konfessional bir hissəsi, etiqadı zorla dəyişdirilmiş adı müsəlman icması sayılmalıdır. Məsələyə bu cür elmi etimoloji təhlil aspektindən yanaşdıqda ingiloyların mənşəyi barədə bir neçə əsr davam edən qondarma «gürcüdan törəmə» konsepsiyaşın əsassızlığı və puçluğu, istər-istəməz, ortaya çıxır.

İngiloyların gürcü mənşəli olması ideyasının tərəfdarları bunu da əldə dəstəvuz edib əsas tuturlar ki, bu istiləh elmə ilk dəfə XVIII əsrin sonlarından etibarən daxil olmağa başlamış və əvvəllər məlum olmamışdır. Həqiqətən də XVIII əsr gürcü müəllifi Vaxuşti Baqrationinin «Gürcüstan coğrafiyası» əsərində bu terminə təsadüf edilməmişdir.¹⁵ Bu cəhəti nəzərə alan gürcü tarixçilərinin bir qismi belə düşünür ki, Vaxuşti guya ingiloyları gürcüdən fərqləndirməmişdir. Bu formal məntiqə görə, gürcü dilinin şərq dialektində danışan ingiloylar islam dinini qəbul etməzdən əvvəl gürcü pravoslav kilsəsinə etiqad etdikləri üçün elə mənşə etibarilə də onlar gürcü sayılmalıdırlar. Tarixi faktlara deyil, yalnız zəhəri formal məntiqə istinad edənlər belə düşünürlər ki, bir halda ki, Alazan vadisinin avtoxton əhalisinin özəyini təşkil edən və qədim zamanlardan bu ərazidə məskunlaşmış ingiloylar mənşə etibarilə gürcüdürlərsə, yaxud gürcüləşmiş əhalidən dönmədirlərsə, onda təbiidir ki, həmin vadi əzəli Gürcüstan torpaqları sırasına daxil edilməlidir. Göründüyü kimi, məkrli torpaq iddiası meydana çıxarkən ingiloyların soy-kökünün bu cür canfəşanlıqla gürcü mənşəyinə bağlanması ideyasının da əsl mahiyyəti dərhal üzə çıxır. Necə deyirlər, daha «cidanı çuvalda gizlətmək» olmur.

İngiloyların gürcü mənşəli sayılmasında maraqlı olan güvələrin məntiqinə görə, bu etnonimin meydana gəlməsi ingiloyların ulu əcdadlarının kim olmasından asılı olmayaraq, onların bilavasitə islamı qəbul etmələri ilə bağlanmalıdır. Məlum olduğu kimi, hamı tərəfindən məqbul sayılan rəsmi baxışa görə, müasir ingiloyların sələfləri sonuncu dəfə islamı XVII əsrin əvvəllərində qəbul etmişlər. Ona görə də etnonimin indiki formasının yaranma tarixi də adi məntiqə, təbii ki, həmin dövrə təsadüf etməlidir. Deməli, belə olan təqdirdə etnosun «ingiloy» adı altında xalq kimi təşəkkül tapması son orta əsrlərin dini-etnik prosesləri məcrasında baş vermişdir. Bu halda təbii olaraq bir sıra suallar doğur: XVII əsrə qədər ingiloyların əcdadları kimlər olmuşdur? Etnonimin tayfa forması necə adlanmışdır? Onlar tayfa halından xalq halına nə vaxt və hansı tarixi şəraitdə keçmişlər? Yaxud hansı amillərin təsiri altında qədim

gəllər, yaxud onların müəyyən bir qismi xalq keyfiyyəti kəşb etməyə başlamışdır?

Etnogenetik proseslərlə üzvi surətdə bağlı olan bu müəmmalara aydınlıq gətirmək üçün ingiloyların etnik tarixinə bir daha nəzər salmaq tələb olunur.

İlk növbədə onu qeyd edək ki, ingiloyların «gürcüdən törəmə» olduğunu israr edən müasir gürcü müəlliflərinin böyük əksəriyyəti Alazan hövzəsinin vaxtilə Albaniyaya məxsus olduğunu və onun aborigen əhalisinin qeyri-gürcü mənşəli olduğunu tamamilə inkar etmirlər. Lakin bu etirafın ardınca da onlar iddia edirlər ki, erkən orta əsrlərin ilk mərhələsindən etibarən ölkənin İberiyaya qonşu olan alban mənşəli tayfaları, o cümlədən ingiloyların əcdadları iberlər tərəfindən assimilyasiyaya məruz qoyulduğundan tədricən gürcüləşmişlər. Məsələn, D.L.Muxselişvilinin fikrincə, İberiyanın guya, hələ e.ə. II-I əsrlərdən başlayaraq siyasi cəhətdən Albaniyaya doğru genişlənməsi prosesi etnik diffuziya ilə müşayiət olunmuşdur.¹⁶ Lakin bu prosesin e.ə. II əsrdən başlanmasına dair heç bir mötəbər dəlil-sübut gətirə bilməyən müəllif, sol sahil Alazan ərazisini nəzərdə tutaraq, yazır ki, hər halda IX-X əsrlərdə burada gürcü əhalisinin mövcud olması şübhə oyatmır.¹⁷ Bu məsələ ilə bağlı müxtəlif səciyyəli tarixi mənbələr əsasında geniş tədqiqat aparan F.C.Məmmədova Albaniya dövləti süqut edəndək onun ərazisinə, o cümlədən Şimal-Qərbi Alban torpaqlarına iber tayfalarının hər hansı bir «gürcü axını» barədə mülahizələrin uydurma olduğunu tutarlı elmi dəlillərlə sübuta yetirmişdir.¹⁸ Daha sonra o, D.L.Muxselişvilinin son fikri ilə razılaşıaraq yazır ki, həqiqətən də Alban dövlətinin iflasından sonrakı IX-X əsrlərdə ölkənin xristian əhalisinin islamlaşması və qriqorianlaşması ilə yanaşı, İberiya ilə həmsərhəd olan qovuşuq zonalarında iberləşmə prosesinin başlanması qənaətuğün hal sayılmalıdır. Həm də alban-iber etnoslarının qovuşması prosesi həmin dövrdə, yəni IX-X əsrlərdə hələ təəcübə başlamışdır.¹⁹

Elə əslində də antik dövrdən etibarən Albaniyada qüdrətli siyasi qüvvə kimi, mərkəzləşmiş dövlətin mövcud olması, həm də Zaqafqazıyanın digər qonşu dövlət qurumlarına nisbətən onun öz siyasi müstəqilliyini xeyli dərəcədə yaxşı qoruyub saxlaya bilməsi amilləri nəzərə alınarsa, erkən orta əsrlərin son mərhələsinədək tarixi Albaniya hüdudlarına, o cümlədən də onun İberiya ilə qonşu olan şimal-qərb ərazilərinə uzun müddət davam edən «güclü əhali axını» və ya hər hansı bir «kütləvi miqrasiya»dan söhbət gədə bilməzdi. Belə vəziyyət ancaq ərəblərin qüdrətli siyasi qüvvə kimi, dünya tarixi səhnəsində züھر etməsi və onun geniş istilalar yolu ilə islam dinini yaymağa başlaması ilə əlaqədar Zaqafqaziyada yaranmış yeni mürəkkəb dini-siyasi situasiya nəticəsində yarana bilərdi. Ona görə də belə

söhbət məhz bu dövrdən sonra baş verən dini və etnik dəyişmələrdən gədə bilərdi.

Məlum olduğu kimi, qriqorian din xadimlərinin Zaqafqaziya uğrunda Roma imperiyası ilə İran, daha sonra isə Bizansla İran arasında gedən müharibə və münaqişələr nəticəsində siyasi dövlət qurumunu çoxdan itirmiş, elə bu səbəbdən də parəkəndə hala düşmüş erməniləri qriqorian kilsəsi ətrafında sıx birləşdirməkdən qeyri bir çarəsi qalmamışdır. Elə bu səbəbdən də erməni keşişləri özlərinə güclü rəqib hesab etdikləri Alban dövlətini və Alban kilsəsini zəiflədib parçalamaq üçün həmişə olduğu kimi, kanar siyasi qüvvələrdən, bu dəfə isə ərəb xəlifələrindən istifadə etməyə çalışmışlar. 705-ci ildə onlar həqiqətən də öz çirkin niyyətlərinə nail ola bildilər. Albanların diofizit məzhəbli olması və Bizansla əlaqələri barədə Xilafətə çuğulluq edən erməni katolikosu İlyanın məktubunu dəstəvuz edib firsəti əldən qaçırmayan xəlifə Əbdülməlik təkcə Albaniyanın daxili siyasi müstəqilliyini ləğv etməkə kifayətlənməmiş, Alban kilsəsinin erməni qriqorian kilsəsinin tabeliyinə keçməsi barədə də qərarli hökm vermişdir.²⁰

Bununla da 1000 illik tarixi olan Alban dövləti Zaqafqazıyanın siyasi dövlət qurumu şəhənsizən əbədi qeyb olmuşdur. Həm də bu təkcə Albaniyanın dövlət qurumu kimi, siyasi süqutu olmayıb, habelə onun əhalisinin dini və etnik cəhətdən parçalanıb dağılması. bunun ardınca da assimilyasiyaya uğraması üçün zəmin yaradan başlıca amillərdən biri olmuşdur.

Alban etnosunun parçalanıb təcavüzkar qonşular tərəfindən tədricən assimilyasiyaya uğradılmasında dini-siyasi amillərlə yanaşı, ilk növbədə onun özünün etnik birliyinin monolit səciyyə dəşməməsi, elə bu səbəbdən də bir-birindən fərqli dialekt və ləhcələrdə danışan müxtəlif tayfalardan təşəkkül tapmış həmin etnososial birliyin kifayət qədər möhkəm olmaması faktı da az rol oynamamışdır.

Polietnik tərkibə malik olub bir növ konqlomerat səciyyə daşıyan Alban etnik birliyinin pozulması və ona daxil olan tayfaların əvvəlcə din, bunun ardınca da dil, məişət və mədəniyyət assimilyasiyasına düşər olmasında ərəb istilaları və Qafqazda islam dininin yayılması faktı müstəsna dərəcədə mühüm rol oynamışdır.

Məlum olduğu kimi, Cənubi Qafqazda islam dininin yayılmasının ilk mərhələsində Albaniyada dini situasiya kifayət qədər sabit deyildi. Müxtəlif dini sistem (bütperəstlik, ataşperəstlik, zərdüştilik) və ayinlərin (təbiət qüvvələrinə inam, əcdadlara itayiş, nənixeyçilik, nestorianlıq, məzdəkizm və s.) qalıqları burada rəsmi xristianlıqla çuğalalmışdı. Belə dini alabazəklik şəraitində albanların böyük bir qismi, ilk növbədə isə düzənlik rayonlarda məskunlaşan və şəhərlərdə yaşayan əhali arasın-

da islam dini sürətlə yayılır, islamlaşma prosesi ləngimədən, intensiv şəkildə davam edirdi.²¹ Hətta maraqlı haldır ki, Xilafət Azərbaycana, o cümlədən onun şimal hissəsi olan Albaniya ərazilərinə ərəb mənşəli əhali köçürsə də, xalifələrin arzusuna rəğmən, burada islamlaşma prosesi ərəbləşmə məcrasında deyil, əsasən, türkləşmə istiqamətində cərəyan edirdi. Digər tərəfdən ölkənin ucqar, dağlıq bölgələrindəki xristian albanların bir qismi ərəb əmirlərinə cizyə ödəmək şərti ilə özlərinin köhnə etiqadlarını davam etdirə bilirdi. Etnik tarix baxımından çox da böyük olmayan 1000 illik bir müddət ərzində Albaniyada dini etiqadın 3-4 dəfə dəyişməsi, müxtəlif inamların burada özünə yer tutması Alban tayfalarının dini-ideoloji həyatında olduqca mürəkkəb vəziyyət yaratmaya bilməzdi. İdeoloji vahid və sabitliyin tez-tez pozulması isə öz növbəsində ölkənin etnosiyasi həyatına mənfi təsir göstərirdi.

Ölkədə cərəyan edən bütün bu proseslər nəticə etibarilə siyasi müstəqilliyini itirib pərakəndə hala düşmüş Alban tayfalarının daha qüdrətli etnoslar, ilk növbədə isə onların yaxın qonşuları tərəfindən təsir altına salınıb assimilyasiya olunmasına əlverişli şərait yaratmışdır. Belə acı taleyi yaşamaq ingiloyların ulu babaları olan gellərə də qismət olmuşdur. Bu labüd etnosiyasi və etnokonfessional proseslər süquta uğramış Albaniyanın ucqarlarında, o cümlədən Alazan vadisi və onun həndəvərində daha ağırlı-acılı keçmişdir. Ərəb işğalları dövründə Albaniyadan fərqli olaraq, özlərinin daxili müstəqilliklərini və xristian dini etiqadlarını nisbətən yaxşı qoruyub saxlaya bilmis gürcü knyazları Xilafətin zəifləməsindən istifadə edərək, fürsət düşdükcə qonşu Alban əyalətləri hesabına öz mülklərini şərqli doğru genişləndirməyə müvəffəq ola bilmislər. Tarixi mənbələrdəki faktlara nəzər saldıqda İberiya /Kartli/ çarlığının şərqli əyaləti sayılan Kaxetiya knyazlığının məhz Qabırçı və Qanıx çaylarının orta və aşağı hövzələrinə düşən əzəli Alban torpaqlarının (Kambisena əyaləti) zəbt olunması hesabına yarandığı bəlli olur. Xüsusilə VIII əsrin ikinci yarısından etibarən müstəqil feodal knyazlığına çevrilmiş Kaxetiyanın əl-qolu Albaniyanın süqutundan sonra daha geniş açılmış, qonşu torpaqlarını zəbt etmə imkanları xeyli genişlənməmişdir. Kaxetiyanın şərqli qonşuları olan her /er/, gel və digər Alban tayfaları erkən orta əsrlərin sonlarından başlayaraq mərhələ-mərhələ həyata keçirilən hərbi-siyasi və dini-ideoloji təcavüzün cəzə qurbanları olmuşlar.

Albaniyada dövlətçiliyin çökməsindən sonra Şimal-Qərbi Albaniya əyalətlərinin və burada məskunlaşan alban tayfalarının xeyli müddət Kaxetiya feodallarının: mtavr /knyaz /, tavad və mouravların /murov/ tabeliyində qalmaları, kübhəsiz ki, onların sonrakı etnik taleyinə özünün dərin təsirini göstərməmiş deyildi. Bu məsələdə, yəni Alazanətrafi ərazilərdə məskunlaşmış

Alban tayfalarının dil assimilyasiyasına uğramasına siyasi asılılıq, ictimai-iqtisadi və mədəni əlaqələrlə yanaşı, kartvəllərlə etiqad yaxınlığı da yaxından kömək etmişdir. Məlum olduğu kimi, İberiyada hələ YI əsrdən etibarən xristianlığın diofizit məzhəbi rəsmi qaydada qəbul olunmuşdur.²² Digər Alban tayfaları kimi, hələ xristianlığın yayılmasının erkən mərhələlərindən başlayaraq diofizit, sonra isə monofizit məzhəbinə biət edən gellər öz müstəqilliklərini itirib Kaxetiya knyazlarının tabeliyinə düşəndən sonra yenidən diofizitliyi qəbul etmiş və gürcü katolikosluğuna tabe olmuşlar. Bu hal onların assimilyasiyaya uğramasında və ümumən sonrakı etnik taleyində mühüm rol oynamışdır.

İber-alban etnik qovuşması prosesinin ilk mərhələsində ayin, ibadət, dua dili kimi istifadə olunan gürcü dili tədricən etnoslararası ortaqlıq vasitəsinə, daha sonra isə həm də yazı və məişət dilinə çevrilməklə, alban etnoslarının tayfa dilini sıxışdırıb fəal ünsiyyətdən çıxarmışdır. Beləliklə, assimilyasiyaya məruz qalan etnosun doğma dili tədricən sonrakı nəsilər tərəfindən unudulmuşdur.

Öz tədqiqatlarında Albaniyadan da bəhs edən müasir gürcü tarixçilərinin bir qismi /D.L.Musxelişvili²³, T.Y.Papuaşvili²⁴/ heç bir dəlil, sübut gətirmədən bu aksiyanı zəbt deyil, guya hələ antik dövrdən etibarən kartli etnik elementlərinin Şərqli doğru başlanan «güclü miqrasiya axını» ilə izah etməyə çalışır. Lakin antik və erkən orta əsrlərə aid müxtəlif səciyyəli tarixi qaynaqlardakı məlumatları diqqətlə araşdırıb, həm Albaniya, həm də İberianın o zamankı tarixi reallıqlarını müqayisə edən F.C.Məmmədova bu əsassız iddiaları təkzib edərək göstərir ki, bu regionda dil, din, ideologiya, mədəni-məişət və s. ilə bağlı assimilyasiya prosesləri VIII əsrdən, başqa sözlə, Albaniya dövlətinin siyasi süqutundan /705-ci ildən/ sonra başlana bilər.²⁵

Tarixi faktlarla yaxından tanış olduqda görürük ki, bu və ya digər dövrdə dini situasiyanın dəyişməsi regionda məskunlaşmış xalqların sonrakı etnik taleyinə ciddi təsir göstərən amillərdən biri olmuşdur. İngiloyların təmsalında dini dəyişmələrin etnosun dil, ideologiya, məişət və mədəniyyətinə təsirinin səciyyəsinə aydın izləmək olur.

Məlum olduğu kimi, missionerlik və mübəllighlik yolu ilə yayılan xristianlıqdan fərqli olaraq, Qafqazda islamın yayılması ərəb istilaları ilə müşayiət olunduğundan xristian albanların bir qismi ilk vaxtlar ona şübhə ilə yanaşmış və ərəkdən bağlana bilməmişlər. Belə vəziyyət etnosiyasi ümumiliyini və dini-ideoloji birliyi itirmiş və islam əhəmlərinə zidd olan diofizit məzhəbi Bizans imperiyasına meyl göstərdikləri üçün vaxtı ilə Xilafət məmurları tərəfindən təqib olunmuş xristian albanları,

o cümlədən də ingiloyların əcdadları olan gelləri gürcü pravoslavlığına yaxınlaşdırırdı.

Bela vəziyyət IX-X əsrlərdən başlayaraq, onların dil assimilyasiyasına məruz qalmaları üçün münasib şərait yaratmışdır.

Şimal-Qərbi Alban torpaqlarının xeyli hissəsinin tacavüz yolu ilə ələ keçirilməsi nəticəsində tarixi Ereti torpaqları sonuncu dəfə IV Qurucu David tərəfindən 1104-cü ildə Gürcüstanla ilhaq olunmuşdur.²⁶ Bununla da gürcü mənbələrində «her» («er») adlandırılan qədim gellərin qərb qrupunun tam assimilyasiya olunması prosesinin başa çatması üçün əlverişli şərait yaranmışdır.

Müasir Qafqazşünaslıqda, o cümlədən Azərbaycan Albanşünaslığında az-çox sabitləşmiş fikrə görə, herlər tarixən Şərqi Gürcüstan və Şimal-Qərbi Azərbaycan hüddurlarında məskunlaşmış Alban mənşəli aborigen etnos olmaqla bəzilər onları Alazandan qərbdə məskunlaşan və her /gel/ adlanan bir qismi gürcülər tərəfindən tam assimilyasiyaya uğradılmışdır. Onlar assimilyasiya prosesini tam keçirdiyindən tədricən gürcüləşərək özlərinin əzəli etnik adını itirmişlər. Bundan fərqli olaraq, Alazan çayından şərqdə məskunlaşan gellər isə assimilyasiyaya qismən az məruz qaldıqlarından təkcə tayfa dillərini itirmişlər.

İngiloyların etnik tarixinə aydınlıq gətirmək üçün onların ulu əcdadlarının her(gel)lərlə genetik əlaqəsi məsələsini də nəzərdən keçirmək tələb olunur. Gürcü Qafqazşünaslığında arasında səsləndirilən bir mülahizəyə görə, ingiloylar mənşə etibarilə gürcü mənbələrində adı çəkilən her (er) tayfaları ilə bağlı olmuşlar.

Herlərin müasir ingiloyların əcdadları olması fikrini ilk dəfə ehtimal şəklində V.Dondua irəli sürmüşdür.²⁷ Bu ehtimalın gerçəkliyinə inansaq, herlərin bir hissəsi, daha dəqiq desək, Qərbi Alazan herləri erkən orta əsrlərin sonlarından etibarən gürcüləşməyə başlamış, onların Şərqi Alazan vadisində məskunlaşan soydaşları isə son orta əsrlərdə islamı qəbul edərək «ingiloy» adlanmışlar. Alazan çayının hər iki tərəfində bir-birindən fərqli məcrada cərəyan etmiş etnik proseslərin gedişini izləmək üçün o zamanlı tarixi şəraiti müəyyənləşdirən faktlara nəzər yetirək.

Feodal Gürcüstanının şərqə doğru istiqamətlənən ekspansiyası təkcə Alazan çayınadək olan Alban torpaqlarının zəbt olunması ilə məhdudlaşmamışdır. Məlum olduğu kimi, XII əsrin əvvəllərində /1104-cü ildə/ birləşmiş Gürcüstan dövlətinə qatılmış Kaxetiya knyazlığı XY əsrin ikinci yarısında yenidən müstəqil çarlığa çevriləndən sonra²⁸ Alazan çayının bu bəzi tayına onun tacavüzü daha da artmışdır.

Lakin XYI-XYII əsrlərdə Gürcüstanın, o cümlədən də Kaxetiyanın özünün gah Osmanlı, gah da Səfəvilərdən asılı vəziyyətə düşməsi onun Alazan vadisinə sonrakı tacavüzünü dayan-dırmışdır. Bununla da vaxtilə Ereti və Kambisenada baş verməmiş iber-alban etnik qovuşması prosesinin şərqə, Alazanın sol sahilindəki Alban torpaqlarına yayılması təhlükəsinin qarşısı alınmışdır. Bu işdə digər amillərlə yanaşı, Qafqazın müsəlman xalqları arasında birləşdirici və ümumxristian tacavüzünə qarşı qüdrətli siper rolunu oynayan islam amili həlledici rol oynamışdır.

Beləliklə, XYII əsrin əvvəllərində Şah Abbasın yürüşü ilə əlaqədar Cənubi Qafqazda, o cümlədən Alazan vadisində baş verən hərbi-siyasi hadisələr və bunun nəticəsi olaraq, avarların dağlardan vadiyə miqrasiyası prosesinin güclənməsi, beləliklə də buradakı yerli etnosları öz təsirləri altına salmaları, habelə dini etiqad dəyişmələri və b. amillər nəticə etibarilə ilə sol sahil Alazan gellərinin bölgənin etnik xəritəsində yeni bir adla: «yengiloy» və ya «ingiloy» adı ilə tanınmasına gətirib çıxarmışdır. Göründüyü kimi, etnosun yeni adı son orta əsrlərdə yaranarsa da, onun özü köhnə etnik mahiyyətini qoruyub saxlamaqla, Azərbaycanın bu məhsuldar və firavan guşəsinin ən qədim aborigenlərindən biri olaraq qalmışdır.

Etnonimin «yengiloy», yaxud «ingiloy» formasında yeni tələffüz tərzinə gəlinca onu qeyd etməliyik ki, bu ad onlara, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, yaxın qonşuları (muğal, avar, saxur, gürcü, ləzgi və b.) tərəfindən verilsə də, bütün hallarda o, qədim «gel» («gil») etnik komponentini mühafizə etmişdir. Elə bu səbəbdən də, yəni «gel» komponentini saxladığı üçün yeni etnonimin daşıyıcısı olan müasir ingiloylar özləri də bu adı məmnuniyyətlə qəbul etmişlər. Həm də «ingiloy» adını onlar elə-bela deyil, etnik özünüadlandırma etiketi kimi dərk edərək qəbul etmişlər. Məhz elə bu səbəbdən də istər müsəlman, istərsə də XIX əsrin ikinci yarısında yenidən xristianlığa döndərilmiş pravoslav ingiloylar nə qədər assimilyasiya proseslərinə məruz qalsalar da, hər iki dini icmanın yaşlı nümayəndələri özlərini heç də kimdənsə «dönmə», yaxud «özgədən törəmə» konfessional əhali qrupu saymayıb, özünəməxsus qədim soy-köku, daimi məkanı, bənzərsiz xüsusiyyətlərə malik məişət və mədəniyyəti olan müstəqil etnik vahid, Alban mənşəli avtoxton etnos hesab etməkdə davam edirlər. Ən başlıcası isə onlar bundan təsəvvü-rəgəlməz təbii bir iftixar, qanuni fəxarət hissi keçirir, məmnunluq duyurlar. Biz ingiloylar arasında etnoqrafik çöl materialları toplayarkən ağsaqqal, ağbörçək kənd sakinləri ilə söhbətlər əsnasında dəfələrlə bu etnik qürur hissəsinin şahidi olmuşuq.

İngiloyların mənşəyi və etnik tarixi uzun müddət əsaslıq mübahisə obyektinə çevrilsə də, onlar Azərbaycanın həm tarixi,

həm də çağdaş polietnik palitrasını zənginləşdirən çoxsaylı aborigen etnoslarından biri olmaq etibarı ilə özlərinin məişət və mədəniyyət sahəsindəki Ümumqafqaz və Ümuməzərbaycan xüsusiyyətlərini kifayət qədər yaxşı qoruyub saxlaya bilmişlər. Bölgənin digər etnosları olan muğal, avar, saxur, ləzgi və b. ilə sonrakı sosialmədəni təmas, maddi və mənəvi inteqrasiya prosesləri ingiloyların, xüsusilə də onların müsəlman icmasının etnik tarixinin ən əlamətdar və ümdə məqamlarını təşkil edir.

Lakin herlərin mənşeyini toponimiya materialları və etnoqrafik faktlar əsasında araşdırmağa çalışan Q.Ə.Qeybullayev mənşə etibarı ilə onların gəllərlə eyniləşdirilməsini inkar edərək, bunların bambaşqa etnoslar olduğunu və bir-birinin qonşuluğunda yanaşı yaşadığını düşünür²⁹. Q.Ə.Qeybullayevə görə, herlər müasir qırız və haputların əcdadları olmuşlar.³⁰ Həm də «her» və «gel» etnonimlərinin müştərək başlanğıcını inkar etməyən müəllif müasir qırızların buduqlar tərəfindən «gerəd», haputlarda isə «herəd» adlandırılması faktlarını nəzərdən keçirib təhlil etdikdən sonra belə qənaətə gəlir ki, hər iki variantda bu etnonimin etimoloji mənası «her(ger) lərin yeri, məskəni» mənasını verir.³¹

Gəllərin qərb qrupunun etnik vətəni olan Hereti əyaləti bəzədə XVIII əsr gürcü salnaməçisi B.Vaxuşti daha ətraflı məlumat vermişdir. Onun yazdığına görə, əvvəllər Kaxetiya Hereti, Kaxeti və Kuxeti olmaqla üç hissədən ibarət olmuşdur. Sonralar Kvirike /1010-1029/ Heretini də zəbt edib özünü kaxetilərin çarə elan etmişdir.³² Bu halda Hereti bir müddət vilayət kimi toxunulmaz saxlanılmışdır. Lakin 1466-cı il parçalanmasından sonra Hereti adına son qoyularaq, hökmdarlar özlərini Kaxetiya çarə adlandırmağa başladılar. Bundan sonra, ta XVIII əsrədək çarlığın ərazisi Qaqmamaxari, Yenisen, Şiqnit-Kaxeti /daxili Kaxetiya/, Kisiki və Qaret-Kaxeti /bayır, yaxud o tay Kaxetiya/ olmaqla 5 əyalətə bölünmüşdür.³³ Bundan sonra, yəni XY əsrdən etibarən Hereti adı siyasi-coğrafi məfhum kimi unudulub tarix səhnəsindən çıxmağa başlamışdır.³⁴ Həm də Hereti horizoniminin unudulmasında təkcə onun inzibati vahid kimi ləğv edilməsi faktı deyil, habelə tarixi Hereti ərazisinin Qaqmamaxari və Şiqnit-Kaxeti adlandırılan nəhiyələrində məskunlaşmış yerli əhalinin, başqa sözlə, gəllərin qərb qrupunun zorakı assimilyasiyaya uğrayaraq gürcüləşməsi prosesinin güclənməsi həlledici rol oynamışdır.

Kaxetiyanın XV əsrdən sonrakı inzibati ərazi vahidlərindən olan Qaret-Kaxeti və sonralar İlisu adlanan Yenisen sol sahil Alazan vadisini əhatə etməklə, müasir ingiloyların tarixi vətəni sayılır. Sağ sahil Alazan gəllərindən fərqli olaraq, sol sahil gəlləri arasında assimilyasiya prosesi natamam olub yalnız dil dəyişməsi ilə məhdudlaşmışdır.³⁵

Müasir ingiloyların coğrafi yayılma arealını nəzərdən keçirdikdə məlum olur ki, sol sahil Alazan nəhiyələri olan Qaret /o tay, bayır/ Kaxeti və Yenisel /İnsel/ gəlləri arasında assimilyasiya prosesi tamam başqa bir məcrada baş vermişdir: XVII əsrdən etibarən Alazan vadisində avar və saxurların nüfuzunun artması və qüdrətli hərbi-siyasi qüvvəyə çevrilməsi ilə əlaqədar olaraq, bölgənin digər etnosları olan gəloy və muğallar keşkel hüququ ilə onlardan asılı vəziyyətə düşmüşlər. Qonşu etnoslar (avar, saxur, muğal) tərəfindən «gəloy», «gelav», «gelou» adlanan Alban gəlləri XVII əsrdə sonuncu dəfə islam dinini qəbul edəndən sonra qonşular tərəfindən «yeni gəloy», «yengiloy», «ingiloy» adlandırılmağa başlamışlar. Beləliklə, ingiloy termini tədricən etnonim səciviyyəsi kəsb etməklə, sağ sahil gəllərini deyil, yalnız Alazan vadisində məskunlaşmış sol sahil gəllərini bildirən istilaha çevrilmişdir. Başqa sözlə desək, bu etnonim XVII əsrdən sonra yaranmaqla, yalnız sol sahil Alazan gəllərini, həm də ancaq islamı qəbul etmiş gəlləri əhatə etmişdir.

İngiloyların, başqa sözlə, Alazan vadisi gəllərinin etnik tarixini bütövləşdirməkdə göz önünə gətirib nəzərdən keçirdikdə bəlli olur ki, antik dövrədən başlayaraq son orta əsrlərin sonlarına qədər onları etnosiyasi həyatı çox mürəkkəb və dolanbaclı olmuşdur. Belə ki, onların etnik tarixinin e.ə. IY əsrdən yeni eranın VIII əsrinə qədərki dövrü əhatə edən ilk mərhələsi Alban etnik birliyi ilə üzvi sürətdə bağlı olmuşdur. Qədim gəllərin 1200 ildən çox Alban tayfa ittifaqı və onun sonrakı davamı olan Alban dövləti tərkibində olmaları onların etnogenetik inkişafında mühüm irəliləyişə səbəb olmuşdur. Siyasi situasiyalardan asılı olaraq gel tayfaları Ümumalban etnosial birliyi daxilində keyli müddət özlərinin daxili müstəqilliklərini təmin edə bilmişlər. Erkan orta əsr irəndilli və ərəbdilli mənbələrdə biz etimoloji mənası o qədər də aydın olmayan «filan», yaxud antik yunan mənbələrindəki «gile», «gel» etnoniminin ekvivalenti olmaq etibarı ilə Şərq dillərində səsləndirilən Cilan (yeni cil /gil/ gəllərin yaşadığı yer, məkan) adı ilə bəlli olan yarımüstəqil şahlığın yaranması faktı ilə rastlaşırıq. Bu məlumat ingiloyların əcdadları olan gəllərin Alban etnosiyası birliyi daxilində özünüidarçılıq hüququna malik olduğunu, deməli, həm də etnik özünəməxsusluğunu nisbətən yaxşı qoruyub saxlaya bildiyini göstərən dəyərli və mötəbər tarixi fakt kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Etnogenetik ənənələrin və etnik özünüdərkən gəllər arasında sonralar, tayfa ittifaqı səviyyəsində də olsa, Alban dövlətinin siyasi süqutu (705-ci il) və Alban etnosiyası birliyinin parçalanmasından sonrakı mərhələdə də davam etdiyinin şahidi olur.

Son tədqiqatlar (Q.Ə.Qeybullayev) nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, müasir ingiloyların ulu əcdadları məhz sol sahil

Alazan gəlləri olmuşdur³⁶. Antik dövrdən başlamış son orta əsrlərədək çox mürəkkəb təkamül yolu keçmiş bu etnos «ingiloy» adı ilə tanınana qədər tarixi mənbələrdə nisbətən az xatırlanmışdır. Antik müəlliflər /Strabon, Plutarx, Ptolemey və b./ gəllərin adını leqlərlə yanaşı çəkir və onları albanlarla əfsanəvi amazonkalar arasında lokalizə edirlər.³⁷ Gəllərin ilkin məkanı barədə Strabonun məlumatındakı qeyri-müəyyənlik bu məsələdən bəhs edən müasir tarixçilər arasında fikir ayrılığının yaranmasına səbəb olmuşdur. Qel etnonimindən törəməklə, yazılı mənbələrdə Gelda, Qoloda, Qoluda, Gelavu və s. formalar kəşb etmiş və «gəllərin məkanı, ölkəsi, vilayəti» mənalərini ifadə edən toponim və ya horonimlərin müxtəlifliyi, həmçinin, tarixçilər arasında gəllərin ilk vətəni və onun hüdudlarına dair də fikir ayrılığının yaranmasına səbəb olmuşdur.

Hətta erkən orta əsr qaynaqlarında Strabon dövrünün antik gəlləri sanki unudulub tarix səhnəsindən yoxa çıxmış, yaxud düşünülüyü kimi, «ölü» etnosə çevrilmişdir. Bu müəmmənin səbəbləri araşdırılarkən bəlli olmuşdur ki, Strabon gəlləri sonrakı qaynaqlarda bir qədər fərqli ad altında yaşamaqda davamı etmişlər. Etnonimin tələffüz formasının müxtəlifdillilik mənbələrdə fərqli dəyişikliklərə uğraması isə həmin məxəzlərin ləksik-fonetik xüsusiyyətləri ilə bağlı olmuşdur. Məsələn, Strabon qismən yaxın olan son antik dövr yunan müəllifi K.Ptolemey onları «gerr»³⁸, erkən orta əsr gürcü salnamələri «her», yaxud «er»³⁹, VII əsr erməni coğrafiyası «xel»⁴⁰ formasında təqdim etmişdir.

Maraqlı haldır ki, müxtəlif dövrlərin tarixi mənbələrində bu fərqli adlar altında xatırladılan etnosun yayıldığı coğrafi məkan erkən antik dövr gəllərinin məskunlaşdıqları əraziyə mütləq gəlir. Gəllərin vətəni ilə bağlı müxtəlif dövrlərin məlumatlarında hifz olunan coğrafi koordinatları tutuşdurduqda görürük ki, fərqli adlarla təqdim olunmalarına baxmayaraq, onların tarixi məkanı, demək olar ki, dəyişməz qalmışdır. Tarixi şəraitdən asılı olaraq, qədim gəllərin etnik məkanı sonralar genişlənib daralsa da, onların daimi vətəni Alazan çayı hövzəsi və onun yaxın həndəvəri olmuşdur. Qədim gəlləri və onların müxtəlif adlarla tanınan sonrakı nəsilələrinin məskunlaşdıqları geniş etnik ərazinin əsas özəyi isə Qabırçı (lori) və Qanıx (Alazan) çayları arasında yerləşmişdir. Orta əsr gürcü salnamələri bu ərazilərdə məskunlaşmış tayfaları her (er), onların ölkəsini isə Hereti (Ereti) adı ilə təqdim etmişdir⁴¹.

Alazan çayından şərqdə məskunlaşmış gəllərə gəlincə qeyd etmək lazımdır ki, onların sonrakı tarixi taleyi və etnik təşəkkül mühtiri qərb gəllərindən xeyli dərəcədə fərqli olmuşdur. Tarixi məxəzlərdəki məlumatların təhlili göstərir ki, şərq gəlləri təcavüz və kənar təzyiqlərə qismən az məruz qaldıqlarından

etnik özünəməxsusluqlarını xeyli yaxşı qoruyub saxlaya bilmişdirlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, Alazan vadisi və onun Qafqaz silsiləsinə söykənən şimal-qərb həndəvərləri şərq gəllərinin tarixən yurd-yuva saldıqları etnik ərazinin başlıca hüdudlarını təşkil etmişdir. İngiloy etnonimi və onun daşıyıcılarının özünə məxsus məişət və mədəniyyəti də məhz bu ərazidə, bərlir-bərəkətli Alazan vadisində təşəkkül tapmışdır.

İngiloyların etnik vətəninə hüdudları barədə elmdə müxtəlif mülahizələr mövcuddur. Görkəmli Azərbaycan tarixçisi A.Bakıxanovun II əsr müəllifi K.Ptolemeyin xəritəsində Gelda adlanan ərazinin Qoloda adı ilə XVIII əsrdə Car-Balakən camaatlığı ərazisinin yuxarı hissəsinə mütləq gəldiyini qeyd edir⁴². P.K.Uslar isə XIX əsrdə ümumiyyətlə Car-Balakən dairəsinin Qoloda adlandığını xəbər verirdi⁴³. Gelda toponimini ilk dəfə «gel» etnonimi ilə əlaqələndirən İ.H.Əliyev isə onu S.A.Kovalevski⁴⁴ və K.V.Trever⁴⁵ kimi, indiki Dərbəndin yaxınlığında yerləşdirmişdir⁴⁶. Hətta o, «VII əsr erməni coğrafiyasına əsaslanaraq Qoloda toponomini Sevan ətrafında adı çəkilən Qelakuni/Gelakuni/ toponimi ilə eyniləşdirir və onların oxşar səsləşməsinə nəzərə alaraq, qədim gəllərin bir qismini bu ərazidə də lokalizə edir»⁴⁷. Q.Ə.Qeybullayev K.Patkanovdan əxz edilmiş bu fikrin⁴⁸ yanlış olduğunu söyləyir və İrandakı Gilan toponimi ilə erməni vilayəti olan Gelakuni arasında zahirən səxşarlıqından qeyri hər hansı bir mənşə əlaqəsinin olması ehtimalını təkzib edir⁴⁹.

S.T.Yeremyan qədim Gelavu toponimini düzgün olaraq gel etnonimi ilə bağlasa da, onu Ağsu çayı hövzəsindəki müasir Kalva kəndi ilə əlaqələndirməyə çalışmış, elə bu səbəbdən də səhvə yol verərək qədim gəlləri Albaniyanın şimal-şərq hüdudlarında lokalizə etmişdir⁵⁰. Gəllərin Cənubi Dağıstanda yaşamaqları ehtimalını K.H.Əliyev də irəli sürmüşdür⁵¹.

Erkən orta əsr mənbələrində Gelavu vilayətinin coğrafi mövqeyi barədə daha dürüst məlumat verilir. VIII əsr erməni tarixçisi Gevond Kürdən şimala olan Alban əyalətlərini sadalayırkən onların arasında Gelavu vilayətinin də adını çəkir⁵². Q.Ə.Qeybullayev «gel» etnoniminin mənşə etibarilə Gelavu toponimi ilə bağlı olması barədə S.T.Yeremyana⁵³ şərik çıxmaqqla yanaşı, bu toponimin Alazan bölgəsində məskunlaşmış azərbaycanlılar arasında «gelo», saxurlarda «gelou», avarlarda «gelavu» formalarında səslənən «gel» etnonimi ilə üzvi surətdə bağlı olması qənaətinə gəlmişdir.⁵⁴

Qədim dövrdə gəllərin təkcə Albaniyanın şimal-qərbində deyil, Xəzər dənizinin cənub-qərbində, başqa sözlə, Atropatena-nın şimal-şərq ərazilərində də yaşamaları barədə antik müəlliflər (Strabon, Ptolemey) məlumat verirlər.⁵⁵ Tədqiqatçıların çoxu

(K.V.Trever,⁵⁶ Z.I.Yampolski⁵⁷) müasir İranın Xəzəratrafı Gilan (Gelan) ostanının adını, habelə gilək etnonimini (buradakı gəllər özlərini belə adlandırırlar – A.M.) qədim mənbələrdə adı çəkilən gəllərlə bağlayırlar.

K.V.Trever yazır ki, gəllər yalnız albanlardan şimalda deyil, Xəzərin cənub-qərb küncündə (Gilan əyalətində) də yaşamışlar.⁵⁸ Lakin yazılı məxəzlərin kasad olması üzündən bunlardan hansının daha ilkin olduğunu, yaxud gəllərin şimaldan cənuba, yoxsa cənubdan şimala mühacirət etdiklərini müəyyən etmək hələlik mümkün olmamışdır.

Qədim gəllərin ikili vətənə malik olması Azərbaycanın qədim tarixinin digər bir çox qaranlıq məsələlərindən biri olaraq qalmaqdadır. Burada digər bir məqam, şimal və cənub gəllərinin mənşə əlaqələri ilə yanaşı, dil mənsubiyyətinin aydınlaşdırılması da ciddi maraq doğurur. Bu gün cənubdakı gəllərin törəmələri olan giləklər irandilli, Qafqaz gəllərinin varisi sayılan müasir ingiloylar isə gürcü və azərbaycandillidirlər. Şübhə yoxdur ki, dil dəyişmələri sonrakı etnolingvistik proseslərin nəticəsində baş vermişdir. Bununla belə, çox erkən bir-birindən ayrı düşmüş, yaxud hansısa bir səbəbdənsə, bölünüb iki qismə parçalanmaqla, biri digərindən kifayət qədər uzaq məsafədə məskunlaşmış eyni bir etnosun dili ibtidadan ikili səciyyə daşıya bilməzdi. İlk vaxtlar onlar ya qafqazdilli, ya da irandilli olmalı idilər.

Q.Ə.Qeybullayev müasir ingiloyların əcdadları olan Alban gəllərinin də ibtidadan irandilli olduğunu düşünür və bunu sübut etməyə çalışır.⁵⁹ Bunun üçün müəllif başlıca dəlil kimi, tərkibində «gel» komponenti olan müasir Güllük kəndini (Qax rayonunda), Oğuz rayonundakı Güllük yaşayış yeri xarabalıqlarını, Armaiti dağındakı V-VII əsrə aid atəşgədə qalıqlarını, Yuxarı Çardaqlar kəndindəki Çardağ od məbədinin xarabalığını, nəhayət, Alazan bölgəsində qalıqları hələ də saxlanmaqda olan Sasani dövrünə aid böyük müdafiə səddinin gürcü mənbələrində Kalasur adlanması faktını dəlil gətirir.⁶⁰ Zənnimizcə, Qafqaz etnik mühitinin dərinliklərində, İber-Qafqazdilli etnosların əhatəsində yaşayan qədim gəllərin antik və ondan əvvəlki dövrlərdə irandilli olmalarını yaqınlıqla təsbit etmək üçün müəllifin gətirdiyi bütün bu sübut-dəlillər kifayət etmir. Belə dolay faktlar o vaxtın etnik mühitində dolayan digər qafqazdilli etnoslara, məsələn, adları antik mənbələrdə gəllərlə yanaşı çəkilən leqlər (müasir lak və ləzgilərin əcdadları sayılır – A.M.), yaxud gəllərin yaxın qonşuları olan və müasir avar və saxurların əcdadları hesab edilən silvlər, çilblər, hətta qat və ərələrə də şamil edilə bilər. Bu yolla həmin etnosların ilk ünsiyyət vasitələrində də İran dili elementləri axtarmaq olar. Məsələyə bilavasitə aydınlıq gətirə biləcək mötəbər faktik dəlillər olmadığı hal-

da dolay məlumatlar əsasında etnogenetik, yaxud etnomadani diffuziya barədə fərziyyə yürütmək elmi baxımdan o qədər də qənaətləndirici görünmür. Əlbəttə, biz Qafqaz tarixinin qədim çağlarında Əhəməni, yaxud Sasani hakimiyyətinin bu regiondakı yayıldığını əsas tutaraq, İran etnik elementlərinin buraya miqrasiyası ehtimalını tamamilə inkar etmək fikrində deyilik. Bununla belə, Alban etnoslarının təşəkkül tapdığı eradan əvvəlki I minilliyə aid, başqa sözlə, gəlləri bizə təqdim edən Strabon dövründən əvvəllər irandilli etnoslardan bu və ya digərinin Qafqaz etnik mühitinə miqrasiyası barədə heç bir tarixi məxəz yoxdur. Belə olan təqdirdə Q.Ə.Qeybullayevin Qafqaz gəllərini də başlanğıcdan giləklərin əcdadları sayılan Xəzəryanı gəllər kimi irandilli etnos hesab etməsi tutarlı və mötəbər sayıla biləcək gerçək tarixi faktların nəticəsi deyil, daha çox sərbəst mühakimənin məhsulu təsirini bağışlayır. Bəz hətta Sasaniyənin hakimiyyəti dövründə İran etnomadani elementlərinin Alban etnik mühitinə, o cümlədən Şimal-Qərbi Albaniya ərazisinə sızması ehtimalını da istisna etmək. Məsələn, VI əsrin sonlarında Mehranilərin 30 min ailə ilə birlikdə İrandan Albaniyaya miqrasiyası buna əyani nümunə ola bilər. Lakin, əvvəla, bu fakt Strabonun gəllər haqqındakı məlumatından 6 əsr sonra baş verdiyi üçün antik dövr Alban gəllərinin mənşəsinə və dil mənsubiyyətinə bu miqrasiyanın heç bir aidiyyəti ola bilməzdi. İkincisi, Mehranilərin özləri kimi, görünür, onlara qoşulub gəlmiş 30 min ailədən ibarət məiyyətləri də tədricən yerli əhalinin dil, din, adət-ənənələrini, məişət və mədəniyyətini mənimsəyərək albanlaşmışdılar. Tarixdən məlum olduğu kimi, cəsur Vardan dövründə Arşakilərin hakimiyyətinə son qoyan Mehranilər tədricən öz hökmranlıqlarını İberiya sərhədlərindən Dərbənd keçidinə və buradan da Araz çayınadək genişləndirməyə müvəffəq olmuşdular. İlk vaxtlar onların paytaxtı Girdman qalası, qış iqamətgahları isə İberiya sərhədi yaxınlığında yerləşən Xalkal şəhəri olduğunu nəzərə alsaq, İrandan Mehranilərlə birlikdə əvvəlcə Uti vilayətinə, sonra isə Qərbi və Şimal-Qərbi Albaniya ərazisinə yayılmış irandilli etnik elementlərin də gəllərin məskunlaşdığı Alazan vadisində müəyyən izlər qoyması təbii hal sayılmalıdır. Ona görə də irandilli etnik elementlərin Alazan vadisindəki toponim, atəşgah, məbəd, müdafiə səddi ilə bağlı izlərini gəllərin etnik cəhətdən təşəkkül tapdığı e.ə. I minilliyə deyil, erkən orta əsrlərə aid etmək daha düzgün olardı.

Qafqaz və İran gəlləri arasında yeni eranın əvvəllərində etnik bağlılığın olmadığı, yaxud bu əlaqələrin çox zəif olduğunu söyləməyə belə bir fakt da əsas verir ki, Alban etnik birliyinə daxil olan Cənubi Qafqaz gəlləri digər Alban tayfaları kimi, Günəş Allahı Helosa, göy Allahı Zevsa, Ay ilahəsi Selenaya sitayiş edirdilər.⁶¹ Hətta Cənubi Qafqazda xristianlığın yayıldığı

ilk mərhələdə çoxallahlılıq ilə bağlı olan bu kosmoqonik etiqadın hələ də davam etdiyini göstərən bir sıra maddi dəlillər (Alazan hövzəsi hüduqlarında qeydə alınmış Ay ilahəsi mənasını ifadə edən Armaiti, Pəriqala məbədləri qalıqları) zamanamizədə gəlib çatmışdır. Bunun müqabilində cənubi Xəzərətrafi ərazilərdə məskunlaşmış gilək torpaqlarında bu sayaq maddi mədəniyyət izlərinə hələlik təsadüf olunmamışdır. Halbuki giləklərin ulu əcdadlarının atəşpərəst etiqadı işıq rəmzi olan Aya inamı inkar etmirdi. Genetik kökləri eramızdan çox-çox əvvəllərə gedib çıxan kosmoqonik etiqadların qalıqlarının etnosun bir qisminə davam etməsi, digər qrupunda isə unudulub aradan çıxması onların arasında etnogenetik əlaqələrin, çox güman ki, həm də dil ümumiliyinin çox uzaq keçmişdə kəsilib tükəndiyini söyləməyə əsas verir.

Q.Ə.Qeybullayevin Alban gəllərinin mənşəyinə dair, xüsusilə də onların ibtidadən irəndili olmasına barədə, bizim zənnimizcə, hələlik mübahisəli görünən versiyasının düzgün olub-olmadığını bir kənara qoyub qeyd etməliyik ki, Azərbaycan tarixşünaslığında məhz ilk dəfə o, ingiloyların mənşəyini bilavasitə qədim gəllərlə bağlı olduğunu tutarlı elmi dəlillər əsasında sübuta yetirə bilmişdir.⁶² Bununla da o, ingiloyların mənşə etibarını ilə müstəqil etnos deyil, son orta əsrlərdə dinini dəyişərək islamı qəbul etmiş gürcülərdən törəmə əhali qrupu olması barədə rus və gürcü qafqazşünaslığında iki əsrə yaxın bir müddət ərzində davam edən yanlış və əsassız konsepsiyaya tutarlı zərbə vurdu.

Alban gəllərinin antik dövrdən sonrakı əqibətinin bəlli olmaması heç də onların tarix səhnəsindən izzis-soraqsız yox olması ilə deyil, ya onlara diqqətin azalması, yaxud orta əsr mənbələrində gəllərin başqa ad altında təqdim olunmaları ilə izah edilə bilər. Məsələn, orta əsr gürcü salnamələrində ümumiyyətlə Alazan /Qanıx/ çayının sol tərəfində məskunlaşan əhali movakan, həmin ərazilər isə Movakani adlanırdı.⁶³ Bu terminlə gürcü salnaməçiləri əslində etnik mənsubiyyəti bildirməyib, atəşpərəstliyə etiqad edən, ən başlıcası isə «kartvel» /«kartuli»/ olmayan bütün sol sahil alban əhalisini nəzərdə tuturdular. Hətta Vaxuşti Kiçik Alazan, yəni Qəbirri çayının mənsəbindən başlanmış Xəzər dənizində vaxtilə atəşpərəstlərin yayıldığı Kürdən şimala olan bütün Alban ərazilərini Movakani adlandırmışdır.⁶⁴ Tarixdən məlumdur ki, Kür çayından şimala olan sol sahil Albaniyasında təkcə atəşpərəstlik deyil, bütəpərəstlik və rəsmi xristian məzhəbləri də yayılmışdır. Erkan orta əsrlərdə bütəpərəstliyə bətiən hələ də qaldığını tarixi mənbələr də təsbit etməkdədir. M.Kalankatuqlu Albaniyanın şimal-qərbindəki Zərquq vadisi yaxınlığında bütəpərəstlərin qurbangahının olması barədə məlumat verir.⁶⁵ Görkəmli albanşünas K.V.Trever yazılı mənbələrə

əsasən İY-YII əsrlərdə Albaniyada müxtəlif dini sistem və ayinlərdən ibarət etiqad alabəzəkliyinin mövcud olduğunu xüsusi vurğulayaraq yazırdı ki, İY əsrdən etibarən burada yuxarıdan məcburi qəbul etdirilmiş xristianlıq, Y əsrin ortalarından Sasaniyənin yaydığı zərdüştlük və nəhayət, VII əsrdən qəbul etdirilən döyüşkən islam olmaqla, bütün dinlər və ayinlər bu və ya digər dərəcədə kök atmışdır.⁶⁶

Göründüyü kimi, orta əsr mənbələrində bu və ya digər ölkə, yaxud əyalətin əhalisi barədə məlumat verildikən onların etnik mənsubiyyətindən daha çox hansı dinə etiqad etmələrinə diqqət yetirilirdi. Görünür, gəllər, xüsusilə də sol sahil Alazan gəlləri uzun müddət bütəpərəst və atəşpərəst etiqadlarına bəti etdikləndən, adətən, gürcü mənbələrindən onlar, bölgənin digər etnosları ilə birlikdə ümumi bir ad altında «movakan» kimi təqdim olunmuşlar.

Gəllər arasında hansı dini etiqada üstünlük verilməsi barədə son antik və erkan orta əsr mənbələrində hələlik mötəbər bir məlumata təsadüf olunmamışdır. Əslində bu mənbələrdə heç onların ilkin etnik adı da xatırlanmır. Bununla belə, gəllərin tarixi vətəni sayılan Alazan vadisi və onun Baş Qafqazın cənub yamaclarına qovuşan dağlıq hüduqlarında bu günədək qalmaqda olan xristian məbədləri /Qum, Ləkit, Kiş və s./ ilə yanaşı, atəşgah, qurbangah, od məbədləri qalıqlarına təsadüf edilməsi, istər-istəməz burada həqiqətən də müxtəlif dini etiqadların mövcud olduğunu söyləməyə əsas verir. Hətta 1000 illik bir zaman kəsiyində politeizmin eyni vaxtda, yaxud bir-birini əvəzləməklə, müxtəlif dövrlərdə mövcud olması faktı etnosun həmin dini sistemlərə soyuq münasibətini, onların bu və ya digərinə bağlılığını qeyri-sabit olduğunu əks etdirdi. Bəlkə də, ingiloyların babalarının dini etiqadlarını tez-tez dəyişmələrinin tarixi köklərini məhz elə onların ulu əcdadları sayılan gəllərə xas olmuş politeizmi ənənələrində axtarmaq düzgün olardı. Hər halda ingiloyların timsalında biz bu və ya digər dini etiqada bağlılığın zəif, yaxud əksinə, möhkəm olması amilinin təkcə etnosun dini-ideoloji və etnomədəni tarixinə deyil, eyni zamanda onun etnik tələyinə də ciddi təsir göstərə bildiyinin şahidi oluruq. Ingiloyların kəsməqəşli etnik tarixinə nəzərdən keçirdikdə dini məzhəb dəyişmələrinin nə dərəcədə ağır etnososial və etnogenetik nəticələrə gətirib çıxardığını görürük. Yuxarıda söylənilənlərdən belə bir məntiqi nəticəyə gəlmək olur ki, pravoslav məsləhli Kaxetiyanın qonşuluğunda məskunlaşan digər Alban tayfaları /her, suq və b./ kimi, gəllərin də dil assimilyasiyasına düşər olmasında siyasi amillərdən əlavə dini yaxınlıq da az rol oynamamışdır.

Etnoqrafik araşdırmalardan bəlli olur ki, müasir ingiloyların sələfləri erkan orta əsrlərin sonlarından son orta əsrlərin əv-

vəllərində davam edən 6-7 yüzillik dini-siyasi təbəçilik gərəitində etnik özünüdərkətmə, ərazi-məkan sabitliyi, maddi və mənəvi mədəniyyət sahəsində özünəməxsus keyfiyyətlərini yaxşı qoruyub saxlaya bilsələr də, çox ciddi dil assimilyasiyasına məruz qalmışlar. Etnik göstəricilər arasında mühüm yer tutan dil assimilyasiyası nəticəsində onlar özlərinin doğma ünsiyyət vasitəsinə dəyişib gürcü dilinin şərq dialektində danışmaq məcburiyyətində qalmışlar. Bununla belə, onlar özlərinin tayfa dilinin bir sıra arxaik izlərini qoruyub saxlaya bilmişdilər. Bu cəhət XIX əsr müəlliflərinin də diqqətindən yayınmamışdır. İngiloyları gürcü hesab edən qatı gürcüperəst D.Bakradze onları Zaqatala dairəsinin ən qədim sakinlərinin qalıqları saymaqla yanaşı, gürcü dili ilə onların danışdığı dili arasında müəyyən fərqlər olduğunu da etiraf etməli olmuşdur.⁶⁷ Öz fikrini əsaslandırmaq üçün o, əslən ingiloy olan Mosa (Musa) Canaşvilinin «Droeba» qəzetinin 1880-ci il 146-cı sayında və 1883-cü il 138-ci sayında ingiloy dilinə dair dərc etdiyi məqalələrindəki faktları nümunə göstərmişdir. M.Canaşviliyə istinadən müəllif ingiloyların aşağı və yuxarı kəndlərinin (Suskənd, Qax, Saqan⁶⁸ və Meşəbaş) əhalisinin danışdığı arasında fərqli xüsusiyyətlərin olduğunu qeyd edərək yazırdı ki, düzənlikdəki kəndlərin əhalisinin dili az eybəcərləşdiyindən gürcü üçün nisbətən anlaşıqlıdır.⁶⁹ Onun fikrinə, yuxarı kəndlərin əhalisindən fərqli olaraq aşağıda, yəni vadidə yaşayan ingiloylar danışarkən sözlərinin sonunda raçinlərdə olduğu kimi, «de» ədatını işlədirlər. «Aşağı ingiloyların danışığına diqqətlə qulaq asdıqda kartli-kaxet dilinə nisbətən daha çox raçin ləhcəsinə oxşarlıq müşahidə olunur».⁷⁰ Daha sonra «de» ədatının qədim gürcü ədəbi dilinə məxsus olduğunu söyləyən müəllif bu mübahisəli məsələləri açıq qoymağı müvafiq hesab edərək yazır ki, «sözün düzü bundan ibarətdir ki, ingiloy ləhcəsi gürcü dilindən fərqlənir».⁷¹

D.Bakradze, həmçinin, yenə də M.Canaşviliyə istinad edərək ingiloy ləhcəsinin gürcü tələffüzündən fərqli bəzi fonetik xüsusiyyətlərindən bəhs etmişdir. Müəllif ingiloy danışığını gürcü tələffüzündən fərqləndirən çoxlu nümunələr, o cümlədən, «z-dz», «c-dj», «z-j», «v-m» əvəzləmələrini, sözlərin sonunda, xüsusilə isim və sifətin sonunda «i» saitinin, bir sıra sözlərin əvvəlindən isə «m» samitinin düşməsinə, saitlərin çox vaxt birinin başqası ilə əvəz edilməsini (məsələn, «rom» əvəzinə «rum» işlənməsini), yaxud sözlərdə «v» samitinin düşməsi və ya onun gürcü dilində olmayan, daha çox fransızlara xas olan «eu» və yaxud «u» əsli ilə əvəz olunması faktlarını misal gətirir.⁷²

Yuxarı ingiloy ləhcəsinə xas olan təhriflərin sonralar baş verdiyini güman edən D.Bakradze kartli-kaxet ləhcəsində mövcud olmayan «y» səsinə ingiloyların danışığı nitqində tez-tez təsadüf olunduğunu (məsələn, deday-deda, mamay-mama, şişay-

ti-şişit) xüsusi vurğulayandan sonra ingiloy ləhcəsində yazıya alınmış kiçik bir nağıl parçasını nümunə gətirərək, gürcü dilindən fərqlənən ingiloy sözlərinin qarşısında onların gürcüçə qarışığıni mötərizədə nəzərə çatdırır.

Elə bir dərin elmi tədqiqat səciyyəsi daşımayan bu öləri müşahidələr əsasında əldə olunmuş faktlar bir daha sübut edir ki, ingiloyların tayfa dili assimilyasiya nəticəsində gürcü dili ilə əvəz olunsada, onlar özlərinin fərqli etnik-dil xüsusiyyətlərini xeyli dərəcədə qoruyub saxlaya bilmişlər.

Təkcə bir dil dəyişikliyi əsasında ingiloyların mənşəyini gürcülərlə bağlamağa çalışanların, onların mədəniyyətini mexaniki surətdə gürcü mədəniyyətinin tərkib hissəsi hesab edənlərin yanlış iddialarını təkzib etmək üçün qatı gürcüperəst D.Bakradzenin yüz il bundan əvvəl topladığı fərqli dil faktları⁷³ ilə bağlı samimi etirafırları da kifayət edər. Elə müasir ingiloyların hazırda özlərini «kartvel» deyil, «yengiloy» adlandırması faktı da bir daha onların qeyri-gürcü mənşəyindən törədiyini göstərir.

İngiloyların alban mənşəli etnos olduğu əslində yazılı mənbələrdəki faktlara obyektiv yanaşan gürcü tarixçilərinin yaşlı nəslinin böyük əksəriyyəti /G.A.Melikişvili, V.Dondua, M.G.Canaşvili və b./ tərəfindən etiraf olunur. G.A.Melikişvili ingiloyların mənşəyini her⁷⁴, V.Dondua isə er /her/ tayfaları⁷⁵ ilə bağlayaraq, onları bilavasitə kartvellərdən dönmə deyil, assimilyasiya nəticəsində dilini dəyişib gürcüləşmiş alban mənşəli tayfalarından biri sayırlar. XI əsr gürcü salnaməçisi Leonti Mroveliye istinad edən digər gürcüşünaslar /T.Q.Papuaşvili, D.L.Muxselişvili və b./ da mənbələrdə adı çəkilən «er» və ya «her» etnonimlərinin gellərə aid olduğunu birmənalı şəkildə etiraf edirlər.⁷⁶

İngiloyların etnik tarixinin xülasəsinə yekun vurarkən daha bir mühüm cəhəti qeyd etməyə bilmərik. Antik mənbələrdə gellərin adı müasir avar və saxurların əcdadları sayılan silv və tçiqb etnosları ilə yanaşı çəkilir. Həmin etnosları erkən orta əsr mənbələri /«Erməni coğrafiyası», M.Kalankatuklu, M.Xorenli və b./ də gellərin məskunlaşdığı coğrafi ərazidə yerləşdirirlər. İngiloylar ötən tarixi dövrdə olduğu kimi, indi də həmin etnosların təməlləri olan avar və saxurların, habelə bu məhəlli ərazinin qədim sakinlərindən olub, sonralar burada daha çox «muğal» adı ilə tanınan türkdilli tayfaların nəsiləri ilə yanaşı (qonşuluqda, yaxud qarışıq halda) yaşayırlar. Uzun müddət müsəlman etiqadlı etnosların əhatəsində yaşamaları, onlarla sıx sosial-iqtisadi və mədəni təmasda olmaları özünün ilkin tayfa dilini itirib gürcü dilində danışan, başqa sözlə desək, dil baxımından iberləşməyə məruz qalan ingiloyları digər etnik göstəricilər /məişət, mədəniyyət, adət-ənənə, etnik psixologiya və özü-

nüdərk/ üzrə assimilyasiya təhlükəsindən bir növ xilas etmişdir. Həm də müsəlman etnosların əhatəsində olmaq və onlarla sıx qonşuluq əlaqələri saxlamaqla bağlı təmas və təsirlərin təkcə müasir dövrdə deyil, ingiloyların tarixi keçmişində də çox güclü olduğu digər dolayı dəlillər, o cümlədən toponimiya faktları ilə də təsdiq olunur. Baş Qafqaz silsiləsinin Samur və Kürmük çaylarının yuxarı hövzəsini əhatə edən hər iki yamacındakı toponimlərin bir qisminə /Gəlmə, Sarvagel, Suvagil və s./ «gel», «gil» komponentinin iştirakı təkcə uzaq tarixi keçmişin sıx etnosial əlaqələrindən deyil, çox güman ki, həm də bu etnosların ilkin mənşə bağlılığından, onların yaxın soy qohumluluğundan soraq verir.

Əks təqdirdə hazırda əhalisi sırf saxur və ya azərbaycanlılardan ibarət olub, bir dənə də olsun, ingiloy ailəsi yaşamayan həmin kəndlərin adında «gel» etnoniminin ilişib qalmasını nə ilə izah etmək olar? Görünür, məhsuldar Alazan vadisinə tarix boyu baş vermiş hərbi yürüş və yadelli basqınları onun yerli sakinlərini, o cümlədən də ingiloyların əcdadlarını Qafqaz dağlarının təhlükəsiz dərinliklərinə çəkilməyə, burada müvəqqəti yurd-yuva salmağa vadar etmişdir. İlk vaxtlar ingiloy məskəni kimi təşəkkül tapan qaçqın-köçkün düxmüş həmin kəndlərin əhalisinin tarixi taleyi, habelə məişət və mədəniyyət etibarı ilə bölgənin digər etnoslarına, konkret halda, saxurlara yaxın olmaları, çox ehtimal ki, həm də müstərek dil-dialekt yaxınlığına malik olmaları onların arasında konsolidasiya, yaxud assimilyasiya proseslərinin getməsi ilə nəticələnmişdir. Məlum olduğu kimi, dağlarda hər şey tarix boyu azlığın çoxluğa təbiiyi prinsipi əsasında həll edildiyindən azsaylı etnos nümayəndələri çoxluğun iradəsinə tabe olurdu. Bütün bu yazılmamış təbii qanunauyğunluqlar nəticəsində təbəçiliyi qəbul edib təsir altına düşən etnos nümayəndələri zaman keçdikcə özlərinə məxsus olan etnik əlamətlərini itirir, üstünlük təşkil edən etnosun xüsusiyyətlərini, ilk növbədə isə onun dilini qəbul edir və beləliklə də onun içərisində sanki əriyib yox olurdu. Zaman-zaman tarixin belə sınaqlarına məruz qalan dağ gəllərinin saxur mühitində assimilyasiyaya uğrayıb saxurlaşması prosesi bu mənada təbii görünməlidir.

Hər dəfə dağ gəlləri çətin keçidli, fəqət təhlükəsiz dağlara çəkilməyə vadar edən hərbi-siyasi təhlükə sovuşandan sonra, görünür, onların bir qismi, yaxud böyük əksəriyyəti yenidən arana, Alazan vadisinə enərək özlərinə təzədən ev-əşik düzəltməklə təzə yurd-yuva salır, təsərrüfat yaradıb əvvəlki həyat tərzini bərpa və davam etdirirmiş.

Zaman-zaman, vaxtaşırı təkrar olunan bu daxili miqrasiyalar nəticəsində bir tərəfdən «gel» etnonimi bölgənin dağlıq və dağətəyi ərazilərinin tarixi toponimiyasına hoparaq onda

özünün silinməz etnik izini qoyurdusa, digər tərəfdən də dağların təhlükəsiz dərinliklərinə sığınmış və beləliklə də qeyri-etnik mühitə düşmüş gəllərin bir qismi, istər-istəməz, təbii assimilyasiyaya məruz qalırdı. Bütün bu proseslərin yekununda özünün bir hissəsini itirmiş qədim gəllərdən yalnız dağ kəndlərindəki «gel» komponentli toponimlər yadigar qalmışdır.

Maraqlı haldır ki, ingiloyların məskunlaşdığı vadi kəndlərinin heç birisinin adında onların etnik möhürü olan «gel» komponentini özündə əks etdirən toponim, yaxud etnonim nümunəsinə təsadüf olunmur. Həm də səciyyəvi hallardan biri də bundan ibarətdir ki, ingiloyların məskunlaşdıqları vadi kəndlərinə xas olan toponimlərin, demək olar ki, hamısının etimoloji mənası gürcü dili əsasında deyil, bilavasitə Azərbaycan dili materialı əsasında izah olunur. Bu təkzibedilməz fakt isə bir çox mətləblərə aydınlıq gətirir.

İngiloyların etnik tarixinin maraqlı məqamlarından biri də müxtəlif səbəblər üzündən onların coğrafi yayılmasında baş vermiş yerdəyişmə hallarının səciyyəsini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Bölgənin aborigen etnoslarından biri olmaq etibarı ilə ingiloylar ulu babalarının uyuduğu Alazan vadisinə tarix boyu möhkəm bağlı olmuşlar. Hatta hərbi təhlükə və ya talançı hücumlar zamanı onlar vadinin hüdudlarından çox uzaqlara mühacirət etməli olmur, ətrafdakı alqatmaz dağların təhlükəsiz yerlərinə çəkilib müvəqqəti sığınırldılar. Bütün bunlar miqrasiyadan daha çox müvəqqəti sığınacaq səciyyəsi daşımışdır. Tarix boyu dəfələrlə təkrarlanan bu sayısız-hesabsız yerdəyişmələri mühacirət anlamına aid etmək də olmur. İngiloyların etnik tarixinin son 150 illik müddətində ərzində yalnız iki xırda mühacirət faktı qeydə alınmışdır. Bu hal da bitövlükdə etnosu deyil, onun çox cüzi bir hissəsini əhatə etmişdir.

Bunlardan biri XIX əsrin 60-cı illərinə, digəri isə XX əsrin 30-cu illərinə təsadüf edir. Etnoqrafik çöl materialları hər iki faktı təsbit etməyə imkan vermişdir.

Məlum olduğu kimi XIX əsrin 60-cı illərində çar hökumətinin Alazan vadisində zorla xristianlaşdırma siyasətinə etiraz əlaməti olaraq kütləvi narazılıq başlanmışdır. 1863-cü ildə açıq üsyanla nəticələnən bu hərəkət yatırılandan sonra çar məmurlarının təhdidlərindən yaxa qurtarmaq üçün Əliabad kəndindən üsyanın fəal iştirakçıları olan 40-ə yaxın ailə köçüb Türkiyəyə getmişdir. Hazırda məlum olmuşdur ki, Əliabadın ingiloy mühacirləri elliklə Adana vilayətinin Ceyhan ilçəsindəki Dağıstan kəndində məskunlaşmışlar. Onların nəsiləri indi də orada yaşayırlar. Sovetlər birliyi çökəndən sonra ölkələrarası gediş-gəliş əlaqələrinin bərpa olunması nəticəsində Əliabad mühacirlərinin nəsiləri bir-birlərini axtarıb tapmışlar. Uzun illərin ayrılığından sonra qohum qardaşlar bir-birləri ilə görüşüb, keçmi-

şin ağırılı-acılı olaylarını yada salaraq çən yaddaşlarını bərpa etməyə müəssər olmuşlar. Əliabad mühacirlərinin bu həsrət görüşləri ənənə olaraq indi də davam etdirilməkdədir.

İngiloyların digər kiçik bir miqrasiyası Qoraxan kəndində, tamamilə başqa bir zəmin əsasında baş vermişdir. XX əsrin 30-cu illərində kollektivləşmə prosesinin gedişində yol verilmiş əyintilərə etiraz əlaməti olaraq muğal və ingiloyların birgə yaşadığı Qoraxan kəndindən xristian ingiloyların əksəriyyəti Gürcüstana köçüb getmişdir.

Bütün bu kiçik miqyaslı miqrasiya faktlarına baxmayaraq, ümumilikdə ingiloylar qədim əcdadları olan gəllər kimi, doğma vətənə can-dildən möhkəm bağlı olmuşlar. İngiloy məsləkindən, hətta dilindən dönmüş, fəqət vətəninə dönməmiş, onu tərk edib heç nəyə dəyişməmişdir. Ona görə də yuxarıda xatırladılan miqrasiya qəlpələri ingiloyların etnik tarixində çox cüzi və əhəmiyyətsiz yer tutmaqla heç bir ciddi dəyişikliyə səbəb olmamışdır.

İngiloyların etnik tarixi ilə bağlı daha bir mühüm cəhətə diqqət yetirmək olduqca vacibdir. Bu da qədim gəllərlə onların yaxın qonşuları olan və antik mənbələrdə adları gəllərə yanaşı çəkilən silv və tçiqb tayfaları ilə onların arasında mənşə əlaqəsinin olub-olmadığını müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Bunun üçün, ilk növbədə, həmin etnosların dil materiallarını, xüsusilə onların hər birində ilişib qalmış arxaik sözləri aşkar edib bir-biri ilə tutuşdurmaq, başqa sözlə, müqayisəli təhlil üsulu ilə hərtərəfli və dərinlən tədqiq etmək tələb olunur. Gürcü dilinin ingiloy dialektindəki qeyri-gürcü mənşəli tayfa dili qalıqlarını aşkar edib onları avar və saxurların arxaik sözləri ilə tutuşdurmaqla ingiloyların assimilyasiyaya uğradılmış tayfa dilinin izinə düşmək, sonra isə onları qarşılıqlı müqayisə etmək əsasında həmin etnosların mənşə əlaqəsini, yaxud genetik qohumluq münasibətlərinin səciyyəsinə müəyyənləşdirmək mümkündür. Məhz bu sayaq dərin və hərtərəfli düşünülmüş dil araşdırmaları sayəsində ingiloyların etnik tarixində qaranlıq qalmış bir çox mətləblərə aydınlıq gətirmək mümkündür.

Beləliklə, obyektiv tarixi səbəblər üzündən məişət dili kimi gürcü dilinin şərq dialektində danışan ingiloylar özlərinin tayfa dillərini itirəndə də, mənşə etibarlı ilə onlar alban olaraq qalmışlar. Şimal-Qərbi Alban tayfalarının aborigen varislərindən biri olmaq etibarlı ilə müasir ingiloylar etnosial və etno-mədəni baxımdan Azərbaycan xalqının ayrılmaz bir parçası, onların yaratdığı maddi və mənəvi mədəniyyət isə Ümumazərbaycan mədəniyyətinin üzvi tərkib hissəsi olaraq qalmaqdadır.

¹ M.Vəlii /Baharlı/. Azərbaycan. Coğrafi-təbii, etnoqrafik və iqtisadi məlumat. B., 1993, s.29.

² P.Zuhov. Göst. əsəri, III hissə, s. 200.

³ D.Zubarev. Göst. əsəri, s. 552.

⁴ O.I.Konstantinov. Göst. əsəri, s.376-377.

⁵ A.Poserbski. Göst. əsəri, s.17.

⁶ N.Dubrovın. Göst. əsəri, s.590-591.

⁷ A.fon-Plotto. Göst. əsəri, s.7.

⁸ I.Lineviç. Göst. əsəri, s. 2.

⁹ M.Джанашвили. Краткий очерк Кавказского участка. - Тр. КОСХ, 1887, № 3, с.249-250.

¹⁰ Y.E.Veydenbaum. Göst. əsəri, s.70.

¹¹ D.Bakradze. Göst. əsəri, s.251-252, 262.

¹² K.F.Qan. Göst. əsəri, s.57.

¹³ P.P.Nədedin. Göst. əsəri, s.381-382.

¹⁴ M. Vəliyev (Baharlı). Göst. əsəri, s.29,56.

¹⁵ Царевич Вахушти. География Грузии. - Зап. КОИРГО, кн. XXIV, вып.5, Тифлис, 1904.

¹⁶ D.L.Muxelləvili. Göst. əsəri, s.137.

¹⁷ Yənə orada, s.23.

¹⁸ F.C.Məmmədova. Azərbaycanın (Albanıyanın) siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası. B., 1993, s.134-142.

¹⁹ Yənə orada, s.42.

²⁰ З.Буниктов. Азербайджан в VII-IX вв. Б., 1965, с.94-95.

²¹ Yənə orada, s.91.

²² F.C.Məmmədova. Göst. əsəri, s.143.

²³ Д.Л.Мухелишвили. Основные вопросы исторической географии Грузии. - автореф. Тб., 1973, Yənə onun: Из исторической географии Восточной Грузии: Шахи и Гога-рена Тб., 1982.

²⁴ Т.Г.Пануашвили. Вопросы истории Эрети. Очерки по социально-экономической и политической истории (автореф.) Тб., 1971.

²⁵ F.C.Məmmədova. Göst. əsəri, s.127-142.

²⁶ Н.Бердзенишвили, И.Джавашвили, С.Джанаша. История Грузии, т.1, Тб., 1946, с.191.

²⁷ В.Дондуа. Некоторые замечания по коллективной работе «История армянского народа», Соч., т. III, Тб., 1953.

²⁸ М.Бердзенишвили, И.Джавашвили, С.Джанаша. История Грузии, т.1, с.191.

²⁹ Q.Ə.Qeybullayev. Göst. əsəri, s.160,170.

³⁰ Yənə orada, s.161,162.

³¹ Yənə orada, s.161.

³² Багратион Вахушти. История царства Грузинского. Тб., 1976, с.100, qeyd 342.

³³ Yənə orada, s.101.

³⁴ Yənə orada.

³⁵ Т.С.Кутелла. Грузия и Сефевидский Иран (по данным нумизматики). Тб., 1979, с.24, 32.

³⁶ Вах: Г.А.Гейбуллаев. К происхождению этнонима ингилой. - ДАН Азерб.ССР, 1984, №3; Yənə onun: К этногенезу азербайджанцев. Б., 1991, с.167-173.

³⁷ Страбон. География. М., 1904. XI кн., V гл., с.1; Плутарх. Сравнительные жизне-описания. Помпей, 25, Лондон, 1917; К.Птолемей. Географические руководства (перев. В.В.Латышева). - ВДН. 1948, №2.

³⁸ К. Ptolemei, Göst. əsəri, II kitab, 8,11-ci fəsilər; həmçinin bax: В.В.Латышев. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе, т.1, вып.1, СПб., 1893, с.242-243.

MƏSKƏNLƏR VƏ EVLƏR

1. Yaşayış məskənləri

Ənənəvi maddi mədəniyyətin başlıca komponentlərindən olan yaşayış məskənləri və evlər ilk növbədə etnosun məskunlaşdığı ərazinin təbii-coğrafi şəraiti və əhalinin təsərrüfat məşğuliyyəti ilə üzvi surətdə bağlı olmuşdur. Bu mənada ingiloylar tarixən Azərbaycan təbiətinin ən əlverişli guşəsi olan münbit Həftəran vadisində, Alazan çayı ilə Əyriçay arasındakı geniş düzənlik ərazidə, muğal, avar və saxurların qonşuluğunda, daha dəqiq desək, onların əhatəsində məskunlaşmışlar. Şimalda Baş Qafqazın yaşıllıq ormanlı yamaclarına qovuşan Həftəran vadisi lillə dağ çaylarından baş götürmüş bol suvarma sistemlərinin köməyi ilə tarixən məhsuldar əkinçilik diyarına çevrilmişdir. Təbii amillər /zəngin inşaat materialları, tükenməz qida ehtiyatları, mülayim iqlim şəraiti, bol suvarma suları, əkinə yararlı məhsuldar və münbit torpaqları və s./ vadidə məskunlaşmış əhalinin maddi mədəniyyətinə, o cümlədən yaşayış məskənləri və evlərin müxtəlif tipoloji növlərinin yaranmasına əsaslı təsir göstərmişdir.

Alazan-Həftəran ovalığının etnik mənzərəsinin mürəkkəbliyinə baxmayaraq, onun maddi mədəniyyətində, o cümlədən ənənəvi yaşayış məskənləri və evlərin tipoloji təsnifatında ümumazərbaycan səciyyəsi daşıyan oxşar məhəlli xüsusiyyətlər daha qabarıq nəzərə çarpır. Bu da təsadüfi deyil. Ümumən bu və ya digər məhəlli ərazidə xalq məmarlığının təşəkkül tapmasında etnik əlamətlərdən daha çox təbii-coğrafi amillər və sosial-tarixi şərait, xüsusilə əhalinin təsərrüfat məişətinin təməyüli həlledici rol oynamışdır. Bu həqiqəti ingiloyların məskənsalma və evtikmə təcrübəsinin təmsilində aydın izləmək olur. K.F.Qan 1898-ci ildə Kaxetiya və Dağıstan səfəri zamanı ingiloylar arasında olarkən onların uzun müddət Kaxetiya knyazlarının tabeliyində qalmalarına baxmayaraq, gürcü təsiri nəmərəz qalmadıqlarına təəccübünə gizlədə bilməmişdir. O, yazırdı ki, çox qərribə də olsa, ingiloylar öz məişətlərində gürcülərə xas olan tikililəri saxlamamışlar¹. Tarixi gerçəkliyin bu səmimi etirafı maddi mədəniyyət elementlərinin təşəkkül tapmasında etnik amillərin az rol oynadığını aydın əks etdirir.

Təbii-coğrafi amillər, habelə tarix boyu davam edən sosial-iqtisadi təmas və yaxın qonşuluq əlaqələri Alazan-Həftəran ovalığında, xüsusilə onun Qaraso adlanan füsunkar guşəsində Azərbaycanın digər köklü etnoslarının müştərək iştirakı ilə ortaq bir məhəlli mədəniyyət örnəyi təşəkkül tapmışdır. Təbii və

³⁰ Л.Цуртаевли. Мученичество Шушаник. Тб., 1978, с.30,38-39.

⁴⁰ Армянская география YII в. СПб., 1877, с.36,37,38.

⁴¹ Л.Мровели. Жизнь картлийских царей. М., 1979, с.22.

⁴² А.Бакиханов. Гюлистан-Ирем.Б., 1991, с.68.

⁴³ П.К.Услар. Этнография Кавказа. Тиф., 1889, с.68.

⁴⁴ С.А.Ковалевский. Карта Птолемея в свете исторической географии Прикаспий.- «Изв.Всесоюзного Географического Общества». 1953, №1, с.35

⁴⁵ К.В.Тревсер. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании. М.-Л., 1959, с.275.

⁴⁶ И.Г.Алиев. История Мидии. Б., 1960, с.104.

⁴⁷ Yənə orada.

⁴⁸ Армянская география YII века. СПб., 1877, прим.3, с.61.

⁴⁹ Q.Ə.Əyubullayev. Göst. əsəri, s.167.

⁵⁰ С.Т.Еремян. Армения по «Ашхарацулу». Ереван, 1963, с.47.

⁵¹ К.Г.Алиев. О населении древней Албании.- ДАН Азерб.ССР, 1959, №2.

⁵² История халифов вардапета Гевонда, писателя VIII века. СПб., 1862, с.92.

⁵³ S.T.Yeremyan. Göst. əsəri, s.47.

⁵⁴ Q.Ə.Əyubullayev, Göst. əsəri, s.168.

⁵⁵ Страбон, География, XI, 7, 1; Птолемей, VI, 2, 5.

⁵⁶ K.V.Trever. Göst.əsəri, s.47.

⁵⁷ З.И.Ямпольский. К вопросу однотипности древнейшего населения Атропатены и Албании. - Тр. НИИФ АН Азерб.ССР, т.VI, Б., 1954, с.104.

⁵⁸ K.V.Trever. Göst.əsəri, s.47.

⁵⁹ Г.А. Гейбуллаев. К этногенезу азербайджанцев. Б., 1991, с.170-173.

⁶⁰ Yənə orada, s.170-171.

⁶¹ Страбон, География, кн.XI, гл.4,7.

⁶² Г.А. Гейбуллаев. К происхождению этнонима ингилоп.- ДАН Азерб.ССР, 1984, № 3.

⁶³ Мровели Леонти. Жизнь Картлийских царей. М., 1979, с.41.

⁶⁴ Багратioni Вахушти. География Грузии. Тифлис, 1904, с.23.

⁶⁵ M.Kalankatuklu. Albaniya tarixi. B., 1993, s.13.

⁶⁶ K.V.Trever. Göst. əsəri, s.292-293.

⁶⁷ Д.Бахрадзе. Заметки о Закартальском округе. - Зап.КОИРГО, вып.1, кн.XIV, Тифлис, 1890, с.251-252.

⁶⁸ Çox güman ki, bu ad altında indiki Zəyəm kəndi nəzərdə tutulmuşdur.

⁶⁹ D.Bakradze. Göst.əsəri, s.252

⁷⁰ Yənə orada, s.252-253.

⁷¹ Yənə orada, s.253.

⁷² Yənə orada.

⁷³ Yənə orada, s.254.

⁷⁴ Г.А.Меликишвили. К истории древней Грузии.Тб., 1959, с.125.

⁷⁵ В.Дондуа. Некоторые замечания по коллективной работе «История армянского народа», Тб., 1983.

⁷⁶ Т.Г.Папуашвили. Вопросы истории Эрети. Тб., 1970; Д.Л.Мусхелишвили. Из исторической географии Восточной Грузии. Тб., 1982, с.23.

sosial şəraitin oxşarlığı nəticəsində bu ortaq maddi mədəniyyətin, o cümlədən məskən və ev tiplərinin yaranması prosesində bölgənin qədim etnoslarından olan ingiloylar da yaxından iştirak etmişlər.

Yaşayış məskənlərinin, habelə onların üzvi tərkib hissəsi olan xalq yaşayış evlərinin bu və ya digər tipinin təşəkkül tapmasında təbii və iqtisadi amillərlə yanaşı, etnosun düşüyyə tarixi şərait, xüsusilə onun sosial vəziyyəti də mühüm rol oynamışdır. Məlum olduğu kimi, erkən orta əsrlərin sonlarına doğru Albaniya dövləti siyasi müstəqilliyini itirəndən sonra onun şimal-qərb hüdudlarında məskunlaşan avtoxton etnoslar, o cümlədən antik mənbələrdə «gel» adı ilə ballı olan və sonralar qonşular tərəfindən *gelo*y, yaxud *giloy* adlandırılan müasir ingiloyların əcdadları vaxtaşırı qüdrətli qonşu dövlətlərin işğallarına məruz qalmışlar. Bu səbəbdən də siyasi müstəqilliyini itirmiş digər bir sıra alban tayfaları kimi gəllər də erkən orta əsrlərin sonlarına etibarən xeyli müddət gürcü tavadlarının asılılığına düşmüşlər. Son orta əsrlərdən etibarən isə onlar avar və saxur azad icmalarının keşkül kəndlilərinə çevrilmişlər². Belə asılı vəziyyət ingiloylar arasında sosial-iqtisadi münasibətləri zəiflətməklə məhsuldar qüvvələrin inkişafını xeyli dərəcədə ləngitmişdir. Ona görə də sosial-iqtisadi geriliyə düşərək olan ingiloylar üçün tarix boyu səciyyəvi məskən tipi *kənd* olmuşdur. Təsədüfi deyil ki, yazılı mənbələrdə ingiloyların məskunlaşdıqları tarixi ərazidə, Qoloda və Əskibazar istisna olmaqla, digər şəhər, yaxud onun xarabalığının adı çəkilmir. Sosial-siyasi və iqtisadi asılılıq tarix boyu ingiloyları kənd tipli məskənlərdə yaşamağa məhkum etmişdir.

Etnoqrafik çöl materialları əsasında ingiloy kəndlərinin *əsl-i və törəmə* olmaqla iki başlıca qrupu müəyyən olunmuşdur. Çoxluq təşkil edən əsl kəndlər yaranma tarixlərinə görə birbirindən xeyli fərqlənirlər. Onların bir qismi çox uzaq keçmişdə yaranmışdır. Belə kəndlərin meydana gəlmə tarixi çox vaxt qeyri-müəyyən rəvayətlərlə izah olunur. Xüsusilə, belə rəvayətlər Qaxın yaranması barədə daha çox yayılmışdır.

Yaranma tarixi dəqiq bəlli olmayan kəndlər sırasında Qax-ingiloydan başqa Əliabad, Mosul, Marsan, Zəyəm, Tasmalı, Verxian, Yengiyən və b. kəndlər xüsusi yer tutur. Yaranma tarixləri çox uzaq keçmişə gedib çıxan bu kəndlər barədə yazılı məxəzlərdə əsaslı bir məlumat verilmir.

Bunlardan fərqli olaraq, ingiloy kəndlərinin bir qismi indiki məkanlarında yaxın keçmişdə salınmışlar. Bunların çoxu məqsədli köçürmə tədbiri nəticəsində əmələ gəlmişdir. Məşəbaş, Kötüklü, Əlibəyli, Suskənd bu qəbildən olan kəndlər sırasında daxildir.

Törəmə kəndlər «bina» («oba», «tala») maldarlıq formasının yaranması ilə əlaqədar meydana çıxmışdır. Qoşqu və ətik-südlük məqsədi güdən maldarlıq təsərrüfatının təşkili üçün kəndlərin yaxınlığındakı meşə talalarının yem ehtiyatından səmərəli istifadə zərurəti mal binalarının yaranmasını labüd edirdi. Kəndlərdəki tabunlardan ailə üzvlərinin bir qismi mal binalarında mövsümi işləməyə və burada müəyyən müddət yaşamağa məcbur olurdu. Bu sayaq mövsümi səciyyəli müvəqqəti yaşayış məskənləri tədricən müstəqil kəndə çevrilirdi. Məsələn, İttala kəndi XIX əsrin ikinci yarısında Əliabad kəndinin İttabun toxumundan törəmişdir. Böyük Alatəmər, Kiçik Alatəmər, Kötüklü, Məşəbaş, Qarameşə, Bağtala, Keşqutan kəndləri vaxtı ilə Qax tabunlarından köçüb gəlmiş toxumların saldıqları «binələr» əsasında müstəqil yaşayış məskənlərinə çevrilmişlər.

Ailə nüfusunun sayına görə ingiloy kəndləri *kiçik* (xırda), *orta* və *iri* (böyük) olmaqla üç qrupa ayrılır. XIX əsrdə keçirilmiş kameral təsvir və əhali sayımlarında təsbit olunmuş rəqəmləri nəzərdən keçirdikdə, xırda kəndlərə nisbətən orta və iri kəndlərin sayının xeyli az olduğu ballı olur. Məsələn, 1871-ci ilin əhali sayımına əsasən Suskənd (110 nəfər), Məşəbaş (113 nəfər), İttala (153 nəfər), Kötüklü (155 nəfər), Lələpaşa (175 nəfər) kimi Yengiyən (277 nəfər), Marsan (287 nəfər), Şotavar (305 nəfər) və Tasmalı (460 nəfər) kəndləri də kiçik yaşayış məskənləri sırasına daxil edilməmişlər. Əhalisi 500-dən 1000 nəfərə qədər olan Zəyəm (605 nəfər), Qorağan (626 nəfər), Əlibəyli (636 nəfər) kəndləri orta, əhalisi 1000 nəfərdən çox olan Mosul (1167 nəfər), Qax-İngiloy (1944 nəfər), Əliabad (3805 nəfər) iri kəndlər sayılırdı³.

İngiloyların qarşılaşdığı tarixi şərait məskunlaşmanın *monogen* səciyyəsinin çox erkən pozulmasına gətirib çıxarmışdır. Ona görə də ingiloylar arasında *poligen* səciyyəli məskənsalma, başqa sözlə, qan qohumluğu cəhətdən yekcins olmayan qatışıq mənşəli kəndlər üstünlük təşkil etmişdir. Bu səbəbdən də əsl kəndlərin, demək olar ki, hamısında *qonşuluq* prinsipi əsasında məskunlaşma ənənəsi başlıca yer tutmuşdur.

Məlum olduğu kimi yaşayış məskənlərinin qonşuluq prinsipi əsasında təşkili sosial-iqtisadi amillərlə şərtlənirdi. Bir tərəfdən *tabun* adlanan patronmik ailə qruplarının böyüyüb artması nəticəsində böyük ailələrin xırda vahidlərə bölünməsi, digər tərəfdən isə toxumun malik olduğu əkinə yararlı torpaq sahələrinin qitliyi nəticə etibarilə ingiloy kəndlərində qonşuluq prinsipi əsasında yerləşmə qaydasının tədricən özünün ilkin əhəmiyyətini itirməsinə gətirib çıxarmışdır. Beləliklə, ənənəvi məskənsalma təcrübəsində qonşuluq prinsipi əsasında təşkil olunma qaydası üstün yer tutmuşdur. Bununla belə, qohumların

öz tabunu simsarında yurd qurma ənənəsi tamam aradan çıxmamışdır.

İngiloyların məskənsalma təcrübəsində qohumluq prinsipi əsasında yerləşmə qaydasının pozulmasında tarix boyu onların vaxtaşırı təcavüzə məruz qalmaları da az rol oynamamışdır. Talaçı başqın və taqiblər nəticəsində ingiloylar tədricən Qarasə çökəkliyinə doğru sıxışdırılmışlar. Əhalinin doğma yurduvunasını tez-tez tərk edib dəyişməsi faktı da qan qohumluğu əlaqələrinin erkən çağlardan pozulmasına təkan vermişdir.

İngiloyların ev məişətində qohumluq əlaqələrinin zəifləməsinə başqa bir sosial amil də az təsir göstərməmişdir. Məlum olduğu kimi, ingiloy kəndlisiniin təcəblikdə saxlayan gürcü knyazları kimi, avar və saxur camaatlıqları da onları gəlir verən vergi vahidləri hesab edirdilər. Bir-birilə mənfəət üstündə rəqəbat aparan sahibkarlar vergi vahidlərinin sayını artırmaq üçün rəncbər ingiloy kəndlilərini öz ərazilərinə köçürməyə çalışırdılar. Ona görə də bu sayaq yerdəyişmələr nəticə etibarilə ingiloyların bir qisminin məqsədli şəkildə başqa ərazilərə köçürülməsinə səbəb olmuşdur. Bunun nəticəsində qan qohumu olmayan qatışıq kəndlər təşəkkül tapmışdı. Bu cəhət XIX əsr müəlliflərinin də diqqətindən yayınmamışdır. 'Bələ köçürmə tədbirləri, nəinki eyni etnosun qan qohumu olmayan ailələrindən, hətta müxtəlif etnik mənsubiyyətə malik, yaxud bir-birindən fərqli dini etiqad xidmət edən etnos nümayəndələrindən ibarət qatışıq kəndlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Məsələn, Qaxingiloy, Qaxbaş və Qorağan kəndlərində xristian ingiloylar müsəlman muğallarla qonşuluqda məskunlaşmışlar. Yaxud Şotavar kəndində müsəlman ingiloylar muğallarla od qonşuları kimi əsrlər boyu yanaşı yaşamışlar. Alazan sahilindəki Böyühəddi kəndindən Verxiyana köçüb gələn azərbaycanlılar tədricən öz dillərini kəndin köklü əhalisi olan ingiloylara aşılamışlar.

Birgə təsərrüfat fəaliyyəti, adət-ənənə ümumiliyi, maddi və mənəvi mədəniyyət sahələrində oxşarlıq və yaxınlıq, habelə müntəzəm və fəal ünsiyyət əlaqəsi nəticəsində bir sıra kəndlərdə, o cümlədən Zəyəm, Marsan, Tasmalı, Lələpaşa, Yengiyan, Şotavar və b. ingiloylar tədricən özlərinin məişət dillərini yadırgayıb azərbaycanca danışmağa başlamışlar. Bu işdə qatışıq kəbinlər də mühüm rol oynamışdır.

Etnoqrafik çöl materiallarının yazılı mənbələrdəki məlumatlarla tutuşdurulması göstərir ki, poligen səciyyəli kəndlərin sayının artmasında məhz məhəlli miqrasiyalar çox böyük rol oynamışdır. Bu proseslərin nəticəsində nəinki eyni etnosun müxtəlif toxum və ya tabunları, hətta etnik mənsubiyyəti müxtəlif olan bir neçə xalqın nümayəndələri eyni kənddə, lakin onların hərəsi ayrıca bir məhəllədə məskunlaşmışdır. Məsələn,

Qax kəndində bir çox etnos nümayəndələrinin: muğal, ingiloy və saxurların məskunlaşdığı qeydə alınmışdır.

Bölgənin bir sıra kəndlərində ingiloylar muğal /azərbaycanlı/, avar və ya saxurlarla birgə məskunlaşmışlar. Birgə yaşayış, sosial-məişət təmasları, təsərrüfat və mədəni-ticarət əlaqələri, Azərbaycan dili vasitəsilə yaranmış vahid ünsiyyət, kütləvi informasiya, tədris prosesi və s. etnik cəhətdən qatışıq kəndlərin əhalisinin tədricən qaynaıb qarışması ilə nəticələnmişdir. Bölgədə məskunlaşmış və özlərinin doğma dilindən məişət dili kimi istifadə edən etnosların hamısı əsrlər boyu ümumi ünsiyyət vasitəsi kimi Azərbaycan dilində, XIX yüzillikdən etibarən isə qismən də olsa, rus dilindən istifadə etmişlər.

Məskunlaşmanın səciyyəsi. İngiloyların məskunlaşdığı Alazan-Əyriçay hövzəsi relyef quruluşuna görə düzənlik, dağətəyi (yayla) və dağlıq ərazilərdən ibarətdir. Bu səbəbdən də onun təbii şəraiti özünün rəngarəngliyi ilə seçilir. Bölgənin orografik şəraitinin müxtəlifliyi yaşayış məskənlərinin planlaşdırılmasına, evlərin və təsərrüfat tikililərinin tipoloji zənginliyinə, onların konstruktiv-memariq quruluşuna və formalarına əsaslı təsir göstərmişdir.

İngiloy məskənlərinə və onun ənənəvi tərkib hissələrinə sosial amillərin və etnik ənənələrin də ciddi təsiri olmuşdur. Məlum olduğu kimi, keçən əsrin ortalarından etibarən ingiloylar müsəlman və xristian /pravoslav/ olmaqla, iki konfessional qrupa bölünmüşlər. Müsəlman ingiloylar bölgənin hər tərəfində məskunlaşdıqları halda, xristian ingiloylar başlıca olaraq, indiki Qax rayonu ərazisində yayılmışlar.

Ərazinin orografik xüsusiyyətinə müvafiq olaraq ingiloy kəndləri üç əsas məskunlaşma zolağına ayrılır.

İlk məskunlaşma zolağı Alazan-Acinohur və Sarıca düzənliklərini əhatə edir. Daimi yaşayış evlərindən ibarət əkinçi və maldar əhaliyə məxsus kənd tipli məskənlərin salındığı Alazan vadisində fərqli olaraq, Acinohur və Sarıca düzü, əsasən, qışlaq əhəmiyyəti kəsb etmişdir. Ona görə də buradakı yaşayış məskənləri daha çox mövsümi səciyyə daşıyan *oba* və *hina* tipli məskənlərdən ibarət olmuşdur. Elə bu səbəbdən də Acinohur və Sarıca düzü ərazisində kənd tipli daimi yaşayış məskəni olduqca uzundur. Bu düzənliklərin əkinçilik üçün az əhəmiyyətli olan şoran torpaqları suvarma suyunun qıtlığı üzündən seyrək məskunlaşmışdır.

Tarixən ingiloylar münbit suvarma torpaqlarına malik olan Alazan ətraflarında məskunlaşmayan daha çox meyl göstərmişdir. İngiloy kəndlərinin böyük əksəriyyəti də, əsasən, Alazan çayının orta axarı boyunca, onun sol sahilində salınmışdır.

Düzənlik məskunlaşma zolağının davamı olan ikinci məskunlaşma sahəsi məşhur Qafqaz qala sistemindən Ləzgi sərhəd

mühafizə xəttindən/ başlayıb, dağ çayları vasitəsilə şırımlanan və geniş suvarma sistemi əmələ gətirən dağətəyi əraziləri əhatə edir. Bu zolaq çay dərələri boyunca uzanmaqla şimala doğru getdikcə buşayır. Bu kəndlərin çoxu eyniadlı çayların yaxasındakı yastanalarda salınmışdır. Çox hissəsi dağətəyi ərazilərə və çay vadilərinə düşən ikinci məskunlaşma zolağı qərbdə Qapıçay vadisindən başlayıb, şərqdə Kürmük dərəsinə qədər uzanır. Bir sıra hallarda kəndlər bilavasitə dağların ətəklərinə söykənir. Bu səbəbdən də həmin kəndlərin su təchizatı, əsasən, dağətəyi buqlar vasitəsilə təmin olunmuşdur.

Üçüncü məskunlaşma zolağı yayla məskənlərinin davamı olmaqla, Baş Qafqaz silsiləsinin alp çəmənləklərinə qədər uzanıb gedir. Sonuncu zolaq yaylaq əhəmiyyəti kəsb etdiyindən burada müvəqqəti /mövsümi/ səciyyəli məskən tipləri üstünlük təşkil etmişdir. İqlim şəraitinin çox sərt keçməsi və əkin üçün yararlı münbit torpaq sahələrinin qıtlığı üzündən bu zolaq, həmçinin, seyrək məskunlaşmışdır. Burada daimi yaşayış məskənləri az-lik təşkil edir.

Məskunlaşma zolaqlarının relyef quruluşundan asılı olaraq ingiloy məskənləri vadi /aran/, yayla və qışlaq olmaqla üç əsas qrupa bölünür.

Düzənlik ərazilərdə salınmış ingiloy kəndləri plan quruluşuna, tipoloji növünə, zəhri formasına, həyətəyini sahələrin həcminə, yaşayış evi və təsərrüfat tikililərinin memarlıq quruluşuna, nəhayət, meydan və küçə şəbəkəsinin səciyyəsinə görə, rəvan məskənsalma sahəsinin məhdudluğu ilə seçilən dağ kəndlərindən fərqlənirdi.

Hazırda ingiloylar üçün dağlıq məskunlaşma tipi geridə, tarixdə qalmışdır. Belə ki, vaxtilə dağlıq-yaylaq zolağında məskunlaşmış ingiloy kəndliləri müxtəlif səbəblər üzündən düzənliyə köçərək burada daimi qərar tutmuşlar.

İngiloylar üçün səciyyəvi məskən tipi *keşək* təsərrüfatına malik düzən /vadi/ kəndləri olmuşdur. Qaraso çökəkliyindəki ingiloy məskənləri bəzən «aran kəndləri» adı ilə də tanınırdı.

Alazan-Əyriçay düzənliyindəki ingiloy kəndləri bir-birindən xeyli aralı salınmış iri həyat qruplarından ibarət olub çox geniş məişət və təsərrüfat /bağ, bostan, tumcar, tərəvəz/ sahəsi təşkil edir. Aran kəndlərinin geniş sahəni tutan fərdi kəndli həyətləri meyvə, ən çox isə fındıq bağları, bəzən də meşə talaları ilə bir-birindən ayrılır. Ona görə də bu tip kəndləri əmələ gətirən həyat qruplarının hər biri ilk baxışda kiçik kəndi xatırladır. «Tabun» və ya «suban», bəzən isə «nebi» adları ilə bir-birindən fərqləndirilən və möhkəm qohumluq əlaqələrinə malik yarımmüstəqil səciyyə daşıyan həmin patronim qruplar birlikdə vahid bir kənd icmasını əmələ gətirirdi. Bu cür patronim qrup-

lardan ibarət geniş yaşayış arealına malik kənd tipi elmi ədəbiyyata «talayığım» adı ilə daxil olmuşdur⁶.

Talayığım plan quruluşuna malik ingiloy kəndlərinin ən tipik nümunəsi çoxsakinli və çoxtabunlu Əliabad kəndi sayılır. İnformatorların söylədiyinə görə 12-ə qədər tabunu özündə birləşdirən bu kəndin mərkəz hissəsi vaxtilə boş meşəlik olmuşdur. Nəşildən-nəşlə keçib gələn rəvayətlərə görə, XVII əsrin əvvəllərində Şah Abbasın yürüşü zamanı ingiloyların mərkəzi sayılan Əskibazar şəhəri, yaxud şəhər tipli iri yaşayış məskəni dağıdılandan sonra İran sərbazlarından qaçıb canını qurtaran əhalinin böyük əksəriyyəti indiki Əliabad kəndinin yerində olan fızılıq meşəlikdə sığınmışdır. Təhlükə sonvandan sonra onlar ayrı-ayrı tabunlardan ibarət olan patronim, yeni qohum qrupları arasında həmin meşənin dövrəsi boyunca məskunlaşıb özlərinə məişət şəraiti qurmuşlar. Zaman keçdikcə tabunlar artıb böyümüş və ailə segmentasiyasına uğramışlar. Bu proseslərin nəticəsində yeni yaranan ailə vahidləri üçün tabunun ərazisi dərəcəliq etdikcə onlar tədricən meşəliyin mərkəzinə doğru irəliləyərək meşəni az-az qırıb təmizləmiş və fərdi həyətlər salmışlar.⁶

Patronimiya (tabun) üzvlərinin bir-birindən ayrılmaq və qan qohumlarına həyan olmaq prinsipinə əsaslanan qədim ənənəsi davam etdikcə tabunlar kəndin meşəli mərkəzinə doğru genişlənmişlər. Kəndin ətrafı ümumi icmaya məxsus vaxtaşırı bölünən əkin sahələrindən və fərdi «axo»lardan ibarət olduğundan kənd ətraflara doğru genişlənmə bilməmişdir.

İngiloylara məxsus vadi /düzən/ kəndlərinin bir qismi «tala», «bina», «oba» terminləri qoşulmuş törəmə kəndlərdən ibarətdir. Əsl kənddən ayrılış, təsərrüfat və qohumluq əlaqələrini uzun müddət qoruyub saxlayan bu xırda kəndlər çox vaxt monogen səciyyə daşıyırdı. Səciyyəvi haldır ki, «tala», «oba», «bina» komponentli törəmə kəndlər Alazan vadisində ingiloyların qonşusu olan digər etnoslar arasında da geniş yayılmışdır.

Əsl kənddən bir qədər aralıda yerləşən törəmə kəndlərin əhalisi, adətən, patronimiyanın bu və ya digər hissəsinin böyüyüb artması ilə əlaqədar baş verən segmentasiya nəticəsində yaranmışdır. Kəndin tabunları daxilində tikinti-məişət işləri və təsərrüfat fəaliyyəti üçün lazımı qədər torpaq sahəsinin çatışmaması üzündən kənddən kənarda meşə sahələrini qırıb təmizləyir və əkin üçün yararlı hala salırdılar. «Axo» adlanan bu sahələr şəxsi əmək sayəsində əldə edildiyindən xüsusi mülkiyyət sayılır və ümumi icma torpaq fondu kimi keşək bölgüsünə daxil edilmirdi.⁷

«Axo» əldə etməklə bağlı bütün bu təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində ətraf meşələr təmizlənib tala şəklinə düşmüşdür. Çox vaxt talada əkinlə yanaşı, həm də heyvan saxlayırdılar. Meşənin bol yem ehtiyatından və münbit torpaq sahələrindən

səmərəli istifadə etmək baxımından təsərrüfat məişətinin tələbatına, oba/ forması ən sərfəli məşğuliyyət növü sayılırdı. Bu səbəbdən də çox vaxt tələbat daimi yaşayış üçün yararlı məişət və təsərrüfat binaları tikilirdi. İlk vaxtlar binanın sakinləri əslində kənddəki əsudə vaxta malik olan digər ailə üzvləri ilə vaxtaşırı növbələşsələr də, zaman keçdikcə tədricən onun daimi sakinlərinə çevrilir, elə buradaca oğul evləndirir, qız köçürür, yeyir-şər mərasimləri keçirirdilər. Beləliklə, oba/ forması tədricən daimi yaşayış məskəninə çevrilirdi. Törəmə kəndlərinin əl çox vaxt tələbatı ilk dəfə açan, yaxud orada ilk bina salan şəxsin və ya onun mənsub olduğu tabunun adından götürülürdü. Bəzən isə törəmə kənd yerli oronimlərlə adlandırılırdı. Bunu İngiloy-Kötükdü, İtitala, Məşəbəş, Qəxbəş kəndlərinin təmsilində aydın görmək olur.

İngiloylar üçün tarixən şəhər və qəsəbə tipli məskən növləri səciyyəvi olmamışdır. Burada törəmə kəndlərinin salınması ənənəsi müasir dövrdə də davam etdirilir. Qoloda və Əskibazar istisna olmaqla, ingiloyların məskunlaşdığı geniş tarixi ərazidə şəhər tipli yaşayış məskəninə mövcud olmasına dair yazılı mənbələrdə elə bir mətbəər məlumatı rast gəlinmir. Müasir dövrdə rayon mərkəzlərinə çevrilmiş şəhər /Zaqatala⁹ və şəhər tipli qəsəbələr də /Balakən¹⁰, Qax¹⁰, Zaqatala fındıq, çay və kərpic zavodları yanında salınmış qəsəbələr də/ ingiloyların bölgənin digər etnosları /azərbaycanlı, avar, saxur, ləzgi və b./ ilə yanaşı yaşayırlar. Xüsusilə Qax qəsəbəsinin Qaxingiloy adlanan yuxarı hissəsində xristian ingiloylar məskunlaşmışlar. Rayon mərkəzinin Qaxmuğal adlanan aşağı hissəsində azərbaycanlılar, onun Qəxbəş adlanan yuxarı hissəsində isə ingiloy, saxur və azərbaycanlılar bir-birinin qonşuluğunda qarışıq məskunlaşmışlar.

İngiloyların məskənsalma təcrübəsinin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən birini də onlara məxsus qala və ya qəsəbə tipli möhkəmləndirilmiş müdafiə istehkamlarının olmamasıdır. Bu da səbəbsiz deyildi. İngiloylar tarixən özlərini yağdan müstəqil müdafiə edə biləcək müdaxirə siyasəti təsisatına malik etnos olmamışlar. Albaniya dövlətinin süqutundan sonra onlar obyektiv səbəblər üzündən əqəliyyətdə qalan, elə bu səbəbdən də asılılığı qəbul etməyə məcbur olan etnosla çevrilmişlər. Onların təhlükəsizliyi qayğısına qalması olan Kaxetiya knyazlarını təhkimli ingiloy kəndlisinin həyatından daha çox onun əməyinin bəhrəsi, yetişdirdiyi məhsul maraqlandırır. Uzun müddət gürcü tavadlarının asılılığında əli dinc zəhmətə alışmış, özünün rəncəər əməyi ilə güzəran keçirən ingiloy kəndlisi son orta əsrlərdə avar və saxur icmalarının keşməlinə çevriləndən sonra da öz ailəsinin və əmlakının təhlükəsizliyi qayğısına qalmaq imkanından məhrum idi. Onların yeganə pənahı Alazan meşələrinin fi-

zılıqları, keçilməz qamışlıqlar və bir də yaxınlıqdakı çətin keçidli, alçatmaz Qafqaz silsiləsinin sıldırım qayalıqları olurdu. Bu təbii istehkamlar ingiloyların inşaat təcrübəsində qalaları gərəksiz etmişdi.

Yaşayış məskənlərinin mühüm elementlərindən olan su təchizatı cəhətdən ingiloy kəndləri bütün bölgədə ən əlverişli ərazidə yerləşirdi. Onun sucaq torpaqları həm içməli bulaq suları, həm də suvarma suyunun bol ehtiyatına malikdir. İngiloy kəndlərinin hər birində təbii bulaqlardan əlavə, burada nə səbəbdənse «kəhriz» adlanan quyu suyundan da geniş istifadə olunurdu. Qeyd etdiyimiz içməli su mənbələri ilə yanaşı, iri yaşayış məskənlərində bəzən kəndin kənarındakı bulaq sularını saxsı tünqlər vasitəsilə içməli sudan kirlilikdən qoruyaraq çəkməklə təchiz edirdilər. Əliabad kəndinin bir neçə məhəlləsinə saxsı boru kəmərləri vasitəsilə bulaq suları çəkildiyi müəyyən olunmuşdur. XX əsrin 50-ci illərində, daha doğrusu, artesian quyuları dəb düşənə qədər həmin kəmərlərin böyük əksəriyyəti Əliabad tabunlarını içməli su ilə təmin edirdi.¹¹

Əliabad sakini Mövləverdi Hacıbəy oğlu Məmmədovun verdiyi məlumata görə, keçmişdə kəndin mərkəzindəki Divanxanə adlanan ikimərtəbəli binanın qabağına saxsı tünqlə kənddən 2 km aralıdan su kəməri gəlirdi. Kəmərin suyu divanxanənin qarşısında qurulmuş dairəvi (diametri 5 arşın, dərinliyi 1,5 arşın) hovuzla tökülürdü. Hər 100 metrə bir su kəməri üzərində «xəznə» adlanan nəzarətçi bulaq gözləri qurulmuşdu. Bulaq gözləri («xəznə»), həmçinin, saxsıdan olub gil nəhrə formasına malik idi. Nəhrədən fərqli olaraq, onun giriş və çıxış yolu olurdu. Biri digərinin ucuna keçirilmiş tünqlər qumqarışıq kirləndən hazırlanmış mala ilə bərkidilmişdi. Kəmər 0,5 dərinlikdən çəkildiyindən suyu çox sürətə axıyırdı. Bulaq gözlərinin ağzını yastı daşla qapayandan sonra üzərini torpaqla örtmüşdülər. Kənddə «şkolə» adı ilə məşhur olan, keçən əsrin sonunda açılmış məktəbin qarşısında su kəməri iki qola ayrılırdı. Bunun üçün də buradakı «xəznə»nin iki çıxışı vardı. Burada kəmərin sol qolu Divanxanəyə ayrılır, sağ qolu isə Bazarçayla doğru uzanıb gedirdi. Su kəmərinin çayın o biri tayına keçirmək üçün çayın üzərində nov qurulmuşdu. Su tünqlərini bir-birinə keçirib novun içərisinə düzəndən sonra üzərini kərpic mala ilə doldurmuşdular. Əyilməmək üçün tən ortadan novun altına dayaq bərkidilmişdi.¹²

Su təchizatı cəhətdən Əliabad kəndi geniş imkanlara malik olmuşdur. Kəndin içində 15-ə qədər içməli sərən suyu olan bulaq olmuşdur. Həmin bulaqların bir qisminin adı indi də yaddaşlarda qalmaqdadır. Aysələlə bulağı, Madalar bulağı, Şapalar bulağı, Adıgözlə bulağı, Tatil bulağı, Bakalar bulağı, Xənebə bulağı, Qalo Omar bulağı, Tərəklər bulağı və s.

Qadimlərdən qalma adətə görə, bulaqlar ya məhəllənin adı ilə, ya da təbii qaynamaları qazılıb, yaxud qazdırıb üzərində bulaqbaşı düzəltməyə şəxslərin adını daşıyırdı. Bir qayda olaraq, ya qaynamanın qabağına suyu bir yerdə yığan daş barı çəkilir, ya da onun gözüne «daqqa» adlanan koğuş palıd kötiyü bərkidirdilər. Su bəndə, yaxud daqqaya dolandan sonra onun yuxarısında düzəldilmiş novçadan axıb tökülürdü. Novça hündürlükdə olduğundan onun altına su qabı (bardaq, çap, səhəng, güyüm, satıl və s.) tutmağa imkan verirdi.

Sovet hakimiyyəti illərində Əliabad tabunlarının hər birində arteziyan quyularının qazılmasından sonra təbii bulaqların çoxu qurumağa başlamışdır. Hətta bəzi kəhrizlərin suyu qismən azalmışdır.

İcməli su mənbələrinin ən geniş yayılmış ənənəvi növü «kəhriz» adlanan su quyuları olmuşdur. Kəhriz, demək olar ki, hər bir həyatda qazılırdı. Bunun üçün kənkər dəvət etmək də lazım gəlmirdi. Çünki Alazan vadisinin hər 3-4, ulyağa başı 5 m dərinliyində icməli şərin su olurdu. Ona görə də çox vaxt onu hər kəs özü qazırdı. Lakin kəhrizin ətrafını daşla hördürməyə bəna dəvət olunurdu.

Kəhrizi gödək dəstəkli bellə bir nəfər qazır, digəri daqqa ilə torpağı çəkib kənara töküürdü. Kəhriz quyusunun ətrafı cəbirlə tutulandan sonra onun başı ya çalləkvari barı ilə, ya da gödək yarmağa, yaxud çərtmə ilə kvadrat formasında götürülürdü. Bu sayaqda onun başı 60-70 sm hündürlüyə qalxırdı. Bəzən kəhrizin başına daqqa, yaxud köhnə nəhrənin bir parası bərkidilirdi.

Kəhrizdən su dartıb çıxarmaq üçün onun yaxınlığında mancanaq qurulurdu. Bu məqsədlə kəhrizdən 2 m qədər aralıda yerə uzun barmaqlı haça basdırılırdı. Basdırılmazdan əvvəl haçanın barmaqları üzəbəz olmaqla, maha ilə 1 qarış hündürlükdə qalxırdı. Həmin diametrdə dəşik mancanaq qolunun üçdə iki hissəsində də açılırdı. Bu sayaqda mancanağın oxu haçanın barmaqlarından və onların arasına salınmış mancanaq qolundan keçirilirdi. Bunun sayəsində mancanağın uzun ucu kəhrizin ağzına doğru əyilib qalxırdı. Su qabını kəhrizə sallamaq və oradan suyu yüngüllüklə dartmaq üçün mancanağın qabaq ucuna nazik zəncir, kəndir və ya tənək bağlanırdı, arxa tərəfindən isə ağır daş asılırdı. Bəzən isə kəhrizdən su uzun dəstəkli koğa vasitəsilə çıxarılırdı.

Bundan əlavə Bazarçay Əliabad kəndinin ərazisindən axırdı. Daha doğrusu, çay kəndin ərazisinə daxil olandan sonra iki qola ayrılıb onun məhəllələrini işlətməli və suvarma suyu ilə təmin edir.

Kəndin ətraf ərazilərində çoxlu qaynamalar mövcud idi. Onların bir qismini tunc vasitəsilə çəkib bulaq olmayan məhəl-

lələrə gətirmişdilər. İnformatorların söylədiklərinə görə, köhnə su kəmərinə əlavə XIX əsrin sonlarında kəndə daha bir neçə su kəməri çəkilmişdi.¹³ Çünki sürətlə böyüyən kənd məhəllələrinin bir qismi bulaq suyundan kərkəç çəkirmiş. Hətta Aslanbulaq deyilən yerdə su anbarı olubmuş. Həmin anbardan kəndin susuz tabunlarına müxtəlif səmtlərdə qollar ayrılırmış.

Kənddə hamam tikildəndən sonra Beşbulaqdan oraya yenə də tunc vasitəsilə su kəməri çəkilmişdir.

Su tünqləri Yuxarıtala kəndinin Dulusoba məhəlləsində hazırlanmışdır. Qonşu kəndlər onu satın alıb araba ilə daşıyırmışlar. Su kəməri üçün lülə və dirəkəndən əlavə durulducu və paylayıcı bulaq gözləri də alarırmışlar.

Digər el işlərində olduğu kimi, su kəməri də iməcilik yolu ilə çəkilirmiş. Kəmər xəndəyinin qazılmasında, boruların daşınması və düzülməsində məhəllənin əli iş tutan sakinləri yaxından iştirak edərmişlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrin 50-ci illərinədək ingiloy kəndlərində «kəhriz», yəni su quyusu başlıca icməli su mənbəyi olmuşdur. Xüsusilə bulaq suları olmayan həyatda «kəhriz» çoxluq təşkil edirdi. Mühəribədən sonra arteziyan quyularının dəb düşməsi ilə əlaqədar olaraq, «kəhriz»lərin çoxu qurumağa və əhəmiyyətini itirməyə başladığından onların sayı azalmışdır.

Məskənsalma sahəsində Azərbaycanın digər etnoslarına xas olan **məhlə** və **meydan** adlanan açıqlığın mövcudluğu ingiloy kəndlərinin də ümumi memarlıq quruluşunda görkəmli yer tutmuşdur. Məscid və ya kilsə olan kəndlərdə ümumcəməat toplanışı, adətən, həmin abidələrin önündə, digər kəndlərdə isə «bulaqbaşı», «cinardibi», «dükan-bazar ayağı» deyilən açıqlıqlarda keçirilirdi. Magistrat yolların keçdiyi kəndlərdə isə həmin vəzifəni karvansara, çapərxana, çayxana, dəmirçixana və s. kimi ictimai binaların önündəki açıqlıq yerinə yetirirdi. Kənd icmalarının ictimai problemlərinin həll edilməsinə xidmət edən həmin meydanların yaranma tarixi ibtidai icma quruluşu dövrünə gedib çıxırdı.

2. Həyatlər

Yaşayış məskənlərinin struktur tərkib hissəsini təşkil edən fərdi həyatlərin səciyyəsinə görə ingiloyların ev məişəti bölgənin digər etnoslarından o qədər də fərqlənmirdi. Digər xalqlarda olduğu kimi, ingiloylarda da həddi-buluğa çatmış hər bir gənc ailə qurmağa, müstəqil təsərrüfat yaratmağa, ayrıca mülk sahibi olmağa çalışırdı. İngiloyların ənənəvi ev məişətində fərdi ailə vahidləri olan kiçik ailələrin yaranmasına meyl güclü

olduğundan yeni evlənmiş övladlara mülk ayırmağı hər bir vəldeyn özünün vətəndaşlıq borcu hesab edirdi.

Keçmiş ailə məişətində məhlə yeri götürməyin də özünəməxsus yazılmamış qanunları var idi. Adətən, vəqf torpaqlarında, qəbir yerlərində, bivarislərin yurdunda məhlə götürməzdilər. El arasında bu bağışlanmaz günah sayılırdı. Xəlf inamına görə, belə məhlə bədbəxtlik gətirə bilirdi. Məhləni, adətən, ya ata mülkündə, ya da ondan bir qədər kənarda, boş torpaq sahəsində, yaxud yabanı meyvə bağlarında götürərdilər. Əsrlərin sünağından keçmiş ənənəyə görə, bir qayda olaraq, yeni məhlə yeri (mülk) tutarkən ilk növbədə xeyir-dua, halallıq alınardı. Yeni məhləyə görə, adətən, sədəqə verənlər də çox olurdu. Xüsusilə, müsəlman ingiloylar arasında daha çox müşahidə olunan bu adət özünün əməli əhəmiyyətini hələ də itirməmişdir.

Fərdi kəndli həyatlərinin səciyyəsi (onların həcmi, tərkib hissələri, daxili bölmələrinin forma və məzmunu, səmtləşdirilməsi, yaşayış evi ilə əlaqə və münasibətləri) əhalinin təsərrüfat məişəti və məskənsalma ənənələri ilə bağlı olmuşdur. Bu mənada ənənəvi təsərrüfat məişəti fərdi kəndli həyatlərinin tip, forma və quruluşunu da müəyyən edirdi. Qaraso cərkəliyinin sucaq torpaqları tarixən taxılçılıq, çəltikçilik, bağçılıq, bostançılıq, baramaçılıq və s. kimi təsərrüfat sahələri üçün olduqca əlverişli şəraitə malik olmuşdur. Təsərrüfat məişətinin geniş profillə malik olan çoxşaxəli mürəkkəb quruluşu fərdi kəndli həyatlərinin həcmində də əsaslı təsir göstərmişdir.

Çoxsaylı təsərrüfat tikililərinə, geniş bağ, bostan və dirrik sahələrinə malik olan ingiloy həyatləri əsasən iki hissədən: ev-məişət və təsərrüfat bölməsindən ibarət olurdu.

Etnoqrafik cöl materiallarından göründüyü kimi, həyatın məişət bölməsi yaşayış binasından, ev-məişət tikililəri (altıaçıq, ocaqlıq, təndirxana, odunluq və s.) və evin önünə əhatə edən «ezə» adlanan «*esik*»-dən ibarət olmuşdur. Yangın təhlükəsinin qarşısını almaq məqsədilə çox vaxt ot tayası, yaxud samanlıq üçün yer məişət-istilik vasitələrindən (təndir, kürə, açıq ocaq) xeyli aralıda ayrılırdı.

Yaşayış binasının qabaq fasadı, bir qayda olaraq, birbaşa küçəyə yönəlməyib, küçədən xeyli aralıda planlaşdırılmış *esik* və ya bağ-dirrik sahəsinə səmtləşdirilirdi. Belə həyətlərə xüsusilə yolkənəri kəndlərdə daha çox təsadüf olunurdu. Bu sayaq planlaşdırma həyatın məişət bölməsini kənar, naməhrəm nəzərlərdən yayınırıqla yanaşı, eyni zamanda evin fəzasını küçənin tozundan qorunmasını təmin etmək məqsədi güdürdü.

Yolboyu düzülüşə malik həyətlərdə izafi material xərclərinə yol verməmək üçün bəzən evin arxa və ya kəllə divarı eyni zamanda küçə barısını əvəz edirdi.

Müsəlman ingiloylarda bir qayda olaraq, yaşayış evinin səmti qiblə istiqamətinə, başqa sözlə, cənub-qərğ tərəfə yönəlirdi. Namaz qılanlar üçün bu, həm də qiblə səmtini asanlıqla müəyyən etməkdə kompəs rolunu oynayırdı. Evlərin qiblə istiqamətinə səmtləşdirilməsi otaqların günəş şüası ilə kifayət qədər yaxşı təmin olunması, soyuq şimal küləklərindən qorunmaq baxımından da olduqca sərfəli idi.

İngiloy həyatlərinin mühüm tərkib hissəsini təşkil edən «*esik*» yaşayış evini təkcə «taxtaban» adlanan altıaçıqla deyil, habelə həyatın digər bölmələri (mal məhləsi, təsərrüfat tikililəri, bağ, bostan-dirrik sahəsi və s.) ilə də əlaqələndirirdi.

Xristian ingiloylar, adətən, həyatın *esik* hissəsində, xüsusilə onun heyvan keçə bilməyən bir kənarında *şərab küpləri* basdırırdılar.¹⁴ Onlarda bu ənənə indi də davam etdirilməkdədir.

Müsəlman ingiloylar həyatın «*esik*» bölməsində kölgəlik yaratmağa daha çox meyl göstərirdilər. İsti vaxtlarda ailənin məişət həyatının xeyli hissəsi /ev işləri, azuqə ehtiyatı tədarükü, çörək və xörək hazırlanması, yemək süfrəsi, qohum-qonşularla söz-söhbət və s./ məhz *esik*-də keçdiyindən burada sərinlik yaradılmasına xüsusi diqqət yetirilirdi. Bu məqsədlə *esiyin* ətrafı boyunca çox vaxt meyvə ağacları əkilir, üstündə tənək çardağı /talvar/ düzəldilir, bəzən isə onun bir kənarında su hovuzu, yaxud kəhriz qurulurdu. Bir qayda olaraq, ocaq, təndir və mətbəx ləvazimatı *esiyə* bitişik olan və onun üzvi tərkib hissəsini təşkil edən «taxtaban» adlanan altıaçığın bir başında yerləşirdi. Lakin keçmişdə taxtaban çox naganah hallarda, həm də başlıca olaraq varlı /yüzbaşı, koxa, yasovul/ həyətlərində müşahidə olunurdu. Bununla belə, İkinci dünya müharibəsindən sonra taxtaban çox geniş yayılmağa başlamışdır. Xüsusilə isti vaxtlarda ailə həyatının bir çox prosesləri /çay-çörək yemək, dincəlmək, asudə vaxt keçirmək, lobyə, qax, tütün sərib qurutmaq, ev işlərini görmək və s./ bilavasitə taxtabanda keçirdi. Hətta xeyir-şər məclislərini yola vermək üçün çox vaxt taxtabanı böyük ölçüdə tikiirdilər. Bəzən isə onun bir başını ara divarı ilə kəsib *aynabənd* düzəldir və mətbəx kimi istifadə edirdilər. Taxtabanın bir başından *təndirxana* kimi istifadə edənələr də olurdu. İngiloylarda ayrıca təndirxana tikmək son vaxtlar dəb düşmüşdür. Bunun səbəbi şifer və tənəkə örtüklərin son vaxtlar geniş yayılması ilə izah olunur. Məlum olduğu kimi, əvvəllər dəbdə olmuş qamış yapıq yangın törətmək baxımından təndir üçün təhlükəli idi.

Həyatın təsərrüfat bölməsinin xeyli hissəsini «mal məhləsi» adlanan heyvan bölməsi təşkil edirdi. Adətən, tövlə, mal damı, çardaq, ot tayası, samanlıq və s. mal məhləsinin xeyli hissəsini tuturdu.

İngiloyların təsərrüfat məişətinin səciyyəsinə asılı ola-raq həyatın təsərrüfat bölməsi *mal məhləsi* və *bağ-dirrik* sahəsi olmaqla iki hissəyə bölünürdü. Bu ənənəvi bölgə indi də özünün əməli əhəmiyyətini itirməmişdir.

İngiloyların ənənəvi əkinçilik məşğuliyyəti maldarlıq təsərrüfatının oturmaq formasının təşəkkül tapmasını labüd etmişdir. Qoşqu qüvvəsinə və yavanlıq məqsədilə ağartı məhsullarına tələbat daha çox iribuyunuzlu heyvanların saxlanması zəruri etmişdir. Məhz bu səbəbdən də ingiloy həyatlarında iribuyunuzlu mal-qara üçün çardaqlı tövlə, quraqlıq, ot tayası, peyin tiği, alaflıq və s. mühüm yer tuturdu. Həyatın bir tərəfində əkinçilik alətləri (kotan, xış, bel, dirmiq, vəl, çəltik dingi, dəryaz və s.), habelə minik-yük nəqliyyatı vasitələri (araba, kirşə, boy-unduruq, təkər və s.) nizamlı yığılıb düzülürdü.

Keçmiş ingiloy həyatlarını yaxından müşahidə etmiş M.Canaşvilinin yazdığına görə, düzbucaqlı formasında olub çox səliqə-sahmanla, təmiz saxlanılan fərdi kəndli həyatının bir tərəfində təndir, ona yaxın sahədə üst-üstə yığılmış çirpi bağlamaları, odun, digər tərəfində araba, kotan, xış, kirşə və s. düzülürdü.¹⁸

Darışqal dağ kəndlərindən fərqli olaraq Alazan vadisindəki ingiloy kəndlərinin əlverişli topoqrafik şəraiti məskənsalmanın geniş arealına təminat yaradırdı. Bu səbəbdən də buradakı fərdi kəndli həyatları geniş sahəni əhatə edir, darışqallıq nə olduğunu bilmirdi. Daha doğrusu, bilavasitə inşaat-məişət bölməsi və mal məhləsini əhatə edən həyat /mülk / eyni zamanda həyatı sahə ilə qovuşaraq vahid məişət-təsərrüfat kompleksi təşkil edirdi. Həmin ənənə müasir ingiloy kəndlərində bu gün də davam etdirilməkdədir. Bir qayda olaraq, həyatı sahə bağ-dirrik bölməsindən, keçmişdə isə bundan əlavə əkin-biçin, hətta «qoruq» adlanan otlaq-biçənək sahəsindən ibarət olurdu. Fərdi kəndli həyatlarına xas olan və çox nadir hallarda təsadüf edilən bu mürəkkəb quruluş XIX əsr müəlliflərinin də diqqətindən yayınmamışdır. Sosial şərait ingiloy kəndlilərini malik olduqları torpaq mülkündən son dərəcə səmərəli istifadə etməyə alışdır-mışdı. A.Poserbskinin yazdığına görə, kəndlilər, adətən, mülk daxilində meyvə, üzüm və tut bağları ilə yanaşı, həmçinin, dirrik sahəsi də ayırırdılar. Hətta buğda və arpa becərmək üçün ayrıca əkin sahəsi ayırırdı, hətta otlaq-biçənək saxlayırdılar.¹⁹

Həyatın məişət-təsərrüfat bölmələrinin gen-bol olmasını A.fon-Plotto da təsbit etmişdir: Eyiyn hər iki yanında üzüm və tut bağları, onların yaxınlığında isə bostan və biçənək yerləşir-di.²⁰ M.Canaşvili isə ingiloylarda üzüm və tut bağlarından əlavə ayrıca meyvə bağının olmadığını xüsusi vurğulayaraq göstərir ki, bütün mülk ümumi meyvə bağını xatırladı: ümumiyyət-lə, həyatın hər bir asudə qarışıq fındıq, ərək, armud, gavalı, al-

balı, şabalıd, heyva, zoğal, alma, xurma, əncir, tut və s. ağaclarla dolu olurdu.²¹ İngiloylarda bağların qarışıq səciyyə daşması ənənə olaraq indi də davam etməkdədir.

Keçmiş ingiloy kəndlərinin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri də həyatların *su təchizatı* baxımından korluq çəkməməsi olmuşdur. Bu isə ingiloy kəndlərinin yerləşdiyi Qaraso çökəkli-yinin bol su ehtiyatına malik təbii şəraiti ilə bağlı olmuşdur. Afon-Plottonun yazdığı kimi, ingiloy həyatlarının hər birindən duru su axan dayaz arx keçirdi.²²

İngiloy həyatlarının digər səciyyəvi xüsusiyyəti bölmələrin arakəsmə *hasar* vasitəsilə bir-birindən ayrılmasından ibarət olmuşdur. Xüsusi mülkiyyətin meydana gəlməsinin ən arxaik, həm də ilk nişanələrindən biri olmaq etibarilə həyatı sahə hasarlar çox böyük təkamül yolu keçmişdir. Yerli əlaltı materialların mövcud olması imkanından asılı olaraq hasarların müxtəlif ti-poloji növləri yaranmışdır. İngiloy kəndlərində həyat və həyatı sahə hasarların zəngin tioloji növləri qeydə alınmışdır.

Varlı ailələrin məhləsinin ətrafına daş və ya çiy kərpicdən /ayıbalası/ «cəbir» adlanan *barı* çəkilirdi. Daş barının çəkilməsi xeyli fiziki işçi qüvvəsi tələb etdiyindən çox vaxt bu iş iməcilik yolu ilə görüldü. İmeciye gələnlər, əsasən, hər bir tabunun özündən olurdu. Onların hər biri öz ararasını qoşub barı kənd-rənin həyatına gəlir, daş daşımaqda, yaxud palçıq qatmaq və ya hörgü işində yaxından iştirak edirdi.

Çaydaşından palçıq mala ilə hörülən daş barı, yaxud «ayı-balası» adlanan çiy kərpicdən çəkilmiş barıları /cəbir/ yağmur-dan qorumaq və beləliklə də, aşınıb dağılmasının qarşısını al-maq məqsədi ilə onların üstü qamış, kəliş, küləş, taxtapuş, na-dir hallarda isə kərəmitlə örtülürdü.

Kərpic və ya daş barı, bir qayda olaraq, palçıqla hörüldüyündən onun üstü çox vaxt çirpi və «bəlbə» adlanan çəltik külə-şi ilə örtülürdü. İngiloylar buna «bajgın» yaxud «bajqun» de-yirdilər. Bajğının sabit dayanması üçün barının üstünə xırda payalar bərkidib bəlbəni onun üstünə döşəyirdilər. Yağmuru kə-nara axıtmaq üçün çox vaxt içiçatılı düzəldilən həmin örtük həm də hasarın hündürlüyünü artırmaqla, həyatın «əşik» adla-nan məişət bölməsini kənar, naməhrəm nəzərdən təcrid edirdi. Ailənin qadın qisminin həyatın kənarından keçən naməhrəm nə-zərlərdən qorunması ənənəsi müsəlman ingiloylar arasında daha güclü olduğundan bu sayaq hündür hasarlar onların məişətində daha geniş yer tutmuşdur. Bu cəhətdən xristian ingiloylara məxsus hasarlar nisbətən alçaq olması ilə səciyyələnir. Son vaxtlar cəbir hasarların üzərinə bişmiş kərpic və ya kərəmit düzmək, yaxud onların belini balıqbeli formada hörüb üzərini qalın sement suvağı ilə örtmək dəb halını almışdır.

İngiloy kəndlərində ənənəvi hasar və barıların bir çox növləri hələ də özlərinin əməli əhəmiyyətini itirməmişdir. Onların bəzi nümunələri indi də qalmaqdadır. Keçmişdə ingiloy kəndlərində «cəbir» adlanan daş və ya kərpic barılara nisbətən bitki mənşəli **hasarlar** üstünlük təşkil etmişdir. Müxtəlif materiallardan: ağac /paya, çax-çax, zola, şax, çubuq/, kol /qaratkən, böyürtkən/ düzəldilmiş hasar növlərinə, demək olar ki, bütün ictimai zümrələrə məxsus həyətlərin ətrafında təsadüf edilirdi. «Cəbir» adlanan daş və ya kərpic bariyə, başlıca olaraq, varlı ailələrin həyətlərində rast gəlinirdi. Son vaxtlar ingiloy kəndlərində kol çəpərə nisbətən bari hasarların artdığı və çubuqdan hörülmüş «təpmə» çəpərlərin getdikcə azalıb aradan çıxdığı müşahidə olunur.

Keçmişdə bostan-dirrik sahəsinə xətər yetirməmək üçün mal məhləsi, bir qayda olaraq, *çaxçax, qanqala, aradoldurma, şaxbasma, kol* və ya *təpmə* çəpər olmaqla, müxtəlif hasar növləri ilə dövrələnərək həyatın digər bölmələrindən təcrid olunurdu. Bu halda həyatın dirrik bölməsi ilə əlaqə çox vaxt «*keş-kəlv*» («keçgəl») vasitəsilə yaradılırdı. Bu aşırmaqlı ağac pilləkənin köməyi ilə ev heyvanlarının bağ-bostana zərər toxundurmasının qarşısı alınırdı. Həyatın bölmələri arasında keçidin bu sərfəli növü ingiloylarda özünün əməli əhəmiyyətini hələ də itirməmişdir. Etnoqrafik səfərlər zamanı ingiloy kəndlərinin böyük əksəriyyətində «keçgəl» keçid növünün üstünlük təşkil etdiyi təsbit olunmuşdur. Son vaxtlar həyatın bölmələri arasında təkləyli «əl darvazası» düzəldilməsi kütləvi hal almağa başlamışdır.

Malikanənin ətrafına çəkilmiş hasar və barıların səciyyəsinə görə ingiloy kəndlərində fərqli cəhətlər nəzərə çarpırdı. Bu isə ilk növbədə təbii amillərlə üzvi surətdə bağlı olub, hasar və ya bari çəkmək üçün dağətəyi və düzən /Qaraso/ kəndlərinin malik olduğu əlaltı inşaat materialları imkanından irəli gəlmişdir. Xristian ingiloyların məskunlaşdığı dağətəyi kəndlərdə hasar çəkmək üçün daş və kol /böyürtkən, qaratkən/ bol ehtiyata malik əlaltı inşaat materialı sayılırdı. Ona görə də dağətəyi kəndlərdə fərdi kəndli həyətlərinin hasarları əsasən «kol» çəpərdən, qismən isə daşqura barıdan ibarət olurdu. Dağətəyi kəndlərdə ara-sıra qarışıq materialdan düzəldilmiş hasar növünə də təsadüf olunurdu. Bu halda hasarın aşağı hissəsi çaydaşından daşqura üsulu ilə hörülür, üst hissəsi isə şax və ya kol çəpərdən ibarət düzəldilirdi. Qarışıq tipli hasarların yaranması təkcə çətin əldə edilən çaydaşına qənaət etmək zərurətindən irəli gəlməyib, həm də tez çürüyən şax və ya kol çəpərin istifadə müddətini uzatmaq məramı güdürdü. Dibi nəm torpağa otuzdurulan kol çəpərdən fərqli olaraq, daş bari üzərində dayanan çəpər yağmuru asanlıqla aşağı ötürdüyündən gec çürüyür və qis-

mən uzun ömürlü olurdu. Mülk ətrafının uzun ömürlü möhkəm hasarla ətraf ələmdən təcrid olunmasına mühüm əhəmiyyət verən ingiloy kəndlisi üçün hasar onun xüsusi mülkiyyətinin başlıca müdafiə istehkamu sayılırdı.

Bölgənin digər etnoslarından olduğu kimi, ingiloy kəndlərində də kol çəpərin iki başlıca növü: qaratıkan və böyürtkən çəpərlər geniş yayılmışdı. Qaratıkan kolunun çəpəri də «payalı» və «basdırma» olmaqla iki cür çəkiliydi. Nisbətən möhkəm olan payalı çəpərlər daha geniş yayılmışdı. Həm də bağ və bostan ətrafına çəkilən payalı çəpərdən fərqli olaraq, eşik və mal məhləsinin ətrafına çəkilən kol çəpərin payaları daha möhkəm ağac növlərindən (palıd, qarağac, saragən) düzəldilirdi. Kolun asan sancılması üçün bir qayda olaraq, payaların yuxarı ucu qədlənilib itmil hala salınırdı.

Basdırma çəpərin kollarının ayaq hissəsi nəzərdə tutulmuş sahənin ətrafı boyunca əvvəlcədən bir «belağızı» dərinliyində qazılmış xəndəyə salınıb torpaqlanırdı.

İngiloy kəndlərində böyürtkən çəpərinə bəzən bitili halda da təsadüf olunurdu. Həyat səmtinə doğru kök atıb yayılmasına baxmayaraq, bitili çəpər uzunömürlü olduğu üçün daha sərfəli hasar növü sayılırdı.

Məşə materialının bol olduğu Qaraso çökəkliyindəki kəndlər üçün dirək, haça, paya, zola, çubuq, şax və s.-dən ibarət ağac hasarlar daha səciyyəvi olmuşdur. Bu kəndlərdə «cəbir», yəni daş və ya çiy kərpicdən hörülmüş bari nümunəsinə nadir hallarda təsadüf olunurdu. Peşəkar banna əməyi tələb edən «cəbir»dən fərqli olaraq, çubuq və ya kol hasarları hər kəs özü ailə üzvlərinin, yaxud qohum-qonşunun köməyi ilə çəka bilir və bununla da izafi xərcdən yaxa qurtarırdı.

Etnoqrafik səfərlər zamanı ingiloy kəndlərində bitki mənşəli hasarların tarixən təşəkkül tapmış çox zəngin tipoloji növü: «təpmə», «aradoldurma», «çax-çax», «şaxbasma», «şuləhin» (kol çəpər) qeydə alınmışdır. *Çubuqhörmə* çəpərlərin «çubuqçitmə», «tarəcə», «qatlama», «eşmə», «döndərmə» və s. olmaqla müxtəlif növünə təsadüf olunur. Bunların arasında elastik çubuq qomlarından hörülmüş «eşmə» hasarlar özünün estetik təsir gücünə görə diqqəti daha çox cəlb edir.

Ağac materialından düzəldilən hasar növləri arasında çubuq-çitmə çəpərlər həm mükəmməl inşaat texnikasına, həm də estetik təsir gücünə görə xüsusi yer tuturdu. Taracasayağı hörülmüş «təpmə» çəpərin çubuqları nisbətən elastik və gec çürüyən mürdəcə şüvullərindən hazırlanırdı. Bu cəhətinə görə də ingiloylara qonşu olan muğal kəndlərində çəpərin bu növü «çubuq-çitmə» adlanırdı.

Davamlı olmaq və heyvan sürtünəndə tab gətirmək üçün «təpmə» çəpərin payaları, həmçinin, möhkəm ağac növləri olan

palıd, sarağan, balğun (cır gilas) ağacının budaqlarından yonulub hazırlanırdı. Nisbətən yoğun və uzun (2-2,5 m) payaların nazik başı yonulub şiş halına salınandan sonra yoğun başı hasarın bünövrəsi boyunca hər yarım metrden bir olmaqla, əvvəlcədən qazılmış 0,5 m dərinliyində çalalara basdırılırdı. Hörgü zamanı mürdəşə çubuqları yoğun payalardan keçərək sınımdan asanlıqla əylmək üçün 1 həftə ərzində kölgə yerdə saxlanıb soluxdurulur və kövrəkliyi azaldılırdı. Tərəcdən fərqli olaraq «təpmə» çəpərdə çubuqlar təkdir deyil, dəstə halında hörülürdü. Çubuqların yoğunluğundan asılı olaraq, hər dəstədə 4-5 çubuq olurdu.

«Təpmə» çəpərin hörülməsi xeyli fiziki işçi qüvvəsi tələb etdiyindən köməkli görülürdü. Hörgücülərdən biri çubuq dəstəsinin yoğun başını ilk payanın sağından qoyub növbəti payanın solundan, üçüncü payanın isə sağından ötürməklə, hörmə əməliyyatını bu qayda ilə davam etdirirdi. Digər hörgücü onun əksinə olaraq, çubuq dəstəsinin birinci payanın solundan qoyub növbəti payaların gah sağından, gah da solundan ötürürdü. Əməliyyat bu qayda ilə davam etdirildikcə, növbəti çubuq dəstələri bir tərəfdən azca əylməklə, payalardan ötdükcə onları sıxıb daha da möhkəm saxlayır, digər tərəfdən isə üst-üstə hörülməklə yuxarıya doğru boy atırdı. Bu sayaqda çəpər bir qədər hörülüb qalxandan sonra eşilmiş çubuqları aşağı yatızdırmaq və beləliklə də, çəpərin lazımı sıxlığını təmin etmək üçün üçüncü bir nəfər onun üstünə çıxıb ayaqlayır və tapdama üsulu ilə çubuq eşmələrini bir-birinə yaxınlaşdırırdı. Məhz bu səbəbdən də çubuq-çitmə hasarın bu növü «təpmə» adlanırdı. Hətta çox vaxt çubuq eşmələri tapdanmazdan əvvəl girdinlə döyəclənib aşağı yatızdırılır və payalara kip otuzdurulurdu.

Həyatın yad, naməhrəm nəzərdən gizlədilməsi məqsədilə, adətən, «təpmə» çəpərin hündürlüyü uca boylu adama boy vermirdi. «Təpmə» çəpərin hündürlüyünü bir qədər də artırmaq və onun istifadə müddətini uzatmaq məqsədilə çox vaxt onun üzərinə ağac şaxından «bajğun» adlanan örtük düzəldilirdi. Yağış, qar suyunu kənara axıtmaq üçün payaların şiş ucuna keçirilmiş bajğunun üzərinə mal-qaranın qabağından qalmış gircin topası keçirilirdi.

Mülkün ətrafına çəkilən möhkəm «təpmə» çəpərdən fərqli olaraq, həyatın bölmələrini bir-birindən ayıran **arəkəsmələr** çox vaxt basit çubuq-çitmə üsulu ilə təkdir şax və yaxud çubuqla hörülürdü. El arasında hasarın bu növü «tərəcə çəpər» adı ilə də fərqləndirilirdi. İngiloylar isə onu «qanqala» adlandırırlar. «Çubuq-çitmə» və ya «tərəcə» çəpər nazik və alçaq olduğundan onun hörülməsinə az material sərf olunurdu. Elə bu səbəbdən də hasarın bu növü orta tavanlı və kəsib kəndli həyətləri üçün daha çox səciyyəvi olmuşdur.

«Qanqala» çəpər üçün meşə findığının çubuqları, hətta söyüd ağacı, paya məqsədilə də yararlıdır. Bəzəklilərin üçün «qanqala» çəpərin baş hissəsi «təpmə» çəpərdə olduğu kimi, eşib-ayma üsulu ilə hörülüb bərkidilirdi.

«Aradoldurma» hasar növü daha çox mal-qara saxlanılan binə tipli məskənlər üçün səciyyəvi olmuşdur. Hasarın bu növü, həmçinin, ayrıca mal məhəllisi olan həyətlərdə də geniş yayılmışdır. Keçmişdə tez-tez təsadüf olunan mal oğurluğunun qarşısını almaq üçün mal məhəlləsinin ətrafına daha möhkəm hasar çəkmək tələb olunurdu. Bu məqsədlə məhəllənin həndəvəri boyunca hər 2 metrden bir olmaqla yerə palıd yarmaçasından qoşa dirəklər basdırılırdı. Qoşa dirəklərin aralarında bir çarək məsafə qalırdı. Məhz bunun sayəsində onların aralarına palıd və ya qarağac yarmaçaları doldurmaq olurdu. Dirəklərin araları doldurulub qalxdıqca eşilmiş ağ tənək vasitəsilə onlar bir neçə yerdən bir-birinə bağlanırdı. Bu sayaqda aradoldurma hasarın hündürlüyü 1,5-2 metrə çatırdı.

«Şaxbasma» çəpər çəkmək üçün yerə bir-birindən 2-2,5 m məsafədə təkdir halda basdırılmış dirəklərin hər iki tərəfinə 2-3 yerdən kəndələn ağac zolaları bənd edilirdi. Sonra onların aralarına şax, ən çox isə göyşəm şaxı başına yolu ilə bərkidilirdi. Çəpərin bu növü ən çox «qoruq» və «axo»ların ətrafına çəkilirdi.

İngiloy kəndlərində ağac materialının bolluğu «çax-çax» adlanan hasar növünün geniş yayılmasına şərait yaratmışdır. Bununla belə, «çax-çax» başlıca olaraq, həyatın arəkəsmələrində tətbiq olunurdu. Bunun üçün bir-birindən 3-4 m aralı basdırılmış dirəklərin üzərində əvvəlcədən iskanə ilə açılmış deşiklərə «çax-çax» adlanan ağac zolalar keçirilirdi. Növbəti dirəyin zola-sının ucu özündən əvvəlki dirəyin deşiyinə kip vəziyyətdə elə keçirilirdi ki, birinci dirəyin zola-sının başını aşağı basıb möhkəm bərkidirdi. Bu sayaqda sonuncu çax-çaxın ucunu deşikdən geri dartıb çıxarmadan heç bir vaxtla əvvəlki çax-çaxları dirək deşiklərindən ayırmaq olmazdı.

İngiloyların «şulahin» adlandırdığı *kol çəpərə* ara-sıra qaraso kəndlərində də təsadüf olunurdu. Bir qayda olaraq, payalı çəpər tipində düzəldilən «şulahin» düzən kəndlərdə, əsasən, böyürtkən kolundan ibarət olurdu.

Böyürtkən çəpərinin payası, adətən, haça olurdu. Haçaların arası 2-3 yerdən şaxla hörüləndən sonra böyürtkən kollarını yaba ilə götürüb şaxların arasına basdırırdılar.

Qaraso çökəkliyi sucaq torpaqlardan ibarət olduğundan təzəcə biçilib çəpərə basılmış böyürtkən kolu tədricən kök atıb bitir və təbii kola çevrilirdi. Bitili çəpər daha uzun ömürlü olduğundan ingiloylar ona üstünlük verirdilər.

Kol çəpər qaratkən kolundan da düzəldilirdi. Bu məqsədlə qaratkən çəpərin palıddan düzəldilmiş pəyələrinin ucu şiş şisənulurdu. Qaratkən kolları yaba ilə həyətin ətrafı boyunca hər 1,5-2 m məsafədə basdırılmış şiş uclu payalara kəcirilirdi. Kol çəpərin qonşu ilə müştərək hissəsi, bir qayda olaraq, xəndək gəbəri üzrə çəkiliirdi. Çəpər çürüyəndən sonra qonşular arasında torpaq sahəsi üstündə nifaq düşməmək üçün qonşu həyətləri arasında torpaq xəndəyin çəkilməsi əməli əhəmiyyət kəsb edir-di.

İngiloyların əkinçilik və tövlə maldarlığı ilə səciyyələnən oturmaq məişəti həyətlərin giriş yolunun memarlıq quruluşuna və formasına da təsir göstərmişdir. Bu cəhət özünü Qaraso kəndlərində daha qabarıq təzahür etdirirdi. Bir qayda olaraq, bütün ingiloy həyətləri geniş giriş yoluna malik olub hündür, çox vaxt isə çardaqlı darvaza ilə tamamlanırdı.

Həyat sahibinin iqtisadi tavanasından asılı olaraq, ingiloy kəndlərində darvazaların ölçü və quruluş etibarı ilə bir-birindən fərqlənən müxtəlif növləri qeydə alınmışdır. Bunların arasında «alaqapı» adlanan dabanlı və hündür darvazalar xüsusilə diqqətə cəlb edir. Əldəçəkmə qalın palıd taxtasından dülgərə düzəldirilmiş alaqaqapılar çox ağır və iri olduğundan, bir qayda olaraq, iki laydan ibarət hazırlanırdı. Darvazanın basdırmaları və baş tiri palıd və ya şabalıd ağacından, qapı layları qoz, yaxud fıstıq /pip/ ağacından yonulub hazırlanırdı.

Darvazanın qapı layları bəzəkli görünmək üçün çox vaxt onların ensiz üz taxtaları «bazu» adlanan qolların aralarına maili vəziyyətdə düzülüb bərkidilirdi. Laylar hər iki başı sivri formaya salınmış yoğun bazunun daban və kəllə dimiği vasitəsilə fırladılırdı. Bu səbəbdən də qapı layları hazırlanarkən onların bazusu bir qarış ölçüdə laydan kənara çıxırdı. Keçmişdə dabanlı qapıların çıxıntısı çox vaxt metal sağanaq və ya zəncir vasitəsilə iki yerdən darvazanın sağ və sol dirəklərinə bənd edilirdi. Qapı laylarının yüngül və asan fırlanmasını təmin etmək üçün, bir qayda olaraq, daban dirəyinin altına yastı qaydaşından xüsusi «daban daşı» qoyulurdu. Yaşlı informatorların söylədiyinə görə, keçmişdə imkansız kəndli həyətlərində alaqaqapının laylarının bazusu darvaza dirəklərinə *tənək eşməsi* ilə bağlanmışdır. Bu məqsədlə bəzən köşədən hörülmüş ağdan halqasından istifadə edənlər olurdu. Dabanlı qapıların keçmiş məişətdə uzun müddət davam etməsi ənənə mühafizəkarlığından əlavə, həm də metalın qıtlığı və onun baha başa gəlməsi ilə izah olunur. Varlı həyətlərdə isə alaqaqı layları sifarişlə dəmirçiyyə düzəldilmiş xüsusi həcəmə və qarmaq vasitəsilə darvaza dirəklərindən asılırdı. Bu halda darvaza dirəyinə 2-3 yerdən qarmaq çalır, sonra qapı laylarının arxasına bərkidilmiş uzun həcəmə zolağının ilgəyini müvafiq qarmaqlara keçirirdilər. Bunun sayə-

sində qapı layları qarmaqlarda sərbəst fırlanmaqla açılıb örtülürdü. Hər dəfə həyata adam girib-çıxarkən darvazanın ağır-azman qapı laylarını tez-tez açıb bağlamaq məcburiyyətində qalmamaq üçün ya qapı laylarının birində əlavə kiçik ölçülü, alçaq «əl qapısı» düzəldilir, ya da darvazanın yanında, adətən, ev səmtində adam keçə biləcək balaca qapı qoyulurdu.

Darvaza qapıları örtüləndən sonra arxa tərəfdən möhkəm ağac növlərindən düzəldilmiş yoğun *sürgü* (siyirtmə) və ya *çəftə* ilə bağlanırdı. Rəza-çəftə ən çox varlı həyətlərin darvazasında təsadüf olunurdu.

Daş və ya kərpic bərilı həyətlərdə bir sıra hallarda qapını açarkən sürgü xüsusi divariçi boşluğa itələnilir, qapı tayları örtüləndən sonra sürgü əllə dartılıb qapı laylarının arxasına bərkidilirdi.

Alaqaqı layları bayır tərəfdən yerə basdırılmış «əngələ kö-tüyü» vasitəsilə saxlanılır, xüsusi olaraq sifarişlə dəmirçiyyə düzəldirilmiş *rəza-çəftə* ilə bağlanırdı. Həyat qapısının açılması üçün ev adamlarını xəbərdar etmək məqsədi ilə bala qapının üzərinə «taqqülbab» adlanan metal *qapıdöyən* bənd olunurdu. Sifarişlə yerli dəmirçilərə düzəldirilən taqqülbabların bədii tərtibat etibarı ilə müxtəlif növlərinə təsadüf olunur. Bölgənin digər kəndlərində olduğu kimi, ingiloy kəndlərində də taqqülbab yaxın keçmişdə, xüsusilə elektrik zəngləri peyda olana qədər davam etmişdir.

Minik heyvanlarının cilovunu bənd etmək üçün bəzən qapı layının bayır üzündən *nıddar* asılırdı.

İngiloy darvazalarının səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri də onların üstündə çətir rolunu oynayan xüsusi ensiz çardaq quruluşundan ibarətdir. Bir qayda olaraq, çatma formasında qurulan darvaza çardaqlarının üstü onun sahibinin tavanasından asılı olaraq, qamış, kulaş, taxtapuş və ya kərəmit örtüklə örtülürdü.

Şəhər mədəniyyəti üçün səciyyəvi olan və «köşklü», yaxud «çardaqlı» darvaza adlanan bu tip alaqaqapıları ingiloy kəndlərində geniş yayılması Azərbaycanın alban mənşəli bu qədim etnosunun məskənsalma sahəsində tarixən əldə etdiyi yüksək mədəni-texniki irəliləyişdən soraq verir.

İngiloy həyətləri üçün maraqlı etnoqrafik məqamlardan biri də hündür hasarla dövrələnmiş həyəte giriş yolunun «şahra», (şah+rah), yəni baş yol, geniş yol adlanmasıdır. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, «doqqaz» ifadəsi Azərbaycanın digər bölgələrində oturaq əkinçilik və maldarlıqla məşğul olan kəndlərdə də geniş yayılmışdır.

İnkişaf etmiş orta əsrlərdə keyli müddət gürcü dilinin şərq dialektlərindən birində danışmalı olmuş və elə bu səbəbdən də özünün doğma tayfa dilini yadırgamış ingiloylar arasında fars

mənşəli «şəhrah», yaxud «şəhra» istilahnın qorunub saxlanması etnolinqvistik proseslərin öyrənilməsi baxımından xüsusi maraqlı doğurur. Maraqlı haldır ki, ingiloylardan qeyri Alazan-Həftəran ovalığında məskunlaşmış digər etnosların (avar, saxur, muğal) heç birinin danışıq dilində darvaza və ya doqqaz mənasında «şəhra» termininə təsadüf olunmamışdır. Məlum olduğu kimi, orta əsrlərdə Azərbaycan dilinə, həm də təkcə ədəbi dilə deyil, xalq danışıq dilinə İran dillərinin, xüsusilə də fars dilinin keyli təsiri olmuşdur. Dilimizdəki sinonimlərin böyük əksəriyyəti ərəb-fars mənşəli sözlərin vaxtilə xalq danışıq dilinə keçmiş işlək formalarından başqa bir şey deyildir. Bu mənada fərdi həyətlərin səciyyəvi ünsürü olmaq etibarilə təkərlı nəqliyyat vasitələrinin keçməsi üçün nəzərdə tutulmuş geniş giriş yolunun ingiloylar arasında «şəhra» («şəhrah») adlandırılması faktı ciddi maraqlıdır. Bu fakt ya bölgənin türkdilli əhalisi ilə tarix boyu davam etmiş sıx ünsiyyət əlaqələrinin təzahürü sayılmalı, ya da ingiloyların ulu babaları olan gəllərin qədim tayfa dilinə antik dövr və ya erkən orta əsrlərdə bilavasitə fars dilindən keçmiş əxzətmə hesab olunmalıdır. Qədim dil qatlarının layları arasında bu sayaq əxzətmələrin araşdırılması ingiloyların etnik tarixinin bəzi qaranlıq məqamlarını aydınlaşdırmaq üçün tutarlı dəlillər verə bilər.

İngiloy kəndlərində həyata giriş yolunun ən geniş yayılmış növü *doqqaz* olmuşdur. Doqqaz ucuz və asan başa gəldiyindən kasıb kəndli həyətləri üçün daha səciyyəvi giriş yolu sayılırdı. Doqqaz basdırmaları «çax-çax» adlanan 3-4 ədəd 3 m-ə qədər uzunluğunda ağac zola vasitəsilə birləşdirildiyindən çox vaxt o, həmin adla da «çax-çax» adlanırdı. Çax-çaxların ucunu keçirmək üçün basdırmaların hər iki tayında müvafiq ölçüdə ikitərəfli dəşiklər açılırdı. Adətən, doqqaz basdırmalarının hər birində 3 ədəd, nadir hallarda 4 ədəd çax-çax dəşiyi açılırdı.

Doqqaz başlıca olaraq iribuynuzlu heyvanların həyata daxil olmasını məhdudlaşdırmaq məqsədi güdürdü. Bu məqsədlə, yəni heyvanların bostan-dirrik sahəsinə keçməsinə məhdudlaşdırmaq üçün həyətin arakəsmələri arasında «addamac» və ya «keçgəl» adlanan pillələri dar keçid düzəldilirdi. Bu ənənə ingiloy kəndlərində hal-hazırda yenə də davam etdirilməkdədir.

Həyat qapılarında nəzərə çarpan mühüm bir dəyişiklik son vaxtlar onların qamış yapıqlı çardağının kirəmit və ya tənəkə örtüklə əvəz olunmasından ibarət olmuşdur.

İngiloy həyətləri üçün səciyyəvi bir cəhət də ondan ibarətdir ki, Alazan bölgəsində qarşılıqlı etnomədəni əlaqə və təmasın çox güclü olmasına baxmayaraq, burada məskunlaşmış avarlar arasında yayılmış olan zəfərtəga malik bürclü darvazalara ingiloy kəndlərində təsadüf olunmamışdır. Daş hasarlı həyətlərin memarlıq tərtibatında daha çox fərdi müdafiə məq-

sədi güdən və elmi ədəbiyyata «balaxanlı» darvaza adı ilə daxil olan giriş yolunun bu tipinə ingiloyların məişətində rast gəlinməsi təsadüfi deyildi. Bu, hər şeydən əvvəl, uzun müddət asılılıqda yaşamağa məhkum edilməsi ingiloyların sosial-siyasi vəziyyəti ilə izah olunur. Digər tərəfdən, belə hal Alban dövlətinin siyasi süqutundan sonra əsrlər boyu tayfa halında qalmış bu etnosun fərdi müdafiəyə deyil, daha çox kollektiv mühafizəyə üstünlük verməsi ilə bağlı olmuşdur. Yağı təhlükəsi yarananda ingiloylar ya kəndlərin yaxınlığındakı sıx meşələrin fızılıqlarına sığınır, ya da keçilməz dar cığırırla Baş Qafqazın yüksəkliklərinə çəkilirdilər.

Ənənəvi yaşayış məskənlərinin memarlıq quruluşunun təşəkkülündə həyatı *dalanlar* mühüm rol oynamışdır.

Yağmurlu havalarda keçilməz ziğ əmələ gətirən çala-çuxurlu torpaq yolların nəqliyyat əhəmiyyətini artırmaq üçün dalan və həyətlərarası yolların kənarı boyunca, adətən, *xəndək* qazılırdı. Həyət hasarının dibi ilə uzanıb gedən həmin xəndəklər yola düşən yağmur sularını axıtmaqla, əlaqə yollarının torpaq örtüyünün lehməyə çevrilməsinin qarşısını alırdı. Hətta bu məqsədlə bəzən dalan yollarının ortası kənarlarına nisbətən hündür düzəldilirdi.

Düzən kəndlərdə məhlə yolları və həyətarası döngələr çoxu nəqliyyatının sərbəst hərəkət etməsinə imkan verəcək qədər geniş olurdu. Torpaq örtüklü kənddaxili yolları və döngələrin ətrafı əksər hallarda həyət çəpərlərinin xəndəyi ilə əhatə olunurdu. Yağış və qar sularının axıdılmasına kömək edən həyətyanı xəndəklər eyni zamanda torpaq yolların həddən ziyadə palçıq bağlamasının qarşısını alırdı. Çox nadir hallarda şose və poçt yollarının kənarında yerləşən kəndlərdə varlı şəxslərin həyətlərinə daş döşəməli yol salınırdı. Bu məqsədlə döngə və həyətarası yollara seçmə çaydaş döşəndiyi nəzərə çarpır. Bunun üçün eyni ölçülü çaydaşlarını çaylaqdan yığıb yağışdan sonra yuyulmuş torpaq yola (bir-birinə söykənilməklə) döşəyirdilər. Döşəmə daşları nəm torpaqda tədricən özünə yer edib bərkıyirdi.

3. Yaşayış evləri

İnşaat materialları. İngiloyların məskunlaşdığı ərazilərin zəngin təbii şəraiti bol tikinti materiallarına malik olduğundan onların inşaat işində korluq çəkməmişlər. Onlar ucuz başa gələn əlaltı material kimi, ağac, daş və gildən tikintidə müxtəlif məqsədlərlə istifadə etmişlər.

Etnoqrafik çöl materiallarından aydın olur ki, Alazan vadisindəki digər qonşuları kimi, tarixən ingiloylar da tikintidə həm nəbəti (bitki), həm də qeyri-nəbəti mənşəli inşaat materi-

allarından istifadə etmək, özərinə münasib ev və təsərrüfat binaları inşa etmişlər.

İngiloyların istifadə etdikləri tikinti materialları arasında bitki mənşəli materiallar: ağac, şax, kol, qamış, qarğı, küləş, saman və s. xüsusi yer tuturdu. Bununla yanaşı, onların inşaat təcrübəsində mineral mənşəli tikinti materialları: çaydaşı, kötürdaş, qum, kirənc, bişmiş kərpic, kərəmit və s.-dən də istifadə olunmuşdur. Bununla belə, ingiloyların ənənəvi inşaat təcrübəsində bitki mənşəli materiallar üstün yer tutmuşdur. Bu, hər şeydən əvvəl, onların məskunlaşdıqları ərazidə tikintiye yararlı ağac materialına malik meşələri və qamışlı nühürlərin bol olması ilə izah olunur. Bunun digər səbəbi isə ingiloy kəndlərində kərtmə (çərtmə) tipli evlərin və yağmurluqla bağlı qamış örtüklü çatma damların geniş yayılması ilə bağlı olmuşdur. Gəmrə və kərtmə evlərin hər ikisinin inşasında başlıca material növü ağac (çərtmə, sütun, sütunbaşı, tir, mil, pərdi, taxta, laş, qoc, qocbasan, sellama), qamış, qarğı (salğır) və cil olmuşdur. Ağac materialı, həmçinin, digər ev tiplərinin başlıca inşaat unsurlarında (eyvan, dam, çardağ, qapı, pəncərə, raf, kətil və s.) mühüm yer tutmuşdur.

Keçmişdə Qaraso kəndlərinin əhalisi inşaat əhəmiyyətli ağac materiallarını (palıd, qarağac, qovax, çinar, qoz, yalanqoz, qızılağac, şam, göyrüş, söyüd, göyəm, mürdəşə, cökə, vələs, fıstıq və s.) əsasən Marsan²⁰, Meşabaş, Əlibaylı, Atağar, Qorağan meşələrindən²¹ əldə edirdi. Lakin Baş Qafqazın dağətəyi meşələrində (Qaladərə, Qum, Ləkit, Zərnə, Malax) bitən ağaclar daha qaim və gec çürüyən olduğundan Qaraso kəndliləri hər vaxtlə çalışırdılar ki, tikinti materialını həmin meşələrdən tədarük etsinlər.²²

Ağac materialları arasında çərtmə, çardağ hissələrinin, qismən də eyvan sütunları və dam tirlərinin yönülmə hazırlanması xüsusi usta (dülğər) əməyi tələb edirdi. Digər bitki mənşəli materialları hər kəs özü də tədarük edə bilirdi.

Mineral mənşəli tikinti materiallarının çoxu (gəc, kirəc, bişmiş kərpic və XIX əsrin ikinci yarısından etibarən dəb düşmüş kərəmit) satınalma yolla əldə olunurdu. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, keçmişdə gəc, bişmiş kərpic və kərəmit fərdi yaşayış binalarında nadir hallarda, həm də, əsasən, varlı zümrələrə məxsus evlərin tikintisində istifadə olunmuşdur. Bu materiallar başlıca olaraq dini tikililərdə (məscid, məbədd, kilsə, türbə), ictimai binalarda (divanxana, çapaxana) və təğli körpülərin inşasında işlənmişdir.

Kərpic və kərəmit kürəxanaları keçmişdə, əsasən, Şəki şəhərində cəmlənmişdir. Şəkiddə kərəmit kürəxanası 1872-ci ildə işə salınmışdı.²³

İstər kərpic, istərsə də kərəmit olsun, satınalma inşaat materialları olduğundan kəndli kütələrinə bəla başa gəlirdi. Həm də bu materialları araba ilə Şəkiddən daşımaq lazım gəldiyindən onların satış qiymətinin üzərinə yol xərci də gəlirdi. Ona görə də kənd əhalisi öz ətraflarındakı ucuz və asan başa gələn əlaltı inşaat materiallarına üstünlük verirdi. Bu mənada M.N.Nəsirli haqlı olaraq yazırdı ki, insanlar hamışa yaxında olan və ucuz başa gələn tikinti materiallarından istifadə etməyə meyl etmişlər.²⁴

Qaraso çökəkliyinin təbii şəraiti tarix boyu onun sakinlərinə ucuz inşaat materialı olan münasib ağac növləri və bol qamışla təmin etmişdir. Qaraso nühürlərində tükenməz ehtiyatla malik olan qamış və qarğı ingiloyların istifadə etdikləri ənənəvi inşaat materialları arasında başlıca yer tutmuşdur. İngiloyların ənənəvi tikinti mədəniyyəti bir növ qamış üzərində qurulmuşdu. Onlar qarğıdan salğır düzəldib taxta əvəzinə dam tirlərinin üzərini örtür, həsir əvəzinə loğinin üzərinə sərir, qamışdan dam yapığı kimi istifadə edir, hətta suvaqlı divar və çəpər düzəldirdilər. Qamış və ya qarğı tərəvəni onlar kümxanalarda taxta əvəzinə işlədirdilər. Bu mənada onlar Aləzan vadisinin qədim sakinləri olan ulu babaları gəllərin inşaat ananələrini təbii şəraitin təkidi ilə davam etdirirdilər. Albənlərin maddi mədəniyyətini məxəzlər əsasında izləyən A.Yanovski Albəniyanın tarixi ərazilərindən olan sabiq Sakaşena ərazisini (o zamankı Şəki əyalətini) gəzərkən evlərin əksəriyyətinin, hətta məscidlərin qamışdan tikildiyini, təkcə varlıların kərpic evlərdə yaşadığını müşahidə edəndən sonra bu tip evlərin albənlər üçün səciyyəvi olması qənaətinə gəlmişdir.²⁵ Deməli, albənlərin mədəni irsinin daşıyıcılarından biri olmaq etibarı ilə ingiloylar öz məişətlərində arxak ev tiplərinin bir sıra növlərini yaşadıb zamanımıza çatdırmaqla, əslində qədim albənlərə xas olan inşaat ənənələrinin izlərini qoruyub saxlaya bilmişlər.

Ənənəvi ev tipləri. Feodal hərc-mərcliyinin hökm sürdüyü orta əsrlərin aramsız təqibləri ilə məşəyiət olunan saksakəli həyat tərzii üzündən müxtəlif orografik şəraitə malik ərazilərdə məskunlaşmaq zərurəti, elə bu səbəbdən də bir-birindən fərqli təbii-coğrafi amillər ingiloy evlərinin tipoloji zənginliyinə ciddi təsir göstərmişdir.

İngiloy evlərinin tipoloji növlərinin yaranmasında, habelə, region daxilindəki qonşu etnoslarla onların qarşılıqlı mədəni-texniki təmas və mütəmadi iqtisadi əlaqələri də az rol oynamamışdır. Bütün bu amillərin təsiri nəticəsində ingiloy əhalisinin müxtəlif zümrələrinin zəruri məişət ehtiyaclarını ödəyən bir sıra ev tipləri təşəkkül tapmışdır. Bunların arasında oturaq əkinçilik və bina məldarlıq məişəti üçün səciyyəvi olan arxak ev tiplərindən (gəmrə, payabaşı, çubuqçitmə, daşqura, çərtmə

və s.) hörgülü (daxal, daxma) evlərə və müasir şəhər evlərinə (bir-ikimərtəbəli, çoxotaqlı binalara) qədər müxtəlif memarlıq məziyyətlərinə malik tikililər mühüm yer tutur. Məişət rahatlığı və inşaat texnikası baxımından ingiloyların ənənəvi ev tipləri bir-birindən xeyli dərəcədə fərqlənirdi. Göstərilən ev tipləri təkcə memarlıq xüsusiyyətinə görə deyil, yayılma arealına görə də bir-birindən fərqlənirdi.

Gəmra (qazma, paya) tipli evlər başlıca olaraq Şirək və Acınohur qışlaqlarında, qismən isə «binə» və «oba» adı ilə bəlli olan törmə kəndlərdə geniş yayılmışdı. İlk vaxtlar mövsümü səciyyə daşımış bu bəsit ev tipləri daha çox əhalinin kasıb təbəqələri üçün səciyyəvi olmuşdur.

Əkinçilik və oturmaq maldarlıqla məşğul olan Alazan (aran) kəndlərində yoxsul kəndlilər üçün *çərtmə* (kərtmə), *çəltənçitəmə*, *çubuqhorma* (çubuqçitəmə) evlər səciyyəvi olmuşdur. Varlı ailələrin ev məişətində bir, yaxud ikimərtəbəli daş və ya kərpic *hörgülü* evlər üstünlük təşkil etmişdir.

Dağətəyi kəndlərdə əhalinin yaşayış evi fondunda vaxtilə *daxal* evlər əsas yer tutmuşdur. Məlumatçıların söylədiyinə görə yaylaqlarda mövsümü səciyyə daşıyan *daşqura* və ya yüngül konstruksiyalı *çubuqçitəmə* evlərdən istifadə olunarmış.

Qeyd edək ki, arxaik ev tiplərinin çoxu artıq ingiloyların yaşayış evi fondundan çıxmışdır. Hazırda onları yalnız yaşlı informatorların məlumatları əsasında bərpa etmək mümkün olur.

Arxaik ev tipləri. Sosial-iqtisadi və mədəni-texniki tərəqqini ləngidən müstəmləkə rejimi Azərbaycanın digər etnosları kimi, ingiloyların da təsərrüfat həyatına, təbii ki, həm də ümumən həyat tərzinə ləngidici təsir göstərmişdir. Çar Rusiyasının Qafqazın fəthi ilə bağlı XIX əsrin əvvəllərindən başlanan işğalçılıq siyasətinin ağır nəticələri ingiloyların da həyat tərzində dərin iz buraxmış, onları uzun müddət dünyada gedən sosial-iqtisadi və mədəni-texniki tərəqqidən kənarda qoymuşdu. Bu səbəbdən də ingiloy kəndlərində arxaik ev tiplərinin bir sıra növləri XX əsrin əvvəllərindəki gəlib çatmışdır. Başqa sözlə, əhalinin bir qisminin məişəti həmin arxaik ev tiplərinə uyğun olmuşdur.

Alazan-Həftəran ovalığının alverişli orografik şəraiti, xüsusilə mülayim iqlimə və bol bitki örtüyünə malik otlaqları ev heyvanlarının bir qismini il boyu örüş şəraitində saxlanmağa imkan vermişdir. Qoşqu və minik-yük heyvanları, qismən isə ailəni ağartı məhsulları ilə təmin edən sağmal heyvanların az bir qismi istisna olmaqla, yerdə qalan iri və xırda buynuzlu heyvanların hamısı il boyu yaylaq və qışlaq örüşlərində otarma üsulu ilə bəslənirdi. İngiloylar bütün bunlardan əlavə öz kəndlərinə məxsus meşə talalarında da *binə* və *oba* tipli mövsümü səciyyəli məskənlər salıb heyvan saxlayırdılar. Etnoqrafik ma-

terialların təhlili göstərir ki, yem tədarükü tələb edən tövlə maldarlığına nisbətən bu daha sərfəli təsərrüfat forması olmuşdur.

Bütün bu amillər qışlaqlarda, eləcə də meşəçi talalardakı binalarda maldarlar üçün mövsümü səciyyə daşıyan müvəqqəti yaşayış evləri və müvafiq təsərrüfat binalarının inşasını labüd etmişdir.

Binə maldarlıq formasının yaranmasına ingiloyların ənənəvi təsərrüfat məişəti də yaxından kömək etmişdir. Belə ki, ingiloy kəndlilərinin böyük əksəriyyəti il boyu intensiv əmək fəaliyyəti, xüsusilə əkinçilik, bağçılıq və baramaçılıqla bağlı təsərrüfat işləri ilə məşğul olduqlarından onların az bir hissəsi heyvan saxlaya bilirdi. Xeyli fiziki işçi qüvvəsi tələb edən yem tədarükünün çətinlikləri örüş-otarma üsulunu daha sərfəli etmişdi. Maldarlıq təsərrüfatının otarma üsulu ilə təşkili əlahiddə yem tədarükü görülmədən heyvan sürülərini qışlaq və yaylaqların bol yem ehtiyatına malik otlaqlarında bəsləməyi labüd edirdi. İngiloyun rəncbər təbiəti isə maldarlıqla intensiv surətdə məşğul olmağa imkan verirdi. Onlar az miqdarda heyvan saxlaya bilirdilər. Belə şərait, yəni qışlaq-yaylaq maldarlığı labüd surətdə xırda çoban birliklərinin yaranması zərurətini doğurmuşdur. Adətən, belə birliklər yaxın qohum-qonşulardan ibarət olurdu. Hərə öz halına görə 5-10 malını, yaxud 30-40 dəvərini həmin birliyə qoşurdu. Birliyin səmərəli təşkili üçün təcrübəli maldarlardan birisi ona başçılıq edirdi. Maldarlar arasında o, *sərkər* hesab olunurdu. Sərkər çoban yaylaq və qışlaqlara, heyvandarlıq təsərrüfatının xüsusiyyətlərinə, köç yollarına, heyvanların bəslənmə üsul və qaydalarına dərinlən bələd olan səriştəli və peşəkər maldar sayılırdı. Bütün məsuliyyəti ona həvalə edilirdi. Təsərrüfatın həcmindən asılı olaraq o, özünə müvafiq sayda köməkçi çobanlar: güdükcü, naxırçı, çoban, quzuçu, ilxıçı və b. götürürdü. İşməzd qaydası ilə işləyən müzdür maldarlara xidmət etmək /çörək, xörək bişirmək, yuyub təmizləmək, silib süpürmək, ağartı məhsullarını emal etmək və s./ üçün çox vaxt onların ailə üzvlərinin bir qismi yaylaq və qışlaqlara köçməli olurdu. Beləliklə, maldarlıq təsərrüfatının təşkilinin bu forması xeyli insan qüvvəsini özünə cəlb edirdi. Onların gündəlik məişət ehtiyacları /yemək, dincəlmək, yatmaq, soyunmaq, yağmırdan, istidən qorunmaq/ ilə bağlı olaraq mövsümü səciyyə daşıyan bir sıra bəsit konstruksiyalı ev tipləri /*gəmra*, *payabaşı*, *daşqura* və b. tikililər/ təşəkkül tapmışdır.

Gəmra tipli evlər. İngiloylara məxsus arxaik ev tiplərinin ən bəsit nümunəsi *gəmra* olmuşdur. Keçmişdə kəndin əsas kütləsi, xüsusilə kasıblar belə evlərdə yaşayırdılar. Yaşlı informatorların söylədiyinə görə, keçmişdə ingiloylar gəmradan həm yaşayış evi, həm də mal saxlamaq üçün istifadə edirdilər.¹⁶ Ona

görə də gəmrə tipli evlər ən çox qışlaqlarda, xüsusən də Alazan /Qanıq/ çayının sağ sahilində, Şirək yaylasındakı qışlaqlarda geniş yayılmışdır.

Bəsit inşaat texnikasına malik olması və əlaltı inşaat materiallarının asanlıqla əldə edilməsi, habelə ucuz başa gəlməsi onu qışlaqların ən sərfəli ev tipinə çevirmişdi. Gəmrəni tikmək üçün o qədər də müəkkək əmək alətləri tələb olunmurdu. Bunun üçün balta, bel, dəhrə və mangel kifayət edirdi.

Gəmrənin ölçüsü külfətin və mal-qaranın sayından asılı olurdu. Yaşayış üçün nəzərdə tutulan gəmrə ölçü etibarlı ilə mal və qoyun gəmrəsindən xeyli kiçik olurdu. Elmi ədəbiyyata «qo-mi» adı ilə daxil olmuş gəmrə, adətən, 4x5 m, külfətin sayından asılı olaraq, bəzən 4x7 m ölçülərdə tikilirdi. Azsaylı aile üçün 3,5x4 m ölçüdə də gəmrələr olurdu.

Gəmrəni tikmək üçün lazımı qədər dam materialı tədarük edəndən sonra onun qazılırdı. Gəmrə çalası düzbucaqlı planda olmaqla, «quruqaz» adlanan quraq yerdə 1-1,5 m dərinliyədə qazılırdı. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, mal gəmrəsi bundan uzun (10-15 m), qoyun gəmrəsi isə daha uzun, sürünün sayından asılı olaraq, 20-30 m uzununda olurdu. Həm də qoyun gəmrəsi üçün çala qazılırdı. O, birbaşa yerin üzərində, haçalar üstündə inşa olunurdu. Elə bu səbəbdən də külfət gəmrəsi el arasında həm də «qazma», yaxud «qazma gəmrə» adlanırdı.

Qazma gəmrənin çalası qazılıb hazır olandan sonra onun külək tutmayan kəlləsində «yolaq» adlanan giriş yolu açılırdı. Əgər gəmrə həm də heyvan salınmaq üçün tikilirdisə, onda onun yolağı ya iki yerdən, ya da çalanın ortasından qoyulurdu. Gəmrənin bu müştərkə növü ingiloyların qonşuları, xüsusilə muğallar arasında «pəyəbaş» adlanırdı. Bu termini ingiloylar da mənimsəyib işlədirdilər.

Gəmrə çalasının yanlarına palıd və ya gər ağacından düzəldilmiş 1,5-2 m hündürlüyündə yoğun haçalar («haçebi») basdırılırdı. Tez çürüməmək üçün haçaların yerə basdırılan ucu çox vaxt ocağda ütüləb yandırılırdı.

Bir-birindən 2 m qədər aralı basdırılmış yan haçaların üstündə çardağ qurmaq üçün onların başına «qara tir» və ya «pərdibasan» adlanan yan tiri qoyulurdu. Boy tiri kimi, yan tiri də çox vaxt uzun ölçülü ağac növlərindən (çinar, yalanqoz, yaxud qovaqdan) düzəldilirdi.

Gəmrənin, adətən, əlavə yastı damı olmurdu. Onun baliq-beli formasında olan çatma çardağı, həm də damı əvəz edirdi. Bir qayda olaraq, külfət gəmrəsinin dam çardağı orta haçalar üzərində tikilirdi. Bundan fərqli olaraq, pəyəbaş kimi istifadə olunan müştərkə gəmrənin dam çardağı çatmalar üzərində qurulurdu.

Haçalı damı tikmək üçün çalanın tən ortası ilə 3-3,5 m hündürlüyündə 2-3 ədəd haça hazırlanırdı. Onlardan biri çalanın ortasına, ikisi isə kəllələrində basdırılırdı. Çalanın orta haçaları düz xətt boyunca basdırılıb bərkidildəndən sonra onların başına boyuntir» uzadılırdı.

Gəmrənin çardağını çatmalar üzərində qurduqda haçalar gərək olmurdu. Daha doğrusu, orta haçalar əməli cəhətdən sərfəli deyildi. Çünki mal onlara sürünüb toxunmaqla, çardağın yixılması ehtimalını artırırdı. Ona görə də pəyəbaş məqsədilə tikilən gəmrənin dam çardağı qaçqısıyağı uc-ula birləşdirilmiş çatmalar üzərində qurulurdu. Çatma qollarının başı ya kərtmə, ya da dəlibkeçirtmə üsulu ilə bir-birinə birləşdirilib üçbucaq əmələ gətirirdi.

Çatmaların ikisi çalanın kəllələrində, qalanları isə hər 3 m-dən bir olmaqla, onun ortasında «pərdibasan» adlanan yan tirin üzərinə düzülüb bərkidilirdi. Bundan sonra boy tiri qaldırılıb onların boynuna mindirilirdi. Görünür, elə bu səbəbdən də çardağı saxlayan orta tir el arasında «boyuntir» adlanmışdır.

Gəmrənin damını tikib başa çatdırmaq üçün boyuntir ilə çalanın hər iki tərəfində uzadılmış yan tirlərinin aralarına ingiloyların «ləj» adlandırdıqları pərdilər düzülürdü. Ucu koğa, yaxud haça formasında olan pərdilər 60-70 sm-dən bir olmaqla, maili vəziyyətdə hər iki tərəfə düzülürdü. Bununla da çardağın sinələri əmələ gəlirdi.

Əməli məqsəd güdən pərdilərin yoğun, koğalı başı boyuntirə ilişdirilir, nazik ucu isə yan tirin üstünə mindirilməklə sıyrımla ona bağlanırdı. Bundan fərqli olaraq, haçalı pərdilərin haçası yan tiri keçirilir, yoğun başı isə boyuntirə söykədilirdi. Bu qayda ilə çardağın hər iki tərəfinə maili vəziyyətdə pərdilər düzülüb bərkidildəndən sonra onların üstünə ağac şaxı, göyəm və kol-kos düşəyib aşağı yapışdırır və üzərinə külək tökürdülər. Adətən, şaxların dik dayanan qol-budağı dəhrə ilə həm altıdan, həm də üstədən çapılıb hamar hala salınırdı.

Bütün bu işlər başa çatandan sonra gəmrənin çatma damı torpaqlanırdı. Bu məqsədlə gəmrənin çalasından qazılıb çıxarılan torpaq bel və kürəklə çardağın üstünə atılırdı.

Külfət gəmrəsi orta ocaq vasitəsilə qızdırıldığından tüstü çıxmaq üçün onun çardağının ortasında baca qoyulurdu. Tüstü gəmrənin içərisinə yayıldandan sonra bacadan çıxıb çəkilirdi. İsti olsun deyə, qışda ocağın tüstüsü çəkildəndən sonra baca qapanırdı. Orta bacadan gündüzlər həm də gəmrəyə işıq düşürdü.

Gəmrənin kəllələrinin aqıq hissəsini örtmək üçün onun kənar pərdilərinə maili vəziyyətdə xırda payalar söykəyirdilər. Payaların arxasını çəpərə və ya şaxla örtəndən sonra üzərinə qamış qomu, yaxud külək töküb torpaqlayırdılar.

Gəmranin yolağını yağmurdan qorumaq üçün, adətən, onun üstündə ingiloy arasında «supa» adlanan yastı çardaq qurulurdu. Bunun üçün mali xəndək formasında, 1 m enində qazılmış yolağın önündə bir-birindən 2-3 m aralıda olmaqla bir cüt haça basdırır, sonra onların başına tir rolunu oynayan qısa pərdi qoyulurdu. Belə pərdi qapının baş tərəfində də düzəldilirdi. Sonra onların arasına «laj» adlanan uzun zolalardan ibarət pərdilər döşəyir, üstünə şax-şüval, küləş tökəndən sonra üzərini torpaqlayırdılar. Gəmrə yalnız yaşayış üçün nəzərdə tutulduqda onun yolağı pilləvari düzəldilirdi.

Külfət gəmrasinin qapısı çox vaxt əldəyənə taxtadan, həm də təkləyil düzəldilirdi. Taxta qapı düzəltməyə imkanı olmayanlar onu qarğı salğar, yaxud çubuqdan hörmə çəpərə ilə əvəz edirdi. Bu halda o, qapı deyil, «qapaq», yaxud «qapsaq» adlanırdı. Qapıdan fərqli olaraq, qapsaq açılıb-örtülür, sadəcə götürüb-qoyma üsulu ilə qapı açımının qabağına söykədilirdi. İsti olmaq üçün qışda qapsağın arxasına keçə və ya dəri örtük tutulurdu. Qapsağın açılmaması üçün onun arxasına haça ağac söykədilirdi. Ling rolunu oynayan qapıbasanın yerə söykənən ayağı sürüşüb açılmamaq üçün itmil formada yonulurdu.

Gəmranin taxta qapısı dəbənlə olub bəzi vasitəsi ilə açılıb örtülürdü. Qapını fırlatmaq üçün bəzının baş və ayaq hissələri eşilmiş tənəklə qapı dirəklərinə bağlanırdı.

Evtikmə sahəsində tarix boyu əldə olunanmış empirik təcrübə əsasən gəmranı elə səmərəlirdilər ki, soyuq şimal küləyi onun önünü az tuturdu.

Gəmranin daxili sahmanı. Gəmrə tipli evlərin daxili sahmanı olduqca sadə idi. Külfət gəmrasindən («qazma gəmrə») fərqli olaraq, «payəbaşı» adlanan müştərək gəmranin baş tərəfi çax-çaxlı arakəsmə ilə mal bölünmədən ayrılırdı. Məişət bölməsinin bir, bəzən isə hər iki tərəfində «login» adlanan taxt düzəldilirdi. Bu halda orta ocaq loginlərin arasında yandırılırdı.

Gəmranin üst kənarına qab-qacaq qoymaq üçün damın yan lajları xeyli uzun hazırlanırdı. Bunun üçün də lajlar çalanın qırağından bir qədər kənardan düzülürdü. Onların altında qalan və ingiloylar arasında «səki» adlanan boş sahə taxça kimi istifadə olunurdu.

Paltar və yorğan-döşək loginin bir başına yığılırdı. Su səhəngi, əmək alətləri və digər məişət müxəlləfatı arakəsmənin önünə düzülürdü.

Gəmranin yuxarı başında quraşdırılan loginin üzərinə, yumşaq olmaq üçün küləş və keçə döşəyirdilər.

Orta ocaqdan həm qızınmaq, həm də xörək və çörək bişirmək üçün istifadə olunurdu. Ocağın üstüsu çardaqda qoyulmuş xırda bacadan çıxırdı. Adətən, çörək sadə, xörək isə üzərinə

dəmir sacayaq («zedqari») qoyulmuş açıq ocaqda bişirilirdi. Yemək süfrəsi loginin üstündə açılırdı.

Pəyə evlər. İngiloyların maldarlıq məişətində ilişib qalmış arxaik ev tiplərindən biri də pəyə olmuşdur. Bu tip evlər, başlıca olaraq oba və binələrdə geniş yayılmışdır. İngiloylar ona gəmranin yerüstü variantı kimi baxırlar. Qazma gəmradən fərqli olaraq, pəyə çəlasız, birbaşa yer üstündə, haçalar üzərində tikilirdi. Ən başlıcası isə gəmrələrin torpaq damlarından fərqli olaraq, pəyələrin çatma çardağı qamış və ya qarğı yapıqla örtülürdü.

Gəmrə kimi, pəyə də çox vaxt düzbucaqlı planda, bəzən isə kvadrat formada 4x4, yaxud 4x5-7 m ölçülərdə tikilirdi. Pəyəni tikmək üçün əvvəlcə onun hər iki yanına, araları 2 m olmaqla, 1 m hündürlüyündə ağac haçalar basdırıb üstünə «pərdibasan» adlanan qara tir atırdılar. Sonra pəyənin ortasına 2,5-3 m hündürlüyündə bir cüt nisbətən yoğun və hündür (3-3,5 m) haça basdırıb, üstünə yalanqoz, qızılağac və ya arçan ağacından düzəldilmiş boyuntir qoyulurdu. Daha sonra boyuntirə yan tirləri üzərinə pərdilər /qızılağac, yalanqoz, meşə fındığından/ düzülürdü.

Pərdilərin boyuntir üzərində sabit qalması üçün onların bir başı ya «koğa», ya da «haça» olurdu. Gəmrədə olduğu kimi, yəni də pərdinin koğa başı boyuntirə keçirilir, haçalı pərdilərin ucu isə yan tirə dirənirdi. Bundan sonra pəyənin yanlarına və kəllələrinə xırda payalar vurulurdu. Payalar tərpənməsinə dəyə tənəklə onların ucunu kənar pərdilərə bağlayırdılar. Sonra payaların arasını mürdəşə və ya fındıq çubuğu ilə hördürdülər. Bundan sonra pərdilərin üzərinə hər 60 sm-dən bir olmaqla, «alati» adlanan köndələn qabırğalar döşənirdi.²⁶ Tərpənməmək üçün alatinə kəşimə yerlərində ağ tənəklə pərdilərə bağlayırdılar. Bundan sonra çardağın üzərinə «qopa» adlanan qamış bağlaması döşəyirdilər. Qamış yapıq çardağın ətayindən başlanıb, kənar pərdinin yanı boyunca qom-qom edilərək uzı yuxarı düzülürdü. Birinci cərgənin ilk qomunun yoğun başı aşağı, nazik ucu yuxarı olmaqla, 5-6 sm qalınlığında yan-yana düzürdülər. Sonra onların belini hər metrədən bir olmaqla, tənək və ya mürdəşə çubuğundan eşilmiş «cibxi» adlanan burma ilə bağlayıb bərkidirdilər.

İkinci cərgənin qamış yapığı tərsinə, yəni yoğun başı yuxarı, nazik ucu aşağı olmaqla, elə düzülürdü ki, qomların ucu 50-60 sm-ə qədər alt cərgədəki qamış layının üstünü basırdı. Qamış cərgəsinin belini bağlayıb bərkidəndən sonra 3-cü cərgənin qopalarını düzürdülər. 3-cü və 4-cü cərgələrin qopalarını əvvəlcə saynaqla ayaq-baş, yəni birinin başı yuxarı, yanığı aşağı, digərinin isə yanığı yuxarı, başı aşağı olmaqla, uc-ucu düzüb yəni də burma ilə bağlayırdılar. Daha sonra bağlı qomların yanın-

dan başlayıb növbəti cərgələrin qopaları üst-üstə düzülür və burma ilə bağlanırdı.

Pəyənin beli «salğar» ilə bağlanıb bərkidilirdi. Bunun üçün qamış qomlarını baş-baş çatıb sonuncu qamış yapığının üzərinə paçaasıрма düzürdülər. Qopaların hər iki ucunu şiş hala salandan sonra burub alt cərgənin beli bağlı qopalarından arasına keçirirdilər. Çardağı daha möhkəm etmək üçün bel qopaları bir-birinə ağ tənəklə bəndlənmiş qoşa payalar vasitəsilə basılıb bərkidilirdi.¹⁹

Pəyənin daxili sahmanı: Pəyənin bir kənarında, yaxud kəlləsində «login» adlanan taxt düzəldirdilər. Bunun üçün pəyənin döşəməsinə 4 ədəd haça (70-80 sm uzunluğunda) çalıb üstünə bir cüt pərdi qoyur, sonra onun üzərinə yarmaça və ya əldəyonma taxta düzürdülər. Bunun üstünə «neca» adlanan qamış və ya küləşdən toxunma həsir, yaxud yun keçə sərir, onun üstündən isə palaz («xayma») salırdılar. Adətən, loginin üzərində süfrə və ya xonça ağır, gecələr isə yorğan-döşək salıb yatırdılar. Çox vaxt keçənin üzünə yun cecim çəkib xalça-palaz əvəzinə istifadə edirdilər.

Keçmişdə Dağıstandan peşəkar həllaclar gəlir, əlmuzdu ilə hər kəsdən yun alıb keçə qalibi basırdılar. Bu yolla ingiloylar öz məişətləri üçün gerek olan keçə məmulatını əldə edə bilirdilər.²⁰

Çərtmə /çapma, kərtmə/ evlər. Keçmişdə ingiloy əhalisinin böyük əksəriyyəti çərtmə /kərtmə/ evlərdə yaşayırdı. Bu tip evlər Alazan vadisinin meşəçi kəndlərində geniş yayılmaqla, əhalinin mövcud yaşayış evi fondunun keyli hissəsini təşkil etmişdir. Yaşlı məlumatçıların söylədiyinə görə, yaxın keçmişdək Alazan vadisində varlı və ortabab kəndli ailələrinin çoxu belə evlərdə yaşayırdı.²¹

M.Nəsirli kərtmə tipli evlərin Alazan vadisindən əlavə Quba, Kiçik Qafqaz, Talış bölgələrində, hətta Xəzərin cənubundakı Gilan və Mazandaran əyalətlərində geniş yayıldığını müəyyənləşdirmişdir.²² Onun yazdığına görə, Quba bölgəsinin Rustov nahiyəsində bu tip evlər əhali arasında «dərbəndi» (ağac bəndi) adı ilə məşhur olmuşdur. Lakin dərbəndi evlərin çardağı qamışla deyil, bu yerlərdə daha bol olan küləş yapığıla örtülürmüş.²³

Kərtmə evlərin aradan çıxma səbəblərindən bəhs edərkən M.Nəsirli ilk növbədə meşə materiallarından istifadə olunma qaydasının məhdudlaşdırılması faktını başlıca səbəb hesab edir.²⁴

XIX əsrin birinci yarısından etibarən çar hökumət dairələri tərəfindən yerli əhalinin meşə materiallarından azad və sərbəst istifadəsinin məhdudlaşdırılması ilə əlaqədar olaraq kərtmə evlərin inşası tədricən azalmağa başlamışdır.

Bölgədə çar usul-idarəsi bərqərar olandan sonra meşə sərvətləri dövlətin (xəzinənin) əlinə keçmişdi. Ona görə də meşə

materialları meşəçi kəndlərə müəyyən norma ilə verilir, kənar kəndlərə isə satılırdı.²⁵

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan ərazisinin 12 faizini meşəliklər təşkil edir.²⁶ Bu sərvətlərin bir hissəsi Alazan-Kürmük hövzəsini əhatə edir. Bu tip evlərin tikintisinin getdikcə azalmasının digər səbəblərindən biri də Sovet hakimiyyəti illərində əhalinin zəhmətkeş hissəsinin maddi rifahının tədricən yaxşılaşması ilə əlaqədar daş və kərpic hörgülü ev tiplərinin dəb düşməsi olmuşdur.

Çərtmə evlər əsasən təkotaqdan ibarət inşa edilirdi. Lakin əhalinin tavanalı hissəsi ikigözlü və «seyvan» adlanan ensiz eyvanlı (1-1,5 m enində) çərtmə evlərdə yaşayırdı. Çox nadir hallarda üç otaqlı çərtmə ev tikdirənlər olurdu.

Təkotaqlı çərtmə evin ölçüsü 4x5 m, hündürlüyü 2,5 m olurdu. Bu tip evlərin inşası çərtmələrin tədrikiyindən başlanırdı. Çərtmələrin hazırlanması və quraşdırılması peşəkar usta əməyi tələb edirdi. Çərtmə, adətən, qaim ağac növlərindən (qo-vaq, yalanqaz, qızılağac və s.) hazırlanırdı. Əvvəllər çərtmələri balta, toppuz, paz vasitəsilə «çüyləmə» üsulu ilə paralayıb yonurdular. Bunun üçün əvvəlcə yoğun ağac gövdəsini ağac paz (çüy), balta və hər iki başına tənək bağlanmış kütük vasitəsilə köməkli paralayır, sonra balta ilə hamarlayırdılar. Sonralar onu mişar (ərrə) vasitəsilə müstəqil surətdə mişarlayıb düzəldirdilər.

Çüyləmə üsulu ilə bölünmüş çərtmənin qalınlığı 12 sm, mişaralama çərtmənin qalınlığı isə 9-10 sm olurdu. Çərtmələr paralanıb qarayonma ediləndən sonra onların səthi kərki və ya enli tiyəli «üzalan» rəndə vasitəsilə yonulub hamarlanırdı. Bir qayda olaraq, ərrə kimi, üzalan rəndə də müstəqil işlədilir. Bu səbəbdən də onun dəstəkləri dal-qabaq olmaqla, qoşa olurdu. Elə buna görə də çox vaxt ona «qoşaqlıq rəndə» deyilirdi.

Çərtmələrin eni ağacın gövdəsindən və onun hansı hissəsindən çəkilməsindən asılı olaraq 30-40 sm-dən 60-70 sm-ə qədər olurdu. Çərtmənin boyu otağın divarlarına müvafiq olaraq 4,5 m-dən 5,5 m-ə qədər, yaxud bu ölçülərdən bir qədər qısa olurdu.

Qapı və pəncərə açırımlarının yanları üçün nisbətən qısa ölçülü çərtmə hazırlanırdı. Qapı və pəncərə çərçivələri, bir qayda olaraq, burğu ilə dəşilib çüy vasitəsilə çərtməyə bərkidilirdi.

Torpaqdan nəm çəkib çürüməmək üçün ilk çərtmələr iri daş, kütük, yaxud çaydaşından hörülmüş alçaq bünövrə /«cəbir»/ üzərində quraşdırılırdı.

Bu tip evlər ən çox bir və ya iki «göz»dən /otaqdan/ ibarət tikilirdi. İkigözlü evin otaqları, adətən, yan-yanı planlaşdırılırdı. Belə evlərin qanşərində «seyvan» adlanan ensiz (1-1,5 m enində) eyvan düzəldilirdi.

Çərtmə evi tikmək üçün əvvəlcə onun döşəməsi hazırlanırdı. Bu məqsədlə ilk növbədə evin həndəvari boyunca daş bünövrə (cəbir) tikilirdi. Sonra onun içərisi sarı torpaqla doldurulub bərkidilirdi. Ev tikilib tamam hazır olandan sonra döşəmənin səthi su ilə isladılıb əski ilə sığallanıb və şirlənirdi. Bəzən evin döşəməsi kirəc-qum qatışığından ibarət mala ilə örtülürdü.

Ev sahibinin imkanından asılı olaraq, adətən, çərtmə evin otaqları, hətta bəzən seyvani da taxta döşəmə ilə inşa edilirdi. Bu halda seyvanın qabağı məhəccərlə tutulurdu.

Çərtmə evlərin divarlarını tikmək üçün hər iki yanı və səthi rəndə vasitəsilə sıyrılib hamarlanmış çərtmələrin başlarını mişarla yarıya qədər kərtirdilər. Bu halda çərtmələrdən birinin altı, digərinin isə üstü o qədər kərtlənirdi ki, onlar bir-birinin üzərinə otuzdurulanda, üst səthləri bərabər dayanırdı.

Çərtmələrin bir-birinin üzərinə sabit dayanması üçün onların yanları xırda burğu və ya maha vasitəsi ilə 4-5 sm dərinlikdə dəşilirdi. Həmin dəşiklərin ölçüsünə müvafiq də ağac çivlər hazırlanırdı. Sonra çivlər alt çərtmənin dəşiklərinə salınıb bərkidilirdi. Üst çərtmənin kənarında dəşiklər açmaq üçün onu alt çərtmənin üzərinə tutub çivlərin düşüyü yeri qələmlə işarə edəndən sonra dəşirdilər. Çivləmə əməliyyatı başa çatdırılıb çərtmələr bir-birinə bərkidildəndən sonra bütöv lövhə halına düşürdü. Bu qayda ilə evin hər bir otağının dörd divarının çərtmələri tədricən üst-üstə quraşdırılıb qapı-pəncərə çərçivələri yerbəyər edilirdi.

Çərtmə evlərin divarları ensiz (10-12 sm) olduğundan məişət aqırımları düzəltməyə imkan vermirdi.

Bu sayaq evlərin hazırda salamat qalmış nümunələrini nəzərdən keçirdikdə məlum olmuşdur ki, otağı qızdırmaq üçün arxa və ya kəllə divarın orta bərabərindən kərpicdən söykəmə buxarı düzəldilmişdir. Həm də söykəmə buxarların ocaqlığı ensiz və hündür olmaqla yanaşı tüstüçəkən dudkeşi də nisbətən dar olub dandan yuxarı çıxırdı.

Informatorların söylədiyinə görə, ingiloy kəndlərində təxminən 50-60 il bundan əvvəl çərtmə evlərin qabaq divarını çiy kərpic /aybalası/ və ya daşla hörmək dəb düşmüşdü. Bunun sayəsində çərtmə evin qabaq divarında, adətən, pəncərə ilə qapı arasında 60x50 sm ölçüdə «axra» adlanan kiçik taxça düzəldilirdi.¹⁷

İkiotaqlı kərtmə evin orta divarı çox vaxt çiy kərpicdən hörülürdü. Bu halda arakəsmə divarın hər iki üzündə buxarı düzəldilirdi. Həm də hər iki buxarının tüstüçəkəni (bacası) divarın yuxarı hissəsində birləşib bir-birinə qovuşurdu. Yanğın təhlükəsinin qarşısını almaq üçün ortaqlı buxarının başı hörülüb çardağdan bayıra çıxarılırdı.

Çərtmə evin dam və çardağının inşası. Digər arxaik ev tiplərindən fərqli olaraq, çərtmə evlərdə həm tavan, həm də çardağ olurdu.

Çərtmə divarlar qurulub hazır olandan sonra evin damı düzəldilirdi. Bunun üçün yan divarların üzərinə əvvəlcə dam tirləri düzüb üstünü əldəyonma qısa taxtalarla örtürdülər.

Nazik taxta divarlı çərtmə evin isti olması üçün onun damına, taxtaların üstündən 4-5 sm qalınlığında səmənqarışıq palçıq və ya qum-kirəc qatışığından ibarət mala çəkildirdi. Bəzən isə, xüsusilə imkanı olmayan ailələr damın üstünə bir çərək qalınlığında nam torpaq töküüb üzərini suvayırdılar.

İngiloylar üçün səciyyəvi olan digər ev tiplərində olduğu kimi, çərtmə evlərin də çardağı «qayçı» adlanan üçbucaq formada çatılmış çətmələr və onların haçalarının arasına uzadılmış «boyuntir» üzərində qurulurdu.

Çərtmə qolları ən çox qarağacdən düzəldilirdi. Boyuntir çinar, qovaq, yalanqoz, bunlar tapılmadıqda isə hətta söyüd ağacından da hazırlanırdı. Qurdlamasın deyə, bir qayda olaraq, ağacın qabığı soyulurdu. Bu məqsədlə əvvəlcə evin arxasında çərtmə qolları «kərtmə» və ya «dəlib-keçirtmə» üsulu ilə baş-baş çatılıb və möhkəm olmaq üçün qollar orta bərabərdən «əmin» vasitəsilə bir-birinə birləşdirilirdi.

Qayçılar hazır olandan sonra onları köməkli qaldırıb evin kəllələrinə quraşdırırdılar. Bu məqsədlə dam tirlərinin divardan kənara çıxan uclarına «pərdibasan» adlanan daban tiri bərkidilirdi.¹⁸ Qayçı qollarının ayaqları həmin pərdibasana bərkidilirdi. Bu qayda ilə çətmələr yerbəyər ediləndən sonra möhkəm olmaq üçün onlara əlavə dayaqlar vurulurdu.

Çardaq qayçıları yerbəyər ediləndən sonra boyuntir qaldırılıb öz yerinə salınırdı. Dam tirlərində olduğu kimi, boyuntirin qaldırılmasında köməkli, qohum-qonşuların yardımı ilə görüldü.

Boyuntirin ölçüsü çardağın boyunu basmadıqda onu 2-3 ealaqdan ibarət olmaqla, uc-uca calayırdılar. Bu səbəbdən də onun boyu uzanır və ağırlıq kütləsi artırır. Ona görə də onu çardağın şilvərinə qaldırmaq üçün evin arxa divarına 3-4 yerdən məili tirlər söykədilirdi. Boy tiri onların üzəri ilə köməkli yuxarı qaldırılırdı. Bunun üçün boy tirinin uclarına və ortasına ip bağlayıb 3-4 nəfər köməkli damın üstünə çəkir, bir neçə nəfər isə aşağıda dayanıb onu yuxarıya doğru itələyirdi. Boy tiri damın şilvərinə qaldırıldıqdan sonra ona bağlanmış iplər qayçıların haçalarına salınıb əks tərəfə çəkildirdi. Boy tirinin bir başı kəllə qayçısının haçasına salınandan sonra bu qayda ilə digər ucu da dərtilib növbəti qayçıların haçasına mindirilirdi.

Ənənə olaraq davam edən el adətinə görə, boy tiri qaldırılan zaman dam ustasına ev sahibi tərəfindən nəmər verilir, yaxud vəd edilir.

Boy tirinin qayçıları üzərinə düşən ağırlığını qismən azaldıb tənzimləmək üçün çox vaxt onun altına bir neçə yerden əlavə dirək (haça) qoyulurdu.

Bundan sonra boy tiri ilə qara tir arasına pərdilər düzülürdü. Çardağ pərdiləri ya koğalı ağac zolasından olub başları boy tirinə ilişdirilir, ayağı isə pərdibasana bağlanırdı. Ya da haçalı olub nazik başındakı haçası pərdibasana ilişdirilir, yoğun başı isə boy tirinə bağlanırdı. Bəzən isə dəlib-keçirtmə usulu ilə əvvəlcə pərdiləri cütləşdirib baş-baş çatır, sonra onları paçaasıрма ilə, boy tiri üzərindən hər iki tərəfə salıyırdılar. Elə bu səbəbdən də dam pərdiləri çox vaxt «sallama» adlanırdı. Tərpənməmək üçün sallamaların ayağı yenə də pərdibasana bağlanılırdı.

Pərdilərin hamısı bu qayda ilə çardağın üstünə düzülüb qurtarandan sonra onların aralarına köndələn vəziyyətdə «alati» adlanan qabırğalar düzülüb bağlanırdı. Qabırğalar pərdilərə ağac şüv, tənək eşməsi, yaxud sıyırım ilə bağlanıb bərkidilirdi.

Bir qayda olaraq, çardaqlı damlarda «şirəsər», yaxud «şiləsər» adlanan əməklik düzəldilirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, evlərin pəlçiq suvaqlı divarlarını yağmurdan qorumaq, habelə onların təməlinin seləbdən nəm çəkməsinin qarşısını almaq məqsədi güdən şirəsər bütün bölgədə geniş yayılmışdır.²⁹

Çardağ atəyi («şirəsər») dam və seyvan tirlərinin divardan kənara çıxan başlarının üstündə qoyulmuş pərdibasana vasitəsi ilə düzəldilirdi. Çox vaxt pərdibasana uc-uca birləşdirilib çərçivə əmələ gətirirdi. Digər ev tipləri kimi, çərtmə evlərin də çardaqları bilavasitə pərdibasana ilə əmələ gətirdiyi çərçivə üzərində quraşdırılırdı.

Bir qayda olaraq, ingiloylar arasında ikinisəli qamış yapıqlı çardağ dəb olduğundan pərdilərin üzərinə düzülən və qonşu muğallara «püşdaban» adlanan qabırğaların (alatilərin) arası digər örtük növlərinə nisbətən seyrək olurdu. Adətən, pərdibasma usulu ilə tikilən çardaqların püşdabanları bir-birindən 30-35 sm aralı düzülür, şüv və ya sıyırım vasitəsilə pərdilərə bağlanırdı.

Yeri gəlmişkən qeyd etmək ki, Şəki kəndləri üçün səciyyəvi olan dəkkəüstü, yaxud yanxanlı çardaqlara ingiloylar arasında az təsadüf olunurdu. Bunun müqabilində ingiloy çardaqları iti bucaq altında tikildiyindən xeyli hündür olurdu. Bu xüsusiyyət çardağın tutumunu artırmaqla yanaşı, həm də atmosfer çökmələri (yağış, qar, dolu) yaxşı axıtmaqla çardağı uzunömürlü edirdi. Qocaların söylədiyinə görə, qamış yapıqlı belə çardaqlar 100 ilə qədər davam edirdi.⁴⁰

Qamış yapıqlı çardaqlar ucuz başa gəlməkdən əlavə, həm də isti-soyuğu az keçirdiyindən əməli cəhətdən olduqca sərfəli sayılırdı. Elə bu səbəbdən də kumdarlığın geniş yayıldığı dövrlərdə qamış yapıqlı çardaqlar uzun müddət dəbdən düşməmiş və kumxana kimi istifadə olunmuşdur.

Bütün bölgədə olduğu kimi, ingiloyların da inşaat təcrübəsində qamış yapıq «tepnə» və «sallama» olmaqla, iki üsul ilə yapılırdı.

Tepni üsulu ilə qamış qomlarının yapılması ustanın səm-tindən (solaxay, yaxud əksinə) asılı olaraq, dam çardağının sağ və ya sol atəyindən başlayıb, ilk kənar pərdinin boyu uzunluğundan yuxarıya doğru düzülürkən bağlanıb bərkidilirdi. Usta qamış qomlarını tənək burması ilə pərdi və qabırğaya əvvəlcə boş bağlayır, sonra onların yoğun başını qalaq vasitəsilə döyəcəyə qədər nizama salırdı.

Qamış qomunun aşağı başı döyəcəyə bərkidildikdən sonra bərkitmə əməliyyatı başlanırdı. Bunun üçün «mukyan» və ya «muqen» adlanan 2-3 m uzununda mürdəcə çubuğu ilə qamış qomu pərdi və püşdaban üzərinə sıxılırdı. Bu məqsədlə usta mukyanın yoğun ucunu pərdi ilə püşdabanın kəşiyi yerdə püşdabanın altından qomla burmanın arasına keçirir, sonra burmanı dartıb möhkəm bağlayırdı. Bu qayda ilə ilk pərdi boyunca qamış qomları aşağıdan yuxarıya doğru düzülüb bağlanırdı. Həm də bu halda növbəti qamış qomunun kəşik başı özündən əvvəlki qomun burmasını örtüb gizlədirdi. Bu sayəklə növbəti qamış qomları yenə də aşağıdan yuxarıya doğru düzülüb bağlana-bəklənə gedir və mukyanın altına alınır. Mukyanların altı dolandan sonra usta onları bir-bir aşağı sıxıb nazik ucunu püşdabana doğru basır və möhkəm bağlayırdı.

Bu qayda ilə çardağın hər iki sinəsi aşağıdan yuxarıya doğru qamış qomları ilə örtülüb doldurulduqca mukyanlar vasitəsilə sıxılıb möhkəm bağlanırdı. Növbəti mukyan cərgəsi əvvəlki qomların böyrünə sıxılıb bu qayda ilə boy tirinə çatanda usta qomların nazik ucunu burub ayır və bağlanıb bərkidilmiş qomun altına keçirirdi.

Boy tirinin üstü baş-baş bağlanıb çatıl halda salınmış qalın qamış qomları vasitəsilə örtülürdü. Bunun üçün çatıq edilmiş qomlar paçaasıрма ilə, boy tirinin üzərinə otuzdurulurdu. Çatıq qomların möhkəm dayanması üçün onlara təpəsi aşağı olmaqla, haçalar sancılırdı.

Tepni üsulu ilə yapılmış yapıq xeyli qalın (bir qarışdan çox) olduğundan və möhkəm bağlanıb bərkidildiyindən daha müəmməl və yaq növü sayılırdı. Belə çardaqlar 60-70 il, bəzən daha çox davam edirdi. Xüsusilə buxarının üstü çardağın içərisinə yayılıb qamış qomlarının aralarına olduqca tədricən bərkilib qırılaraq və yapıqı kütlə halına salırdı. Bunun sayəsində

qamış qomlarının çürüməsi prosesinin qarşısı alınmaqla, atmosfer sularının çardağın içərisinə keçməsinə yol verilmirdi. Bununla belə, tepni üsulu ilə yapılmış çardağ daha çox material tələb edirdi. Digər tərəfdən bu üsulla yapılan çardaqların inşası mürəkkəb olduğundan onunla peşəkar ustalar məşğul olurdu. Bundan fərqli olaraq, *sallama* üsulu nisbətən basit olduğundan onu hər kəs özü də görə bilər və xüsusi ustaya ehtiyac olmurdu. Digər tərəfdən *sallama* yağıq nisbətən nazik (bir çərəyə qədər) olmaqla xeyli az material tələb edirdi. Əgər 2 otaqlı bir evin çardağ yağığına tepni üsulu ilə 1000-1200 qamış qomu işlənirdisə, *sallama* üsulu ilə yağığı 700-800 qamış qomu kifayət edirdi. Bundan başqa *sallama* üsulu ilə örtülmüş yağıqda qamış qomunu bərkitmək üçün mukyan lazım olmur, sadəcə tənək burması ilə qomları bağlamaq kifayət edirdi.

Sallama üsulu ilə yağıq üçün saf-çürük edilib qom-qom bağlanmış qamışın nazik başı kəsilmədiyindən onun köməyi ilə alt cərgədəki qomon bağ yerinin üstü örtülürdü. Tepni üsulundan fərqli olaraq, *sallama* yağıqda qamış qomları tərs-ovand, yaxud baş-ayaq qaydası ilə düzülürdü. Yeni alt cərgənin qamış qomlarının yoğun (kəsik) başı aşağı olmaqla düzülmüşsə, onların üstünü örtən üst cərgəni əmələ gətirən qomların yoğun başı yuxarı, nazik başı aşağı olmaqla, düzülüb bağlanırdı. Həm də bu halda qomlar yan-yanə kip sıxılmayıb, əksinə boşaranqı bağlanmaqla, düyüleb yaymalanıb və çardağ sinəsinin səthi boyunca eyni qalınlıqda təbəqə halına salınırdı.

İngiloyların keçmiş məişətində qamış başlıca yağıq materialı olsa da, yeganə örtük növü olmamışdır. Varlı-hallı ailələr əhalinin kasib təbəqələrindən fərqli olaraq, dam çardaqlarını taxtapuş, yaxud kərəmit yağıqla örtürürdülər. Bununla da onlar özlərinin iqtisadi və mədəni üstünlüklerini nümayiş etdirmiş olurdular.

Dam çardağının səliqə-sahmanlı görünməsi üçün, adətən, ikisinəli çardaqların kənara çıxan qabırğalarının ucları iki-üç cərgə fındıq çubuğu ilə 20-25 sm enində hörülürdü. Çardağın bu kənar hissəsi çubuq mənasını bildiren «*alati*» adlanırdı.⁴¹

Çardağın qamış yağığı basılmazdan əvvəl yağığı bağlamaq və sıxıb bərkitmək üçün cır tənək və ya mundaqça (mundaşə) çubuğundan kifayət sayda qısa burmalar və 2-3 m uzununda «*mukyan*» adlanan fındıq və ya mundaqça zolaqları hazırlanırdı. Bu faktlar vaxtilə ədəbiyyat materiallarında da təsbit olunmuşdur.⁴²

İngiloyların ənənəvi yaşayış evlərində, o cümlədən çərtmə evlərdə çardağın kəllələrini çox vaxt fındıq çubuğundan hörülmüş çəpərə ilə tuturdular. Hətta bəzən, xüsusilə çardağdan kümxana kimi istifadə etdikdə çəpərinin üzərinə suvaq çə-

kilirdi. Kəllələri bağlanmış çardaqlardan çox vaxt anbar kimi istifadə olunurdu.

Çardağa çıxmaq üçün damın bir kəlləsində qapı, onun qarşısında isə «*dərənçə*» adlanan kiçik artırma düzəldilirdi. Dərənçəyə söykənmə nərdəvan bərkidilirdi. Belə çardaqlarda ən çox arzaq məhsulları saxlanılır, yaz mövsümündə isə onlardan kümxana məqsədi ilə istifadə edilirdi. Bəzən yeni evlənin təzə bəy ilk vaxtlar, xüsusilə vüsəl gecəsini çardağda yaşamaq olurd.

Çərtmə tipli tikililər həm də təsərrüfat binası, xüsusilə mal damı məqsədi ilə də inşa olunurdu. Bu halda onun divarında pəncərə açıqları düzəldilmir, yeganə qapı açırımı vasitəsilə işıqlandırılırdı.

Çərtmə evlərin daxili sahmanı. Arxaik ev tipləri arasında yüksək memarlıq məziyyətlərinə malik yaşayış evi olmaq etibarlı ilə çərtmə evlərin daxilində bir sıra məişət elementlərinə təsadüf olunur. Bunların arasında taxça (xaxra), buxarı, raf (xranqı) və «*dükən*» adlanan alçaq miz (hündürlüyü 50-60 sm, eni 30-40 sm) xüsusi yer tuturdu. Küncləmə yerləşən dükənin bir tərəfinə yorğan-döşək, digər tərəfinə əldə işlənən qab-qacaq yığılırdı. Bir növ mətbəx rolunu oynayan bu küncə, adətən, xörək qabları, su və ağartı qabları düzülürdü. Az işlənən, xüsusilə sınmaq qorxusu olan saxsı, kaşı və şüşə qablar, bir qayda olaraq, taxçaya (rafə) yığılırdı. Kiçik ölçülü (3x5, 3x3-2.5 m) otaqların həcmi azaltmaq üçün onların qoşa və ya təkləyli qapıları əksər hallarda eyvana açılırdı.

Otaqların döşəməsi ailənin tavanasından asılı olaraq torpaq, kirəc-qum, kərpic və ya taxtadan düzəldildiyi qeydə alınmışdır.

Otağın buxarıya yaxın səmtində çox vaxt «*login*» (taxt) düzəldilirdi. Çay-çörək, yemək, yatmaq, ev işləri *login* üzərində icra olunurdu. Elə bu səbəbdən də *login* otağın qabaq divarının önündə, başqa sözlə, evin işıqlı səmtində quraşdırılırdı. *Login*in hündürlüyünə müvafiq olaraq, otaqların «*ışıqlı*» adlanan kiçik pəncərələri (60-70 x 35-40 sm) döşəməyə yaxın olmaqla, alçaqdan qoyulurdu. Pəncərələrin kiçik olması istiliyə qənaət etməkdən əlavə, həm də otaqların texniki baxımdan möhkəmliyini təmin edirdi.

Ev pəncərələri çox vaxt bayıra (eyvana) açılmaqla, arxa tərəfdən ikiləyli qapı (qapaq) ilə qapanır və *çəftə* vasitəsilə bağlanırdı.

Çərtmə evlərin qapısı bəzən otağın içinə açılırdı. Bu halda o, arxadan ağac süyürmə və ya qarmaqlı dəmir *çəftə* ilə bağlanırdı. Qarmaqlı *çəftə* ən çox təkləyli qapılarda işləyirdi. Bu halda midbar qapının çərçivəsinə çəlmir, qarmaqlı *çəftə* isə

onun tuşunda qapının ön hissəsindən asılırdı. Asma cəftələr çox vaxt qapı dəstəyi kimi istifadə olunurdu.

Qapını çol tərəfdən kilidləmək üçün rəzə-cəftədən istifadə olunurdu. Cəftənin halqə başı çərçivəyə bərkidilmiş rəzənin il-qəyinə keçiriləndən sonra qifıl vasitəsilə qıfıllanırdı.

İngiloyların keçmiş məişətində bitki mənşəli bir sıra bəsit ev tipləri: «çəpərə», «dirəkbasma» («aradoldurma»), «qamışçı-təmə» və s. haqda məlumatlar da qeydə alınmışdır. Lakin şifahi informasiyalardan o tərəfə keçməyən bu tip evlərin nümunələri ingiloyların müasir məişətində qalmamışdır. Bununla belə, bir sıra təsərrüfat tikililərinə (quraqlıq, samanlıq, taxtabənd, aradoldurma hasar, təpə çəpər, altıaçıq, təndirxana və s.) adları çəkilən inşaat elementlərinin hələ də mühafizə edilib saxlanması faktı uzaq keçmişdə həmin bəsit ev tiplərinin mövcud olmasının dəlilə qorur.

İngiloyların məskunlaşdıqları bir sıra meşəçi kəndlərdə, az miqdarda da olsa, elmi ədəbiyyatda «çubuqhörmə», yaxud «çubuqçitəmə» adı ilə bəlli olan arxaik ev tipi də qeydə alınmışdır.

Azərbaycanda çubuqhörmə texnikasının ilk nümunələri hələ tunc dövründə izlənilir. Arxeoloq İ.H.Nərimanov Alazan vadisinə yaxın qonşu olan Qəzax rayonu ərazisində son tunc dövrünə aid pir hesab edilən ibadət binasının qalıqlarını açarkən çubuqhörmə tikinti qalıqlına təsadüf etmişdir.⁴³ Tədqiq olunan bölgədə bu tip evlər, başlıca olaraq, müvəqqəti səciyyə daşıyan binə və oba tipli yaşayış məskənlərində, həm də ailə seqmentasiyasının ilk mərhələsində tikilirdi. Tədricən ailənin iqtisadi təvanası gücləndikcə daha mükəmməl, isti-soyuğa davamlı möhkəm evlər tikilirdi. Ona görə də çubuqhörmə evlər tədricən yaşayış funksiyasını itirib təsərrüfat binalarına çevrilmişdir.

Hörgülü evlər. Ənənəvi yaşayış evlərinin ən mükəmməl növünü dəş və kərpicdən /çiy yaxud bismiş kərpicdən/ hörülmüş bir və ya ikimərtəbəli evlər təşkil etmişdir. İngiloyların ev məişətinə «cəbir» evlər adı ilə daxil olmuş bu tip yaşayış binalarının inşaat texnikası və plan quruluşu baxımından bir-birindən fərqlənən müxtəlif növləri təşəkkül tapmışdır.

Hörgülü (cəbir) evlər təkcə plan quruluşuna, mərtəbələrinin sayına, divarların hörgü materialına görə deyil, habelə dam örtüyünün formasına və yapıq növlərinə görə də bir-birindən fərqlənirdi.

Xalq məmarlığında hörgülü evlərin ən çox *birmərtəbəli*, qismən isə *kürsülü* növü geniş yayılmışdır. Əsasən, bir-iki, bəzən isə üç otaqdan ibarət planlaşdırılmış bu tip daş, yaxud kərpic divarlı evlərə, demək olar ki, ingiloyların məskunlaşdığı bütün kəndlərdə təsadüf olunurdu. Keçmiş məişətdə əhalinin tavanalı təbəqələri üçün daha çox səciyyəvi ev tipi sayılan cəbir

evlər inşaat texnikası baxımından çox yaxın olsalar da, plan quruluşu cəhətdən bir-birindən xeyli dərəcədə seçilirdirdi. Cəbir evlər, adətən, otaqları «yan-yana», «kəlləyi» və ya «qoşa kəlləyi» olmaqla, üç cür planlaşdırılırdı. XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində geniş yayılmış bu sayaq təkcə cərgəli planlaşdırılmış evlərdən başqa nadir hallarda otaqları *dal-qabaq* olmaqla, iki cərgəli düzlülsə malik evlərə də təsadüf olunur. Elmi ədəbiyyatda «əndərun-birun» adı ilə daxil olmuş belə evlər, «əsasən, ticarət və sənət mərkəzlərinə çevrilmiş iri yaşayış məskənlərində, xüsusilə əhalinin imtiyazlı zümərəli arasında təsadüf olunurdu. Yaşayış evlərinin bu cür planlaşdırılmasında dini təsirə məruz qalmış feodal əxlaq normaları mühüm rol oynamışdır. Belə ki, şəriət qanunlarına ciddi əməl edən feodal-zadəgan əxlaq normaları qadının naməhrəm nəzərlərdən gizli qalmasını tələb edirdi. Bunun üçün isə çarşab, yaxud yaşmaq kifayət etmirdi. Naməhrəmdən yaşmaq adətində ev məişətində də ciddi əməl olunurdu. Elə bu məqsədlə də imtiyazlı zadəgan ailələr üçün yaşayış evi *dal-qabaq* olmaqla iki cərgədə tikilirdi. Bu halda qabaq otaq qonaq-qara, ümumiyyətlə, naməhrəm kişi qismi üçün, arxa otaq isə ailənin qadın üzvləri və körpə uşaqlar üçün nəzərdə tutulurdu. Arxa cərgədəki otaqların qabaq cərgənin otaqları ilə yeganə əlaqəsi arxa qapısı vasitəsilə olurdu. Keçmiş ədəb normalarına görə, müsəlman əxlaqına bələd olan naməhrəm şəxslər ön cərgədəki otaqlara daxil olarkən arakəsmə qapı və divar açıqlarına boyunlamazdılar.

Keçmiş məişət vərdişlərinə müvafiq olaraq yemək, çay süfrəsi, iş, istirahət, namaz qılma, yataq və s. *döşəmə* üzərində icra olunduğundan ənənəvi yaşayış evlərinin, o cümlədən hörgülü evlərin pəncərələri işıq düşmək üçün döşəməyə çox yaxın olurdu. Elə bu səbəbdən də evlərin döşəməsi çox salıq-səhəmdə saxlanılır, onun buxarıya yaxın səmtinə xalça-palaz döşənər, divarların dövrəsi boyunca nimdar /döşəkcə/ düzülərdi. Belə salıq-səhmanlı evlərə ayaqqabı ilə daxil olmazdılar. Ayaqqabı eyvan və ya artırmada, uzaq baş otağın kənarında çıxarıldı. Bəzən bu məqsədlə eyvanın qarşısında «başmaqçıxarılan» adlanan xüsusi artırma düzəldilirdi. Kürsülü evlərin piləkəni bilavasitə artırmada düzəldilməklə həmin vəzifəni yerinə yetirirdi. Bu ənənə bölgədə indi də davam etməkdədir.

Eyvanlı evlər dəb düşəndən sonra *aynabəndli eyvan* ön cərgədəki otaqların məişət funksiyalarını yerinə yetirməyə başlamışdı. Ona görə də əndərun-birun tipli evlər görəsiz olub tədricən azalmış və əhalinin ev məişətindən çıxmağa başlamışdır. Bu tip evlərin məişət əhəmiyyətinin azalmasında Sovet hakimiyyəti illərindən başlayaraq, qadına münasibətin dəyişməsi və naməhrəm anlayışının tədricən aradan qalxması amili də mühüm rol oynamışdır.

Hörgülü («cəbir») evlərin mühüm memarlıq xüsusiyyətlərindən biri də onların divarlarının çox enli /1 m-ə qədər/ hörlülməsi və qapı-pəncərə açırımlarının kiçik ölçüdə düzəldilməsindən ibarət idi. Yaşayış evinin divarlarının çox möhtəşəm və möhkəm olması həm səksəkəli sərt tarixi şərait üzündən ailənin təhlükəsizliyini təmin etmək zərurəti ilə, həm də evin saliqə-sahmanına şərait yaradan divar məişət açırımlarının çox olması ilə bağlı idi. Bir tərəfdən ölkədə əmin-amanlığın yaranıb möhkəmlənməsi, digər tərəfdən isə divar məişət açırımlarının funksiyasını yerinə yetirən mebelin əhalinin ev məişətinə daxil olması üzündən hörgülü evlərdə əzafi xərəcə başa gələn qalın divarlar tədricən özünün əməli əhəmiyyətini itirməyə başlamış və «ikiqat», yaxud «qatıyırım» hörgü üsulu ilə ucaldılmış nazik divarlarla əvəz olunmuşdur.

Ənənəvi yaşayış evlərinin divarlarının inşaat texnikasında dəyişikliyin baş verməsində çətin əldə edilən kircə və mafraq gil malının möhkəm sement mala ilə əvəz olunması faktı da mühüm rol oynamışdır.

Daş evlər. İngiloy kəndlərində daş hörgülü evlər bir və ya iki böyük otaqdan (uzunu 5-6 m, eni 5 m) ibarət tikilirdi. İkiotaqlı evlərin otaqları çox vaxt yan-yanə planlaşdırılırdı.

Əvvəlcə evin bünövrəsi (təməli) tökülürdü. Bunun üçün bir bel ağzı dərinlikdə xəndək qazır, onun içərisinə bir cərgə iri daş düzüb üstünü palçıqlayırdılar. Qapı çərçivəsi öz yerinə bərkidildəndən sonra divarlar ip vasitəsilə 2-3 cərgə daşla (50-60 sm enində) hörlülürdü. Divar 30-40 sm-ə qədər qalxandan sonra pəncərə çərçivələri (qabaq divarda 2, yan divarda 1 pəncərə) qoyulurdu.

Bari (cəbir) 2 m hündürlükdə hörlüb qalxandan sonra evin arxa və kəllə divarları birqat hörlülür və beləliklə də ingiloyların «xranqi» adlandırdığı rəf əmələ gətirilirdi. Hörgü rəf yerinə çətinə divarın üstünə kətil rolunu oynayan, qarağacdən yonulmuş bir cüt yoğun pərdi qoyulurdu. Bir-birindən bir qarış aralı dayanan qoşa pərdilərin üstünə köndələn vəziyyətdə, hər metrədən bir olmaqla, qısa püşdabanlar düzülürdü. Rəf yerinin arxa qatı həmin püşdabanların üzərinə düşməklə onları sabit saxlayırdı. Püşdabanların divardan qabağa çıxan uclarının üstünə taxta düzməklə rəf dərinləşdirilir və iri həcmli qablar üçün tutumlu hala salınırdı.

Rəfin arxa cərgəsi hörlüb başa çatdırıldıqdan sonra evin qabaq və arxa divarları boyunca qara tiri («tiraltı») qoyub onların üzərinə dam tirləri düzülürdü. Damı əmələ gətirmək üçün tirlərin üstünə əldəyonma qalın taxta düzülürdü. Evin isti olması üçün onun üstündən samənatqışq palçıq, yaxud kircə suvağı çəkilirdi.

Çardağa çıxmaq üçün çox vaxt evin bir kəlləsində «də-rəncə» adlanan ensiz artırma düzəldilirdi. Bu məqsədlə dam tirlərindən bir cütünün ucu 1 m-ə qədər divardan kənara çıxarı-lırdı. Onların üstünə «şeytantaxta» düzəndən sonra qabağına söykəmə nərdivan qoyulurdu.

Daş hörgülü evlərin qabağından, adətən, ensiz (1,5-2 m) seyvan düzəldilirdi. Seyvanın sütunları palıd, qızılağac və ya qovaqdan dördkünc formada yonulurdu. Çox vaxt sütunların tili bəzəklə yonulub hazırlanırdı. Sütunların başı hər tərəfdən bir qədər kərtlənirdi. Sütunüstünün altı, həmçinin, həmin kərtin ölçüsünə müvafiq olaraq oyulurdu. Bu qayda ilə seyvan sütunları sıra ilə düzülüb onların üstünə sütunüstü otuzdurulurdu. Bundan sonra seyvan tirlərinin üstü hər metrədən bir olmaqla, yenə də «şeytantaxta» ilə örtülürdü.

Çox vaxt buxarını seyvanda düzəldirdilər. Bu halda seyvanın hər iki başı divarla hörlüb tutulurdu. Bəzi hallarda isə yalnız otaqların kəlləri divarındakı buxarı ilə kifayətlənir, seyvanın kəlləri açıq saxlanılırdı.

Daş hörgülü evin çardağı, çərtmə evlərdə olduğu kimi, çatma üzərində, pərdibasma qaydası ilə qurulurdu. Bu evlərin ikiyamaclı çardağı, adətən, «tepni» üsulu ilə qamış yaşıqla örtülürdü.

Bir qayda olaraq, daş hörgülü evlərin çardaqları ikiyamaclı düzəldilirdi. Çardaqlardan, adətən, kümxana məqsədilə istifadə olunurdu. Onların tutumu azalmasın deyə, dördyamaclı çardağa meyl göstərilirdi. Digər tərəfdən dördsinalı çardaqlar mürəkkəb quruluşla malik olub baha başa gəlirdi. İngiloylarda dördyamaclı çardaqlar son zamanlar dəb düşmüşdür.

İkiyamaclı çardaqların kəllələri ya çubuq çəpərə ilə tutulur, ya da daş divarla hörlülürdü. Hər iki halda çardağın bir kəlləsində təkləylə taxta qapı düzəldilirdi.

Bəzi evlərdə çardağa giriş yolunun seyvanda düzəldilməsi hallarına da təsadüf edilir. Belə olan təqdirdə çardağa pilləkən, yaxud söykəmə nərdivan vasitəsilə qalxırdılar.

Çardaq ingiloy məişətinin işlək guşəsi sayılırdı. Qış tədarükündən əlavə bir sıra gündəlik ərzaq məhsullarını çardaqda saxlanılırdı. Ondən həm də kümxana kimi istifadə olunurdu. Evə qonaq gələndə ailə üzvlərinin bir qismi çardaqda gecələyirdi. Bunun üçün çardağı təmiz saxlayır, üzərinə keçə və ya cecim, onun üstündən isə xalça döşəyirdilər.

Buxarının başı, bir qayda olaraq, çardağa çıxırdı. Bu səbəbdən də tüstü çardağa yayılıb onun daxili hissə qalırldı və çardağın ağac materialını zərərli həşəratlardan və qurdlandıran qoruyurdu.

Evin daxili sahmanı. Digər ənənəvi ev tiplərində olduğu kimi, daş evlərdə də bir qayda olaraq, evin buxarına yaxın olan

pəncərə səmtində login düzəldilirdi. Daş evin torpaq döşəməsinə «neca» /həsir/, loginin üstünə isə keçə sərilirdilər. Arxa divarın önündə «saqanı» adlanan taxıl anbarı və sandıq /«qidbani»/ qoyulurdu. Yorgən-döşək üçün ağacdən «yükyeri» düzəldilirdi. Ailə başçısının papağı və kürkü loginin baş tərəfində divara çalınmış ağac mıxdan, qalan ailə üzvlərinin gündəlik paltarları isə qapının arxa üzündən asılırdı.

Kərpic evlər. Bu tip evlər kəndin yaşayış evi fondunda mühüm yer tuturdu. Daş evlər kimi, kərpic hörgülü binalar da 1-2, bəzən isə 3 otaqdan ibarət olub, çox vaxt bir cərgədə yan-yanə, planlaşdırılırdı. Tək otaqlı evlər 4 x 5 m, yaxud 5 x 6 m ölçüdə, 2-3 otaqlı evlərin otaqları isə 4 x 5 m ölçülərdə tikilirdi. Bütün hallarda evin qabağında 1,5—2 m enində seyvan düzəldilirdi.

Kərpic evlərin çatma damı «tepni» üsulu ilə qamış yapıqla örtülürdü.

İngiloy kəndlərində kərəmit /keramit/ yapıq xeyli sonralar dəb düşmüşdür. Ata-baba kiramitlər müstəvi şəklində olub araları palıddan hazırlanmış «şapqa» adlanan nazik (3 sm eni, 2 sm qalınlığı) təməsa ilə tutulurdu. İmkanı olanlar kərpic hörgülü evin çardağına ikiqat kiramit düzdürürdülər. Bir qayda olaraq, kiramiti Şəkiddən alıb araba ilə gətirirdilər.

Daş və kərpic hörgülü evlərin plan quruluşunda son vaxtlar dəyişiklik baş verdiyi nəzərə çarpır. İngiloyların ev məişətində «zal ev» adlanan «kəllə-baş» planlı evlər dəb düşmüşdür. Kəndlərin sosial-mədəni səviyyəsi yüksəldikcə evlərin, xüsusilə qonaq otağının səliqə-sahmanına xüsusi diqqət yetirilirdi. Qonaq üçün nəzərdə tutulan «zal»-a iki yerdən: seyvandan və yan otaqdan qapı qoyulurdu. Bəzən zalın önündə 2x3 m ölçüdə ayrıca seyvan düzəldilirdi.

Keçmişdə ingiloy kəndlərində *çiy kərpic* (ayıbalası) 40x20x15 sm ölçülərdə samənarışıq palçıqdan kəsilirdi. Kərpici hər kəs öz mülkündə kəsdirirdi. Bunun üçün mülkün ev tikiləcək səmtinə yaxın yerdə çala qazıb torpağı yumşaldır və oraya su arxı bağlayırdılar. Torpaq tamam islanandan sonra onun üstünə saman səpir və içərisinə mal sahib tapdaladırdılar. Sonra həmin palçıqı taxta qəlibə töküb üzərini sığamaqla hamar hala salırdılar. Dolu qəlibi saman səpilmis hamar səhədə ağzi üstə çevirməklə boşaldırıdılar. Bir-birinin yanına döşənmiş kərpiclər bir qədər quruyandan sonra onları xərayə yığırıdılar. Tamam quruyub məğzindən nəmlik çəkilmis kərpiclər xərayə yığılırdı.

Keçmişdə varlılar çox vaxt kərpici kənddən kənarda kəsdirib araba ilə həyata daşıdırırdılar.

İngiloy kəndlərinin bir qismi, o cümlədən də Əliabad Qarası adlanan sucaq ərazidə salındığından kərpic evlərin divarı

birbaşa torpaq üzərindən qaldırılırmı. Bunun üçün əvvəlcə daşdan alçaq bünövrə hörür, sonra kərpic hörgünü onun üzərindən qaldırırdılar. Əvvəllər «cəbir» xeyli alçaq olub bir cərgə daşdan hörülürmüş. Sonralar o, tədricən hündür (50-60 sm) hörülməyə başlamışdır. Xüsusilə kürsülü evlərin təməli 0,5-1 m hündürlükdə olurdu.

Kərpic hörgü materialı kimi, inşaat təcrübəsinə daxil olandan sonra evin divarlarının qalınlığı xeyli artmışdır. Çiy kərpic «qatıyarı», bəzən «ikiqat» hörgü üsulu ilə hörülürdü.

Təməlin içərisi qapı çərçivəsinin altındakı torpaqla doldurulub üzünə «cil» adlanan gil və ya kirəc suvaq çəkiliirdi. Bəzən evin döşəməsinə cil əvəzinə 20x20x5 sm ölçülü bişmiş kərpic döşənirdi.

Çiy kərpic («ayıbalası») ilə hörülən divarlar içəri tərəfdən saman qatışıq ilə tutulmuş palçıq mala ilə suvanırdı. Bir qayda olaraq, suvaq divara ikiqat çəkiliirdi. Suvağın alt qatı («qara suvaq») quruyub təpiyəndən sonra onun üzərindən nazik singir suvaqı çəkiliirdi. Singir suvağının gili yumşaq və təmiz olmaqdan başqa, həm də ona narın saman qatılırdı.

Kərpic evlərin arxa divarında «xrançi» adlanan rəf, kəllə divarında buxarı, ön divarında isə qapı-pəncərə açırımları qoyulurdu. Qapı-pəncərə açırımlarının aralarında, buxarının hər iki yanında «xaxra» (taxça) qoyulurdu.

Antiseysmik qurşaq kimi, divar hörgüsünün iç qatında 2-3, bəzən isə 4 yerdən ağac kətil (çox vaxt köhnə çərtmələrdən) qoyulurdu. Divar açırımlarının (qapı, pəncərə, taxça və s.) başını bir qayda olaraq, kətil ilə bağlayırdılar.

Hörgü işi başa çatandan sonra arxa və qabaq divarların üstünə tiraltı (qara tir) uzadılırdı. Onların üstünə, hər 80 sm-dən bir olmaqla, dam tirləri düzülürdü. Tirlərin arası «şeytan-taxta» ilə örtüləndən sonra onun üzünə sarı torpaqdan hazırlanmış palçıq mala ilə suvaq çəkiliirdi.

Dam tam hazır olandan sonra onun üzərində çatma çardaq qurulurdu. Hörgülü (daş, kərpic) evlərin çardağını qurmaq üçün tirlərin arxa başının üstünə «pərdibasan» qoyulurdu.

Bir qayda olaraq, çardaq həm evin, həm də seyvanın üstünü örtürdü. Ona görə də evin üstü bağlanmazdan əvvəl seyvan da qurulurdu. Bunun üçün əvvəlcə seyvanın sütunları sütunaltının üzərinə düzülür, sonra onların başı sütunbaşı ilə bağlanırdı. Daha sonra sütunbaşı ilə qara tir arasına ingiloyların «qat» adlandırdığı kiçik ölçülü (uzunluğu 2 m-ə qədər) pərdilər düzülürdü. Yaraşıqlı görünmək üçün «qat»ların bayıra baxan kəllələri çox vaxt bəzəkli formada kəsilib yonulurdu.

Kərpic hörgülü evlərin daxilə görkəmində mühüm yer tutan buxarının kəllə hissəsi çox vaxt irəliyə doğru azca çıxıntılı düzəldilirdi. Dekorativ bəzək məqsədi güdən bu çıxıntı yeknə-

səq təsir bağışlayan divarların yeganə bəzəyi sayılırdı. Bəzən buxarı kərpic evlərin seyyvanında da düzəldilirdi. İsti vaxtlarda, adətən, seyyan buxarisindən, soyuq vaxtlarda isə ev buxarisindən istifadə olunurdu.

Hörgülü evlərin daxili məişət bölmələri arasında *dalan* mühüm yer tuturdu. İngiloyların ev məişətində dalana xüsusi əhəmiyyət verilirdi. Hətta ikiotaqlı evlərdə otağın biri çox vaxt dalan kimi istifadə olunur, bütün ərzaq məhsulları, qab-qacaq, səhəng, satıl oraya yığılır, ev məişət işləri /nəhrə çalxamaq, xəmir yoğurmaq, paltar yumaq və s./ dalanda icra olunurdu. Yaşayış otağında təmizlik və səliqə-sahman yaratmaq məqsədilə ayaqqabılar burada çıxarılırdı. Hətta çox vaxt cərdəgə dalan vasitəsilə nərdivanla çıxılırdı. Bu mənada dalanın funksiyası yaşayış otağının səliqə-sahmanını təmin etməkdən ibarət idi.

Hörgülü evlərin ikinci «gözü» yaşayış otağı kimi istifadə olunduğundan burada buxarıdan əlavə qışda soba da qurulurdu. Ailə bu otaqda həm çay-cörək yeyir, həm də yatırdı.

İmkanlı ailələr seyyvanın qabağını, adətən, məhəccərlə bağladırıldı. Sifarişlə xarrata yondurulub hazırlanmış məhəccər sürəhələri qoltuqaltı ilə sütun dabanı arasına düzüləndən sonra başdan və ayaqdan ikitərəfli təmələ ilə bərkidilirdi.

Ev məişətində tikildikdə onun qabaq hissəsi xüsusi «kürsü» üzərində qurulurdu. Belə halda onun döşəməsi taxtadan olur və altından anbar kimi istifadə edilirdi. Bu məqsədlə də seyyvanın döşəməsinə hər 50-60 sm-dən bir olmaqla, «kan» düzülürdü. Kanların bir ucu kürsünün üstünə qoyulmuş qara tirin üzərinə qoyulur, digər ucu isə evin qabaq divarının kan dəşiklərinə keçirilirdi. «Kan»ların üstünə, adətən, əldəyonma, yaxud mişarlı taxta döşənirdi.

İkimərtəbəli evlər. XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində əmtəə-pul münasibətlərinin genişlənməsi ilə əlaqədar olaraq, ingiloy kəndlərində, xüsusilə ticarət şəbəkəsinin geniş yayıldığı yolüstü kəndlərdə ikimərtəbəli evlər dəb düşmüşdür. Şəhər mədəniyyətinə xas olan evyanlı, aynabəndli, bəzən hətta küləfirəngili tikilən bu tip evlər ən çox varlı zümrələr, xüsusilə ticarətlə məşğul olan sosial qruplar üçün səciyyəvi olmuşdur.

Keçmişdə Əliabadda bir sıra varlı adamlar ikimərtəbəli evlər tikdirmişdilər. XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində Əliabadda divanxanadan əlavə Mada Əlinin, Mahmud ağanın, Molla Mehmanın, Məhəmmədin, Hacı Əlinin /ona Hacı Sofu da deyirdilər/ daşdan tikilmiş ikimərtəbəli evləri hal-hazırda qalmaqdadır. Divanxana bütövlükdə bişmiş kərpicdən, boy divarları daşdan hörülmüşdür.

Keçmişdə Zaqatala, Marsan, Mosul, Aşağı Çardaqlar kəndində kərpic bişirən kürelər olmuşdur. Bu kürelərdə, əsasən,

düzbucaqlı formalı /18-20 x 9-10 x 6 sm/ kərpic istehsal olunurdu.

İkimərtəbəli evlərin bir, bəzən isə hər iki tərəfi seyyvanla tamamlanırdı. Digər müsəlman etiqadlı xalqlar kimi, ingiloy evləri də bir qayda olaraq, üzü qibləyə, yəni cənub və ya cənub-şərq baxarına tikilirdi. Bu səmt evin günəş şüası ilə kifayət qədər yaxşı təmin olunması, beləliklə də, evin daxili fəzasında rütubətin quruyub çəkilməsi və sağlam iqlim şəraiti yaranması məqsədi güdürdü. Digər tərəfdən evin fəsadının cənub səmti həm də namaz qılmaq üçün qiblə istiqamətinin düzgün müəyyənləşdirilməsinə imkan verirdi.

XIX əsrin sonlarında tikilmiş və möhtəşəm memarlıq məziyyətlərinə malik olan daş və kərpic hörgülü bu tip evlərin bəzi nümunələri Əliabad kəndində hələ də qalmaqdadır. Belə evlərin üst mərtəbəsi yaşayış evi kimi, alt mərtəbəsi isə istehsal-ticarət məqsədilə istifadə olunurdu. Mada Əlinin evi buna əyani nümunədir.

Bəzən ikimərtəbəli evlərin bir tərəfində 2-2,5 m enində boyvəboy seyyan, arxa tərəfdə isə küləfirəngini xatırladan kiçik seyyan düzəldilirdi. Bu halda ikinci mərtəbəyə giriş yolu qabaq seyyanın altından birbaşa qalxan ağac pilləkən vasitəsilə həll olunurdu.

İkimərtəbəli evlərdə çox vaxt otaqlar iki cərgədə, yan-yanə planlaşdırılırdı. Bu halda alt mərtəbədəki otaqlar dükən, anbar, üst mərtəbədəki otaqlar isə yaşayış-məişət məqsədilə istifadə olunurdu. Üst mərtəbənin arxa cərgəsində otaqların biri böyük olub *zal* adlanır və qonaq-qara, xeyir-şər otağı sayılırdı. Hətta ailəyə təzə gələn qatirləndə onu iki vaxtlar burada otuzdururdular. Digər otaqlardan fərqli olaraq, zalın döşəməsinə boyvəboy xalça salınırdı.

Ön cərgədəki otaqların hamısına birbaşa seyyvandan qapı qoyulurdu. Ön cərgənin yan otaqlarına bundan əlavə bir-birinin içindən keçən ara qapısı da qoyulurdu. Arxa otaqlar, həmçinin, seyyvana açılan qapıdan əlavə arakəsmə qapıları ilə təmin olunurdu. Seyvan qapıları hündür olmaqdan əlavə, həm də işıq düşmək üçün onların baş hissəsi qafəbəli düzəldilirdi.

Bazar ətrafı küçələrdəki birmərtəbəli evlər də çox vaxt iki cərgə (dal-qabaq) planlaşdırılırdı. Bu halda arxa cərgənin otaqları məişət bölməsi, ön cərgədəki otaqlar isə dükən kimi istifadə olunurmuş.

Mada Əlinin evinin birinci mərtəbəsindəki ön cərgədəki otaqların qapı-pəncərələri gecələr «darabə» adlanan qatlama qapılarla qapanırdı. Şəhər açılarda darabələri qatlayıb yığır və öz yatağına salırdılar. Bu məqsədlə darabələri hər biri üçün qapı və pəncərənin yan divarında xüsusi yer düzəldilirdi.

İkimərtəbəli evlər əslində kürsülü evlərin təkamülü nəticəsində meydana çıxmışdır. Kürsülükdən təsərrüfat məqsədilə istifadə olunması tədricən onların hündürlüyünü artırmaq zərurəti doğurmuşdur. Məhz bu səylərin nəticəsində evin alt mərtəbəsi tövlə, anbar, qış evi, mətbəx və s. məqsədlərlə, üst mərtəbəsi isə sırf yaşayış üçün istifadə olunmağa başlanmış və beləliklə də, ikimərtəbəli evlər yaranmışdır. Yaşayış evinin bu tipi inşaat xərclərini xeyli azaltmağa, tikinti materiallarına qənaət etməyə imkan verirdi.

Əliabad kəndində Mada Əlinin ikimərtəbəli (zirzəmi) evi inşaat texnikası və memarlıq məziyyətləri baxımından Mahmud ağanın kürsülü evinin davamı və onun təkamül forması kimi meydana çıxmışdır.

Memarlıq quruluşuna, inşaat texnikasına və tikinti materiallarının səciyyəsinə görə bir və ikimərtəbəli evlər birbirindən o qədər də fərqlənmirdi. Hər iki halda hörgülü daş və kərpic evlərin təkotəqlı, iki-üçotəqlı və çoxotəqlı olmaqla, müxtəlif variantlarına təsadüf edilir.

Hörgülü evlərin mühüm memarlıq xüsusiyyətlərindən biri də onların ön fasadının və kəllə səmtlərinin aynabənd, yaxud buxarılı divarla təməllənməsindən ibarətdir. Elmi ədəbiyyatda belə evlər «eyvanlı», yaxud «aynabəndli» (şüşəbənd) ev adlanırlar. Əksər hallarda eyvan evin ön hissəsində yerləşməklə otağı izafi günəş şüasından, yaxud onun giriş yolunu yağış-yagmurdan qoruyurdu. Belə halda bəzən eyvanın bir kəlləsi hörgülü divarla tutularaq mətbəx kimi istifadə olunurdu. Bu halda eyvanın kəllə divarında, bir qayda olaraq, buxarı düzəldilirdi. Aynabənd, adətən, varlı evlərində düzəldilirdi.

İkimərtəbəli hörgülü evlərdə bütün bu memarlıq elementlərindən əlavə, bəzən üst mərtəbədəki otaqlardan bir və ya bir neçəsinin bayır səmtində «küləfirəngi» adlanan kiçik ölçülü artırma eyvan düzəldilməsi faktına da rast gəlinir. Şəhərsalma təcrübəsinə xas olan «küləfirəngi» eyvanlar çox sonralar, Qərbi Avropa və Rusiya ilə gediş-gəliş əlaqələri güclənəndən sonra dəb düşmüşdür. Bir qayda olaraq, küləfirəngiyə yalnız qapı, nadir hallarda isə həm də pəncərə açılırdı.

İkimərtəbəli evlərin memarlıq quruluşunda əməli əhəmiyyət kəsb edən mühüm cəhətlərdən biri də, üst mərtəbəyə giriş yolunun həlli idi. Bu baxımdan bu tip evlərdə üst mərtəbəyə, adətən, eyvanaltı, bəzən isə eyvanqabağı pilləkən vasitəsilə çıxılırdı.

Hörgülü evlərin memarlıq görkəmində diqqəti cəlb edən mühüm unsurlardan biri də onların çatma dam formalarının və yapıq materiallarının müxtəlif səciyyə kəsb etməsindən ibarətdir.

İngiloyların təsərrüfat məişətində *kümdarlıq*, *baqqa* sözlə, barama becərmə məşğuliyyəti mühüm yer tutduğundan onlar

yaşayış binalarının damından çox vaxt kümxana kimi istifadə edirdilər. Bu səbəbdən də hörgülü evlərin damı çatma üsulu ilə tikilmiş çardaqdan ibarət olurdu. Çatma çardaqlı evlərin üstün cəhəti bir də onunla izah olunur ki, yüksək yağmurluğu ilə səciyyələnən Alazan vadisində yaşayış və təsərrüfat binalarının istismar müddətini uzatmaq və beləliklə də, onları uzunömürlü etmək üçün dik çatılı çardaq əməli cəhətdən olduqca sərfəli idi. Çardaqlı damların sərfəli cəhətlərindən biri də ondan ibarət idi ki, barama mövsümü başa çatandan sonra onlardan digər məişət məqsədləri ilə, xüsusilə anbar, quraqlıq, hətta evdə dərəcəliq yaranan məqamlarda yataq otağı kimi də istifadə etmək olurdu.

4. Təsərrüfat qurğuları və tikililər

İngiloyların çoxsahəli təsərrüfat məişəti (əkinçilik, bağçılıq, baramaçılıq, maldarlıq, ev peşələri və s.) təsərrüfat tikililərinin müxtəlif növünün yaranmasını labüd etmişdir.

Əkinçilik məhsullarını (buğda, arpa, darı, çaltık, qışmən qarğıdalını) keçmişdə onlar *saqan* (anbar), *daqqa*, *səbət* və s.-də saxlayırdılar. İmkani olanları iri taxıl küpləri əldə edib onda taxıl saxlayırdılar.

Taxıl səbəti, adətən, mürdəşə çubuğundan hörülərdi. Onun eni 1 m, uzunluğu 2 m-dək, hündürlüyü 1,5 m olub çöl üzündən peyinlə suvanırdı. Taxıl səbəti çox vaxt mal damının çardağının altında, bir küncdə, kötükçə üzərində quraşdırılırmış. Yağış-yagmur dəyməmək üçün taxıl səbəti bəzən dərəcənin altında qoyulurdu.

Saqan qovaq, söyüd, bəzən isə qarağac taxtasından (2 m uzunluq, 1 m eni, 1,2-1,5 m hündürlükdə) düzəldilirdi. Yan və alt taxtalarının qalınlığı 3 sm olardı. Səbətdən fərqli olaraq, saqanın açılıb-örtülən qapağı olurdu. Informatorların verdiyi məlumata görə, saqan son vaxtlar, xüsusilə mişarlı taxta peyda olandan sonra daha geniş dəb düşmüşdür. Saqanın taxtaları əvvəllər ağac mixelə, sonralar isə başı papaqlı mismarla bərkidilərmiş.

Taxıl səbətidən fərqli olaraq, saqan eyvanda, evin bir tərəfində, çox vaxt isə dalanda qoyularmış. Ona həm taxıl, həm də on tökmək olurdu.

Keçmişdə ingiloy kəndlərinin bir qisminə xüsusi qorəklilər olarmış. Onlar çox vaxt yaşayış otaqlarının birində *təndir* qurur, yaxud bu məqsədlə ayrıca *təndirxana* tikirdilər.

Bəzi ailələr dənli bitkiləri saxlamağa üçün ağac *nov* düzəldirdi. Nov qovaq ağacından oyulub hazırlanırdı. Onu sifarişlə peşakar ağac ustalarına düzəldirərdilər. Novun üstünü taxta,

yaxud palazla örtürdülər. Çox vaxt o, mal damının qabağında, çardağ altında qoyulardı.

İngiloy kəndliləri saxlanıq məqsədilə tədərük olunmuş soğan-sarımsağı hörüb «qələ» formasına salır və «aladi» vasitəsilə (aşırma üsulu ilə) çardağdan asırdılar. Bu mənada ingiloyların ev məişətində *çardağ* ən etibarlı təsərrüfat tikilisi sayılırdı.

Lobyə, noxud, zoğal və gavalı qurusu üçün «xokeri» adlanan *daqqa* (yatanqoz söyüd, cır giləs, qovaq ağacının qabığından) düzəldib *çardağ* və ya *dalana* düzürdülər. Bu məqsədlə qoz ağacının cavan budağının qabığını soyub sıyırım vasitəsilə onun kənarlarını bir-birinə tikir və çanaq formasına salırdılar. Həmin qabların dibi yenə də qoz ağacının qabığından dairəvi formada kəsilmiş qapaq vasitəsilə tutulurdu. Xokeridə meyvə qurusu ilə yanaşı, xayətı, keci sapı, barama, corab mili və s. kimi ev məişətində gerek olan xırda-para şeylər də saxlanılırdı. İngiloy kəndlilərinin ev məişətində xokeri ən çox istifadə olunan ev ayağı sayılırdı. Ona görə də hər bir ailədə müxtəlif ölçülərdə xokeriyə rast gəlinirdi. Xokerinin xırda növlərinə ipdən tutağac düzəldirdilər. Yaz vaxtı ondan tut yığmaq məqsədilə istifadə edirdilər.

Çəltiyi çox vaxt çardağa töküb sərmə üsulu ilə qurudub saxlayırdılar. Yaxşı quruyandan sonra onu saqana töküb saxlayırdılar.

Alma, adətən, *talvar* və ya *quyuda* saxlanılırdı. Sucaq olan yerlərdə almanı quyuda saxlamaq olmurdu. Bunun üçün, xüsusi olaraq 1,5-2 m hündürlüyündə, eni və uzunluğu 2 m olan alma talvarı tikilirdi. Talvarın damına ağac budağı, şax döşəyir, bunun üstünə qıjı sərib almanı onun üstünə tiğ yığırdılar. Yağış suyunu axıtmaq və isti qalmaq üçün onun üstünə yenə də qıjı tökürdülər. Qıjı çox hərarət vermədiyindən almanı çürüməyə qoymurdu.

Üzümdən bəkməz bişirmək ingiloyların qədim adətlərindən idi. Bir qayda olaraq onu küpələrə töküb saxlayırdılar. Bəkməzə sarı gavalı salıb rıçal («iliçar») bişirir və yenə də küpədə saxlayırdılar. Rıçal mürəbbə əvəzinə çay süfrəsində istifadə olunurdu.

Şərab, əsasən, xristian ingiloylar arasında geniş yayılmışdı. Onların xeyir-şər işləri şərabsız keçməzdi. Ona görə də onların arasında üzümədən şərab düzəldənlər çox idi. Çaxırı, bir qayda olaraq, şərab küpündə saxlayırdılar. Şərabı uzun müddət sərin saxlamaq və qıcqırmadan qorumaq üçün, bir qayda olaraq, çaxır küplərini həyatın bir tərəfində yerə basdırırdılar. Küpdən çaxırı su qabağından düzəldilmiş «qotoş» adlanan, çömçəsayığı xüsusi qabda çıxarırdılar. Qotoşun saplağına ağac dəstək keçirir, gövdəsinin üstünü kəsib ağzıq düzəldirdilər. Çaxırı evdən

kənara saxsı *bardaq* vasitəsi ilə daşıyırdılar. Bardaq onu həm də sərin saxlayır və qıcqırmağa qoymurdu.

İngiloylar meyvəçilik təsərrüfatı sahəsində də dərin empirik təcrübəyə malik olmuşlar. Onlar müxtəlif meyvə növləri yetişdirməklə yanaşı, onların saxlanma üsullarını da mükəmməl mənimsəmişdilər. Meyvə tədərükünün geniş yayılmış üsullarından biri onu *qax* halına salmaqdan ibarət olmuşdur.

Doğranmış meyvə *qaxı taraca* üzərində qurudulandan sonra xırda *səbət*, *zənbil* və ya *daqqa*ya yığılıb saxlanılırdı. Nəm çəkməsin deyə, çox vaxt meyvə qurusunun çardağa saxlayırdılar.

Xüsusi mülkiyyətçilik dövründə varlı ingiloy həyatlarında «taxtaban» və ya «altıaçıq» adlanan təsərrüfat tikililərinə də təsadüf edilirdi. Azərbaycanın digər bölgələrində «quraqlıq» adlanan altıaçıqda təsərrüfat alətləri (xış, kotan, vəl, ding, kürək, şana, yaba, dəryaz və s.), nəqliyyat vasitələri (araba, ehtiyat təkər, ox, boyunduruq və s.) saxlayırdılar.

İngiloylar, həmçinin, peşəkar kəndər olmuşlar. Onlar baramanı evlərdə, mal damı, paya və çardağa baslayırdılar. Bəzi həyatlarda baramanı açmaq üçün ayrıca *çardağ* qurulurdu. Bu məqsədlə, çardağın altında *kürə* (soba) qurulur, onun üstünə *tiyan* bərkidilir, yanında bir cüt dirək basdırılırdı. Baramaçaq peşəkar ustalar (mancılıqçı) mövsüm zamanı öz mancılığının çarxını, həmin dirəklərin arasına quraşdırır, baramadan xam ipək hasil edirdilər.

İngiloyların maldarlıq təsərrüfatında qaramal, xüsusi ilə camışçılıq üstün yer tuturdu. Bu məqsədlə, həyətdə sağmal mal üçün *gəmrə* və ya *tövlə* tikilirdi. Qoşqu heyvanları (öküz, kəl) üçün, həmçinin, ayrıca *gəmrə* tikilirdi. Gəmrədən fərqli olaraq, tövləni çimə kərpicdən, bəzən isə çaydaşından tikirdilər. Onun çatma damına ot-alaf yığılırdı.

Tövlə və ya mal gəmrəsinin bir başını çox vaxt çax-çax, yaxud çubuq çapərə ilə kəsib ayırır və *samanlıq* düzəldirdilər.

İngiloylar çox vaxt at üçün ayrıca tövlə tikməzdi. Minik atını mal damının qarşısındakı talvara bağlayırdılar. Qışda soyuq olmamaq üçün qoşqu və ya minik atını keçə *çul* ilə çulayırdılar. At ilxısı olanlar xüsusi at tövləsi tikdirirdilər.

Heyvanlara qışda saman vermək üçün mürdəşə çubuğundan «qodori» adlanan *saman səbəti* hörülürdü.

İngiloy həyatlarında çox vaxt ayrıca toyuq hini tikilmirdi. Toyuqlar bitili ağaca-tara çıxırdılar. Toyuq yumurtlamaq, habelə kürd düşmüş toyuğun cücə çıxarması üçün «sabudari» adlanan kiçik səbət hörülürdü. Sabudarinin oturacağı olurdu.

Ev heyvanları üçün alaf saxlamaq məqsədilə ayrıca *samanlıq* tikirdilər. Tədərük olunmuş quru otu mal məhləsində ya yerdən taya yığır, ya da bu məqsədlə *ot talvarı* qurulurdu.

İngiloylar qoyunçuluqla əz məşğul olurdular. Onlar qoyun pendirli, yun və dərinə çox vaxt qışlağa ötür gedən qonşularından (muğal, avar, saxurlardan) satın alarmışlar. Ümumiyyətlə, Qaraso cökəkliyi qoyun saxlamaq üçün əlverişli deyildi. Bununla belə, varlı, adlı-sanlı şəxslər (Mahmud ağa, Cuhud Əli, Mada Əli və b.) qoyun sürüləri olmuşdur.

Bir qayda olaraq, qoyun sürüsü kənddə saxlanmazdı. Çünki Alazanın sol tayında buna kifayət edəcək qədər örüş yox idi. Yaxda heyvan sürüləri Dağıstan yaylaqlarında, qışda isə Şirəkdə saxlamaq ənənəyə çevrilmişdir. Bir qayda olaraq, heyvanları yaylaq və qışlaq şəraitində baslmaq üçün xüsusi çoban tutulurdu. Adətən, çoban lazıq, avar, saxur və tuşinlardan tutulmuş. İnformatorların söylədiyinə görə, keçmişdə tuşinlər, hətta uşaqlarını körpəlikdən Əliabada çobanlığa göndərirdilər ki, Azərbaycan danışıq dilini öyrənsinlər. Buradan isə onları Azərbaycan qışlaqlarına-Şirvana, qışman isə Muğana göndərmişlər. Odur ki, Azərbaycan dili onlara gərək olmuş.

Şirək yaylasının sərt təbiəti *gəmrə (qomi)* tipli hör-güşüz tikililəri həm yaşayış üçün, həm də təsərrüfat binası baxımından ən sərfəli tikiliyə çevirmişdir. Bir qayda olaraq, Şirək qışlaqlarında iribuynuzlu heyvan üçün *mal gəmrəsi*, davar saxlamaq üçün *qoyun gəmrəsi* inşa olunurdu.

Sürünün sayından asılı olaraq, qoyun gəmrəsi müxtəlif ölçüdə tikilirdi. Çox vaxt gəmrənin arası çubuk çəpərə ilə kəsilib bir tərəfinə qoyun, digər tərəfinə isə toğlu salınırdı. Quzu üçün ayrıca küt tikirdilər. Adətən, kütün içərisində dayaz (yarım arşınadək) quyular qazır və üzərinə ağ və ya qırmızı çöp döşəyirdilər, quzunun sidiyi axıb həmin quyulara süzülürdü. Hər il kütün çub döşənəyi dəyişdirilirdi.

Gəmrənin çatma damı, adətən, haçalar, yaxud çatmalar üzərində qurulurdu. Damin palıd və qarağacdən kəşilmiş kənar haçaları qısa (yerdən 60-70 sm hündürlükdə) olub bir-birindən 2-3 m aralı basdırılırdı. Onların üzərinə qarağac və ya yemişəndən yan tirləri (qara tir) düzülürdü.

Mal gəmrəsinin eni 5-6 m olduğundan əks tərəfin haçaları basdırılıb yan tirləri düzüləndən sonra haçaların araları fındıq və söyüd çubuğu ilə çəpərə formasında hörülür, arakəsmə halına salınırdı. Bundan əlavə mal gəmrəsində malı yemləmək üçün *axur* düzəldilirdi. Mal gəmrəsinin hündür damı haça üzərində deyil, çatmalar vasitəsilə qurulurdu.

Qoyun gəmrəsinin orta haçaları (1,5-2 m uzununda) yenə də palıd və ya qarağacdən olub bir-birindən 2-3 m aralı olmaqla, çalanın tən ortası ilə basdırılıb üzərlərinə boyuntirlər düzülürdü. Bundan sonra boyuntirlə yan tirlərinin üzərinə hər iki yana məili vəziyyətdə olmaqla «ləj» adlanan pərdilər düzülürdü. Dami torpaqlamaq üçün pərdilərin üzərinə carçı döşənirdi. Bunun

üçün əvvəlcə pərdilərin üstünə şax döşəyib onun da üstündən qamış, ot-alaf tökürdülər. Bundan sonra gəmrənin üstü torpaqlanırdı. Bu məqsədlə gəmrənin kənarı boyunca xəndək qazıb həmin torpağı gəmrənin üstünə tökürdülər.

Qoyun gəmrəsinin qabaq böyründə 2-3 yerdən, araları eyni olmaqla, 1,5 m eni, 1,2 m hündürlüyü olan qapı açırımları düzəldilirdi. Qapı yolağının kənarına haçalar basdırılıb onun üstünə pərdi bərkidilirdi. Gəmrənin yolağının ağzına qapı əvəzinə mürdəşə və ya fındıq çubuğundan hörülmüş «lasti» adlanan *qapsaq* qoyulurdu. Lastinin sökülməməsi üçün onun baş və ya ayaq tərəfi eşilmiş mürdəşə çubuğu ilə əlavə hörülüb bərkidilirdi. Lasti söykəmə üsulu ilə örtüldüyündən açılmamaq üçün onun arxa tərəfinə haçalı ağacdən *ling* söykədilirdi. Gəmrənin peyinini atmaq üçün onun arxa tərəfində 3-4 yerdən «gözmək» qoyulurdu. Gəmrəyə canavar düşə bilməsin deyə, «gözmək»lərin ağzına xırda çəpərə hörüb qoyurdular. Gözmək çəpərəsi yenə də fındıq, söyüd və ya mürdəşə çubuğundan hörülürdü.

İsti mövsümdə (yaz, yay və ya payız aylarında) malqara *arx* və *ağılda* saxlanılırdı.

Ağıl, əsasən, qaramal üçün düzəldilirdi. Qışlaq və tala ağılları inşaat texnikasına görə bir-birindən fərqlənirdi. Qışlaqda dövrələmə xəndək qazıb onun torpaq köbəri üzərində kol çəpər çəkirdilər. Tala ağılları isə aradoldurma üsulu ilə məhəllənin ətrafına qoşa basdırılmış palıd haçaları (paya) və onların arasına doldurulmuş yoğun zolalar vasitəsilə düzəldilirdi. Bunun üçün oba və binənin quruqaz sahəsində araları 2-2,5 m məsafədə olmaqla, dövrələmə 2 m uzununda palıd haçaları basdırırdılar. Qoşa haçalar bir-birindən 15-20 sm aralı dayanırdı. Onların aralarını palıd və ya qarağac pərdiləri ilə doldurduqca tənək eşməsi ilə dartıb bir-birinə bağlayırdılar. Bunun sayəsində hasar möhkəmlənib 2 m hündürlüyündə salı divar halına düşürdü. Malqaranı meşənin yirtici heyvanlarının hücumundan qorumaq üçün aradoldurma hasar ən münasib hasar növü idi.

Ağılın ağzı doqqaz formasında tamamlanıb çax-çax vasitəsilə bağlanırdı. Doqqaz dirəklərinə keçirilən çax-çax siyirtmələri ən çox qızılağac zolalarından hazırlanırdı. Ögrü aç bilməsən deyə, gecələr çax-çaxların başı ağac çüy (paz) vasitəsi ilə bərkidilirdi.

*

*

*

İngiloyların ənənəvi inşaat mədəniyyətinə dair etnoqrafik faktları diqqətlə nəzərdən keçirdikdə məlum olur ki, yaşayış evləri və təsərrüfat tikililərinin formalaşmasında etnik əlamətlərdən daha çox təbii-coğrafi amillər mühüm rol oynamışdır. Ona görə də ağac, qamış və qarğı materialının bol olduğu vadi

kəndlərində çərtmə tipli yaşayış evlərinin, qamış yapıqlı hündür çatma damların, bitki mənşəli müxtəlif növ hasar və çapərlərin etnik hədudları aşaraq, çox geniş əraziyə yayılmışı aydın müşahidə olunur. Bölgədə təşəkkül tapmış tikililərin tipoloji oxşarlığı da məhz elə buradan, yəni təbii amillərin təsirinə və onların bütün etnoslarında eyni dərəcədə güclü olması faktından irəli gəlir. Bölgənin təbii şəraiti üçün yağmurluğun yüksək olması və qarğı-qamış ehtiyatının çox olması iki sənəli çatma damların keyli hündür qurulmasını ləvə etmişdir.

M.Nəsirli bölgə əhalisinin istifadə etdiyi ev tipləri arasında oxşarlığı haqlı olaraq, burada məskunlaşmış etnoslar arasında tarixən mövcud olan qonşuluq münasibətləri və mədəni-iqtisadi əlaqələrlə izah edərək yazırdı ki, eyni coğrafi şəraitə malik olan, Şəki-Zaqatala zonasını özünə məskən etmiş müxtəlif etnik qruplar bir-birindən tam təcrid olunmuş halda yaşamayıb, müəyyən dövrlərdə, ayrı-ayrı inzibati qurumların tərkibinə daxil osalar da, yəni qonşuluq və qarşılıqlı əlaqələrin hökmran olduğu bir şəraitdə yaşamışlar.⁴⁵ Məhz elə bu səbəbdən də o, Azərbaycan xalq yaşayış evlərini etnik əlamət üzrə təsnif etməyə çalışan V.P.Kobçevin yanlış mövqeyini⁴⁶ kəskin tənqid edərək yazırdı ki, uzun müddətli araşdırmalardan aydın görünür ki, Azərbaycanın ayrı-ayrı mikrozonalarının sakinləri müxtəlif etnik tərkibdə olmalarına baxmayaraq, buranın yaşayış evləri məişət və memarlıq səciyyəsi etibarilə vahid bir mədəniyyət abidəsi kimi təcassüs edir.⁴⁷ İngiloylara məxsus olan ənənəvi yaşayış evləri və təsərrüfat tikililəri nəinki tipoloji cəhətdən, hətta çox vaxt terminoloji cəhətdən də ümumbölgə və ümumazərbaycan səciyyəsi daşımaq etibarilə bu ümumi qanunauyğunluqdan kənara çıxmırdı. Belə ki, Qaraso çökəkliyində məskunlaşmış ingiloylara məxsus çərtmə evlər muğal kəndlilərinin yaşadıkları çərtmə (yaxud kərtmə) evlərdən heç nə ilə fərqlənmirdi. Yaxud Şirək və ya Sarıca düzü qışlaqlarında geniş yayılmış gəmrələr (külfət gəmrəsi, mal gəmrəsi, qoyun gəmrəsi) əsaslı bir etnik mənsəbiyyət fərqi malik olmadan eyni dərəcədə ingiloy, muğal, avar və saxur maldarları üçün səciyyəvi ev tipi və təsərrüfat tikilisi olmuşdur. Cüzi terminoloji fərqlər adları çəkilən arxaik ev tiplərinin inşa texnikası kimi, memarlıq quruluşunun da mahiyyətini dəyişdirmirdi.

⁴⁵ K.F.Qan. Göstərilən əsəri, s.59.

⁴⁶ V.P.Petrusevski. Göstərilən əsəri, s.38.

⁴⁷ CCKT, вып.VII, Тифлис, 1878, с.55-57.

⁴⁸ I.Lineviç. Göst. əsəri, s.18-23.

⁴⁹ M.Nəsirli. Azərbaycan SSR Şəki-Zaqatala zonası əhalisinin yaşayış evləri. B., 1976, s.26.

⁵⁰ Zaqatala rayonu Əliabad kəndinin 1929-cu il təvəllüdlü sakini Əfəndiyev Sabir Əbdürrəhman oğlunun verdiyi bu mə'lumatı digər qocalar da təsdiq etmişdir.

⁵¹ Əliabad kənd sakini Sabir Əbdürrəhman oğlu Əfəndiyevin mə'lumatı.

⁵² Zaqatala qəzasının əsası 1830-cu ildə qoyulmuş, 1840-cı ildə o şəhər adlandırılmışdır. (Bax: Azərb.SSR inzibati-ərazi bölgüsü. B., 1964, s.53).

⁵³ Balakən 1954-cü ildə şəhər tipli qəsəbə adlanmışdır (bax: yəni orada).

⁵⁴ Qax 1955-ci ildə şəhər tipli qəsəbəyə çevrilmişdir (Bax: yəni orada).

⁵⁵ Əliabad kənd sakini, 80 yaşlı Bayram Rüstəm oğlu Cavadovun mə'lumatı.

⁵⁶ Mövləverdi Hacıbəy oğlu Məmmədov 1923-cü ildə Əliabad kəndinin Kovxa tabun məhəlləsində anadan olmuşdur.

⁵⁷ Əliabad sakini Şabanov Temuraz Gülməmməd oğlunun mə'lumatı.

⁵⁸ M.Canaşvili. Göst.əsəri, s.252.

⁵⁹ Yəni orada, s.252-253.

⁶⁰ A.Poserbski. Göst.əsəri, s.41.

⁶¹ A.fon-Plotto. Göst.əsəri, s.23.

⁶² M.Canaşvili. Göst.əsəri, s.259.

⁶³ A.fon-Plotto. Göst.əsəri, s.23.

⁶⁴ A.Poserbski. Göst.əsəri, s.13-14.

⁶⁵ M.Canaşvili. Göst.əsəri, s.270.

⁶⁶ Yəni orada, s.249.

⁶⁷ Ф.Кобчевский. Город Нуха: Черепичное производство.-СМОМПК, вып. XI, Тиф., 1891, с.91.

⁶⁸ M.N.Nəsirli. Göst. əsəri, s.167.

⁶⁹ А. Яновский. О древней Кавказской Албании.-ЖМНП, 1846, ч.52.

⁷⁰ Mə'lumat Əliabad sakini, uzun müddət bənnəliq etmiş Əbdürrəhman İdris oğlu Əbdürrəhmanovdan alınmışdır.

⁷¹ İngiloylar arasında «çatma» əvəzinə bəzən «çatı» istilahi işlənirdi.

⁷² Bölgənin digər kəndlərində həmin payalar «qabırğa» və ya «puşdaban» adlanırdı.

⁷³ Mə'lumat Əliabad sakini Sabir Əbdürrəhman oğlu Əfəndiyev və Yengiyən kənd sakini Şaban Muradşəkil oğlundan alınmışdır.

⁷⁴ Əliabad kənd sakini Hacıəli Şirinqay oğlu Əliyevin mə'lumatı.

⁷⁵ Zaqatala rayonu Əliabad kəndinin sakini Mövləverdi Hacıbəy oğlu Məmmədov (1923-cü il təvəllüdlü) və Bayram Rüstəm oğlu Cavadovun (1922-ci il təvəllüdlü) mə'lumatı.

⁷⁶ M.N.Nəsirli. Göst. əsəri, s.52-53.

⁷⁷ Yəni orada, s.53.

⁷⁸ Yəni orada, s.54-55.

⁷⁹ Бак: Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края. Т.1 ч.II, с.116-118, т.П, ч.I, с.131; т.YI, ч.I, с.53-59, Тиф., 1885 1886 1887

⁸⁰ A.I.Prilipko. Göst. əsəri, s.24.

⁸¹ Yengiyən kənd sakinləri Cərulla Şəmsəddin oğlu Durmuşov və Nurbay Eyvaz oğlu Qurbanovun mə'lumatı.

⁸² Bölgə əhalisi, o cümlədən ingiloylar arasında çərdağ pərdisi eyni zamanda «qoc», «sallama», pərdibasan isə «qara tir», yaxud «yan tiri» də adlanırdı.

⁸³ Azərbaycanın digər bölgələrində, xüsusilə Quba bölgəsində girasər «çərəqi» adlanırdı.

⁸⁴ Əliabad kəndi Nasol tabun məhəlləsində 1922-ci ildə anadan olmuş Bayram Rüstəm oğlu Cavadovun mə'lumatı.

⁸⁵ M.N.Nəsirli. Göst.əsəri, s. 196-197.

⁸⁶ Yəni orada, s.197.

- ⁴¹ И.Г. Нариманов. Саяттинше (тур) в Казахском районе позднесредневекового периода. «ДАН Азәрб. ССР», 1960, №2, с.207.
⁴² Ә.В.Сәлімов. Ә.Ә.Сәдіқов. Гөст.әсәрі.
⁴³ М.Н.Нәсірлі. Гөст.әсәрі, с.82.
⁴⁴ В.П.Кобычев. Крестьянское жилище народов Азербайджана в XIX в.-КЭС, т.3, М.-Л., 1962.
⁴⁵ М.Н.Нәсірлі. Гөст.әсәрі.

III FƏSİL

GEYİM VƏ BƏZƏKLƏR

1. İngiloy geyimlərinin ümumi səciyyəsi

Etnoqrafik materialların təhlili ingiloyların ənənəvi geyimlərinin tipoloji cəhətdən Ümumazərbaycan səciyyəsi daşdığını göstərir. Qədim tarixə malik olan Azərbaycan geyimləri isə bir sıra dəyişikliklərə məruz qalmasına baxmayaraq, Ümumşərq və Ümumqafqaz oxşarlıqlarını xeyli dərəcədə özündə qoruyub saxlaya bilmişdir. Bu, təkcə təbii-coğrafi şəraitin oxşarlığı ilə şərtlənməyib, habelə tarixi-etnik əlaqələrin ümumi gedişatı ilə özvi surətdə bağlı olmuşdur. Bununla belə, ənənəvi kişi və qadın geyim komplektinə xas olan ümumi oxşarlıqlar heç vaxt mütləq səciyyə daşmamışdır. Yerli şəraitdən irəli gələn məhəlli xüsusiyyətlər nəinki geyim mədəniyyətinin bu və ya digər elementində, habelə konkret libas növlərinin adında, onların biçim üsulu, tikis texnikası, geyilmə tərzü və geyim dəbələrində özünü aydın büruzə verir. İngiloyların geyim və bəzəklərini etnoqrafik baxımdan nəzərdən keçirdikdə həmin ümumi oxşar cəhətlərlə yanaşı, ona xas olan məhəlli etnik xüsusiyyətləri də aydın izləmək olur.

Azərbaycan xalq geyimlərinin peşəkar tədqiqatçılarından olan Ə.Ə.İzmaylova Alazan-Əyriçay vadisinin qadın geyimlərini araşdırarkən belə bir düzgün nəticəyə gəlmişdir ki, bölgənin etnik tərkibinin müxtəlif olmasına baxmayaraq, onun maddi mədəniyyətində, xüsusilə də ənənəvi geyim tiplərində çox böyük ümumilik müşahidə olunur. Ona görə də vaxtilə burada mövcud olmuş bu və ya digər geyim nümunəsinin kimə məxsus olduğunu müəyyən etmək olduqca çətinidir.¹

Bölgənin digər etnoslarının (muğal, avar, saxur və b./ geyimləri ilə tipoloji oxşarlığı ingiloyların məişətindən bəhs edən XIX əsr müəllifləri /A.fon-Plotto, M.Canaşvili, İ.Stepanov, K.F.Qan və b./ də sezip müşahidə etmişlər.²

İngiloyların maddi mədəniyyətinə, o cümlədən xalq geyim komplektinə xas olan tipoloji oxşarlığı ilk dəfə XIX əsrin 70-ci illərində bu yerlərdə olmuş A.fon-Plotto təsbit etmişdir. Müsəlman ingiloyların heç nə ilə xristian ingiloylardan fərqlənmədiyini yaxından müşahidə edən müəllif etnomədəni proseslərin canlı şahidi kimi yazırdı ki, düzənlikdə yerləşən kəndlərdə muğalların evləri və geyimləri ingiloylardakının eynidir, dağətəyi kəndlərdə isə ləzgilərdə /daha doğrusu, saxurlarda-A.M./ olduğu kimidir... Muğalların geyimi ingiloylarınkindən yalnız onunla fərqlənir ki, onların arxalığı alçaq boyunluqlu olur və düymələndikdə sinəni örtür, qolları biləyədək enli və qolçaqsız

olur, çuxa qollara geyilir, şalvarın balaqları ingiloylarınkindən dar və uzun olub baldıra sarınır. Qadın libası ingiloylarınkindən onunla fərqlənir ki, muğalların köynəyi qısa və alabəzək, tumanı isə dar olur, tül əvəzinə onlar başlarına sola doğru yanakı əylmiş çalma qoyur, ağızlarını çadra ilə örtürlər.³

K.F.Qan 1898-ci ildə Dağıstana ikinci səyahəti zamanı Qaxda olarkən ingiloyların və onların qonşuluğunda yaşayan müsəlman etiqadlı etnosların /muğal, avar, saxur/ məişətini yaxından müşahidə etmişdir. Onun yazdığına görə, ingiloy qadınlarının geyimi ləzgi /saxur-A.M./ qadınlarından yalnız dize güclə çatan qısa tumanları ilə fərqlənirdi. Lakin onlar /yəni saxurlar-A.M./ kimi, bunlar da eyni ilə gen tuman geyir, eyni baş geyimləri və yaxa bəzəkləri gəzdirdirdilər.⁴

Bölgənin müxtəlif etnoslarına məxsus geyim nümunələrinin tipoloji oxşarlığına dair XIX əsr müəlliflərinin əsərlərindən gətirdiyimiz bu faktlardan ilk növbədə belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, tarixən Alazan vadisində və onun ətraf hüduqlarında məskunlaşmış etnoslar arasında qarşılıqlı etnomadəni təməs çox güclü olmuşdur. Bu əlaqələrin tarixi kökləri isə çox uzaq keçmiş gedib çıxır. Əsrlərin təlatümlü qovğalarından keçmiş etnoslararası mədəni inteqrasiya prosesləri nəticəsində Cənubi Qafqazın bu səfəli, dilbər guşəsində Azərbaycan mədəniyyətinin özünə məxsus məhəlli kaloriti və spesifik xüsusiyyətləri ilə seçilən əlahiddə bir mədəni mərkəzi təşəkkül tapmışdır. Daima Azərbaycandan maddi və mənəvi qida alan əzsəyli etnoslar bölgənin aparıcı etnosu olmaq etibarını ilə Alban mədəniyyətinin müərəqqi ənənələrini mənimsəmiş Azərbaycan türklərinin mədəni irsi ətrafında cəmləşməklə, əsrlər boyu ondan bəhrələnmişlər. Müxtəlifdilli etnosların birgə səyləri sayəsində yaranan bu ortağ mədəni sərvətin meydanına gəlməsi və inkişafında Qafqazın ən qədim etnoslarından biri olmaq etibarını ilə ingiloyların da mötəbər əməyi, sanballı töhfəsi olmuşdur.

İngiloy geyimləri forma, biçim üsulu və tikiş texnikası baxımından bölgənin digər etnoslarının geyim dasti ilə bir çox cəhətdən ümumi oxşar cəhətlərə malik olmuşdur. Bu isə onların hamısının eyni dərəcədə natural təsərrüfatla üzvi surətdə bağlı olmasından irəli gəlmişdir.

2. Geyim materiallarının əldə olunması

İngiloyların iqtisadi həyatında natural təsərrüfat və onun qatıqlarının uzun müddət davam etməsi üzündən XIX əsrin ortalarında geyim dəstinə daxil olan libas növlərinin hazırlanmasında yerli istehsal məhsulları olan əldətoxuma yun, ipək və pambıq parçalar, xam gön, aşıllı dəri və s. üstün yer tutmuşdur. Peşəkar əkinçi /rəncbər/ sayılan ingiloylar öz təsərrüfatla-

rında çatışmayan xammal və sənət məhsullarını satınalma, yaxud natural tədaviöl yolu ilə, ya kənardan /Şəki, Şamaxı, Gəncə, Tiflis/, ya da kəndbəkənd gəzən çarvadar, çərçi və bəfayçılardan əldə edirdilər.

İngiloyların keçmiş məişətində ev toxuculuğunun geniş yayılmasını, hər şeydən əvvəl, yerli xammal /yun, ipək, pambıq, bitki mənşəli boyalar/ ehtiyatının bolluğu şərtləndirirdi. İngiloy kəndliləri atlıq-yunluq məqsədi ilə müəyyən qədər qoyun saxlamaqdan əlavə, həm də vaxtaşırı yaylaq-qışlaq marşrutları ilə hərəkət edən qonşularından /saxur, avar, muğal/ mübadilə yolu ilə kifayət qədər *güzəm* və ya *yapağı*-yun tədarük edə bilirdilər.

Xam ipək və keçi sapını keçmişdə hər bir ingiloy ailəsi öz təsərrüfatından əldə edirdi. Keçmişdə ingiloylar bölgənin peşəkar kəndarları sayılırdılar. K.F.Qan ingiloyların qonşuluğunda yaşayan və vaxtilə yalnız maldarlıqla məşğul olan avarlardan bəhs edərkən yazırdı ki, bəhərsiz dağ dərələrindən məhsuldar düzənliyə ənəndən sonra burada onlar çox tezliklə çalışqan və mahir əkinçiyə çevrilmişdilər. Hətta buna üstəlik də ipəkçiliklə məşğul olmağa başlamışdılar. Tezliklə onlar bu məşğuliyyət sahələri üzrə vaxtilə sıxışdırıqları və indi qonşuluğunda yaşıdıqları ingiloyları ötüb keçmişlər.⁵ Bu kiçik məlumattan açıq-aşkar bəlli olan ilk nəticə bundan ibarətdir ki, ingiloylar bölgənin qədim və peşəkar barama becərmələri olmuşlar. İkincisi, onların kəndarlıq sahəsində əldə etdikləri zəngin empirik bilik və təcrübəni qonşularına da öyrətmişlər.

Əslən ingiloy olan M.Canaşvilinin yazdığına görə, keçmişdə ingiloyların, demək olar ki, hamısının həyatında ipəksarıyan *mancanaq* var idi. Onlar baramanın keyli hissəsindən satış üçün «xayati» adlanan *xam ipək* hasil edir, yerdə qalan və el arasında «tompal» adlanan çıxdaş baramaları isə bişirib *keci sapı* hazırlayırdılar. Keci sapdan onlar yorğan üzü, heybə, dolaq toxuyur və tikiş məqsədi ilə istifadə edirdilər.⁶ İngiloyların məişət və mədəniyyətinə, onların adət-ənənələrinə dərinəndən bələd olan müəllif hər bir ingiloy ailəsində daima barəyi-ehtiyat olaraq mütləq bir kələf keci sap saxlandığını xəbər verərək yazırdı ki, əgər ailə üzvlərindən kimsə rəhmətə gedərdisə, onda həmin ipəklə onun cənazəsini məfəyə sarıyırdılar.⁷ Buradan göründüyü kimi, ipək ingiloyların məişətinə o qədər dərinəndən sirayət etmişdi ki, hətta onların qədim dəfn adətlərində özünə möhkəm yer tuta bilmişdir.

Orta əsrlərdə ingiloyların təsərrüfat məişətində *pambıqçı lığın* və bu zəmin əsasında da *pambıq parça /bez/* toxuculuğunun mühüm yer tutduğunu belə bir faktdan da müəyyən etmək olur ki, ingiloy kəndliləri Cə-Balakən əzad icmalarının təbəçiliyinə keçəndən sonra hər bir kəşkal sahəsindən, fəodal rentası-

nın bir növü kimi, az miqdarda taxıl və bir ədəd «bürmət» adlanan, evdə toxunma boyaqlı pambıq parça alınır. *Zaqatala zümrə-torpaq komissiyasının materiallarına istinad edən İ.P.Petruşevski 1,6 m ölçüdə, ədədi qaydada toxunub boyanan bürmətin, başqa sözlə, bez tikisinin vergi vahidinə çevrilməsindən bəhs edərək yazırdı ki, XVIII əsrdə bu vergi növü keşkal kəndlərinin hamısından toplanılırdı: ilk vaxtlar o, hər keşkaldən 1 ədəd olmaqla alınır, sonralar isə onun miqdarı artırılaraq Kiçik-Lahıda hər keşkaldən 1 ədəddən 3 ədədədək, Əliabad kəndində isə 1 ədəddən 5 ədədədək çatdırılmışdır. XIX əsrdə artıq bu vergi növü hər yerdə aradan çıxmışdır. Görünür, əmtəə dövriyyəsinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq yerli kустar pambıq parçalar kəndardan gətirilmə məhsullar tərəfindən sıxışdırılmış və bürmət istehsalı iflasa uğramışdır.

İngiloy geyimlərinin hazırlanmasında yerli xammal növlərinə üstünlük verildiyini belə bir faktdan da aydın görmək olur ki, keçmişdə Zaqatala dairəsinə daxil olan kəndlərin çoxunda kустar boyaqxanalar fəaliyyət göstərirdi. I.Stepanovun yazdığına görə, Zaqatala dairəsində yun və yun məmulatı ya peşəkar ustalar tərəfindən xüsusi boyaqxanalarda, ya da hər ailədə evdə qadınlar tərəfindən boyanırdı. O zaman hər bir kənddə boyaqxana mövcud olmaqdan başqa, Zaqatalanın özündə bir neçə boyaqçı dükanı işləyirdi.¹⁰

Azərbaycanın digər toxuculuq və boyaqçılıq mərkəzlərindən fərqli olaraq, Şərqi Alazan vadisində təkcə ip, sap, hazır parça materialı deyil, habelə bilavasitə yunun özü də ayırma prosesinə qədər müxtəlif rənglərə və ya rəng çalarına boyanırdı.¹¹ Bütün bu faktlar bir daha göstərir ki, ingiloyların keçmiş məişətində istifadə olunan geyim materialları arasında kустar üsulla hazırlanmış yerli istehsal məhsulları mühüm yer tutmuşdur. Bunların arasında isə yun məmulatı /şal, mahud, cecim, keçə/ üstünlük təşkil edirdi.

XIX əsrin sonlarına aid ədəbiyyat materiallarından görüldüyü kimi, ingiloyların yaxın qonşuları olan Muxax, Sarıbaş və İlisu kəndləri şal istehsalında xüsusilə şöhrət qazanmışdılar. Bu şalbafların istehsal etdikləri şal möhkəm, hamar və nazik olması ilə fərqlənirdi.¹² Mütəxəssislər «mahud» adlanan Muxax şalının möhkəm və davamlı olmasının səbəbini onun ipinin bərk eşilməsi ilə, hamar və zərif olmasını isə ipəkqarışıq iplə toxunması faktı ilə izah edirlər.¹³ Muxax şalı, adətən, enli, lakin qısa, İlisu şalı isə ensiz və uzun toxunurdu. Muxax şalı daha möhkəm olduğundan bəha qiymətləndirilirdi. Bununla belə, İlisu şalının zolaqları çox zərif və müxtəlif rəng çalarına malik olduğundan onu qış libası üçün nəinki yerlilər, hətta gəlmə məmurlar da həvəslə alırdılar.¹⁴ Bununla belə, mənbənin verdiyi məlumata görə, şal istehsalı ilə yaz gələn kimi Zaqatala dairə-

sinin hər yerində, hər bir kəndli ailəsində işarəsi asudə vaxtlarda hər bir qadın özü məşğul olur, ailəsinin ehtiyacını ödəyirdi.¹⁵

Keci və xam ipək məmulatına gəldikdə isə bunlardan birincisi *yer hanasında* qadınlar özləri toxuyurdular. Zərif toxunuşlu ipək parçalar /atlas, qonovuz, tafta, mov, darayt, xara, maxmar, kələğayt və s./ isə pambıq və kətan parçalar kimi, kəndardan satınalma yolla əldə olunurdu.

Daha çox qadın paltarlarının tikilməsinə sərf olunan *çit, sətın, ləstik* kimi pambıq parçalar ən çox Şəkiddən, qismən isə Zaqatala və Qax bazarındakı ticarət dükanlarından satınalma yolla əldə olunurdu.

XIX əsrin ortalarından etibarən Rusiyanın ucuz fabrik məhsullarının Azərbaycan və Gürcüstana, buradan isə Şərqi Alazan vadisinə idxalı güclənmişdi. Fabrikdə istehsal olunma pambıq parçalarının idxalına qədər isə ingiloy kəndliləri yerli və ya kəndardan alınma bezdən özləri əldə boyama üsulu ilə «bürmət» adlanan boyaqlı pambıq parça hazırlayırdılar. Varlı ailələr çox vaxt bu məqsədlə *bezi* alıb, bu işlə xüsusi məşğul olan küp boyaqçılarına boyatdırırdılar. Bez qırmızı rəngə boyandıqda «*şilə*», göy rəngə boyandıqda isə «*qədək*» adlanırdı. Bütöbütün qadın libasına sərf olunan şildən fərqli olaraq, qədəkdən həm qadın, həm də kişilər üçün bir sıra üst geyim tipləri /köynək, arxalıq, don və s./ tikilirdi.

Baş və ayaq geyimləri üçün *gərək* olan *gön-dəri* materialları *xam* və *aşılı* olmaqla, iki növdə istifadə olunmuşdur. Xam dəri və gön ingiloyların özlərinin ev təsərrüfatından, *aşılı* məmulat isə satınalma yolu ilə əldə olunurdu. Həm də bu halda onlar *aşılı* məmulatı material kimi deyil, hazır məhsul /papaq, başmaq, məs, çəkme və s./ formasında mübadilə, yaxud nəqd pul ilə əldə edirdilər.

İngiloylar keçmişdə bilavasitə həlləçilə məşğul olmadıqlarından *basma* məmulatını /*yapıncı, çopoz*/ onlar ya kəndbəkənd gəzib sifarişlə iş görən peşəkar *həlləçilərə* gördürür, ya da bütün bölgədə *yapıncı* və *çopoz* istehsalının ən mahir ustaları sayılan Muxax, Sarıbaş və İlisu sənətkarlarından hazır şəkildə satın alırdılar.

İngiloylar nəinki geyim materiallarının bir qismini, habelə bir sıra geyim növlərini (*papaq, başmaq, uzunboğaz çəkme, çust, nəleyin, yapıncı, çopoz*) və zینətləri (gümüş *kəmərlər, mumasın, meyzər bağı* və s.) hazır şəkildə satın alırdılar. Bu cəhət XIX əsr müəlliflərinin də diqqətindən yayınmamışdır. A.Poserbski keçən əsrdə ingiloyların yəhər ləvazimatı, mis qablar və s. ilə yanaşı, tikili hazır paltar, yun və pambıq parçalar, silah, çust, başmaq, papaq və s. kimi zəruri geyim vasitələrini satınalma yolla əldə etdiklərini xəbər verirdi.¹⁶

Informatorların söylədiyinə görə, keçmişdə ingiloy kəndlərində xüsusi dərzî dükanı, demək olar ki, yox idi. Lakin əl tikili ilə palta tikməyi bacaran pəşəkar dərzî qadınlar hər bir kənddə var idi. Özü bacaran hər bir kəs ailə üzvləri üçün gərək olan paltarları özü tikir, bacarmayanlar, bir qayda olaraq, evində iş görən, tikib-biçməyi bacaran qadınlara müraciət edirdilər. Kənd dərzilərinin əsas müştərisi isə, bir qayda olaraq, varlı zümrələrin nümayəndələri olurdu.

«Zinger» tipli mexaniki tikiş maşınları ingiloyların məişətinə çox gec daxil olmuşdur. Informatorların söylədiyinə görə, tikiş maşını ilk dəfə ingiloyların qabaqcıl mədəni mərkəzi sayılan Əliabad və Qax kəndlərində XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində peyda olmuşdur. Yaşlı qadınların söylədiyinə görə, keçmişdə əl tikişini bacarmıyan ingiloy qadını tapılmazdı.

Informatorların söylədiyinə görə, hətta bunların arasında elə mahir tikiş ustaları var idi ki, onların tökdükləri incə və zərif əl tikişini maşın tikişindən seçmək olmurdu. Tikiş maşını sadəcə həmin əməliyyatı bir neçə dəfə sürətləndirməyə və dərzî əməyini yüngülləşdirməyə imkan verirdi. Hətta tikiş maşını peyda olandan sonra da xeyli müddət qadın paltarlarını evdar qadınlar özləri əl tikişilə tikirmişlər. Tikib-toxuma, biş-düş, yamayıb-boyama, yıır-yığış etmə keçmişdə ingiloy qadınının ən yüksək məziyyəti sayılırdı.

İngiloy geyimlərinin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri də biçim üsuluna və geyilmə tərzinə görə, kişi və qadın *üst geyim* tiplərinin bir qisminin tipoloji oxşarlıq təşkil etməsindən ibarət olmuşdur. Həm də bu oxşarlıq təkcə *ayın* geyimlərində (arxalıq, köynək, çopoz, kürk və s.) deyil, habelə *ayaq* geyimlərində (corab, çarıq, başmaq, keçə çəkmə, şətal və s.) də aydın nəzərə çarpırdı.

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, ingiloyların ənənəvi kişi və qadın geyimləri tipoloji oxşarlığına və terminoloji eyniliyinə baxmayaraq, nəinki müsəlman və xristian icmaları, hətta az qala hər bir kənd üzrə bu və ya digər geyim ünsüründə özünə məxsus fərqli xüsusiyyətlər nəzərə çarpırdı. Bütün bu xırda təfərrüatların təsbit olunması ingiloyların ənənəvi geyim və bəzək mədəniyyətinin ümumi mənzərəsinin şərhini lüzumsuz təfsilatlarla ağırlaşdıracağı ehtimalını nəzərə alaraq, biz xalq geyimləri üçün səciyyəvi olan başlıca məqamlar üzərində müfəssəl dayanmaqla kifayətlənməli olduq.

İngiloyların kişi geyimləri tipoloji cəhətdən Ümumazərbaycan, qismən də Ümumqafqaz səciyyəvi daşıyırdı. Bu oxşarlıq özünü təkcə ənənəvi geyim tiplərinin biçim üsulu və tikiş texnikasında deyil, habelə onların geyilmə tərzində və ümumi geyim dəbində də aydın büruzə verirdi. Hətta XIX əsr müəlliflərinin müşahidələrinə inansaq, ingiloyların xoşladıkları rəng çaları baxımından da onların üst geyimləri Azərbaycanın digər bölgələrindən o qədər də seçilmirdi.

Bununla belə, ənənəvi ingiloy geyimləri məhəlli və etnik xüsusiyyətlərdən də tamam məhrum deyildi. Məhəlli xüsusiyyətlər ən çox geyim dəbində, etnik xüsusiyyətlər isə, əsasən, terminologiyada özünü büruzə verirdi. Özü də bu cəhət eyni dərəcədə həm kişi, həm də qadın geyim tiplərində müşahidə olunurdu.

Xalq geyim dəstinə daxil olan libas növlərinin *alt* və *üst* paltarlarına, *öynəlik* və *bayramlıq* geyim növlərinə bölünməsi, alt paltarının vaxtaşırı dəyişdirilməklə, yuyulub təmizlənməsi ənənəsi maddi mədəniyyətin bu sahəsində ingiloyların yüksək mədəni inkişaf səviyyəsini əks etdirirdi. Tarixən müxtəlif təzyiqlərə məruz qalmalarına, hətta gürcü təbəçiliyi dövründə təhkimli kəndli vəziyyətinə salınmalarına baxmayaraq, ingiloylar ev məişətində səliqə-sahmanlarını qoruyub saxladıkları kimi, geyim mədəniyyəti sahəsində də nümunəvi təmizkarlıqlarını mühafizə edib zamanəmizə çatdırma bilməmişdilər.

Ənənəvi qadın geyimləri kimi, kişi geyimləri də *çiyindirikli* və *kəmərhəstə* olmaqla iki qismə bölünürdü. Həm *alt*, həm də *üst geyim* tiplərində izlənilən bu ənənəvi bölgü öz-özlüyündə Ümumazərbaycan səciyyəvi daşıyan ingiloy geyimlərinin nə qədər böyük təkamül yolu keçdiyini və qədim tarixə malik olduğunu göstərən fakt olmaq etibarilə çox mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edir.

İngiloyların kişi geyim dəsti tipoloji cəhətdən bölgənin digər etnosları olan muğal, avar və saxurların ənənəvi geyimlərindən o qədər də seçilmirdi. Cüzi terminoloji fərqlərə malik olan kişi geyim dəstinə *alt* və *üst* olmaqla, *çiyindən geyilən* qısa atəklilik *köynək*, bəldən bağlanan *xoncarlı tuman* (dizlik), *nifəli şalvar*, yəni də *çiyindən geyilən* qısa atəklilik *arxalıq*, *geymə* və ya *atmaqol çuxa* daxil idi. Bundan əlavə kişi *ayın* geyimləri içərişində mövsümi səciyyə daşıyan *çopoz*, *yapıncı* və *kürk* də mühüm yer tuturdu. Kişi baş geyimləri *təsək*, *papaq*, *başlıqla*, *ayaq geyimləri* isə *corab*, *badış*, *dolaq*, *patava*, «*kəlməni*» *adlanan çarıq*, *məst*, *başmaq*, *uzunboğaz çəkmə* (tunac və ya keçədən) ilə təmsil olunurdu. Bütün bunlardan əlavə yaşlı kişilər

bellərinə qayıq və ya, «tavad» kəmərlə bağlayandan sonra xəncər, çaxmaq və tənəki kisəsini ondan asırdılar.

«Dəyişəcək» adlanan kişi alt paltarı ağ və ya bezdən tikilmiş tuman və köynəkdən ibarət olmuşdur. Qonşu muğal kəndlərində «dizlik» adlanan darbağlı tumanın ingiloylarda «istan» /«stan»¹⁷ sözündən/ adlanması bu geyim tipinin bölgədə rus əsgərlərinin peyda olmasından sonra yayıldığını güman etməyə əsas verir. Lakin təkcə ingiloylarda deyil, digər qonşu etnosların da geyim dəstində şalvarın çox qədim zamanlardan başlayaraq əldə toxuma cod yun şaldan tikilməsi faktını nəzərə aldıqda, bədəni sürtüb açmasın deyə, cod şaldan tikilmiş şalvarın altından pambıq parçadan hazırlanan əlavə alt paltarının geyilməsi zərurəti də nəzərdən qaçırılmamalıdır. Görünür, vaxtı ilə bu məqsədlərlə hər bir ailə özü üçün bez toxuyur və onu boya-yıb bürmät¹⁸ hazırlayırmış.

Bez və ya ağdan uzun balaqlı alt tumanı (dizlik) tikdirib geymək ənənəsi yaxın vaxtlaradək davam etmişdir. Həzrəti ingiloyların həm müsəlman, həm də xristian icması arasında «nıpxavi» adlanan sətindən tikilmiş qısa alt tumanı (dizlik) geyni yayılmışdır. Əlamətdar həlaldir ki, ingiloylar həzrəti kişi dizliyini «ştan», qadın alt tumanını isə «nıpxavi» adlandırırlar.

Biçim üsuluna, tikiş texnikasına və geyilmə tərzinə görə xoncarlı tumanla (dizliklə) şal /mahud/ şalvarın arasında ələ bir ciddi fərq yox idi. Bunların hər ikisinin «toti» adlanan qısa balaqları uzununa qatlanmış ensiz pambıq parçadan biçilirdi. Tumanın balaqlarının başı ensiz nifə, paçası isə «ube» adlanan düzbucaqlı formalı əlavə miyança vasitəsilə bir-birinə calanıb bitişdirilirdi.

Darbağlı tuman və ya şalvarı bəldə saxlamaq üçün onların baş hissəsinə ikiqat vəziyyətdə tikilmiş nifənin içərisinə «xoncar» adlanan hörmə bağ salınırdı. Bir qayda olaraq «xoncarı» «xayati» adlanan keci sapdan, xüsusi xoncar xanasında qadınlar özləri toxuyurdular. Keçmişdə xoncar xanasına, demək olar ki, hər bir ailədə təsadüf etmək mümkün idi. «Xoncar» toxumaq üçün kecidən ayrılmış xayati çox vaxt müxtəlif rəng çalarına boyanırdı. Bu səbəbdən də kümdarlıqla məşğul olan hər bir ailə öz ehtiyacı üçün kifayət qədər keci sap (xayati) tədərük edib boyayır və ehtiyat saxlayırdı. Keci sapdan təkcə «xoncar» deyil, habelə çapara və ya bafta əvəzinə işlətmək üçün qiy və dolaq da toxunurdu. Qiy paltara bəzək vurmaq məqsədi ilə istifadə olunurdu.

Nifəli şalvar və ya tumanı, ön və arxa olmaqla, hər iki tərəfinə geymək mümkün olduğundan «xoncarı» keçirmək üçün əksər hallarda nifənin bir yanından, bəzi kəndlərdə isə onun dal və qabaq hissəsində xırda yarıq qoyulurdu. Əyinə geyilmiş dizliyin başı xoncarla belə möhkəm bağlanandan sonra xoncarın

ucuları çox vaxt bir qarış qədər nifədən bayırda qalırdı. Ona görə də yarasızlıq görünmək üçün dizlikdən fərqli olaraq, şalvar xoncarının ucuları rəngbərəng qotazla tamamlanırdı.

İngiloylar arasında «şirval» yaxud «şarvalı» adı ilə bəlli olan xoncarlı şalvarların seçiciyyəvi xüsusiyyəti onların balaqlarının /«toti»/ nisbətən qısa və enli biçilib tikilməsindən ibarət olmuşdur. Bu cəhət XIX əsr müəlliflərinin də diqqətindən yayınmamışdır. A.fon-Plotto ingiloy geyimlərindən bəhs edərkən yazırdı ki, çox vaxt tutğun rəngdə olan kişi şalvarları qısa və gen balaqlı olub aşağıdan baldıra dolanandan sonra üstədən üç barmaq enində nazik yun dolaqla sarınırdı.¹⁹

El arasında daha çox «rusu şalvar» adı ilə tanınan qabağı yarıq, ilgə-düyməli şalvar növü ingiloyların məişətinə çox gec, XIX əsr sonlarından etibarən daxil olsa da, özünün üstün əməli əhəmiyyətinə görə nifəli şalvar növünün çox sürətlə sıxışdırıb aradan çıxarmışdır. İkitərəfli geyilən nifəli şalvardan fərqli olaraq, qabağı yarıq şalvar bir üzünə geyilməsinə baxmayaraq, fabriklə məhsulu olmaq etibarini nisbətən ucuz başa gəldiyindən, ən başlıcası isə astarlı olması üzündən qaşınma vermədiyindən bütün ictimai zümrələrin xoşladığı ən münasib geyim növünə çevrilmişdir. Şalvarın bu növü dəb düşəndən sonra nifəli şalvar yalnız qoca kişilərin əynində, həm də uzun müddət qala bilmişdir.

İngiloyların «perangi» adlandırdıqları²⁰ həm alt, həm də üst köynəyi, bir qayda olaraq, tunikvari biçim üsulu ilə tikilib hazırlanırdı. Bunun üçün hər kəsin bədəninin ölçüsünə müvafiq götürülmüş parça materialını ortalama olmaqla, iki qatlayıb tən ortadan bir çərək uzununda yaxa yarığı və boyun yeri açılırdı. Yaxa və boyun yarığının ətrafına köbə tutulandan sonra köynəyin qabaq və arxa taxtalarının yanları etəkdən başlamış qol yerindənkə bir-birinə tikilirdi. Sonra qollar öz yerinə salınıb gövdəyə birləşdirilirdi. Köynəyin qollarının biləyi məcasiz, açıq biçilib tikildiyindən iş görən zaman sərbəst hərəkət etməyə imkan verirdi. Bu məqsədlə hətta çox vaxt köynəyin ayağının hər iki yanı ya çapıq olur, ya da əlavə «peş»lə tamamlanırdı. Hərəkətin sərbəstliyini təmin etmək üçün çox vaxt köynəyin qollarının gövdəyə bitişən alt hissəsinə əlavə «qoltuqaltı» qoyulurdu. Şübhə yoxdur ki, həm «peş», həm də «qoltuqaltı» sonralar peyda olmuş və əməli ehtiyacdən irəli gəlmişdir.

Üst köynəyi eyni biçim üsulu ilə, yenə də pambıq parçalarından, ən çox isə tünd göy (sürməyi) rəng çalarına malik əldə boyama bürmät, yaxud çit, sətən və ya ləstikdən²¹ tikilirdi. Onun boyunca yuvarlanır. Alt köynəyi kimi onun da yaxası yalnız bir yerdən, körpücük sümüyünün ucunda düymələnirdi. Elə bu səbəbdən də köynəyin yaxası aralandığından ingiloyların sinəsi yay-qış ayları daima açıq qalırdı.²²

İsti və bürkülü yay ayları istisna olmaqla, yerdə qalan vaxtlarda kişilər üst köynəyinin qısa ətayini daima şalvarın nifəsinin altına salırdılar. Bu sayaq geyim tərzii Qaraso çökəkliyinin rütubətli soyuğunun bədənə keçməsinin qarşısını almaqla, sırf əməli məqsəd güdürdü.

Varlı zümrələrə, o cümlədən də təzətoylu gənclərə məxsus olan üst köynəyi çox vaxt yekrəng ipək parçalardan tikilməklə, «qatlama» deyil, boyvaboy, lakin «kəsinə» biçimi üsulu ilə hazırlanırdı. Sonuncu halda köynəyin gövdəsi kürək, qabaq qanadları, qol, peş, qoltuqaltı olmaqla, müxtəlif hissələrdən ibarət biçiləndən sonra onlar bir-birinə calanıb bitişdirilirdi. Son vaxtlar mahud və ya əldətoxunma şaldan tikilən köynəklərin sinəsinə qapaqlı döş cibləri tikmək dəb düşmüşdür.

Ald köynəyindən fərqli olaraq, üst köynəyinin yaxa yarığı 2-3 yerdən ilgə-düymə vasitəsilə bağlanırdı.

İpək parçadan tikilən toy köynəyinin, habelə varlı kişilərin bayırılıq köynəyinin gödək ətayi, adətən, nifənin altına salınıbmış onun üstündən aşağı buraxılırdı. Bu halda köynəyin belindən ya «aşırma» adlanan ensiz qayış kəmə, yaxud üzərinə qulplu gümüş sikkələr bənd olunmuş «tuncak kəmə» bağlanırdı. Informatorların söylədiyinə görə, keçmişdə kişilərin bellərinə qurşaq bağlaması faktına nəinki xristian, habelə müsəlman ingiloylar arasında da təsadüf olunmamışdır.²³

Azərbaycanın hər yerində olduğu kimi, Şərqi Alazan vadisində, o cümlədən bölgənin qədim aborigin etnoslarından olan ingiloyların ənənəvi geyim dəstində gözə çarpan ən səciyyəvi geyim tipləri *arxalıq* və onun üstündən geyilən *çuxa* olmuşdur.

Biçim üsulu və tikis texnikası baxımından Ümumazərbaycan səciyyəvi daşınmasına baxmayaraq, ingiloyların həm *arxalıq*, həm də *çuxası* bəzi fərqli cəhətləri ilə bölgənin digər etnoslarına xas olan müvafiq geyim tiplərindən fərqlənirdi. XIX əsr müəlliflərinin müşahidələrinə görə, ingiloyların, adətən, köynəyin üstündən geydikləri *arxalıq* qısa ətəklili və boyunduruqsuz tikilməklə, çox vaxt alabazək çitdən hazırlanıb və yalnız bəldən bağlanırmış.²⁴ İngiloy *arxalıqlarının*²⁶ dar qolları biləkdən aşağı «yeng» adlanan, kənarları girdə hala salınıbmış üçkünc formalı uzunsov əlcəklə tamamlanırmış. Azərbaycanın digər bölgələrində «qolçaq» adı ilə belli olan həmin əlcəyi iş görə vaxtlarda geri qatlayırdılar. Bu halda *arxalıq*ın dar qolu biləkdən dirsəyədək kip vəziyyətdə düymələnirdi. Bu xüsusiyyətlərin heç birisi bölgənin digər etnoslarına xas olan *arxalıqlarda* müşahidə olunmurdu.

İngiloy *arxalıqlarının* daha bir səciyyəvi xüsusiyyəti onun yaxa formasında nəzərə çarpırdı. Bir qayda olaraq, boyunluqsuz tikilən ingiloy *arxalıq*ının üçkünc formalı yaxası kəmə yerindən 4 barmaq yuxarıyadək açıq qalırdı. *Arxalıq*ın yaxasının bu

forması Azərbaycanın digər bölgələrində qeydə alınmış «oyma» yaxalıqlı *arxalıq*ı xatırladırdı. Lakin ondan fərqli olaraq, *arxalıq*ın bu tipinin yaxası aşağı hissədə girdə deyil, düzbucaqlı formada tamamlanırdı. Onun qabaq qanadları məhz həmin yaxa yarığının altındakı çıxıntı vasitəsilə ağız-ağıza gətirilib düymələnirdi.

Azərbaycanın digər bölgələrində geniş yayılmış «düzyaxa» və ya «önürlü» *arxalıqlar* ingiloyların keçmiş məişəti üçün səciyyəvi olmamışdır. Bununla belə, ingiloy *arxalıqlarının* başlıca biçim elementləri /bir cüt döş, kürək və bürməli ətəkdən ibarət olan gövdə, qollar, qoltuqaltı və s./ bölgənin digər etnoslarına xas olan *arxalıqlardan* o qədər də fərqlənirdi. Hətta bölgənin digər etnoslarında olduğu kimi, ingiloy *arxalıq*ının da qabaq qanadları boyvaboy bütöv, *arxa* hissəsi isə kürək və əmək olmaqla, iki hissədən ibarət biçilib tikilirdi.

Arxalıq üst geyim dəstində sərbəst halda geyildikdə onun onsuz da gövdəyə kip yatan belinə mütəlak kəmə bağlanırdı. Bu halda üst köynəyinin ətayi şalvarın nifəsinin altına salınırdı. Bir qayda olaraq, kəsiblər *arxalıq*ın belinə ensiz qayış kəmə /«aşırma»/, varlılar isə gümüşü güləbətinlə toxunmuş baftadan «toqqa» bağlayırdılar. Hər iki halda kəmədən xəncər asılırdı.²⁶

Xəncər keçmiş məişətin zəruri amilinə və geyim dəstinin ümdə ünsürünə çevrilmişdi. Həddi-büluga çatmış hər bir kişi xeylağı öz üstündə kəmədən asma xəncər gəzdirməyi və onun köməyi ilə həyatı üçün təhlükə yaranan anlarda özünü qorumağı, yaxud ədalətin bərqərar olması naminə üzlaşdıyı hər hansı bir münaqişəyə müdaxilə etməyi özünə borc bilir, şərəf işi sayırdı. Bu səbəbdən də üstündə daima xəncər gəzdirmək həyatı zərurətdən irəli gələn mühüm amilə çevrilmiş və tədricən adət halına düşmüşdür. Bütün dağlılara xas olan bu xüsusiyyət keçmişdə ingiloyların məişətinə də sirayət etmişdi. Xəncər həm də milli geyim dəstində mühüm bəzək elementinə çevrilmişdir. Hətta hər hansı bir bədxah niyyətlə heç vaxt qınından çıxmadıqda belə, xəncər yenə də milli kişi libasının zəruri elementi, onun ayrılmaz tərkib hissəsi sayılmışdır.

Arxalıq mahud və ya şaldan tikildikdə, ətayi istisna olmaqla, onun qalan hissələrinə pambıq parçadan astar tikilirdi. Belə *arxalıq*ı, əsasən, soyuq vaxtda geyirdilər.

İngiloyların *bayırılıq* geyim dəstində başlıca yer tutan və müəyyən qədər də etnik fərqləndirici funksiyasını özündə ehtiva edən «atmaqol» *çuxa* əsasən Ümumqafqaz səciyyəvi daşınmışdır. Biçim üsulu və geyim tərzindəki ortaq ümumiliyyə və tipoloji oxşarlığa baxmayaraq, ingiloy *çuxası* məhəlli xüsusiyyətlərdən də məhrum deyildi. Bir sıra fərqləndirici əlamətlərinə görə

o, bölgənin digər etnosları üçün səciyyəvi olan çuxa növlərindən seçilirdi.

İngiloy çuxalarının başlıca fərqləndirici əlaməti dekorativ məqsəd daşıyan sallama uzun qollara malik olmasından ibarət idi. Bu cəhəti yaxından müşahidə edən A.fon-Plotto ingiloy çuxasından bəhs edərkən yazırdı ki, onlar arxalığın üstündən gürcülərdə olduğu kimi, uzun, sallama qollu çuxa geyirdilər.²⁷ Görünür, müəllif o dövrdə Azərbaycan mühitini gəzib müşahidə etmək imkanına malik olmadığından çuxanın bu növünün o zaman ki Azərbaycanda «atmaqol» çuxa adı ilə geniş yayılması faktından xəbərsiz olmuşdur.²⁸ İngiloy çuxaları hələ də atəyinin nisbətən qısa olması ilə də bölgənin digər etnoslarına məxsus çuxalardan seçilirdi.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, atmaqol çuxanın atəyinin qısa olması hərəkətə və iş görməyə maneçilik törətmədiyindən əməli cəhətdən daha sərfəli çuxa növü sayılırdı. Qafqaz xalqları arasında çox geniş arealda yayılmış olan bu çuxa növü elmi ədəbiyyatda çox vaxt «çərkəzi çuxa» adı ilə də bəllil olmuşdur. Lakin vəznəli çuxanı, əsasən, varlılar geyirdilər. Zəhmətkeş ingiloy kəndliləri başlıca olaraq qabağı açıq, vəznəsiz çuxa geyərmişlər.

Çərkəzi, yaxud «atmaqol» çuxanın mühüm fərqləndirici əlamətlərindən biri də onun sinəsinin həm sağ, həm də sol qanadına cərgə ilə «vəznə» adlanan pətrondə tikilməsindən ibarət idi. İlk vaxtlar odlu silahın güllələri taxılan və bu səbəbdən də sırf əməli məqsəd daşıyan vəznələr sonralar dekorativ bəzək elementinə çevrilmişdir. Məhz buna görə də keçmiş məişətdə bu geyim tipi «vəznəli» çuxa adı ilə tanınır və digər çuxa növlərindən yaxasının bəzək tərtibatı ilə fərqləndirilirdi.

Vəznəli çuxanın yaranma tarixinin odlu silahların meydana gəlməsindən sonraya təsadüf etdiyi nəzərə alınarsa, onda çuxanın bu növünün təşəkkül tapmasını son orta əsrlərdə axtarmaq lazım gəlir. Halbuki, çuxa özü Qafqaz mühitində təşəkkül tapmış çox qədim tarixə malik geyim tiplərindən olmuşdur. Çox güman ki, ingiloylar arasında vəznəli çuxalar peyda olanadək çuxanın daha basit növlərindən istifadə olunmuşdur.

Bölgənin digər etnoslarında olduğu kimi, uzun müddət ingiloylar da çuxanı əldətoxuma şaldan, imkanı ailələr isə daha zərif toxunan və nisbətən bəhə başa gələn, həm də çox vaxt bölgədə «ləzzi mahudu» adı ilə bəllil olan, əslində isə azərbaycanlıların və saxurların məskunlaşdıqları İlisu, Sarıbaş və Muxax kəndlərində istehsal olunan yüksək keyfiyyətli mahuddan tikdirirdilər. Bir qayda olaraq, ingiloylar şal kimi, mahudu da satın alma yolla əldə edirdilər.

Ünümqafqaz biçiminə malik olan ingiloy çuxası gövdə, atək, qol və qolçaq olmaqla müxtəlif hissələrdən ibarət biçilib

tikilirdi. Kasıbların gündəliyə geydiyi «kəmərcin» çuxadan fərqli olaraq, toy-bayram çuxasının qabaq qanadları ətəklə birlikdə boyvəboy, arxa və yan hissələri isə bəldən kəsilib biçilirdi. Çuxanın diddən azca aşağı olan enli atəyinin yan «taxta»ları onun qabaq qanadlarının arxasına calanırdı. Bu səbəbdən də atəyin baş hissəsi kürək və qoltuqaltı ilə birləşmə yerində çinçin, yaxud büzməli hala salınırdı.

Bir qayda olaraq, ingiloylara məxsus çuxanın atəyi astarsız tikilir, qol və qolçaqlarına berrəng ipək və ya pambıq parçalarından astar qoyulurdu. Xüsusilə rəqs edən zaman qolçaqlar pərvaz elədiyindən xoşa gəlimli olmaq üçün onların astarını açıq-parlaq (çox vaxt qırmızı, qızılı, sarı) rəngli ipək parçalardan qoyurdular.

Bununla yanaşı, qonşu etnosların, xüsusilə muğalların təsiri ilə ingiloylar atəyi bir neçə «taxta»dan ibarət biçilmiş «nah-ki» çuxa da geyirdilər. Çuxanın bu növü qolçaqsız olduğundan onun qolları biləyə doğru getdikcə xeyli enli biçilib tikirdi.

Çuxanın bütün növlərinin geyimə tərtibi eyni olmaqla, onların belinə kəmərlə bağlanırdı. Bir qayda olaraq, çuxa arxalığın üstündən geyildiyindən belə halda xəncərli kəmərlə çuxanın belindən çəkilirdi. Bəldən qayıp və ya «tavad» kəmərlə möhkəm bağlanıb bərkidilməsinə baxmayaraq, çuxanın qabaq qanadları göbəyin üstündən başlamış ətəkləyin başınadək bir neçə yerdən ilkə-düymə ilə bağlanırdı.

Bölgədə yayılmış digər geyim növü olan işdik (içlik), cübbə, zivını və s. kimi arxaik kişi geyim tipləri də ingiloylara yad deyildi. Lakin onlar da gürcüsəyəgi həmin geyimləri «zubuni», «cubə» adlandırırırdılar. Əxzətmə yolu ilə qonşulardan keçmiş bu geyim növləri mövsümi səciyyə daşıdığından ya əldətoxuma qalın yun parçalardan tikilir, ya da isti olmaq üçün yaxa, atək və qol yerinin kənarlarına xəz dəridən köbə tutulurdu. İçlik qıvrıq və isti geyim növü olduğundan xüsusilə soyuq vaxtlarda iş görmək üçün əməli cəhətdən ən əlverişli geyim sayılırdı. Lakin kənarlarının xəz materialına görə bəhə başa gəldiyindən onu hamı tapıb geyinə bilmirdi.

Əldətoxuma kobud yun şaldan tikilən cübbə təkcə ingiloyların deyil, eləcə də qonşu muğalların məişətindən çox erkən çıxmışdır. XIX əsrin ikinci yarısından etibarən fabrikin istehsalı olan yüksək keyfiyyətli, həm də qismən ucuz başa gələn yun parçalar əhəlinin məişətinə daxil olduqca muğallar arasında «təpmə», yaxud «qılıcı şal» adlanan, yer hanasında toxunan qaba yun parça növünün istehsalı tənəzzülə uğramışdır. Bundan sonra təpmə şal özü ilə birlikdə cübbəni də əhəlinin geyim mədəniyyətindən silib çıxarmışdır.

İngiloy kişi geyim dəstində mövsümü səciyyəli digər üst geyim tipləri də mühüm yer tutmuşdur. A.fon-Plottonun yazdığına görə, ingiloylar yağmurlu vaxtlarda *yapıncı* geyirdilər.²⁸

Etnoqrafik çöl materiallarından anlaşıldığı kimi, ingiloylar özləri *yapıncı* hazırlamaqla məşğul olurdular. Bununla belə, həm *saçaqsız*, həm də *saçaqlı* *yapıncının* hər iki növü ingiloyların məişətinə daxil olmuşdur. Bunların hər ikisi topuğadək uzun olub, çiyinə alınırdı. Daha yaraşığı olub nisbətən bəbəşə gələn yüksək keyfiyyətli *saçaqlı* *yapıncını* başlıca olaraq varlılar, *saçaqsız* *yapıncını* isə kasıblar geyirdi.³⁰ Lakin bunların hər ikisi satınalma yolla əldə olunurdu. Keçmişdə *saçaqsız* *yapıncı* istehsalı sahəsində bütün mahalda Sarıbaş kəndi məşhurlu olmuşdur.³¹

Keçən əsrdə Sarıbaş hallacları bütün Zaqatala dairəsini *yapıncı* ilə təmin edirdilər. Dağıstan və Gəncədən idxal olunan bahalı *yapıncıları* əldə etməyə imkanı olmayan kəndli kütlələri Sarıbaş *yapıncısını* həvəslə alırdılar.³² İ.Stepanovun yazdığına görə, Sarıbaş *yapıncıları* Zaqatala dairəsindəki bazarların heç birinə böyük miqdarda satışa çıxarılmırdı. Ona görə də kənd alverçiləri, bəzən isə hallacların özləri istehsal etdikləri *yapıncıları* kəndbəkənd gəzdirib satırdılar. Dairədəki kənd təsərrüfatı məhsullarının başlıca satış bazarı olan Qax kəndində *yapıncı* *yapıncı* dükanında ən çox Sarıbaş *yapıncısı* satılırdı.³³

Yapıncı qolsuz olub çiyinə alındığından onun geyim tərzini isə görməyə mane olurdu. Ona görə də onu evdə, xüsusilə təsərrüfat işlərini görən zaman geyməzdilər. Bu mənada *yapıncı* soyuq, səxtə və yağmurlu havaların səfər libasına çevrilmişdi. Elə bu səbəbdən də o, peşə libası kimi təşəkkül tapmış və çöl təsərrüfat işləri ilə məşğul olan maldar elatların gəzərgi məişəti üçün ən sərfəli geyim növü olmuşdur. Görünür, elə buna görə də əli daima işdə-gücdə olan, əmək aləti, kəsar tutan ingiloyların oturaq məişətində *yapıncı* kütləvi libas növünə çevrilə bilməmişdir.

Bununla belə, *saçaqlı* *yapıncıda* gəzmək, yaxud onunla at çapmaq qəşəng geyməyin qibtə ediləcək nümunəsinə çevrilmişdi. Keçmişdə bu cür uzun *saçaqlı* *yapıncı* heç də bütün ictimai zümərələrin hamısına müəssər deyildi. Məhz bu səbəbdən qıvrım tüküllü papaqla yanaşı, *yapıncı* da adət-ənənəyə keçərkən toy libasının zəruri ünsürünə çevrilmişdir. Ənənə halını almış el adətində görə, toyda təzə bay hökman *yapıncı*, həm də mümkün olduqca ağ *saçaqlı* *yapıncı* geyinməli idi. Bu libasda o, təkcə toy məclisinin nüfuzlu siması olmayıb, həm də ümumiyyətlə sosial mənada bayı xatırlatmalı idi. Qohum, qonşu, dost-taşılar, bir sözə, hamı onu yeni yaranmaqda olan ailə bütəsinin bayı, sahibi, cavabdehi, cəfakəsi qiyafəsində, yetkin kişi libasında görmək istəyirdi.

Saçaqlı *yapıncı*, xüsusilə onun ağ rəng çalarına malik olan yaraşığı növü el arasında çox vaxt «sərdari *yapıncı*», yaxud sadəcə «sərdari» adlanırdı. Keçmişdə *yapıncının* bu növünü, adətən, sərdar çobanlar geyirmişlər.

Yeri gəlmişkən bir vacib məsələni də qeyd edək. Türk mənşəli «*yapıncı*» sözünün qədim variantı və əkiztayı (sinonimi) olan «*kəpənək*» sözü bölgədə toponimə çevrilərək, *Kəpənəkçi* kəndinin adında indi də yaşamasına baxmayaraq, geyim tipini əks etdirən istilah kimi o, hətta ingiloyların yaxın o qonşusu olan muğallar arasında da işlək funksiyasını itirib arxaikləşmişdir. Halbuki qədim türk yazılı mənbələrinin hamısında bu geyim növü «*kəpənək*» adı altında təqdim olunmuşdur.

Yaxın qonşuları kimi, ingiloylar da daha çox peşə səciyyəsi daşıyan bu mövsümi geyim tipini «*kəpənək*» deyil, «*yapıncı*» («*yapmaq*», «*basmaq*» felindən əmələ gəlmiş) formasında qəbul edib işlədirlər.

Yapıncının fərqli olaraq boyu nisbətən qısa olub, qoldan geyilən *çopoz* əməli əhəmiyyət kəsb etdiyindən daha kütləvi mövsümi geyim növünə çevrilmişdir.

Yapıncı kimi, yağmurlu havalarda geyilən *çopozu* da ingiloy kəndliləri özləri istehsal etmə, satınalma, ən çox isə mübadilə yolu ilə əldə edirdilər. Keçən əsrin sonlarına aid ədəbiyyat materiallarından göründüyü kimi, Zaqatala dairəsində *çopoz* istehsalının ən məşhur mərkəzi Muxax kəndi olmuşdur.³⁴ *Çopoz* ilə keçə qəlibinin istehsal texnologiyası tamamilə bir-birinin eyni olmuşdur. Onların hər ikisi üç lay yundan ibarət olub eyni texniki üsulla basılırdı. Bunların arasında başlıca fərq nisbətən böyük ölçüyə malik olan keçə qəlibin trapes formasında, *çopozun* isə qatlandıqda dirsəyə qədər qol əmələ gətirən «T»-vari formada yapılmasından ibarət idi.

Çopozun keçəsi basılıb hazır olandan sonra ortadan iki qatlanırdı. Qayçı ilə onun boyun yarığı biçilir, yanları və qolunun altı uc-uca tikilirdi. Sökülməmək üçün *çopozun* yaxa və boyun yarığının kənarına tumac və ya pambıq parçadan kəbə tikilirdi. Mövsümi geyim səciyyəsi kəsb etməsinə baxmayaraq, *çopozun* qısa qolları və qıvrıq quruluşu onu gündəlik iş paltarına çevirmişdir. İlin səxtəli, soyuq vaxtlarında təsərrüfat işlərini görmək üçün, adətən, yoxsul kəndlilər arxalığın üstündən aynlarına *çopoz* geyirdilər. Şiddətli soyuq və yağmur olanda *çopozu* çuxanın üstündən geyənlər də olurdu. *Çopoz* soyuğu, yağışı kəçirmədiyindən Alazan vadisininin rütubətli şəraiti üçün ən sərfəli mövsüm geyimi, isti libas sayılırdı. Görünür, elə bu səbəbdən də Şərqi Alazan vadisi istisna olmaqla, XIX əsrdə Azərbaycanın digər bölgələrində *çopoz* qeydə alınmamışdır. Şübhə yoxdur ki, *çopozun* uzun müddət bu bölgədə məskunlaşmış etnosların məişətində ilişib qalmasında ənənə mühafizəkarlığı ilə

yanaşı, bölgənin təbii şəraiti, xüsusilə də yüksək rütubətliyi və şaxtılı keçməsi ilə səciyyələnən iqlim amilləri mühüm rol oynamışdır.

İngiloyların keçmiş məişətində mövsümi səciyyəli geyim tipləri arasında *kürk* də müəyyən yer tutmuşdur. Bununla belə, ingiloylar üçün o, səciyyəvi geyim tipinə çevrilməmişdi. Onu ancaq varlı, həm də yaşlı kişilər geyirmiş. Elə ingiloylar arasında çox material tələb edən, bu səbəbdən də xeyli baha başa gələn *kaval kürkün* dəbdə olmaması faktı da onun kütləvi səciyyə daşmadığını göstərirdi. Geymə kürkdən fərqli olaraq, çiyinə alınan uzun etəklə və dekorativ məqsəd daşımaqla, topuğa toxunacaq qədər uzun qolları olan *kaval kürkü* almağa ingiloy əhalisinin nəinki aşağı, hətta orta təbəqələrinin də iqtisadi tavanası kifayət etmirdi.

Əhalinin yoxsul qismi üçün ucuz başa gələn çopoz hər şeyi əvəz edirdi. Bununla belə, bölgənin digər etnosları arasında geniş yayılmış *geymə kürk* ingiloyların keçmiş məişəti üçün yabancısı da deyildi. Onu qışda nəinki kişilər, hətta imkanlı ailədən olan yaşlı qadınlar da geyirdilər.

İngiloyların baş geyimləri də tipoloji müxtəlifliyi ilə seçilirdi. Yerli qoyun dərisi, yaxud kənardan gətirilən qıvrım *tüklü sür dəridən* tikilmiş müxtəlif formalı («şələ», «yapba», «çapma», «daqqa», «züllə» və s.) papaq növləri ilə yanaşı, yun şaldan tikilmiş uzun qulaqlı *başlıq*, pambıq parçadan tikilmə *təsək*, yaxud *alınlıq* ənənəvi kişi geyim dəstinin zəruri elementinə çevrilmişdi.

İngiloyların kişi baş geyimləri arasında «kudi» adlanan dəri papaqlar kütləvi səciyyə daşımışdır. Yaşından və zümrə mənsubiyyətindən asılı olmayaraq bütün kişilər il boyu başlarında dəri papaq («kudi») gəzdirdirdilər. Kəsiblər yerli qoyun və ya quzu dərisindən, varlı kişilər isə qaragül dərisindən papaq geyirmişlər. Formasına və geyilmə tərzinə görə ingiloyların dəri papaqları nəinki bölgənin digər etnoslarından, hətta Azərbaycanın digər etnoqrafik bölgələrində yayılmış papaqlardan heç nə ilə fərqlənmirdi. Bunların arasında tipoloji oxşarlıqdan əlavə terminoloji eyniyyət də diqqəti cəlb edir.

Papaqların geyim tərzində nəzarətdiqqəti cəlb edən yeganə səciyyəvi cəhət bundan ibarət idi ki, ingiloylar papağı kələz qırılmış başa geyirmişlər. Bu səbəbdən də keçmişdə onlar bütün ilboyu, qış-yay başlarını ülgüclə qırıxdırırdılar. Daima təsərrüfat işlərində əlaşən ingiloy üçün başın tez-tez qırılması təmizkarlıq əlaməti olmaqla, mühüm hişzussəhhə əhəmiyyəti kəsb edirdi. Kişilərin hamısının başının qırılıb olduğunu keçən əsrin 70-ci illərində ingiloylar arasında olmuş A.fon-Plotto da təsbit etmişdir.¹⁵

Dəri papaqlar, bir qayda olaraq, asılı dəridən xüsusi papaqçı dükanlarında tikilirdi. Müştərilərin tələbindən asılı olaraq papaqçı dükanlarında material və forma etibarı ilə bir-birindən fərqlənən müxtəlif növ papaqlar hazırlanırdı. İngiloyların keçmiş məişətindən bəhs edən M.Canaşvilinin yazdığına görə, kişilər başlarına girdə, yapba və silindrik formalı papaqlar geyirmişlər¹⁶. Müəllifin silindrik papaq adı ilə təqdim etdiyi papaq növü Azərbaycanın digər etnoqrafik bölgələrində «daqqa», «Buxara», «Şirazi», «qıvrım», «sür» və ya «sağanıqlı» papaq adı ilə geniş yayılmışdı. Papağın bu növü, adətən, quzu dərisindən, çox vaxt isə kənardan gətirilən qaragül dərisindən tikilirdi.

Sırıma astara malik olan və sür dəridən tikilən «daqqa» papağın papaq rolunu oynayan yastı tapəsi mahud və ya məxmərən biçilib tikilirdi. Çox vaxt sifarişlə hazırlanan qıvrım tüklü darılardan tikilmiş daqqa papağın əsas müştəri varlı zümrələrə olardı. Keçmişdə təzə ailə quran gənclərin toy günü başlarına qıvrım tüklü dəridən «bəy papağı» qoyması adət halını almışdı. Hətta toy günü bəyin papağının oğurlanması az qala onun özünün oğurlanmasına bərabər tutulan rüsvayçılıq sayılırdı. Ona görə də Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi, ingiloy toylarında da təzə bəyin papağının qorunması ciddi qayğıya çevrilmişdi.

Məlum olduğu kimi, ənənəvi geyim və bəzəklərin bir qismi sırf əməli məqsəd daşımaqdan əlavə, həm də rəmzi mənə kəsb etmiş, xalqın mənəvi dünyası, onun inam və etiqadları ilə üzvi surətdə bağlı olmuşdur. Bu səbəbdən milli geyim və bəzəklər arasında papaq, kəmər və bir də nişan üzüyü xalq inamları ilə sıx bağlı olub rəmzi mənə kəsb etmək baxımından xüsusi yer tuturdu. Başqa sözlə, adları çəkilən maddi mədəniyyət nümunələrini minilliklər boyu xalq özü üçün müəyyən rəmzlərə çevirmiş, mənəvi dünyasının dərinliklərini əks etdirən nişənlərə döndərmişdir.

Bu mənəda Azərbaycanın digər etnosları kimi, ingiloylar arasında da papaq rəmzi mənə daşıyan ənənəvi geyim növü olmuşdur. Həm də yeri gəlmişkən qeyd edək ki, papaq təkcə azərbaycanlılar arasında deyil, ümumən bütün Qafqaz xalqları arasında mardənəlik, namus, qeyrət, sözünün sahibi olmaq kimi yüksək mənəvi-əxlaqi dəyərlərin rəmzinə çevrilmişdi.

Məhz elə bu səbəbdən də Azərbaycanda, o cümlədən ingiloylar arasında papaqla bağlı xeyli atalar sözü və zərb-məsəl yaranmışdır. Ənənə olaraq azərbaycanlılar, o cümlədən müsəlman ingiloylar keçmişdə papağı daim başlarında saxlayar, hətta çay-çörək yeyib-içən zaman onu başlarından yerə qoymazdılar. Görünür, elə bu səbəbdən də müdrik babalar «papaq başda yırtılar, başmaq ayaqda» zərb-məsəlini əbəz yerə yaratmamışlar.

Papağın kişilik, namus, qeyrət rəmzi olduğunu bayan edən dünya görmüş ağsaqqallarımız «papağı isti-soyuq üçün yox, namus-qeyrət üçün başa qoyarlar»-kəlamını söyləmişlər. Yaxud el ağsaqqallarının həyatın sınaqlarından çıxmış öyüd-nasihətləri arasında «qızı otaqlıya yox, başı papaqlıya verələr» kəlamı xüsusi yer tutur. Bu müdrik kəlamın rəmzi mənası bundan ibarətdir ki, başında namus-qeyrət nişanəsi gəzdirən mərd, igid adam hər cür var-dövlətdən yüksəkdə dayanır.

Eləcə də işi dolaşib çətinə düşmüş adama «papağını qa-bağına qoyub yaxşı-yaxşı fikirləşməyi məsləhət görən» papağın şərəfinə layiq dərəcə, təmkin təzəli etdirməyi, ədalətli, düzgün qərara gəlməyi, bütün məsuliyyəti obyektiv düşünüb götür-qoy etməyi tövsiyə etmişlər.

Dari papaqların şərhinə yekun vurarkən bir cəhət də qeyd etmək gərəkdir. Yeri qoyun dərindən tikilən papaqlardan fərqli olaraq sür dəridən tikilmiş papaqlar Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi, ingiloylar arasında da *börk* adlanırdı. Sür dərinin təbii rəngindən, yaxud aşılama prosesində ona vurulmuş rəng çalarından asılı olaraq *börk* müxtəlif cür adlanırdı. Bunların arasında «çal», «qara», «boz», «sürməyi», «şabalıdı», «gümüşi», «məxməri» və s. adlarla bəlli olan papaqlar xüsusi fərqləndirilirdi. Bunlardan əlavə bərkün «qələmi», «çapma», «daqqa», «şikari», «Şirazi», «Buxara», «Qəbələ», «çərkəzi», «qalınığı», «ləzgi» və s. adlarla məlum olan və forma etibarilə bir-birindən müəyyən qədər seçilən fərqli növləri də yayılmışdır. Varlı, əsilzadə zümrələrə məxsus olan bu *börk* adları təkcə papağın zəhəri formasını deyil, eyni zamanda onun istehsal mərkəzinə, yaxud etnik mənsubiyyətini də əks etdirirdi.

Ənənəvi baş geyimlərdən bəhs edərkən kişi geyim komplektindən çoxdan çıxmış bir arxaik libas növünü xatırlamamaq olmur. Söhbət vaxtı ilə kişilərin də başlarına saldıqları və qismən üzlerini də örtükləri *niqabdan* gedir. Adından da bəlli olduğu kimi, ərəb mənşəli bu baş geyim tipinin Qafqaz mühitinə nə vaxt gəlib çıxması və kişi geyim kompleksini nə vaxt tərk etməsi barədə mövcud etnoqrafik materialların imkanı daxilində mühakimə yürütmək olmur. Bəlli olan gerçəklik bundan ibarətdir ki, İslam dininin yayıldığı Qafqaz xalqlarının bir çoxunun məişətində kişi niqabı, məhduddan miqyasda da olsa, yaxın keçmişdə qalmaqda idi. Kitabı-Dədə Qorqud dastanlarında niqabın adının xatırlanması faktı onun Oğuz ellərində, başqa təbəqə desək, erkən oğuzların məskunlaşdıqları Cənubi Qafqaz mühitində ilk orta əsrlərin sonlarından etibarən də düşüüünü söyləməyə əsas verir. Dastanda bir neçə dəfə niqabın adı çəkilir və cəmi Oğuz ellərində 4 nəfər kişinin üzü niqablı gəzdirdi xəbər verilir⁹⁷.

Abir-həya rəmzinə çevrilmiş niqab oğuzların təkcə hərbi-demokratiya mərhələsində deyil, ondan sonra gələn feodallaşma dövrünün zadəgan əxلاقına, davranış normalarına, ədəb-ərkan qaydalarına uyğun geyim dəbi üçün səciyyəvi olmuşdur. Kişilərin niqabda gəzməsi İslam əxلاقının hicab qaydalarına əməl etməyin yüksək nümunəsi sayılırdı. El arasında ad-şənə qazanmış cəmərd kişilər niqab sayəsində ümumi kütlədən seçilib ayrılıb və barməqlə göstərilirdi. Hamı onların igidliyinə güvənib küsənir və həssəd aparırdı. Görünür, elə məhz buna görə də oğuzlar arasında igidliyinə həssəd aparılacaq üzü niqablı, sayılmış-şəhidiyyəti qəhrəman cəmi 4 nəfər idi. Deməli, üzü niqablı gəzmək səlahiyyətini qazanmaq səadəti hər kişiye qismət olan iş deyilmiş.

Lakin ingiloyların mənəvi həyatının xristian mərhələsində ərəb mənşəli niqabın onların məişətinə, xüsusilə də geyim dəbi-nə daxil olub olmadığını söyləmək mümkün deyil. Son orta əsrlərin əvvəllərində yenidən İslam etiqadını qəbul etmiş ingiloyların niqabla tanışlıb-rastlaşmadıqlarını müəyyənləşdirmək üçün bu dövrün yazılı mənbələrində əsaslı bir məlumat təsadüf olunmur. Bununla belə, ingiloyların yaxın qonşuluğunda yaşayan Qafqaz xalqlarının bir çoxunun geyim dəbində niqab son vaxtlaradək hələ də qalmaqda idi. Bu faktları nəzərə alsaq, bu geyim növünün ingiloyların məişətinə sızması ehtimalını nəzərdən qaçırmmaq olmaz. Əgər İslamla yanaşı yayılan hicab, o cümlədən kişilərin üzlərinə niqab tutması adətini ingiloyların geyim dəbinə daxil ola bilibsə, onda bu geyim növü onların məişətini nə vaxt tərk etmişdir? Bu müşkül sualın həllini mənbəşünaslıqla məşğul olan gələcək tədqiqatçıların öhdəsinə buraxıb, belə bir cəhəti qeyd edərkən, kişi niqabının aradan çıxmasında yeni yaranmaqda olan kapitalist münasibətlərinin təsiri altında feodal əxلاق normalarının dəyişməsi ilə yanaşı, çox güman ki, bu geyim tipini müəyyən qədər əvəz edən *başlıq* da mühüm rol oynamışdır.

İngiloyların ənənəvi baş geyimləri arasında əldətoxunma şal və ya mahuddan tikilmiş başlıq, əsasən, varlı zümrədən olan yaşlı kişilər soyuq vaxtlarda evdən kənara çıxanda, xüsusilə uzaq səfərə gedən zaman başlarına geyirdilər. Eyni adla Qafqazın digər xalqları arasında geniş yayılmış olan bu qədim baş geyiminin mənşəyi barədə elmdə müxtəlif mülahizələr mövcuddur. Bəziləri onu Orta Asiyadan gəlmiş türk köçəriləri tərəfindən Qafqaza gətirildiyini⁹⁸, digərləri isə onu skiflərə məxsus keçə başlıqla müqayisə edərkən, başlığın daha qədim tarixə malik olduğunu güman edirlər⁹⁹.

İngiloyların ənənəvi baş geyimləri arasında ən arxaik papaq növü *keçə papaq* olmuşdur¹⁰⁰. Keçə papaq ən çox soyuq və yağmurlu havalarda geyilirdi.

Yaşlı və qoca kişilər, adətən, dəri papağın altından tər yığmaq üçün başlarına pambıq parçadan tikilmiş *təsək* qoyurdular. Həmçinin, dindarlar namaz qılarkın başlarına *təsək* qoyarıdılar.

İsti vaxtlarda kişilər iş görən zaman gözlərini tərdən qorumaq üçün, isti dəri papağı çıxarıb, adətən, qaşlarına pambıq parçadan, çox vaxt qadək və ya ağdan, bəzən də çitdən «alınlıq» adlanan sarğı (*qaşbənd*) bağlayırdılar. Təri öz canına yaxşı hopdurmaq və onun axıb gözü təkülməsinin qarşısını almaq üçün çox vaxt alınlığın qaşa düşən orta hissəsinə pambıq ləmbəsi qoyulurdu. İngiloyların ənənəvi baş geyimləri arasında etnik özünəməxsusluğu, qismən də olsa, əks etdirən yeganə geyim növü məhz «alınlıq» olmuşdur. Bəzi kəndlərdə ona «sarıq», bir sıra kəndlərdə isə, qadınlarda olduğu kimi, «qaşbənd» deyilirdi.

İngiloyların ənənəvi *ayaq geyimləri* tipoloji cəhətdən bölgənin digər etnoslarına xas olan ayaqqabılarından, demək olar ki, fərqlənirdi. Digər aqrar məişətli xalqlar kimi, keçmişdə kənd təsərrüfatı ilə intensiv məşğul olan ingiloyların da başlıca ayaq geyimi «kalman» adlanan dıxburun, büzmə *çarıq* olmuşdur. Natural təsərrüfat şəraitində əhalinin əsas kütləsi *çarıq* xam göndən özü tikir, nisbətən imkanlı kişilər onu asılı göndən sifarişlə yerli çarçıqlara tikdirirdilər. Gönün özündən çəkilmiş və «gödi» adlanan nazik köşə ilə tikilən xam çarıqdan fərqli olaraq, asılı gönün *çarıq* möhkəm eşilib mumlanmış, çox vaxt isə əvvəlcədən boyanmış xüsusi ipliklə tikilirdi. Bir iki halda ayağın ölçüsünə müvafiq kəsilmiş bütöv gön parçasından tikilən və kənarları yuxarı qatlanmış *çarıq*ın qırağı boyunca müxtəlif ölçülü «gözək» /«qopi»/ adlanan ilgaklər düzəldilirdi. Xırda, orta və böyük olmaqla, üç çür ölçüyə malik olan gözəklər *çarıq*ın daban, yan və pəncəsinin kənarlarını əhatə edirdi. Çoxsaylı pəncə gözəkləri xırda olmaqla, sinimetrik vəziyyətdə pəncənin hər iki yanına sıra ilə düzülürdü. Onlara keçirilən *çarıq*-bağı vasitəsilə *çarıq*ın üstü boyvəboy örtülürdü. İri ölçülü daban və yan gözəklərinə keçirilmiş *çarıq*bağının köməyi ilə *çarıq* həm də ayağa möhkəm bənd edilirdi.

Bir qayda olaraq, istər xam, istərsə də asılı *çarıq*ı tikməzdən əvvəl gönü zollayıb «şalti» adlanan bərabər hissələrə bölürdülər. Mal gönünün ölçüsündən və formasından asılı olaraq, bir *çarək* enində biçilib zollanmış «şalti»lər /zol/ müxtəlif uzunluqda olurdu. Hər «şalti»dən 2 cüt, yaxud 2 cüt bir tay *çarıq* biçilirdi.

Bölgənin digər etnosları kimi, ingiloylar da *çarıq*ı əldə toxuma yun *corab* ilə geyirdilər. Qadın corabları kimi, kişi corabları da rəngbərang ipdən, əlvan naxışlı toxunurdu. Bir qayda olaraq, corabı qadınlar 5 ədəd corab milli vasitəsilə toxuyurdular. Kişi corablarının boğazı qısa olmaqla, həm də büzməsiz to-

xunurdu. Bir qayda olaraq onun boğazına uzun bağ tikilirdi. Soyuq vaxtlarda və çöl-təsərrüfat işləri zamanı salvarın balabarı corabın boğazının altına salandan sonra üstündən alabəzak corab bağı ilə bir neçə dəfə dolayıb möhkəm bağlayırdılar.

Ticarət və sənətkarlığın inkişaf etdiyi yaşayış məskənlərində varlı kişilər və ruhanilər /molla, müfti, keşiş və b./, adətən, ayaqlarına satınalma yolla əldə olunmuş *başmaq* geyirdilər. Bununla belə, nə başmaq, nə də quncuq uzunboğaz *çəkma* ingiloyların geyim dəbində kütləvi səciyyə daşımasıdır. Bunların hər ikisini təkaməyirək varlı kişilər əlb geyə bilirdilər.

İngiloyların çöl təsərrüfat işləri üçün başmaq kimi, baha başa gələn quncuq *çəkma* da sərfəli ayaqqabı növü sayılmırdı. Bunun müqabilində ingiloyların keçmiş məişətində saxtalaqış aylarında, xüsusilə yer don olan vaxtlarda «zəngəl» adlanan uzunboğaz keçə çəkmədən istifadə olunurdu. Bu fakt ədəbiyyat materiallarından da bəlli olur. Həm də belə hallarda keçə çəkəni, əsasən, çopozla qoşa geyirdilər⁴¹.

İngiloy kəndlilərinin ənənəvi ayaq geyimləri arasında *çust* və «şətəl» adlanan yun coraba da təsadüf olunurdu. Adı corabdan fərqli olaraq şətəlin altı qalın toxunur, yaxud onun altına keçə altlıq salınırdı. Şətəli çox vaxt şap-şap əvəzinə evdə, yaxud həyat-bacada geyirdilər.

Ruhani şəxslər, xüsusilə namaz qılan müsəlman dindarlar ayaqlarına çox vaxt *məst* geyirdilər. Bu, hər dəfə namazdan əvvəl ayağı yuyub mas *çəkma* əməliyyatından onları azad edirdi. Məstin həm üstü, həm də altı yumşaq tumacdan tikildiyindən evdən kənara çıxan zaman onun üstündən *başmaq* geyirdilər. İngiloy dindarlarının geydiyi *məst* forma və quruluş etibarilə Azərbaycanın digər şəhər və kəndlərində müsəlman dindarların geydiyi *məst*dən fərqlənirdi.

Qısa boğazlı corabı xatırladan məstin quncları topuğu ancaq örtə bilirdi. Ayaqdan çıxmasın deyər, onu ensiz köşə ilə topuqdan bağlayırdılar.

Etnoqrafik səfərlər zamanı ingiloyların ənənəvi geyim dəstində *badış*, *patava*, *nəleyin*, *dübəndi*, *qondara*, *laflın* və s. kimi ayaq geyimlərinə və onların adlarına da təsadüf olunmamışdır. Daha çox Şəki və onun ətraf kəndləri üçün səciyyəvi olan bu ayaq geyimləri ingiloy əhalisi arasında qismən az yayılmışdır.

XIX əsrin ikinci yarısından etibarən ticarət əlaqələrinin genişlənməsi nəticəsində bir sıra sənaye məhsulları, o cümlədən Avropa biçimli ayaqqabılar /*qaloz*, *çəkma*, *botinka*, *xrom çəkma*, *şibit*, *tufla*, *basanojka* və s./ tədricən ingiloyların da məişətinə daxil olmağa başlamışdır.

İngiloyların kişi geyim dəstindən bəhs edərkən ruhani libası sayılan *əba* və *əmmama* barədə öləri də olsa, məlumat vermək

edir. Ona görə də bu geyim dəsti Zaqatala rayonundan başqa avar və muğalların məskunlaşdığı Balakən rayonunda, başqa sözlə, Qax rayonunun dağlıq və dağətəyi ərazilərində, başqa sözlə, muğal və saxur kəndlərində geniş yayılmışdır. Barəsində söhbət gedən geyim dəstinin başlıca səciyyəvi elementləri uzun ətkəli *köynək*, *genbalaq tuman*, *meyzar* və oymayaxa *arxalıq* olmuşdur.

Ənənəvi qadın geyim dəstinin ikinci növü xristian ingiloylar üçün səciyyəvi olmaqla, əsasən Qax rayonunda, qismən isə Zaqatala və Balakən rayonlarında yayılmışdır¹⁴. Bu geyim dəsti qısa köynək, gen tuman və qısa ətkəli arxalıqdan ibarət olmuşdur. Bunlardan əlavə qadın əyin geyimlərinə *katibi*, *qurşaq*, *kəmərdə* də daxil idi.

İngiloy qadın geyimləri arasında «peranqi» adlanan *köynək* özünün biçim ümumiliyinə baxmayaraq, təkamül formalarının müxtəlifliyinə və etnik səciyyə daşıyan fərqli terminoloji əlamətinə görə xüsusi maraq doğurur. Kişi köynəyi kimi o da, tunikvari biçim üsulu ilə tikilirdi. Bunun üçün boyvaboy götürülmüş pambıq parçanı (əvvəllər ağ və ya bez, XIX əsrin ortalarından etibarən isə çit parçanı) iki qatlayandan sonra onun tən ortasından boyun və yaxa üçün yarıq açırıldı. Köynəyin gövdəsini əmələ gətirən kustar parça tikəsi ensiz olduğundan, adətən, onun hər iki yanına eynilə öz parçasından trapes formasında biçilmiş, ingiloy ləhcəsində «azğut» adlanan yan taxtaları calaq edilirdi. Həmin calaqların sayəsində köynəyin gövdəsi atəyə doğru getdikcə genişləndirdi. Görünür, əvvəllər kişi köynəyi kimi, onun da atəyi qısa olmuşdur. Lakin geyim tərzində qadın köynəyinin atəyinin tədricən uzanmasına səbəb olmuşdur. Belə ki, bir qayda olaraq, üst köynəyinin atəyi tumanın üstündən aşağı buraxılır və onun üzərini tamamilə örtürdü. İngiloylarda qadın tumanının balaqları dizdən bir qədər aşağı olduğundan köynəyin də atəyi onu örtəcək qədər uzun biçilib tikilirdi.

İngiloy qadınlarının geyim dəstinə diqqətlə nəzərdən keçirdikdə belli olur ki, hər iki icmada qadın köynəyi eyni cür «peranqi» adlanmışdır. Bununla belə, müsəlman qadınlarının köynəyinin atəyinin uzun, xristian qadınlarının isə köynəyinin atəyinin bir qədər qısa olduğu nəzərə çarpır. Xristian icmasında köynəyin atəyinin qısa olması sayəsində alt tumanın balaqlarının bəzəkliyi aydın nəzərə çarpırdı.

Etnoqrafik baxımdan diqqəti cəlb edən bir cəhət də bundan ibarətdir ki, ingiloyların həm müsəlman, həm də xristian qadınlarının xüsusi fərqlənən alt köynəyi olmamışdır. «Peranqi» adlanan üst köynəyi eyni zamanda alt köynəyini də əvəz edirdi. Daha doğrusu, bu məqsədlə qadınlar iki dəst üst köynəyini bir-birinin üstündən geyir, yaxud üst köynəyini birbaşa əyinə geyirdilər.

Maraqlı haldır ki, müsəlman ingiloylar bölgənin digər müsəlman etnosları kimi, uzun ətkəli köynəyi çox vaxt «don» adlandırırdılar. Burada dini təəssübkeşlikdən irəli gələn etnomədəni təmas özünü aydın büruza verirdi.

Çox güman ki, «azğut»-lu don («azğutan peranqi») biçim etibarilə qadın köynəklərinin ən arxaik növü olmuşdur. Elə bu geyim tipinin adında köynək mənasını bildiran «peranqi» ifadəsi də bunu göstərir. Məlum olduğu üzrə XIX əsrin ortaları-nadək, başqa sözlə, enli fabrik parçaları ingiloyların məişətinə daxil olana qədər digər geyim tipləri kimi, uzun ətkəli qadın köynəyi də əldətoxuma ensiz pambıq parçalardan (bürmət, qə-dək və s.) tikilirdi. Yerli parça növləri paltar üçün en vermədiyinə görə, onun yanlarına «taxta», «xişdək», «azğut», «peş» və s. adlarla bəlli olan əlavə calaq verilirdi. Bunun sayəsində paltarda sərbast hərəkət imkanı artır və onun vaxtından tez partlayıb cırılmasının qarşısı alınır. Sonralar kustar parça növlərinin sıxışdırılıb məişətdən çıxarılması ilə əlaqədar olaraq, nəinki «azğut»-a ehtiyac qalmamış, hətta donun daha bir əla-hiddə variantı olan *büzməli don* yaranmışdır.

«Azğut»-lu donu əvvəllər əldətoxuma bezdən boyadılmış bürmədən, XIX əsrin ortalarından etibarən isə güllü çit və ya sətindən tikirdilər. Xüsusilə qoca qarıların donu çox vaxt qara sətindən tikilmiş. Qız uşaqları və cavan gəlinlər əlvan rəngli don geyməyi daha çox xoşlayarmışlar. Bayır-bayramlıq donunu ipək parçalardan, ən çox isə müxtəlif rəngli qanovuzdan tikib geyməyə çalışarmışlar. İmkanlı ailələrdə ara-sıra gündəliyə də ipəkdən don geyən yaşlı qadınlara təsadüf olunarmış.

Bir qayda olaraq, tunikvari biçim üsulunda tikilən «azğut»-lu don (xristian ingiloylarda o «azğutan peranqi» adlanır) oyma boyun və düz yaxa yarığına malik olub, 2-3 yerdən *ilgə düymə* vasitəsilə sağdan sola düymələnirdi.

Donun biləyadək uzanan gen qolları «düzdəmə» biçilib bilavasitə gövdəyə bitişdirildiyindən «azğut»-un bəş hissəsi eyni zamanda xişdəyi əvəz edirdi. Qolların enli biləyi çox vaxt büzmələnib, «macə» adlanan bilerziklə tamamlanırdı.

«Azğut»-lu donun boyun yarığının ətrafına, adətən, iki barmaq enində dik dayanan boyunluq tikilirdi. Bəzən isə, xüsusilə don ucuq pambıq parçadan tikilərkən onun boyunluğu olmurdu. Belə donun atəyinin hər iki tərəfində bir çərək uzununda yan yarığı olurdu.

Bəhali ipək parçalardan tikilmiş donun kürəyinə və sinəsinə çox vaxt pambıq parçadan astar qoyulurdu. Bu, donun istifadə müddətini uzatmağa imkan verirdi.

Südəmər körpəsi olan qadınlar üçün donun yaxa yarığı döşün altınadək uzun biçilib tikilirdi. Bu halda möhkəm olmaq

üçün yaxa yarığının ətrafına başqa parçadan əlavə köbə qoyulurdu.

Toy-bayramlıq donunun qollarının biləklərinə, atəyinə və boyunluğuna rəngbərəng keci sapdan toxunmuş, ensiz və nazik şərid, yaxud «qiy» tikilirdi. Eyni bəzək elementinə xristian ingiloylar arasında da təsadüf olunurdu. Lakin onların donunun atəyi yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, nisbətən qısa olması ilə seçilirdi. Bu cəhət XIX əsr müəlliflərinin də diqqətindən yayınmamışdır. Xristian ingiloylarda bu ənənə indi də davam etməkdədir.⁴⁵

Uzun atəkli köynək, başqa sözlə, don ümumiyyətlə bölgənin geyim dəbinin səciyyəvi xüsusiyyətini təşkil edirdi. Köynəyin bu növü hətta dəfn libasının zəruri elementinə çevrilmişdir. Əsrlərdən bəri davam edən adətə görə, qadının meyiti yuyulub paklanandan sonra kafənə bükülməzdən əvvəl ona tuman-köynək geydirilirdi.

«Azğut»lu dondan fərqli olaraq, büzməli donun gövdəsi iki hissədən ibarət biçilməklə, bəldə bir-birinə calanıb bitişdirilirdi. Bu halda donun gövdəsinin yuxarı hissəsi «azğut»lu donda olduğu kimi, bədənə kipi dayanır, ayrıca biçilib ona birləşdirilən atəyi isə bəldən büzməli, yaxud qırçınlı tikilirdi. Bunun sayəsində donun atəyi həm tumanı əvəz edir, həm də sərbəst hərəkət etmək üçün imkan verirdi.

Büzməli donun gen qolları ləkədə məcəsisə tamamlanmışından iş görənin zaman dırsəyə doğru geri çirməlməyə imkan verirdi. Bu baxımdan büzməli don əməli cəhətdən daha sərfəli qadın geyimi olduğundan «azğut»lu donu sıxışdırıb tədricən məişətdən çıxarmışdır.

Maraqlı haldır ki, kişilərdən fərqli olaraq ingiloy qadınları donun üstündən bəllərinə «sartqeli» adlanan qurşaq bağlayırdılar. Uzunlu 3 m, eni 50-60 sm olan qurşağı qatlayıb belə dolayandan sonra ucunu öz dolacağına sancırdılar.

Ənənəvi qadın geyim dəsti kəmərbəstə geyim tipi sayılan tuman ilə tamamlanırdı. Bölgənin digər etnoslarında olduğu kimi, keçmişdə ingiloy qadınları da, əsasən, cütbalıq tuman geyirdilər. Taybalıx tuman peyda olandan sonra cütbalıx tuman tədricən məişətdən çıxmağa başlamışdır.

Cütbalıx tuman vaxtilə müxtəlif adlarla bölgənin bütün etnosları arasında geniş yayılmışdı. Biçim ümumiliyinə baxmayaraq o, ingiloyların müsəlman və xristian icmalarında fərqli adlarla tanınırdı.

Adətən, müsəlman ingiloylarda tumanın bu arxaik növü, «nıpxavi», yaxud «nıpxavi», xristian ingiloylarda isə «mukasar» və ya «mukasa» adlanırdı. Maraqlı haldır ki, bu terminlər həm alt, həm də üst tumanı mənasını bildirirdi. Görünür, keçmişdə uzun atəkli köynək-donda olduğu kimi, alt və üst tuman

arasında da biçim fərqi olmamışdır. Bunlar bir-birindən yalnız parça materialına görə seçilirdilər.

Adətən, alt tumanı ucuz pambıq parçalardan, ən çox isə bezdən, üst tumanı isə ipəkqarışıq pambıq parçadan, ya da xalis ipək parçadan (qanovuz, darayı, mov və s.) tikilirdi. İmkansız qadınlar cütbalıq tumanın yuxarı hissəsini donun altında saxladılar üçün onu ucuz pambıq parçalardan (bürmət, qə-dək), ən çox isə qırmızı rəngli şilədən, düzbucaqlı formada biçilmiş qısa balaqlarını isə ipəkdən tikirdilər. Bu halda tumanı bəldə saxlamaq üçün onun baş hissəsini içəri qatlamaqla bağ («xoncar») yeri düzəldirdi. Tumanın balaqları miyança vasitəsilə bir-birinə bitişdirildəndən sonra, həm də onun baş qatəqlərinə calanırdı. Xoncarın çıxış yerini dəyişdirməklə tumanı hər iki tərəfinə geymək olurdu.

İstər müsəlman, istərsə də xristian ingiloyların tumanı fərqli adlarla («nıpxavi», «mukasar») adlandırılmasına baxmayaraq, onların hər ikisinin balaqlarının ayaq hissəsi 4-5 barmaq enində naxışlanıb bəzəkli hala salınırdı. Tuman balağının bafta, şərid, qiy vasitəsilə bəzədilməsi faktı ingiloyların hər iki icması üçün səciyyəvi hal olmaqla, eyni zamanda qısa atəkli donun uzun müddət ənənəvi geyim dəstində bədən düşmədiyini göstərir. Əks halda nıpxavinin balaqlarının aşağı hissəsinin al-əlvan bəzədilməsinə lüzum qallmazdı.

Tumanın balağına bəzək vurulması faktı keçən əsrə aid ədəbiyyat materiallarında da öz əksini tapmışdır. Ingiloy geyimlərindən bəhs edən A.fon-Plotto yazırdı ki, qadınların geydiyi qırmızı rəngli gen tumanın balaqlarının aşağı hissəsi al-əlvan şəridlə bəzədilirdi.⁴⁶

Ingiloy qadınları arasında geniş yayılmış cütbalıq tumanın geyim tərzində də müəyyən fərq nəzərə çarpırdı. Belə ki, müsəlman ingiloylardan fərqli olaraq, xristian ingiloylara xas olan tumanın («mukasar») balaqları hədsiz dərəcədə gen olduğundan onları baldıra dolayıb üstündən ensiz dolıq sarıyırdılar. Bundan fərqli olaraq, bayırılıq-bayramlıq tumanın balaqları çox vaxt açıq qaldığından o «ətək» adlanan taybalıq tumanı xatırladırdı.⁴⁷ Bu halda kənardan baxdıqda onu sanki üst-üstə geyinmiş uzun atəkli dondan seçmək olmurdu.

Bayramlıq tumanın istifadə müddətini uzatmaq məqsədilə, adətən, ona pambıq parçadan astar da tikilirdi.

Kəmərbəstə qadın geyimlərinin yerli terminologiyasından bəhs edərkən əlamətdar bir cəhət də diqqəti cəlb edir. Xristian ingiloylarda «mukasar» adlanan cütbalıq tuman müsəlman ingiloylarda və gürcülərdə eyni cür «nıpxavi» adı ilə bəlli olmuşdur. Həm də gürcülər təkcə alt tumanə, müsəlman ingiloylar isə həm alt, həm də üst tumanə «nıpxavi» deyirdilər.⁴⁸ Bu halda xristian ingiloyların bu arxaik geyim tipini həm gürcülərdən,

həm də müsəlman ingiloylardan fərqli olaraq «mukasar» adlandırılmaları və onun etimoloji mənası kifayət qədər aydın deyildir. Çünki xristian ingiloyların təmasda olduqları qonşu etnosların heç birinin dilində cütbalıq tumanı bildirən «mukasar», yaxud «mukasa» sözüne təsadüf olunmur. Bu arxaik geyim növünün qədim tarixə malik olduğunu və qonşu xalqların dil materialı ilə etimologiyasının izah edilmədiyini nəzərə alınsa, bu sözü ingiloyların tayfa dilinin qədim qatlarının qalığı hesab etmək ehtimalı yaranır. Bu gizli məqamların açılması və ingiloyların tayfa dilinin aşkarlanması isə ciddi linqvistik araşdırma tələb edir. İngiloyların dialekt dilində ilişib qalmış arxaik sözlərin tapılıb tədqiq olunması bir çox qaranlıq mətləbləri aydınlaşdırma bilər.

İngiloyların, istər müsəlman, istərsə də xristian olsun, ənənəvi geyim dəstəsinin ən zəruri elementlərindən biri «meyzər» və ya «mezər» adlanan *döğlük* (önlük) olmuşdur.⁴⁹ Meyzər həm gündəlik, həm də bayram libasının zəruri elementi sayılırdı. Məlum olduğu kimi, arxaik əyin geyimlərinin yaxa yarığı qadın əndamını kənar nəzərdən kifayət qədər gizlətməyə imkan vermiirdi. Bu qüsurlu cəhət həm köynək və ya donda, həm də arxalıqda özünü büruzə verirdi. Əyin geyimlərinin bu kam-kəsinini örtmək üçün xüsusi geyim növünə tələbat yaranmışdır. Məhz həmin tələbatla əlaqədar bütün qadınlar, hətta 7-8 yaşından başlamış qız uşaqları isti vaxtlarda tuman-köynəyin, soyuq vaxtlarda isə arxalığın üstündən meyzər bağlayırdılar.

Səciyyəvi haldır ki, qadın geyim dəstəsinin bu arxaik elementi eyni adla bütün Alazan-Həftəran vadisində geniş yayılmışdır. Azərbaycanın digər etnoqrafik bölgələrində də geyim tipinin «döşlük» və «önlük» adları ilə bəlli olan bir-birindən fərqli iki biçim növünə təsadüf olunur. Həm də Alazan-Həftəran vadisi, o cümlədən ingiloylar üçün səciyyəvi olan meyzərdən fərqli olaraq, Azərbaycanın digər bölgələrində həm önlük, həm də döşlük, əsasən, iş (peşə) geyimi sayılırdı. Onu nəinki bayram libası ilə, hətta iş görülməyən asudə vaxtlarda gündəlik geyim dəstində istifadə etmirdilər. İngiloylarda isə bunun əksinə olaraq, qadının nəinki ictimaiyyət arasına meyzərsiz çıxması, hətta ailədə olarkən meyzər bağlamaması qəbahət sayılırdı. Ona görə də körpə qızlar istisna olmaqla, qadın xeylağı səhər tezdən yuxudan oyanan kimi, üst paltarını əyninə geyən andan etibarən ta yatağa girənədək meyzər bağlayırdı.

Toy-bayram libasının meyzəri bahalı ipək parçalardan, varlı ailələrdə isə məxmər və ya gülməxmərdən tikilməklə, güləbətin bərdə və asma gümüş sikkələrlə bəzədilirdi.

Gündəlik meyzər ucuz pambiq parçalardan tikilməklə, çox vaxt bəzəksiz və zinətsiz olurdu. Təntənəli geyim dəsti üçün nəzərdə tutulan və yaxası boğazın altından xeyli aşağıda dayanan

bəzəkli meyzərdən fərqli olaraq, gündəlik meyzərin yaxası xirtdəyadək hündür olurdu.

İngiloy mühitində meyzər nəinki geyim dəstəsinin, habelə adət-ənənələrin də zəruri şərtinə və mütləq atributuna çevrilmişdir. Adətə görə, gəlin gətiriləcək nişanlı qız üçün toy libasının tərkibində gümüş zinətlə süslənmiş bahalı ipək və ya məxmər meyzərin olması toy tədarükünün vacib şərtlərindən sayılırdı. Əsrlərdən bəri davam edən el adətinə görə, düyməçətsiz və meyzərsiz gəlin köçürməmişlər.

Keçmişdə meyzər bütöv parçadan trapez formasında, boy-vəyob biçilirdi. Meyzərin tez dağılıb korlanan döş hissəsinə bəldən azca aşağı olmaqla, çit astar tikilirdi. Onu boyunda saxlamaq üçün baş tərəfinin hər iki küncünə *qiy*, yaxud iki qatlanmış parçadan ensiz «üzəngi» tikilirdi. Bu səbəbdən də meyzər başdan keçirmə üsulu ilə geyilirdi. Bəzi kəndlərdə meyzərin üzəngi qaytanını tez-tez açıb-bağlamaq üçün onun bir tərəfinə düymə tikir, qaytanın ucunda isə müvafiq ölçüdə ilgək açırıldı. Lakin bəndləmə üzəngili meyzərin daha geniş yayıldığını belə bir faktdan da görmək olur ki, ötən əsrə aid ədəbiyyat materiallarında meyzərin keçirtmə üsulu ilə başdan geyildiyi xəbər verilir.⁵⁰ Meyzərin beli onun hər iki kənarına bənd olunmuş xüsusi *belbağı* vasitəsilə bağlanırdı.

Toy-bayram meyzərinin beli meyzər bağı, yaxud gümüş kəmərlə bağlanırdı. Bu halda onu sifarişlə zərgərə düzəldirilmis xüsusi gümüş *boyunbağı* (gərdənbənd) vasitəsilə boyundan asırıdılar.

Bütün bölgədə olduğu kimi, ingiloy qadınları da soyuq vaxtlarda donun üstündən *arxalıq* geyirdilər. Qeyd etmək lazımdır ki, bu qədim geyim tipi təkcə Alazan vadisinin digər etnoslarının hamısında deyil, Qafqaz xalqlarının böyük əksəriyyətində eyni adla geniş yayılmışdır. Gürcülər kimi, ingiloylar da onu çox vaxt təhrif olunmuş formada «axaluxi» adlandırırlar.

Tədqiq olunan bölgədə arxalığın iki əsas növü qeydə alınmışdır. Digər müsəlman etnoslarda olduğu kimi, müsəlman ingiloylarda da arxalığın uzun qollu, qısa ətkli, xristian ingiloylarda isə qısa qollu və uzun ətkli növü geniş yayılmışdır.

Arxalığın birinci növünün qolları biləkdə məcə ilə⁵¹, ikinci növünün qolları çuxada olduğu kimi, alçımlı *qolçaqla* tamamlandı.

Dirsəkdən aralanıb sallanmasın deyə, adətən, qolçaqları geri qatlayıb alçımlı uclarını kürəkdə bir-birinə bənd edirdilər.

Müsəlman ingiloyların çoxsaylı çin-çin qırçınla tamamlanan qısa ətkli arxalığından fərqli olaraq, xristian ingiloyların arxalığının uzun ətəyi, adətən, büzməli biçililə tikilirdi. Hər iki ingiloy icmasına xas olan arxalıqların yaxa yarığı da forma etibarilə bir-birindən fərqlənirdi. Müsəlman ingiloyların arxalığı-

nın yaxa yarığı kəmər yerində uzaqlaşmaqla, bir qayda olaraq, üçbucaq formasında tamamlanırdı. Xristian ingiloylara məxsus arxalığın yaxa yarığı göbəyin üstündə uzaqlaşsa da, çox vaxt «oyma» (oval) formada tamamlanırdı. Arxalığın hər iki növünün qabaq qanadları bəldə ilgə-düymə ilə üst-üstə düymələnirdi.

İngiloy arxalıqlarının biçim üsulunda diqqəti cəlb edən elementlərdən biri də onların qolunun altına ayrıca «xişdək» qoyulmamasından ibarət idi. Arxalığın «qoltuqaltı» adlanan yan calaqlarının baş hissəsi üçbucaq formasında biçilərək xişdək əvəzinə qoltuq altına birləşdirirdi. Bütün bunlardan əlavə hər iki icmaya məxsus arxalıqların qabaq qanadlarının kənarına, habelə qollarının ağzına və ələyinə rəngli keci saplarla bəzək salınırdı.

İngiloyların üst geyim dəstində «katibi» adlanan çiyindirlikli geyim növünə də təsadüf olunurdu. Bahalı ipək və ya məxmər parçadan biçilməklə, boyun, yaxa, bilək və ələyin kənarlarına xəz tikilən, elə bu səbəbdən də bəhə başa gələn katibini çox nəgahən hallarda varlı-kübar qadınların əynində, həm də toy-bayram şənliyi qiyafəsində görmək mümkündür. Kəsib də ortabab kəndlilərin maddi vəziyyəti katibi geyməyə imkan vermədiyindən ingiloylar arasında o, kütləvi geyim növünə çevrilə bilməmişdi. Arxalıqla oxşar biçimə malik olmasına baxmayaraq, varillər onu çox vaxt hazır halda, kənardan satınalma yolu ilə əldə edirdilər.

Mövsümi geyim növü kimi, keçmişdə ingiloy qadınları soyuq vaxtlarda, xüsusilə qış aylarında «döşlük» adlanan, ⁵² qara sətinən tikilmiş gödəkə geyərmişlər. Qolsuz və qısa (ətəksiz) biçilib tikilən döşlüyün astarının arasına, isti olmaq üçün, yun qoyub sıırırdılar. Döşlüyün ingiloylar arasında yerli adına təsadüf olunmamış faktı onun qonşu muğallardan keçdiyini söyləməyə əsas verir. Informatorların söylədiyinə görə, əvvəllər ingiloy qadınları qışda isti olmaq üçün döşlük əvəzinə arxalığın astarını sırtlıq düzəldirdilər. Bu halda əlavə üst geyiminə lüzum qalmırdı. ⁵³

İngiloy qadınlarının ayın geyim dəsti qurşaq ilə tamamlanırdı. Eni 30-40 sm, uzunluğu 3 m-ə çatan qurşaq ingiloylar arasında «sartkeli», yaxud «satqeli» adlanırdı. Onu həm müsəlman, həm də xristian ingiloylar arxalığın üstündən bellərinə dolayır, ucunu qabaq tərəfdən aşağı sallayırdılar. «Ağzıtlı» donun üstündən bağlandıqda qurşağın ucu onun dolağına sancılırdı.

Informatorların söylədiyinə görə, varlı ailələrdə yaşlı qadınlar bu geyim tiplərindən əlavə avar qadınlarında olduğu kimi, soyuq vaxtlarda, xüsusilə qış aylarında evdən kənara çıxarkən kürk geyirdilər. Kəsib qadınlar isə bu məqsədlə çopozdan

istifadə edirdilər. Bununla belə, ingiloy qadınlarının geyim dəstində nə kürk, nə də çopoz kütləvi səciyyə daşımamışdır. Bunun müqabilində soyuq vaxtlarda ingiloy qadınları «zubuni» adı ilə bəlli olan astarlı zivunu geyərmişlər.

Mövsümi səciyyə daşıyan bu geyim növü keçmişdə Azərbaycanın qərb bölgələrində, habelə qonşu Gürcüstanın acarlar və məhsəti türkləri yaşayan ərazilərində geniş yayılmışdır. ⁵⁴

İngiloyların ənənəvi baş geyimləri bir sıra məhəlli xüsusiyyətlərə malik olması ilə diqqəti cəlb edir. Bənzəri Azərbaycanın digər bölgələrində təsadüf olunmayan düyməçə buna əyani misal ola bilər.

Biçim üsuluna görə o, Azərbaycanda geniş yayılmış təsəyi xatırladır. Lakin təsəkdən fərqli olaraq, onun təpədən arxaya olan hissəsi bütöv deyil, üçbucaq formasında biçilib süksünə doğru enməklə, hər tərəfdən 3 ədəd uzangi vasitəsilə arxa tərəfdən kəlləliyin yanlarına birləşdirilirdi. Görünür, elə bu səbəbdən də ona «düyünçə» sözündən götürülmüş bu ad verilmişdir. Adətən, qadınlar saçlarını düyünçələyib düyməçənin köməyi ilə süksünün üstündə saxlayırdılar.

Qalın parçalardan, ən çox isə xaradan tikilən düyməçənin peysarı örtən arxa hissəsi rəngli keci sapla müxtəlif səciyyəli nağıllarla bəzədilirdi. Bu fakt bir daha düyməçənin müstəqil baş geyimi kimi istifadə olunduğunu göstərir. Qız-gəlin onu çox vaxt örpəksiz geyirdi. Düyməçənin başda möhkəm qalması üçün onun boğazın altından fırlanan üzəngisi gümüşdən kəsdirilmiş düymə vasitəsilə gicgahın üstündə düymələnirdi.

Cavan qızların düyməçəsi zinətsiz olurdu. ⁵⁵ Ərə getmiş yaşlı qadınlar isə düyməçəni çox vaxt sərbəst geyməyib, onun üstündən əlavə örpək örtürdülər. Çünki yerli adətə görə, ərli qadının yaşmaqsız və başı açıq gəzməsi qəbahət sayılırdı. Müsəlman ingiloylar isə şəriət qaydalarına ciddi əməl edirdilər.

Bundan əlavə düyməçənin mahud və ya tumacdan düzbucaqlı formada biçilmiş kəlləliyinin ön hissəsi bir neçə qatır gümüş zəncirə ilə bəzədilirdi. Hər birinin üzərindən gümüş sikkə və ya qoza «düymə»lər asılmış zəncirələrin ucları hər iki tərəfdən gicgahın üzərinə sallanmaqla, düyməçəni əməli əhəmiyyət daşıyan baş geyimindən daha çox bəzək vasitəsinə bənzədirdi.

Qızıl və ya gümüşdən sifarişlə zərgərə düzəldirilmiş qoza düymələr, başlıca olaraq, varlı qadınların düyməçəsinə bənd edilmiş. Kəsiblər bir qayda olaraq, düyməçənin zəncirələrinə qulaqlı gümüş pullar bənd etdirirdilər.

Düyməçəni başa elə qoyurdular ki, saçlar onun altından görünmürdü. Bu mənada o, qismən də Şəki bölgəsində geniş yayılmış *tülünü* əvəz edirdi.

Bütün Azərbaycanda olduğu kimi, keçmişdə ingiloylara məxsus baş geyimləri arasında müxtəlif materiallardan, həm də bir-birindən fərqli ölçülərə malik *örpəklər* xüsusi yer tutmuşdur. Parça materialının səciyyəsinə, ölçü və formasından asılı olaraq, tarixən qadın baş örtüklərinin müxtəlif növləri təşəkkül tapmışdır. Bunların hər birinin də özünə məxsus ayrıca adı yaranmışdır: *ləçək, örpək, baş şalı, tənziş, cuna, tor, kələgayı* («bağdəti», «herati»), *sarəndaz, bənara, bələlə, alafə*, habelə bəyirliq geim növü kimi həm başı, həm də qismən bədəni örtən *çadra* və *çarşab* ingiloy qadınları arasında o qədər də dəbdə olmamışdır.

Ünümüylə keçmişdə çadra şəhər geyim dəbinin zəruri tərkib hissəsi olmaq etibarilə kənd yerlərində geniş yayılmamışdır. Kənd tipli məskənlərdə yaşayan və təsərrüfat işləri ilə müntəzəm məşğul olan ingiloy qadınlarının məişətdən hərəkətə əngəl törədən çadraya ehtiyac da yox idi. Digər tərəfdən, ingiloy qadınları ətraf mühitin naməhrəm nəzərlərindən çəkinmədən açıq gəzməyi qismən üstün tuturdular.

İngiloy qadınlarının baş geyimləri arasında *örpək* və «çiki-lə» adlanan *cuna* yaylıq üstün yer tutmuşdur.

Adətən, örpəyi bütün bölgədə olduğu kimi, xüsusi qaydada örtürdülər. Bunun üçün əvvəlcə örpəyi çəp vəziyyətdə iki qatlayırdılar. Sonra onu tən ortalama olmaqla, alının üstündən başa salıb qanadlarının birini sağdan sola, digərini soldan sağa olmaqla, boğazın altına dolayır və uclarını geriye, kürəyin üstünə atırdılar. Bunun sayəsində qadının boğazı, sinəsinin yuxarı hissəsi və çiyniləri örpəyə bürünürdü. Örpəyin bu sayaq örtülmə tərzii əməli məqsəd daşıyaraq, ənənəvi geyim tiplərinin açıq qalan yaxa yarığını örtmədən əlavə, həm də onu, qismən də olsa, soyuqdan qoruyurdu. Bu sayaq baş örtmə üsulu özünün əməli əhəmiyyətini indi də itirməmişdir. Yaşlı ingiloy qadınları indi də örpəyi başlarına bu qayda ilə örtürlər. Bütün bölgə üçün səciyyəvi sayılan bu cür örtmə üsulunun keçmişdə təkcə Azərbaycanda deyil, İran, Dağıstan, Orta Asiya və Volqaboyu xalqları arasında geniş yayıldığı müəyyən olunmuşdur.⁵⁶

Örpəyin örtülmə tərzii təkcə bununla tamamlanmırdı. Onu başqa üsullarla da başa örtürdülər. Örpəyi, *çalma* sayaqı başa bağlayanlar da çox olurdu. Çalmanı, adətən, qızların ailə vəziyyətində dəyişiklik yaranandan sonra, başqa sözlə, yetkin qızlar ərə gedən andan etibarən başlarına bağlayırdılar. Bu mənada çalma sosial əlamət daşıyırdı. Qız uşaqları və hələ əra getməmiş cavan qızlar çalma bağlamazdılar. Hətta nişanlı qızların vaxtsız çalma bağlaması adab normalarına sığmayan, adətdən kənar hal sayılmışdır. Keçmişdə bu adətə təkcə ingiloylar arasında deyil, bütün Azərbaycanda ciddi əməl olunardı.

İngiloy qadınları çox vaxt düyməçənin üstündən ölçü etibarilə örpəkdən xeyli kiçik olan *ləçək* bağlayırdılar. Ləçək və ya örpəyi başda möhkəm saxlamaq üçün, adətən, kiçik yaylıq bir neçə qat edib burur və bir dəfə ortadan düyünləyirdilər. Sonra düyün ortada qalmaqla, qollarını alının qabağından geriye aparıb, sarğı kimi başlarının ətrafına dolayırdılar. *Qaşbənd* rolunu oynayan həmin sarğının üstündən bir qayda olaraq, «qatar» və ya «qadar» adlanan 70-80x70-80 sm ölçüdə ipək və ya pambıq parçadan yaylıq, yaxud *kələgayı* örtürdülər.

Örpəyin «gülbəndi» adlanan albəzək güllü növünü ingiloy qadınları daha çox xoşlayarmışlar. Hətta gəlinlik paltarları arasında gülbəndinin olması vacib və toy libasının zəruri tərkib hissəsi sayılmışdır.

Etnoqrafik materialların təhlili göstərir ki, ingiloy qadınlarının, xüsusilə kasıbların başlıca və kütləvi baş geyimi «çiki-lə» adlanan *cuna* yaylıq olmuşdur. Çiki-lə 2 x 1 m ölçülərdə olurdu.

İngiloy qadınlarının baş geyimlərindən bəhs edərkən onların ənənəvi *saç düzüümü* və saçın hörürlüb saxlanma qaydasına dair əməli təcrübəsi unudulmamalıdır. A.fon-Plotto yazırdı ki, ingiloy qadınları saçlarını bir neçə xırda hörük halına salır, gigcahlardan isə bir cüt birçək sallayırdılar.⁵⁷

Diqqətəlayiq haldır ki, Azərbaycanın hər yerində olduğu kimi, gigcahlardan ayrılmaqla, ucu qulağın arxasına doğru burulub qalxan bir *çəngə* saç düzüümü ingiloylar arasında da *bir-çək* adlanırdı.

Məlum olduğu kimi keçmişdə Azərbaycanın digər bölgələrində saç hörüklərini və birçəkləri naməhrəm nəzərdən gizli saxlamaq məqsədilə *«tülü»* və ya *«çutqu»* adlanan və düzbucaqlı torbaya bənzəyən xüsusi baş geyimindən istifadə olunurdu. Lakin ingiloy qadınları çutqu əvəzinə düyməçədən istifadə etmişlər. Bu fakt keçən əsrə aid ədəbiyyat materiallarında da təsbit olunmuşdur. A.fon-Plotto ingiloy qadınlarının ənənəvi geyim dəstindən bəhs edərkən yazırdı ki, saçlarını düyməçə ilə qapayır, bunun üstündən isə ağ örpəkdən *duvaq* salırdılar. Duvağın üstü isə üzərinə xırda pulcuqlar bənd edilmiş gümüş zəncirələrlə bağlanırdı.⁵⁸

Düyməçə təkcə ingiloylar arasında deyil, eyni adla bütün Alazan-Həftəran vadisində geniş yayılmışdı. Azərbaycanın digər bölgələrində bu geyim növünü «çutqu» əvəz etmişdir. Şəkildə ona *«tülü»*, yaxud *«tülü-şütül»* də deyirdilər.⁵⁹

Baş geyilmək üçün tülünün ağzının alt qanadı bir çərək uzununda yarıq olurdu. Saç hörüklərini tülünün torbasına salandan sonra həmin yarığın köməyi ilə onun qabaq qanadlarını altına doğru yuxarı çəkib qaytan vasitəsilə peysərdə bir-birinə

bənd edirdilər. Qız uşaqları 8-10 yaşlarından başlayaraq, başlarına tülü geyirdilər.

Tülünün örpək altından görünən qaş hissəsi, bir qayda olaraq, qərid, qiy, bafta üzərinə düzülmüş gümüş asma və ya sikkələrlə bəzədilirdi.

Qadın *ayaq geyimləri* tipoloji cəhətdən, həmçinin, Ümumqafqaz və Ümumazərbaycan səciyyəsinə uzun müddət qoruyub saxlamışdır. Burada yun və ya kecidən toxunmuş al-əlvan naxışlı *corablar*, altına gön və ya köhnə corab boğazı tikilmiş *şətal*, «*kəlmən*» adlanan xam göndən tikilmiş *çarıq*, qismən isə tumac *məs* və *başmaq* daxil idi. XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərindən etibarən ənənəvi ayaq geyimlərinin sırasına *çust*, *qaloş* və Avropasayağı biçimə malik *tufli* daxil olmağa başlamışdır.

Bunların bir qismi kустar üsulla ingiloy kəndlərinin özündə hazırlanırdı, bir qismi isə satınalma yolla kəndlərdən əldə edilirdi. Xüsusilə varlı qadınlar üçün səciyyəvi olan başmaq və məs nəqd pulla, yaxud mübadilə yolu ilə satın alınır.

Xam göndən tikilən və ingiloyların hər iki imasında eyni adla «*kəlmən*» adlanan qadın çarığı biçim üsuluna və tikiş texnikasına görə, kişi çarığından fərqlənirdi. Qadınlar çarığı nahaqət hallarda, əsasən, çöl təsərrüfat işlərində köməyə gəndə geyirdilər.

Əl iynəsi ilə evdə toxunan *corablar* naxışlarının səciyyəsinə görə müxtəlif adlarla «*xəmsə*», «*burma*», «*xalça naxış*» və s. adlandırılırdı. Gəlinin qəbizləri arasında bay evinin ailə üzvləri və yaxın qohumlarının sayına müvafiq miqdarda «*xəmsə*» corab tədarük olunması keçmiş toy adətlərinin vacib şərtlərindən sayılırdı. Hətta kiminsə əlində «*xəmsə*» corab toxunduğu nəzərə çarpırdısa, bu əlamətdən həmin ailədən qız köçürüləcəyi belli olurdu.

Keçmişdə qadın *başmağı*, əsasən, varlı ailələrə məxsus ayaq geyimi sayılırdı. Kəsib ailənin qızına gəlinlik üçün başmaq gətirilərdisə, bu böyük toy-bayram kimi sevinçə səbəb olardı.

A.fon-Plotto ingiloy qadınlarının ayaq geyimlərinin ümumi zonal səciyyə daşıdığını nəzərə çatdıraraq yazırdı ki, Zaqatala dairəsində bütün qadınlar üçün ayaqqabı eyni olub, alabəzək yun corabdan, qırmızı, yaxud hər hansı bir digər rəngdə, dabanı açıq, nazik burnu geriyyə doğru çənərbərlənmiş hündür dabanlı başmaqdan ibarət idi.¹⁰¹

Oğlan və qız uşaqlarının paltarları nə materialına, nə də biçim üsuluna və tikiş texnikasına görə, yaşlıların geyimindən fərqlənirdi. Bunlar yalnız ölçülərinə görə bir-birindən seçilirdi.

Etnoqrafik materialların müqayisəli təhlilindən belə nəticəyə gəlmək olur ki, maddi mədəniyyətin digər sahələrində ol-

duğu kimi, ingiloyların geyim dəsti və geyim dəbi də ümumi ortaqlar cəhətlərə malik olub zonanın digər etnosları ilə oxşar idi.

Ümumi zonal xüsusiyyət kəsb edən bu eyniyət qadın və kişi libasının üzvi tərkib hissəsinə çevrilmiş ənənəvi *bəzəklərdə* də aydın izlənilir.

Bu eyniyyət və oxşarlığın yaranmasında mədəni sərvətlərin vahid mənsəbdən nəşət etməsi amili ilə yanaşı, Alazan bölgəsindəki qonşu etnoslar arasında tarix boyu davam etmiş qarşılıqlı mədəni təmas, xüsusilə intensiv surətdə davam edən iqtisadi-ticarət əlaqələri mühüm rol oynamışdır.

Bəzəklər. İngiloylara məxsus, habelə vadinin digər etnoslarına aid bəzəklərin başlıca xüsusiyyəti bütün bölgədə gümüş zینətlərin üstünlük təşkil etməsindən ibarət olmuşdur. Məhz bu səbəbdən də bölgədə tarixən zərgərlik sənəti gümüşkarlıq istiqamətində inkişaf etmişdir. Təsədüfi deyil ki, təkcə ingiloylar deyil, bölgənin digər etnosları da zərgər dedikdə, gümüş məmulatı hazırlayan sənətkarları başa düşürlər. Buna görə də burada qızıl zinatlar, demək olar ki, hazırlanmadığından kəndlərdən, ən çox isə Şəkiddən satınalma yolla, hazır şəkildə əldə olunurdu.

Bölgə gümüşkarlığının digər məhəlli xüsusiyyəti, bütün etnoslar, o cümlədən ingiloylar arasında qadın zinatlərinin üstün yer tutması və kütləvi səciyyə daşması olmuşdur. Keçmişdə kişilər gümüş kəmə, xəncər dəstəyi və qınından qeyri digər zinat növü gəzdirməzdilər.

Bunun əksinə olaraq, bölgədə tarixən qadın zinatlərinin müxtəlif tipoloji növləri təşəkkül tapmışdır. Onların xeyli qismi nəsilədən-nəslə keçərək zamanəməzədək gəlib çatmışdır. «*Mumasən*», «*qazayağı*», «*ilgək*» («*qarmaq*»), «*belbağı*», «*tavat kəmə*» və s. adlarla bəlli olan qadın zinatlərinin böyük əksəriyyəti Azərbaycanda təkcə bu bölgə üçün səciyyəvi olmuşdur.

Qadın zinatları arasında *baş* və *döş bəzəkləri* xüsusi yer tutmuşdur. Xüsusilə düyməçə və tülünün qabaq kəməri, əngəyi basan təpə hissəsi, nəhayət gicgahlığı mürəkkəb düzümə gümüş zəncirələr vasitəsilə, qulaqlı sikkə, yaxud «*qoza*» adlanan iri həcmli asmalarla bəzədilirdi. Mumasənün bir-biri ilə müəyyən qaydada birləşdirilmiş xırda zəncirə düzümlərindən ibarət asmalarının sayı 5-7 cərgəyə çatırdı. Səciyyəvi haldır ki, gümüşdən düzəldilmiş bu tip baş bəzəyi Qafqazın digər dağlı xalqları arasında da geniş yayılmışdır. Bu fakt bir daha şimali-cənublu olmaqla, Qafqaz xalqları arasında intensiv mədəni əlaqələrin tarixi köklərindən soraq verir.

İngiloy qadınlarının *döş bəzəkləri*, həmçinin, ölçüsünə, kütləsinin ağırlığına və birləşmələrinin mürəkkəb kompozisiya düzümlünə görə baş bəzəklərindən daha ölkəm idi. Meyzərlə üzvi surətdə bağlı olan döş bəzəyi boğazın altından qurşağa

şəbəkə halında uzanmaqla, zahiri görünüş etibarilə bütövlükdə sinəni qoruyan zirehi xatırladırdı.

Bütün bölgə üçün səciyyəvi olan döş bəzəklərinin tipik növlərinin hamısı («mumasan», «qazayağı», «ilgək») ingiloy qadınlarının məişətində geniş yer tutmuşdur. Bu da təsadüfi deyildi. Məlum olduğu kimi, maddi mədəniyyət nümunələri arasında zəinələr daha geniş yayılma arealına malik idi.

«Mumasan» adlanan boyunbağı növü Azərbaycanın digər bölgələrində geniş yayılmış *həməli* və ya *silsiləni* xatırlatsa da, bir-biri ilə uyğudurlan irili-xırdalı bəzək elementlərinin səciyyəsinə və mürəkkəb kompozisiya quruluşuna görə onlardan fərqlənirdi.

Mumasanın mərkəzi nəqş elementi üçbucaq formalı gümüş lövhəcikdən ibarət olurdu. O, üst-üstə bir-birindən asılmış bir neçə cərgə gümüş zəncirə vasitəsilə biri digərinə rəbət olunmuş gümüş sıkkə düzümlərini özündə birləşdirirdi. Çox vaxt varlı qadınlar üçün sifariş olunmuş mumasanın mərkəzi nəqş unsurlarının ortasına ağıq və ya firuzədən qaş salınırdı. Mumasan, bir qayda olaraq, qadının boynundan gümüş zəncirlər vasitəsilə asılırdı. Bu məqsədlə onun mərkəzi lövhəciyinin hər iki küncünə bənd edilmiş zəncirlərin uclarına halqa-qarmaq birləşdirilirdi. Digər asma döş bəzəkləri kimi, mumasan da əsasən toy-bayram libası ilə, dəst halında meyvərin üstündən asılırdı.

Döş bəzəklərinin digər növləri olan «qazayağı» və «ilgək», həmçinin, eyni prinsipə gümüş zəncirlər vasitəsilə müxtəlif qaydada bir-biri ilə birləşdirilən irili-xırdalı gümüş pulların şəbəkə şəklində düzülmədən əmələ gətirilirdi. Bu düzülüş formalarının biri qaz ayağına oxşadığına görə el arasında həmin adla məşhurlaşmışdır. Bu bəzək növü başlıca olaraq bayır-bayramlıq meyvərinin qadının boynundan asmaq məqsədi daşıdığından çox vaxt onu «meyvə bağı» da adlandırırdılar. Bu ad xüsusilə müsəlman ingiloylar arasında daha çox yayılmışdır. Meyvənin gümüş zəinə vasitəsilə qadının belinə bağlanması faktı bir daha ingiloylar arasında onun təkə iş geyimi olmadığını, bəzək geyim dəstəsinin mütləq tərkib hissəsinə çevrildiyini əyani surətdə təsbit edir.

İngiloy qadınlarının xoşladığı *hoyun bəzəkləri* tipoloji cəhətdən yeknəsəq səciyyə daşıyan müxtəlif rəngli *muncuq* düzümlərindən ibarət olmuşdur. Adətən, *muncuq boyunbağını* daha çox qız uşaqları gəzdirdirdi. Bu məqsədlə onlar muncuğu müxtəlif qaydada sapa düzüb boyunlarından asırdılar. Əziz-xələf və gözə dəyimli göycaq qızların boyunbağından çox vaxt muncuq düzümlərinin ortasına «göz muncuğu» salınırdı. Varlı ailədən olan qızların isə muncuqlarının ortasından gümüş pul asmaq dəb halını almışdı. Bir qayda olaraq, muncuq boyunbağı

anadan balaya, daha sonra isə ondan nəvə-nəticəyə keçməklə bir neçə nəslin boynunu bəzəyən irsi ziynətə çevrilirdi.

İngiloy qadınlarının *əl-qol bəzəkləri* başlıca olaraq, qaşsız *üzük* və gümüş *bilərzikdən* ibarət olmuşdur. Bölgənin digər etnosları arasında «qolbağı» adlanan bilərziyin istifadə tərzinin başlıca fərqləndirici xüsusiyyəti bundan ibarət olmuşdur ki, ingiloy qadınları onu qoşa halda, yəni hər iki qolun bilayinə taxırdılar. Həm də bu halda bilərziqlərin hər ikisi forma və nəqş unsurlarının oxşarlığı baxımından tam bir-birinin eyni olurdu.

İngiloy qadınlarının *bel bəzəyi* bütün bölgədə olduğu kimi, «belbağı» adlanan *kəmkəmar* və belə tam qurşayan «təvət kəmərdən» ibarət olmuşdur. Digər zəinə növləri kimi, bunların hər ikisi gümüşdən olurdu. Hətta kəsiblər *kəmkəmarı* özləri qalın parçadan düzəldirdilər. Bunun üçün onlar parçanı ikiqat edib şərid formasına salmaqla meyvə bağı düzəldir və onun üzərinə qulpu gümüş sıkkələr bənd edirdilər. Bundan fərqli olaraq, varlıların meyvə bağı sifarişlə gümüş ustalarına düzəldirilirdi. Belbağının bu növü məxmər və ya tumacdan şərid formasında biçilib hazırlanmış kəmərin üzərinə xüsusi olaraq kəsilib naxışlanmış medalyon formalı gümüş pərəklər bənd etməklə düzəldilirdi. *Kəmkəmarın* ucları meyvənin bel hissəsinə nənəliklərə bənd olunmaqla, onun yan qanadlarını yalnız arxa tərəfdən bir-birinə birləşdirir, bununla da bir növ meyvə bağına əvəz edirdi. Bundan fərqli olaraq, «təvət kəməri» yenə də meyvənin üstündən çəkilməklə qadının belini tam qurşayırdı. Hətta bəzən təvət kəməri bayramlıq meyvənin arxasını bağlayan *kəmkəmarın* üstündən belə bağlayırdılar. Bu halda arxadan baxdıqla ehtəsəvvür yaranırdı ki, sanki iki ədəd gümüş kəməri bir-birinin üzərindən belə bağlanmışdır. İngiloyların geyim dəbində bu cəhət spəsifik hal kimi tədqiqatçıların diqqətindən yayınmamışdır.⁸²

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, müsəlman ingiloyların geyim dəbində bölgənin müsəlman etiqadlı digər etnosları ilə yaxınlıq və oxşarlıq daha çox nəzərə çarpırdı.

Müsəlman soydaşlarından fərqli olaraq, xristian ingiloylarda kəsmə *kəmkəmar* dəb olmuşdur. Toy-düyün meyvərinin onlar arxadan adi qaytənlə, ən yaxşı halda isə gümüş zəncirə ilə bağlayırmışlar. Bu məsələdə dini təsirin də az rolu olmuş deyildir. Məlum olduğu kimi, Dağıstan ustalarının hazırladıqları sənət məhsullarını havəsə alan müsəlman soydaşlarından fərqli olaraq, xristian ingiloylar daha çox xristian Gürcüstanı, xüsusilə Tiflis mühiti ilə sıx mədəni-ticarət əlaqəsi saxlayırdılar. Elə maddi mədəniyyətin bu və ya digər sahəsində gürcü təsirinin az-çox qorunub saxlanması da buradan irəli gəlmişdir. Həm də bu təsir maddi mədəniyyət elementinin özündən daha çox, onların adında hiss olunurdu.

İngiloy qadınlarının bəzəkələrindən bəhs edərkən bir cəhət də nəzərdən qaçırılmamalıdır. İngiloylar üçün *qulaq bəzəyi* səciyyəvi olmadığından qız uşaqlarının qulaqlarında sırğa üçün dəşik açılmırdı. Görünür, bunun səbəbləri sırasında Azərbaycanca təkcə bu bölgə üçün səciyyəvi olan və zəngin gümüş zینətlərlə bəzədilmiş düymənin geniş yayılması əsas rol oynamışdır. Düymənin gücəhlərindən sallanan zəncirə və asma bəzəkər (sırkə, kəsmə pərkə, qoza və s.) qulaqların üzərini ördüyündən əlavə sırğa taxmağa lüzum qalmamışdır.

Kişi bəzəkləri yeknəsəq səciyyə daşımaqla, gümüşdən düzəldilmiş tavat kəmərdən, qayıq sallamalarından, çuxa vəznərinə patron əvəzinə keçirilmiş gümüş üsküklərdən ibarət olmuşdur. Bu bəzəklər isə hamıya müyəssər deyildi, əsasən, varlı kişilər üçün səciyyəvi idi. Varlıların hətta xəncərlərinin qını və qəbzəsi də çox vaxt gümüşlə bəzədilirdi.

* * *

İngiloyların ənənəvi geyim və bəzək nümunələrinə dair nəzərdən keçirilən etnoqrafik çöl və ədəbiyyat materialları onların tarixi keçmişinin bir sıra qaranlıq səhifələrini aydınlaşdırmaq üçün olduqca tutarlı, təkzibedilməz mənbə əhəmiyyəti kəsb edir. Bizim təsbit edə bildiyimiz etnoqrafik faktların təhlili ingiloy geyimlərinin onların həyat tərz, sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsi ilə üzvi surətdə bağlı olduğunu aydın surətdə əks etdirir. İngiloy geyimləri donuq vəziyyətdə qalmamış, sosial-iqtisadi amillərin və qonşu etnosların mədəni təsiri nəticəsində mütləmə olaraq, bir sıra mütləməqə dəyişmələrə və təzələnməyə məruz qalmışdır.

Yarımnatural təsərrüfat və onunla üzvi surətdə bağlı olan patriarxal məişət qalıqlarının mövcud olduğu şəraitdə kişi və qadın geyim dəsti başlıca olaraq, yerli xammal (dəri, gön, yun, keci, xam ipək, pambıq və s.) əsasında hər bir ailənin özündə hazırlanır, yaxud sənət dükənlərindən satınalma yolla əldə olunurdu.

Rusiya tərəfindən işğal olunan sonra ticarət əlaqələrinin genişlənməsi bölgənin geyim materialları ilə təmin olunmasında ciddi təbəddülatə səbəb olmuşdur. Rusiya və onun vasitəsilə Avropa ölkələrinin ucuz başa gələn, zərif və qəşəng manufaktura mallarının geniş yayılması bölgənin digər etnosları kimi, ingiloyların da geyim mədəniyyətinə ciddi təsir göstərmiş, geyim mallarının çeşidinin artması ilə müşayiət olunan mühüm irəliləyişlərə səbəb olmuşdur. Yeni geyim materiallarının peyda olması nəticəsində ənənəvi libas növlərinin biçim üsulu və tikij texnikası təkmilləşir, satınalma geyim tiplərinin yayılması ilə əlaqədar hazır ayin, baş, ayaq geyimlərinin bir sıra növləri də

düşürdü. Bütün bu proseslərin nəticəsində kустar üsulla hazırlanan xammal növləri kimi, onlardan hazırlanan geyimlər də tədricən sıxışdırılıb aradan çıxır, yeni məişət üçün gərəksiz olurdu.

Etnoqrafik araşdırmalar, o cümlədən şifahi sorğular sayəsində ingiloylara məxsus kişi və qadın geyim dəstinin bərpə olunması ingiloy geyimlərinin təbii şərait və etnik özünəməxsusluqdan irəliləyən spesifik xüsusiyyətlərini aşkar etməyə imkan verir. Sərbəst hərəkət etməyə imkan verən, isti-soyuğu keçirməyən gen biçimli çopoz, saçları gizlətməklə başı tamam çulğayıb örtən və beləliklə də kəlləni izafi günəş şüasından qoruyan qapalı çutqu, saçları dağılmağa qoymayan düymə, yaxa və sinənin açıq hissələrini tutub örtən meyzər həmin spesifikliyi bariz şəkildə əks etdirirdi.

İngiloy geyim və bəzəklərinə dair əldə olunmuş faktik materialların təhlili onların bir çox tipoloji növlərinin tarixən bölgədə yaranmış təsərrüfat tipi və mədəni əlaqələr nəticəsində qonşu etnoslardan əzəmətə yolu ilə keçdiyini söyləməyə əsas verir. Bu həqiqəti ingiloyların başlıca geyim və bəzək nümunələrinin sinonim adları da təsdiq edir. Müstəqil terminlərin böyük əksəriyyəti türk mənşəli olub yerli zəminə malikdir. Həmin terminlərin bir qismi isə gəlmə, yəni ərəb, fars, rus və Avropa xalqlarının dillərindən götürülmə olub Azərbaycan dili vasitəsilə keçmişdir. İngiloy dilində səslənən ekiztayı geyim adları ən çox xristian icması mühafizə olunmuşdur. Müsəlman ingiloylar arasında gürcüdülli terminlərin çoxu işlək funksiyasını itirib aradan çıxmağa başlamışdır.

¹ А.А.Измайлова. Женская народная одежда Закавказья в конце XIX-начале XX века. -Изд. АН АЗЕРБ ССР «серия история, философия и права», 1974. № 4, с. 83

² A.fon - Plotto. Gost.əsəri, s.25-28; M.Cannşvili. Gost.əsəri, s.253-254; I.Stepanov. Gost.əsəri, s.287-293; K.F.Qan. Gost.əsəri, s.58-60.

³ A.fon-Plotto. Gost.əsəri, s.26-27.

⁴ K.F.Qan.Gost.əsəri, s.60.

⁵ Yəno orada s.58.

⁶ M.Cannşvili.Gost.əsəri, s.263.

⁷ Yəno orada.

⁸ И.П.Петрушевский. Джаро-Белоканские вальные общества в первой половине XIX в. Махикала, 1993, с.57.

⁹ Yəno orada, s.63.

¹⁰ I.Stepanov. Gost.əsəri, s.294-295.

¹¹ Yəno orada, s.294.

¹² Yəno orada, s.277.

¹³ Yəno orada.

¹⁴ Yəno orada, s.277-278.

¹⁵ Yəno orada, s.278.

¹⁶ A.Poserbaki. Gost.əsəri.

¹⁷ Rusçadan oxz olunmuş «stan» sözünün etimologiyası qədim türk mənşəli «İç-dön», yəni alt donu mə'nası ilə bağlıdır.

- ¹⁹ Azərbaycanın digər bölgələrində belə göy rəngdə boyandıqda «qədəx» adlanırdı. Onu «ndatan, küp boyaqçılarına boyatdırırdılar.
- ¹⁸ A.fon-Plotto. Göst.əsəri, s.25.
- ²⁰ Təkcə kişi köynəyinin deyil, eyni zamanda qadın köynəyinin də «peranqı» adlanması faktı ingiloylarla yanaşı, gürcülərdə də müşahidə olunur. Çox güman ki, bu istilənin fars dilindən keçmiş «parəncə» sözünün təhrif olunmuş formasıdır.
- ²¹ Rusiya tərəfindən işğal olunandan sonra, xüsusilə XIX əsrin ortalarından etibarən bölgədə rus mədəniyyəti malları geniş yayılmağa başlamış və yerli bürmət istehsalını tənzimləyən qanunlar qəbul edilmişdir.
- ²² A.fon-Plotto. Göst.əsəri, s.25.
- ²³ Əliabənd kəndinin sakinləri Sabir Əbdürrəhman oğlu Əfəndiyev və Bayram Rüstəm oğlu Cavadovun məlumatları.
- ²⁴ A.fon-Plotto. Göst.əsəri, s.25.
- ²⁵ Xristian ingiloylar arxılığı gürcülərsayağı «axaluxi» adlandırırırlar.
- ²⁶ A.fon-Plotto. Göst.əsəri, s.25.
- ²⁷ Yəni orada, s.25.
- ²⁸ Gürcülərdə, o cümlədən ingiloyların xristian qismi arasında bu geyim tipinin «coxi» adlanmasına baxmayaraq, sözün əsl türkce «çuxa» kəlməsinə götürülmüşdür.
- ²⁹ A.fon-Plotto. Göst.əsəri, s.25.
- ³⁰ Əliabənd sakinləri Oruc Balaməmməd oğlu Əhmədovun (1922-ci il təvəllüdü) və Nəzmi Saleh qızı Bəqirovanın (1920-ci il təvəllüdü) məlumatı.
- ³¹ İ.Stepanov. Göst.əsəri, s.292-293.
- ³² Həm Dağıstan, həm də Gəncə yarıncısı çox vaxt saçaqlı olurdu. Dağıstan məhsulları arasında andi yarıncısı yuxarıya görə xüsusilə fərqlənirdi. Əliabənd kəndi sakinini 1913-cü il təvəllüdü Bənövşə Murad qızı Ramazanovun məlumatı.
- ³³ İ.Stepanov. Göst.əsəri, s.293.
- ³⁴ Yəni orada, s.293.
- ³⁵ A.fon-Plotto. Göst.əsəri, s.25.
- ³⁶ M.Cənəzəvil. Göst.əsəri, s.253.
- ³⁷ Kitabı-Dədə Qorqud. B., 1988, s.65.
- ³⁸ Б.А.Калоев. Осетини. М., 1967, с.153; А.Фрейман. Новые работы по древнеперсидским надписям. - ВДИ, 1940, № 2.
- ³⁹ Orta əsrlərdə Azərbaycanda geniş yayılmış keçə pəraq «bətə» adı ilə tanınırdı. Bax: Географическое сочинение XIII века на персидском языке. - Уч.записки Института Востоковедения АН СССР», т.IX, М., 1954, с.208.
- ⁴⁰ İ.Stepanov. Göst.əsəri, s.288.
- ⁴¹ Yəni orada
- ⁴² A.fon-Plotto. Göst. əsəri, s.25-26; M.Cənəzəvil. Göst. əsəri, s.253; İ.Stepanov. Göst. əsəri, s.273,292-294; K.Xətisov. Кустарные промыслы Закавказского края - Отчеты и исследование по кустарной промышленности России. т. II. СПб., 1894; А.С. Пиралов. Краткий очерк кустарных промыслов Кавказа. - Кустарная промышленность в России. т.II. СПб; 1913, с.20.50,79-82,84-93.
- ⁴³ Ə.Ə.İzmaylova. Göst. əsəri, s.83-84.
- ⁴⁴ Yəni orada, s.84.
- ⁴⁵ Yəni orada, s.85.
- ⁴⁶ A.fon-Plotto. Göst.əsəri, s.25.
- ⁴⁷ Ə.Ə.İzmaylova. Göst.əsəri, s.86.
- ⁴⁸ Н.Г.Волкова, Г.Н.Джавидишвили. Бытовая культура Грузии XIX-XX века: традиции и инновации. М., 1982, с.232.
- ⁴⁹ «Meysar» fars mənşəli termin olub Azərbaycanla İran arasında mədəni-tarixi əlaqələrdən sorq verir. Bax: Ə.Ə.İzmaylova. Göst.əsəri, s.86.

⁵⁰ A.fon-Plotto. Göst. əsəri, s.25.

⁵¹ Qolçağın bu növü qədim türklərdə «yenq» adlanırdı. Bax: Kitabı-Dədə Qorqud. B., 1988.

⁵² Azərbaycanın digər bölgələrində bu qolsuz, qısa geyim növü «içlik», «canlıq», «gödəkçi» və s. adlarla geniş yayılmışdır.

⁵³ Əliabənd sakinini Nəzmi Saleh qızı Bəqirovanın (1920-ci il təvəllüdü) məlumatı.

⁵⁴ N.Q.Volkova, Q.N.Cavaxişvili. Göst.əsəri, s.231.

⁵⁵ Bir qayda olaraq, düyməçəni nişan qoyulandan sonra, qız- gəlinlər başa geyirdilər.

⁵⁶ Ə.Ə.İzmaylova. Göst.əsəri, s.89; həmçinin bax: К.Т.Каракашлы. Материальная культура азербайджанцев. Б., 1964, с.165; С.С.Агаширинова, Г.А.Сергеева. Типология головных уборов аваров Дагестана конца XIX- нач XX в.- Итоги полевых работ института этнографии АН СССР в 1970 г. М., 1971, с.104, Л.Т.Гюзальян и М.М.Дяконов. Иранские миниатюры. Л., 1935, с.47, 80, 82. Ашрафи Мукаддима Джами в миниатюрах XVI в. М., 1966, с.33, 51. И.Гаген-Торн. Женская одежда народов Поволжья. Чебоксары, 1960, с.173; З.А.Кильчевская. Азербайджанский женский костюм XIX века из Карабаха. Вопросы этнографии Кавказа. Тб., 1952, с.197.

⁵⁷ A.fon-Plotto. Göst.əsəri, s.25.

⁵⁸ Yəni orada.

⁵⁹ R.Əfəndizadə. Şəxsin etnoqrafiyasına aid olan materiallar. Azərbaycan MEA Əlyazmaları İnstitutu, i-21191, s.62.

⁶⁰ A.fon-Plotto. Göst.əsəri, s.28.

⁶¹ Bax: Современная культура и быт народов Дагестана. М., 1971, с.131-132; М.Ш.Ихиллов. Народности лезгинской группы. Мах., 1967, с.160, 161.

⁶² Ə.Ə.İzmaylova. Göst. əsəri, s.91.

YEMƏKLƏR VƏ İÇKİLƏR

1. Ənənəvi yeməklər

Maddi mədəniyyətin ən mühafizəkar sahələrindən biri olmaq etibarı ilə ənənəvi yeməklər məhəlli xüsusiyyət və etnik əlamətləri daha çox özündə əks etdirir. Yeməklərin tərkibinə, onların tipoloji zənginliyinə etnosun maskunlaşdığı təbii-coğrafi şərait və əhalinin məşguliyyət növünün təməyülu həlledici təsir göstərmişdir. Bununla yanaşı, qida məhsullarının istehsalı, emalı, tədarükü, xörək və çörəklərin hazırlanması ilə bağlı ümumi sifrə mədəniyyətinin tərəqqisinə digər amillər, xüsusilə əhalinin sosial-iqtisadi və mədəni inkişaf səviyyəsi, tarixi şərait, etnoslararası qarşılıqlı əlaqələrin, hətta dini qadagə və yasaqların da ciddi təsiri olmuşdur. İngiloyların mətbəx mədəniyyəti Ümumazərbaycan səciyyəsi dəşisə də, o, müxtəlif amillərin təsiri altında formalaşdığından bir sıra spesifik məhəlli xüsusiyyətlərdən də xali deyildir.

İngiloy mətbəxinin etnoqrafik təhlihi bir daha göstərir ki, onların ənənəvi yeməklərində etnik əlamətlərə nisbətən bölgənin digər etnosları ilə müştərak məhəlli xüsusiyyətlər üstünlük təşkil etmişdir. Bunun başlıca səbəbi isə yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bölgənin flora və fauna aləminə xas olan qida ehtiyatlarından burada maskunlaşmış etnosların, o cümlədən də ingiloyların eyni dərəcədə bəhrələnməsi ilə izah olunur. Bununla yanaşı, məhəlli ümumiliyin yaranmasında təsərrüfat məşguliyyəti bəximindən bir-birinə çox yaxın olan bu qonşu etnoslar arasında tarix boyu intensiv surətdə davam etmiş qarşılıqlı mədəni əlaqə və təmas da mühüm rol oynamışdır. Təsədufu deyil ki, keçən əsrdə Zaqatala dairəsi əhalisinin məişət və mədəniyyətindən bəhs etmiş müəlliflərin (P.Zubov, A.Qanəmeyster, A.fon-Plotto, A.Poserbski, M.Canaşvili və b.) demək olar ki, hamısı bölgədə maskunlaşmış etnoslardan heç birini xüsusiləşdirmədən, onlara xas olan ümumi ortaqlı yeməklər barədə məlumat vermişlər. Məsələn, P.Zubov yazırdı ki, hamılıqla məqbul tutulan yeməklərə plov, kabab, yumurta, sirkəyə tutulmuş müxtəlif növ bitkilər, içkilər sırasında isə su və buza da xildir.¹

A.fon-Plotto konkret olaraq ingiloy yeməklərdən bəhs edərkən onun bütün bölgə əhalisi üçün ümumi səciyyə daşdığını xüsusi olaraq qeyd edirdi: qoyun pendiri, müxtəlif növ göyərti-soğan, tərəxun, nana, qoyun ətindən bişirilmiş yağlı gorbə, qoyun ətindən kabab, plov, yumurta və s. Ümumiyyətlə bu rəmin əhalisi qoyun ətindən daha çox istifadə edir. Digər yerli-

lər kimi, ingiloylar da qaşıqdan istifadə etmir, xörəyi əllə yeyirdilər.²

Zaqatala dairəsi əhalisinin ənənəvi yeməkləri barədə daha müfəssəl məlumat verən A. Poserbski də mətbəx mədəniyyəti sahəsində bölgədəki etnosların heç birisini fərqləndirmirdi: onların ən çox xoşladığı xörəklərə toyuq və ya qoyun əti ilə hazırlanmış plov, kabab, dolma daxildir. Südlü xörəkləri də həvəsle yeyirlər, balı təzə yağla yeyirlər. Qoyun ətindən qaxax tədarük edirlər. Həmçinin qoyun pendiri və kolbasə /bağırsaq doldurması-A.M./ tədarükü qaşğısına da qalirlar.³

Ümumməhəlli səciyyə daşıyan bütün oxşar cəhətlərinə baxmayaraq, ingiloyların yemək və içkiləri XIX əsr müəlliflərinin diqqətindən yayınan etnik spesifikasikdən də tamam məhrum deyild. Bu spesifikasiklə təkcə ingiloy mətbəxində bu və ya digər qida məhsulunun üstün yer tutmasında deyil, habelə onların emalı, tədarükü, saxlanma üsulu və vasitələrində özünü aydın biruzə verirdi. Hətta çörək və xörəklərin hazırlanma sifrəyə verilməsində, onların yeyilmə tərzində, habelə xörəklərin istahacan, istahabasan və istahartıran içki, göyərti, tutma, şorabə, yaxud qatıq-sarımsaqla müşayiət olunmasında bir sıra fərqli xüsusiyyətlər nəzərə çarpırdı. Etnik spesifikasiklə, həmçinin, mərasim və pəhriz yeməklərində, dini etiqadla bağlı qida yasaqlarında özünü aydın biruzə verirdi. Məhz bu səbəbdən də maddi mədəniyyətin üzvi tərkib hissəsi olmaq etibarı ilə ingiloyların bəzi yeməkləri əməli-fizioloji məqsəd daşımaqdan əlavə, həm də müəyyən sosial funksiya kəşb edirdi.

Maddi mədəniyyətin digər ünsürlərindən fərqli olaraq, yeməklər daha mühafizəkar olduğundan qədim yemək ənənələrini, o cümlədən tayfa mərhələsinin qida vərdişlərini özündə keyli müddət qoruyub saxlaya bilməmişdir. Bu və ya digər qida məhsuluna yaranan meyl və vərdiş, yaxud yasaqların əsrlər boyu davam etməsi nəticəsində ibtidai dövrün yemək ənənələri uzun müddət qorunub saxlana bilməmişdir. Bölgədə islam dininə etiqad edən digər etnoslar (muğal, avar, saxur) kimi, müsəlman ingiloylar da donuz ətinə yemir və onu mürdar sayırdılar. Psixoloji inam tədricən bir sıra qida məhsullarına, o cümlədən donuz ətinə yasaq qoyulmasını şərtləndirmişdi.

İngiloyların ənənəvi yeməklərinin əsasını təşkil edən qida məhsullarının tərkibi və səciyyəsi, hər şeydən əvvəl, onların maskunlaşdıqları ərazinin təbii şəraiti və əhalinin təsərrüfat məşguliyyəti ilə üzvü surətdə bağlı olmuşdur. Bu səbəbdən də ingiloy mətbəxində bu məşguliyyət sahələri ilə bağlı qida məhsulları başlıca yer tutmuşdur. Təkcə ərzaq ehtiyatının tərkibi deyil, həmən məhsulların emalı, saxlanma və bişirilmə üsulları ilə bağlı əməli təcrübə və vərdişlər də həmin zəmində təşəkkül tapmışdı.

Keçmişdə ingiloyların becardıqları dənli bitkilər arasında *buğda* başlıca yer tutmuşdu. Ədəbiyyat materiallarından bəlli olur ki, keçmişdə ingiloy kəndlərində sarı buğda, qara buğda və qurğanı olmaqla üç növde buğda əkilib becərilirmiş.⁴ Bunların arasında sarı buğda daha yüksək qiymətləndirilmişdi. Onun unundan yüksək keyfiyyətli ağ çörək bişirilirmiş.⁵

İngiloyların payızlıq əkinləri arasında buğdadən sonra ikinci yeri *arpa* tuturdu. Bununla belə, onlar arpanı ərzaq məhsulu kimi deyil, ən çox alaf məqsədi ilə əkilib becərilirdilər. Çox nadir hallarda yoxsul kəndlilər buğda biçini mövsümü yaxınlaşanda çörək qıtlığını nisbətən tez yetişən arpa vasitəsilə aradan qaldıra bilirdilər.

İngiloyların ərzaq ehtiyatında yazlıq əkin məhsulları olan *darı* və *çəltik* də mühüm yer tutmuşdur. Yüksək məhsuldarlığa malik olan darının ağ və qara olmaqla iki növü becərilirdi. Alazan vadisində ən çox ağ darı becərilirdi. Qısa vegetasiya müddətinə malik olan (o, may ayında əkilir, avqustun sonlarında biçilirdi) kasıb kəndli sülfrəsinin üz ağardan yeməyi sayılırdı.

İngiloy kəndliləri keçmişdə ağqılçiq, qara qılçiq və sarı qılçiq olmaqla üç növ çəltik becərilirdilər. Tez yetişən ağqılçiq çəltiyə nisbətən xeyli gec yetişməsinə baxmayaraq, əhali arasında yüksək tələbatına görə qaraqılçiq çəltik növünə üstünlük verilir.⁶

İngiloyların gündəlik (öynəlik) və mərasim yeməklərinin əsasını təşkil edən qida məhsulları *bitki* (nəbati) və *heyvan* mənşəli olmaqla iki qismə ayrılır.

Bitki mənşəli (nəbati) qida məhsulları öz növbəsində *mə-dəni* (becərmə) və *yabani* olmaqla yenə də iki qrupa bölünür.

Becərmə üsulu ilə hasil olunan qida məhsulları arasında *dənli bitkilər* (buğda, arpa, darı, çəltik) başlıca yer tutmuşdur. Digər qonşu etnosların ev məişətində olduğu kimi, ingiloyların mətbəxində də dənli bitkilər həm *çörək*, həm də müxtəlif növ *xörək* hazırlanmasında istifadə olunmuşdur. Bundan əlavə olaraq, dənli bitkilərdən *un*, *yarma* və *dənə* halda olmaqla üç cür istifadə olunmuşdur.

XIX əsrin ortalarından etibarən *kartof*, *kələm*, *pomidor*, *çuğundur* və s. qida məhsulları ingiloy mətbəxinə daxil olmağa başlamışdır. Bu bitkilərin Azərbaycan, o cümlədən Şərqi Alazan vadisinə yayılmasında vaxtilə Zaqafqaziyyəyə köçürülmüş rus sektantçılarının mühüm təsiri olmuşdur. Bu işdə, həmçinin, XIX əsrdə hərbi bölgədə xidmətdə olan rus kəşiqçi qarnizonlarının və ehtiyata buraxılmış rus əsgər və zabıtlarının da az rolu olmamışdır. Bu təsirlər nəticəsində XIX əsrin ikinci yarısından etibarən *kələm*, *kartof*, *pomidor* tədricən ingiloy kəndli-

lərinin bostan sahələrinə, buradan isə onların mətbəxinə yol açmışdır.

İngiloy mətbəxində yeməli *yabani bitkilər* də mühüm yer tutmuşdur. Alazan vadisinin fauna və flora aləminə dəridən bələd olan ingiloylar yeməli yabani bitkiləri toplayıb, bunun köməyi ilə özlərinin qida ehtiyatındakı çatışmazlığı tamamlayırdılar. Xüsusilə keçmiş zamanlardan becərmə və yetişdirmə üsulu ilə hasil olan qida məhsullarının qıtlığı yaranan məqamlarda yeməli yabani bitkilər yoxsul kəndli kütələrinin imdadına çatır, onların yemək sülfrəsinin zəruri ərzaq ehtiyatına çevrilirdi. Elə bu səbəbdən də onlar yeməli yabani bitkiləri təzə halda bişirib yeməkdən əlavə, həm də onları toplayıb müxtəlif üsullarla emal edir və ərzaq qıtlığının ən çox hissə olduğu qış ayları üçün tədarük edirdilər. ərzaq çatışmazlığını bu yolla təminləməyə çalışan hər bir kəndli ailəsinin mətbəx və ya çardağında kifayət qədər əvəlik asması, cır meyvə qurusu, kəklikotu, yarpız, pərpətyün ehtiyatı olurdu.

İngiloyların təsərrüfat məişətində əkinçiliklə yanaşı, *mal-darlıq* təsərrüfatı, xüsusilə ev maldarlığı da geniş inkişaf etmişdir. Bu isə öz növbəsində onların yeməklərinin tərkibində heyvan mənşəli qida məhsullarının mühüm yer tutmasını şərtləndirən amillərdən biri olmuşdur. Bölgənin digər etnosları kimi, ingiloylar da əsasən *ev heyvanları*, qismən isə *ov heyvanları* ilə təminlənmişlər. Müsəlman ingiloylar kimi, xristian ingiloylar da əvvəllər donuz əti yeməmişlər. XIX əsrin ikinci yarısından etibarən, başqa sözlə, xristianlığı yenidən qəbul edəndən sonra pravoslav ingiloyların mətbəxində donuz əti pəyda olmağa başlamışdır.

İngiloyların gündəlik yemək öynəsində mühüm yer tutan heyvan mənşəli yeməklər arasında *süd məhsulları* (qatıq, qaymaq, xama, pendir, yağ, şor, kəsmik və s.) üstünlük təşkil etmişdir. Ağartı məhsullarının böyük əksəriyyəti hər bir kəndli ailəsinin özündə istehsal olunmaqla, yemək sülfrəsinə həm *yavanlıq* kimi, çörəyin yanında verilir, həm də *xörək* hazırlamaq üçün istifadə olunur.

İngiloy mətbəxi üçün səciyyəvi olan *ali yeməklərə* həm heyvan (ov və ev heyvanları), həm quş (çöl və ev quşları), habelə bəliq və bəliq məhsulları daxil idi.

Heyvan əti bütöv *cəmdək*, *tika* və *qiymə* (doyma) olmaqla, üç formada, fəqat müxtəlif üsullarla (kəbab, tika, lülə, bozartma, qızartma, çığırtma, bükmə) bişirilirdi. Heyvanın can otından (cəmdəyindən) başqa, həmçinin, baş-ayağından, içəli-tindən və qarın-qursaqından da müxtəlif növ ləzzətli xörəklər bişirilirdi. Natural təsərrüfatla səciyyələnən fərdi ingiloy ailələrinin gündəlik mətbəxində nisbətən ucuz başa gələn quş ətin-dən bişirilmiş yeməklər üstünlük təşkil edirdi.

Bütün bunlardan əlavə ingiloy süfrələrində az miqdarda da olsa, *bal*-dan da istifadə olunmuşdur.

Qeyd olunan qida məhsullarının bu və ya digər qrupunun ingiloy mətbəxində mövqeyi ilk növbədə əhalinin sosial-iqtisadi vəziyyəti, başqa sözlə, maddi imkanı ilə müəyyən olunurdu. Bununla belə, bütün ictimai zümərələrin mətbəxində ümumi qida məhsulları, müxtəlif nisbətlərdə də olsa, eyni dərəcədə istifadə olunmuşdur. Məsələn, bir sıra ləziz ətli yeməklər və müxtəlif növ plovlar varlı süfrələrində tez-tez təsadüf olunduğu halda, kasıb ailələrdə daha çox ağartı məhsullarına və göyərtili yeməklərinə üstünlük verirdilər. Kasıb süfrələri yalnız bayramlarda və təntənəli toy-duyğun mərasimlərində düyü və ləziz ətli xörəklər görürdü. Xüsusilə ətli yeməklər əhalinin böyük əksəriyyəti üçün, əsasən, bayram və mərasim süfrələrinin xörəyinə çevrilmişdi.

Ümumazərbaycan mətbəxinin üzvi tərkib hissəsi olan ənənəvi ingiloy yeməklərinin geniş çeşidə malik olması, hər şeydən əvvəl, yüksək keyfiyyətli qida məhsullarının bolluğu ilə izah olunurdu. Lakin burada başqa amillərin də rolu az olmamışdır. Kiçik bir məhəlli ərazidə müxtəlif etnoslarla qovuşuq halda məskunlaşmış ingiloylar yaxın od qonşqları ilə çoxasrlı qarşılıqlı təmas nəticəsində mütəmadi olaraq öz mətbəxlərini zənginləşdirmişlər. Xüsusilə Şərq mətbəxinə xas olan müxtəlif növ advalardan gen-bol istifadə olunması ingiloy yeməklərinin dad-tamını artırmışdır. Şübhəsiz ki, bu məsələdə inqilabdan əvvəl əsas məşğuliyyəti ev işləri, xüsusilə biş-düşlə məhdudlaşan ingiloy qadınlarının gushənşin sosial həyatı da mühüm rol oynamışdır. Anadan balaya, baladan nəvə-natiçəyə keçməklə, min illər boyu davam edən xörək və çörəkbişirmə ənənələri zaman keçdikcə tədricən təkmilləşmiş və indiki halında biza gəlib çatmışdır.

Keçmiş ingiloy mətbəxində işlənan və insan orqanizminin normal fəaliyyəti üçün zəruri olan bir sıra qida məhsulları satınalma yolla əldə edilirdi. Lakin onların hamısını əldə etməyə yoxsul və ortabab ailələrin maddi imkanı çatmırdı. Məhz bu səbəbdən də onlar *qand*, *şəkər tozu*, *çay*, *ədviyyat* növləri və s. kimi bahalı məhsulları yerli məhsullarla (*bal*, *bəkməz*, *meyvə qurusu*, *kəkolu*, *çayotu*, *itburnu* və s.) əvəz etmək yolu ilə tənzimləyirdilər.

İngiloyların gündəlik yemək oynasında çörək, pendir, qor, bir qədər imkanlı ailələrdə isə yağ, bəzən isə bal səciyyəvi qida məhsulları sayılırdı. Soyuq vaxtlarda, səhər və nahar süfrəsi üçün isti çörəklər hazırlanırdı. Ən çox düyü sıyığı, yarma, bəzən üzərinə ərinmiş yağ və bəkməz əlavə olunmuş xəşil bişirilirdi.

Qafqaz xalqlarının yaşayış evlərini və məişətini uzun müddət müşahidə etmiş İ.Pantyuxov onların yeməklərinin də bəzi xüsusiyyətlərinə diqqət yetirmişdir. Yemək sarıdan onların toxtaq və qənaətkar olduqlarını mühüm xüsusiyyət kimi vurğulayan müəllif yazırdı ki, Qafqazlı uzun müddət cüzi miqdarda qida ilə keçinə bilir, orqanizmin israf etdiklərini isə bayram və ziyafət süfrələrində ödəyib tamamlayırdı. Yoxsul kəndli ailələrində yeməli yabani bitkilərin tadarıkuinə xüsusi fikir verilməsi də məhz bununla, becarmə yolu ilə əldə olunan ərzaq məhsulları ehtiyatının qıtlığı ilə izah olunur. Yaz-yay aylarında, hətta vegetativ yetişmə müddəti payıza təsadüf edən bitki və meyvələrin toplanmasına, onların qurudulub qış əzuqə ehtiyatı kimi tadarıq edilməsinə çox vaxt ailəliklə kollektiv əmək sərf olunurdu. Hər bir ailə mövsüm ərzində öz ehtiyacına kifayət edəcək qədər, başqa sözlə, becarmə və satınalma yolu ilə əldə olunacaq qida ehtiyatının çatışmayan hissəsini tamamlayacaq miqdarda yeməli yabani bitki və meyvə tadarıq etmək qayğısına qalırdı. *Qulançar, pərpətyün, əvəlik, gicitkən, yarpız, yolotu, qazayağı, meşə giləsi, armud, əzgil, fıstıq, zoğal, tənək zoğu*, və s. kasıb güzəranının imdadına çatan ən zəruri yardımçı qida məhsulları idi.

XIX əsr müəllifləri ingiloy yeməklərindən bəhs edərkən onların süfrə ətrafında aylaşma qaydası və yemək tərzinə də toxunmuşlar. A.fon -Plotto bölgənin digər sakinləri kimi, xristian ingiloyların da yemək süfrəsində qaşiqdan istifadə etmədiklərini xəbər verərək yazır ki, sulu xörəkləri onlar belə qayda ilə yeyirdilər: böyük bir ümumi qabda ortaya qoyulmuş xörəyin içinə çörək doğrayırdılar, çörək xörəyin suyunu özünə hopdurandan sonra onu barmaqları ilə götürüb yeyirdilər. Yeməkdən sonra mütləq şərab içirdilər, əks halda xəstələnə biləcəklərini düşünürdülər. Evə qonaq gəldikdə xalq döşəyib ətrafına mütəkkə qoyandan sonra onu yeməyə dəvət edirdilər. Bu qısa məlumatdan bəlli olur ki, əvvəla, burada söhbət xristian ingiloylardan gedir. İkincisi, ortaya xalq salınıb mütəkkə düzülməsi nəinki müsəlman, hətta xristian ingiloylara da xas olubmuş. Üçüncüsü, onlar yemək süfrəsi ətrafında bardaş qurub ümumi qabdan xörək yeyirlərmiş.

Adətən, soyutma bişirilmiş ətli yeməkləri çox vaxt kışılər bıçaq, yaxud daima kəmərlərində gəzdirdikləri xəncərlə doğrayıb yeyirdilər. Bu cür yemək tərzii həm müsəlman, həm də xristian ingiloylar arasında uzun müddət davam etmişdir. Tikə və ya lülə kabab, habelə cız-bız, çığırtma, yaxud qızartma ətdən ibarət xörəkləri yəndə əlla, baş, şəhadət və orta barmağın köməyi ilə götürüb çörəklə yeyirdilər.

İngiloyların bayram və mərasim süfrələrinin öz hüsni var idi. Bayram və ziyafət süfrələri, hər şeydən əvvəl zəngin

qida çeşidinə, xüsusilə yüksək kalorili ətli xörəklərə malik olması ilə seçilirdi. Toy-bayram süfrəsinə ləyünbəlyöyün plovlar çıxarılması ingiloylar arasında da ənənə halını almışdı.

İngiloy mətbəxinin əlamətdar xüsusiyyətlərindən birini də onun mövsimi səciyyə daşıması olmuşdur. Yaz-yay mövsümlərində ingiloy süfrəsinə cürbəcür tərəvəz və bostan məhsulları tamamlayırdı.

İqtisadi cəhətdən qismən tavanalı ailələrin mətbəxi yeməklərin tərkibinə, xörəklərin çeşidinə, kaloriliyinə, nəhayət bolluğuna görə yoxsul kəndlilərin süfrəsindən əsaslı surətdə fərqlənirdi. Varlı süfrəsində ətli yeməklərə daha çox təsadüf olunurdu. Xüsusilə evə qonaq gəldikdə ətli xörəklərin ləyünbəlyöyün çeşidləri hazırlanmaqla, ailənin qonaqpərvərliyi nümayiş etdirilirdi. Qonağın süfrəsinə ətli xörəyin çıxarılması qonağa hörmətsizlik, ev sahibinə isə əxcalət sayılırdı. İmkani çatmayanlar çalışırdılar ki, hər necə olursa olsun, heç olmazsa ev quslarından da olsa, qonaq süfrəsinə ətli xörək, pendir-xörək, göy-yərti və ya tutma-turşu hazırlayıb qoysunlar. Qafqaz, o cümlədən Azərbaycanla məskunlaşmış xalqların demək olar ki, hamısına xas olan nəciq qonaqpərvərlik adətində ciddi əməl olunması, həmçinin, hər bir ingiloy ailəsinin də şərəf və ləyaqətini ucaldan mənavi borc sayılırdı. Qonağı ən təmiz, salıq-səhmanlı otaqda qəbul edər, onun üçün döşəmə və ya loğın üzərinə xalça salıb dəstərxan süfrə açar, dirsəklənmək üçün nimmər, mütəkkə duzardılar. Yeməkdən əvvəl da mütləq afta-fəyəndə əl suyu verərdilər. Bundan əlavə varlı ailələrdə, adətən, yeməkdən öncə qonağa çay təklif olunar, çox vaxt isə müxtəlif növ mürəbbələr-lə müşayiət olunan ayrıca çay dəsgahı qurulardı.

Müsəlman ingiloyların ziyafət süfrələrinin də öz xüsusiyyəti vardı. Xüsusilə varlı ailələrə məxsus ziyafət süfrələrində kəhrik azdırın yağlı yeməklərin yanında kiçik kasalara *qatıq, şərbət, göy-göyərtili* (tərxun, soğan, vəzəri, kəvər, nana, reyhan, turp), *tutma, turşu* qoymaq dəb halını almışdı. İngiloy süfrəsinin zəruri ünsürünə çevrilmiş tərəvəz növləri və bostan bitkiləri hər bir ailənin öz həyatında, yaxud ona məxsus olan axularda əkilib becərilirdi.

a) Bitki mənşəli yeməklər

İngiloyların ərzaq ehtiyatında dənli bitkilərdən hazırlanan qida məhsulları başlıca yer tutmuşdur. Bunların arasında isə buğda nəinki əməli əhəmiyyətinə görə fərqlənmiş, habelə ümumən ingiloyların qida sisteminin əsasını təşkil etmişdir. Bölgədə əkinçi xalq kimi tanınan ingiloylar nəinki öz ailələrin illik buğda ehtiyatı ilə təmin edir, habelə mübadilə yolu ilə yaxın və uzaq qonşularına da əl tuturdular.

Bölgənin digər etnosları kimi, ingiloylar da buğdadan, əsasən, *çörək* bişirmək məqsədi ilə istifadə etdiklərindən onu su dəyirmanında üyüdüb un halına salırdılar.

Buğda unundan, əsasən, *açıtmalı çörək* növləri («şoti», «la-vaş», «nazuk», «kada») bişirilirdi. Yəni üstü *təndirdə* bişirilən çörək, adətən, ailənin bir həftəlik tələbatı üçün nəzərdə tutulurdu.

Bir qayda olaraq, çörəyi hər ailədə qadınlar özləri bişirirdilər. İngiloy kəndlərində çörək müqəddəs və ən qiymətli bərəkət sayıldığından o, satılıb alınmırdı. Bu səbəbdən də hər bir ingiloy həyatında zəruri məişət ləvazimatı kimi, mütləq *təndir*, yaxud *təndirxana* olurdu.

Xəmirin yoğrulması, kündələnməsi, yapbalanıb təndirə yapılması, koğa və ya əllə götürülüb təxnelərə yığılması əməliyyatı ilə hər bir ailədə yaşlı qadınlar məşğul olurdular. Bunun üçün onlar əvvəlcə unu təknayə ələyib ona «xaş» («balatı», «axəmrə») qatıb yoğurur və *xəmir* halına salırdılar. Xəmir bir müddət qalıb «acıyandan», başqa sözlə, qıçqırıb yetişəndən sonra duvaq, yaxud dördəyək (yaymakaş) üzərində onu bölüb kündələyirdilər. Kündənin duvaq və ələ yapışmaması üçün ona «urva» adlanan un vurulurdu. Təndir çörəyinin gec kiflənməsi üçün çox vaxt onun üzərinə yumurta sarısı çəkir, imkanı olanlar isə bundan əlavə zəfəran və ya xaş-xaş toxumu səpirdilər. Bu həm də çörəyi təmiz edirdi.

«Kada» və «nazuk» adlanan spesifik çörək növləri, həmçinin, acıtmalı xəmindən, yəni də təndirdə bişirilirdi. Bunların hər ikisinin kündəsi yaymakaş üzərində oxlov və ya vərdənə vasitəsilə yaymalanmış üst-üstə yığılıb və araları ərinnmiş yağla yağlanırdı. Yaymakaş üzərində onları eninə və uzununa olmaqla, bıçaqla doğrayıb kvadrat formaya salır, ondan sonra yenidən kündələyirdilər. Təndirə yapılmazdan əvvəl kadanı yapbalayıb kökə halına salır və ortasını oyub əvvəlcədən hazırlanmış tərxalva ilə doldururdular.

Ölçü etibarlı ilə bundan böyük olan nazuk isə «içsiz» bişirilirdi. İngiloy mətbəxi üçün səciyyəvi olan bu yağlı çörək növlərinin hər ikisi fəsalisayağı fərfəl təbəqə əmələ gətirirdi. Bunların hər ikisi təndirdən çıxarılanda dərhal, isti-isti yağlanıb süfrəyə verildirdi. Bu mənada bir növ yavanlıq özündən olan bu çörək növləri həm də çörəyi əvəz etdiyindən uzun müddət üçün nəzərdə tutulmurdu. Adətən, təndir çörəyi bişirərkən ailənin bir öynəlik yeməyini yola vermək məqsədi ilə təndirə əvvəlcə, «nazuk», yaxud «kada» yapılır, sonra çörək bişirilirdi.

İngiloyların keçmiş ev məişətində çörək digər dənli bitkilərin (arpa, darı, sonnlr isə qərgədalı) unundan da bişirilirdi.

Əlbəttə, bu çörək növləri kasıb ailələr, xüsusilə buğda ununu kifayət qədər tədarük edə bilməyən yoxsul kəndli kulla-

ləri üçün səciyyəvi olmuşdur. Onlar buğda çörəyinə qənaət etmək məqsədi ilə ara-sıra arpa unundan *kəlacə*, yaxud darı və ya qarğıdalı unundan *qad* bişirirdilər. Buğda çörəyini onlar xeyirşərdə, xüsusilə, təntənəli ziyafət süfrəsi üçün, yaxud mətəm mərasimində bişirir və «üz ağardan» çörək növü kimi ortaya qoyurdular.

İngiloy mətbəxində buğda unundan çörəkdən başqa daha bir sıra *xəmir xörəkləri* də hazırlanırdı. Bunların böyük əksəriyyəti Ümumqafqaz və Ümumazərbaycan, az bir qismi isə umumbölge səciyyəvi dəşiyirdi. Lakin xəmir xörəklərinin bəzi növləri spesifik səciyyəvi dəşiməqlə, etnik mənə kəsb edirdi.

İngiloy mətbəxinin ən geniş yayılmış və soyuq vaxtlarda çox xoşlanan xəmir xörəklərindən biri «*girs*» olmuşdur. Bu spesifik xörək növü bütün bölgədə geniş yayılmaqla, qonaq-qarı qabağına çıxarılan, necə deyirlər, «üz ağardan» ləzzətli xörək növlərindən sayılırdı. Qonaq süfrəsinə girs bişirilib verilməsi xüsusi hörmət əlaməti sayıldığından təkcə ingiloylar deyil, bölgənin digər etnosları üçün də önəmliyə çevrilmişdir. Birisini evə qonaq dəvət edəndə hər iki tərəf üçün məlum idi ki, süfrədə mütləq girs olacaqdır.

Girsin içərisinə bükülən «iç»in səciyyəsinə (ət, şor, bəranı, göyərtili, xüsusilə gicitkən və s.) asılı olaraq, ingiloy mətbəxində onun müxtəlif növləri hazırlanırdı. Bunların arasında ətli girs yüksək kaloriliyyəti və əla dad-təminə görə xüsusilə fərqlənirdi. Keçmişdə ingiloylar girs bişirmək üçün xüsusi olaraq *basdırma* üsulu ilə küplərdə at tədərək edib saxlayırdılar. Ənənə olaraq basdırmaqlıq at payızda tədərək olunurdu. Çünki bu vaxt heyvan kifayət qədər kök olurdu. Bir qayda olaraq, soyuqlar düşəndə yem qitliyi ucubətindən otların üsulu ilə bəslənən heyvanları «ətini tökü» arıqlamağa başlayırdı. Digər tərəfdən, at tədərəkünün bu səmərəli üsulu kəndlini əlavə yem və izafi əmək məsrəfindən azad etdiyindən iqtisadi cəhətdən də sərfəli idi.

Basdırma at tədərək etmək üçün heyvan cəmdəyini nüybanüy doğrayıb üzərinə fal-fal doğranmış baş soğan və duz əlavə edib yaxşıca qarışdırandan sonra iri küplərə yığırdılar. Sərin qalmaq üçün, bir qayda olaraq, küpü boğazınadək nəm yərə basdırırdılar. İsti vaxtlarda küpün sərin qalması üçün onun üzərinə, günəşli olmaqla, gicitkən döşəyirdilər.

Girs bişirmək istədikdə küpdən lazımı qədər basdırma at götürüb kötük üzərində qiyməklə döyüb qiymə edirdilər. Sonra ədəvə məqsədilə ona soğan, istiot, duz, zəğal turşusu, keşniş və s. əlavə edib bir gün saxlayır və bu qayda ilə «iç»i hazır hala gətirirdilər. Bundan sonra onu xırda hissələrə ayıraraq girdə formada yayılmış xam yuxanın arasına bükür və təpimək üçün sini və ya ağac taqqlara düzürdülər. Azca duz qatılmış suyu

qazana töküüb ocağa qoyur, qaynağa düşəndə girsələri bir-bir onun içinə tökür və bir-iki buğum qaynadırdılar. Girs bişib hazır olandan sonra kəfkiqlə çıxarılıb suyu süzülür və «ləngəri» adlanan iri mis boşqablara çəkiliirdi. Adətən, girsin yanında süfrəyə ərinmiş yağ da qoyulurdu. Süfrədə girs ümumi qabda ortaqlı yeyildiyindən meyl çəkən onun üzərinə müəyyən qədər ərinmiş yağ əlavə edirdi.

Ətli girsdən fərqli olaraq, digər girs növləri süfrəyə verilən zaman onun üzərinə qovrulmuş yağ-soğan, yaxud qayğanaq əlavə olunurdu. Digər unlu-ətli yeməklər kimi, girs də yüksək kaloriliyə malik yağlı xörəklərdən sayıldığından çox vaxt süfrəyə verildikdən sonra yanında qatıq, tutma, yaxud turşu xiyar, kələm, son vaxtlar isə doğranmış pomidor qoyulurdu.

İngiloy mətbəxi üçün səciyyəvi olan unlu-ətli yeməklərdən biri də «*qetseula*» adlanan və sadəcə bişirilən müxtəlif növ *qutablar* olmuşdur. İngiloylar qutabı, demək olar ki, bütün qida məhsullarından: ət, qarın-qarta, qabaq, şor, göyərtili, yabanı bitkilər və s.-dən hazırlaya bilirdilər. Bunun üçün buğda unundan yoğrulmuş xəmiri yaymaq üçün üzərinə oxlovla yayandan sonra onun bir parçasının üzərinə müvafiq növ «iç» düzür, sonra digər yarısı ilə «iç»in üstünü örtərək kənarlarını barmaqla bir-birinin üstünə basdaılayırdılar. Bu qayda ilə qutablar sadəcə bişirilib hazır olduqca isti-isti yağlanı və üst-üstə yığılırdı. Qutab süfrəyə verildikdən sonra yanında qatıq da qoyulurdu. Könlü istəyən yağlı qutabı qatıqla yeyirdi. Bu gəhriyin azmasının qarşısını alırdı.

İngiloy mətbəxi üçün səciyyəvi xəmir xörəklərindən biri də «*sürhülü*» və ya «*sürhülə*» adlanan xəngəl olmuşdur. Ən çox soyuq vaxtlarda yeyilən xəngəl bir neçə növdə bişirilirdi. Bunların arasında «*sığama*» sürhülü ingiloylar üçün daha çox səciyyəvi olmuşdur. Onu hazırlamaq üçün buğda unundan yoğrulmuş xəmiri əvvəlcə əllə nazıdib uzunsov formaya salandan sonra xırda-xırda bərabər hissələrə doğrayırdılar. Doğranmış xəmir tikəciklərini yaymaq və ya duvaq üzərində baş barmaqla sığayıb sürüşdürür və yastı hala salırdılar. Bu qayda ilə əllə üzvlərinə kifayət edəcək qədər sürhülü hazırlayıb qazana, qaynar suya töküüb 1-2 buğum bişirirdilər. Hazır olandan sonra onu əşşüzənə töküüb suyunu süzür, ləngəri və ya sinilərə çəkirdilər. Süfrəyə verilməzdən əvvəl sürhülünün üzərinə əvvəlcə sarımsaqlı qatıq, onun üstündən isə dağ olunmuş yağ-soğan əlavə edirdilər.

Sulu sürhüləni də eyni qayda ilə hazırlayıb bişirir, lakin süfrəyə verərkən süzmür, həlimi ilə birlikdə boşqablara çəkirdilər. Digər sulu xörəklərin yeyilmə tərzində olduğu kimi, sulu sürhülənin də yanında süfrəyə istiot, bəzən isə sumax qoyulurdu.

Lobyalı sürhülə, həmçinin, eyni qayda ilə hazırlanır, lakin dənə lobyə ilə birgə bişirilirdi. Hazır olana yaxın üzərinə soğan-ça (dağ olunmuş yağ-soğan) əlavə olunurdu.

Yarpaq sürhüləsi Azərbaycanın digər bölgələrində geniş yayılmış adi xəngəli xatırladırdı. Fəqət onun doqranma tərzində müəyyən məhəlli fərq nəzərə çarpırdı. İngiloylar əvvəlcə xəngəl yaymasını təpətmirdilər. İkincisi, onlar yuxarı əvvəlcə oxlova dolayıb uzununa kəsəndən sonra onu birgə xırda hissələrə doğrayırdılar. Ona görə də sürhülü yarpaqları nisbətən xırda olmaqdan əlavə həm də ölçü etibarlı ilə bir-birindən fərqlənirdi.

Digər fərqli xüsusiyyət aşsuzən vasitəsi ilə süzlülüb ləngərilərə çəkilmis yarpaq sürhülüyə adi xəngələ xas olan sarımsaqlı qatıq, qurud, yaxud atlı aşqara əlavə olunmaması idi. İngiloylar yarpaq sürhülənin üzərinə ya soğanca töküüb yeyir, ya da onun yanında süfrəyə şorba verirdilər. Xəngəl şorba ilə birgə yeyilir-di.

Unlu yeməklərin digər növləri (xəşil, quymaq, halva, tərhəlvə, maxara, qorqot, firni, kökə, fəsəli və s.) təkcə ingiloylarda deyil, ümumən bölgədə geniş yayılmışdır. Tərkibi zülal və karbohidratla zəngin olan bu yeməklərin bir qismi tava və ya səpildicə, bir qismi isə sadəcə bişirilirdi.

Böyük əksəriyyəti ümumazərbaycan səciyyəsi daşıyan bu yeməklər arasında *maxara* və *yağlı kökə* istisnaqlı təşkil edirdi. Sırf ingiloy mətbəxi üçün səciyyəvi olan və bölgənin digər etnoslarına da sirayət etmiş maxaranı bişirmək üçün südə un qatıb sıyıq horra halına salırdılar. Maxaranı bişirmək üçün qızmış sacın üstünü qoyun quyruğu ilə yağlayandan sonra un horrasından bir çömçə götürüb ehmalca sacın tən ortasına tökürdülər. Məhlul axıb hər tərəfə yayılırdı. Maxaranın bir üzü bişəndən sonra onu digər ovand üzünə çevirməklə tam bişirirdilər. Maxara isti-isti, kərə yağla yağlanıb üst-üstə ləngəri və ya siniyə yığılırdı. Adətən, maxaranı isti-isti yemək adət halını almışdı. Bir qayda olaraq, evə hörmətli qonaq gələndə ona təzə maxara bişirib təklif etmək yüksək qonaqpərvərlik əlaməti sayılırdı. Qonaq süfrəsi üçün ilk növbədə maxara hazırlanması bir də onunla əlaqədar idi ki, onun bişirilməsi az əmək tələb etməkdən əlavə, həm də olduqca qısa müddətə başa gəlirdi. Uzaq məsafədən gəlmiş qonağı itizardə qoymadan, çay içilib qurtarana qədər maxaranı bişirib süfrəyə çatdırmaq olurdu.

İngiloyların məişətində maxara təkcə tez və asan hazırlanan ziyafət yeməyi olmayıb, həm də mərasim yeməyi sayılırdı. Adətən, qəbir üstə gedəndə, yaxud mərhumun ədina gününü yad edəndə mütləq maxara bişirərdilər. Bu mənada maxara bir növ azərbaycanlıların dürmək halında yuxuya büküb payladığı yas halvasını xatırladırdı.

«Bişi kökə» (kökə bişisi) adlanan yağlı kökə içərisinə yumurta çalınmış südə un qarışdırmaqla hazırlanırdı. Südə çalınmış un tam horra halına düşəndən sonra çömçə ilə içərisində kərə yağ əridilmiş tavaya tökülürdü. Hər dəfə bir çömçəlik horra tavanın dibinə yayılıb köpələndikcə o biri üzünə çevirib yağda tam bişirirdilər.

İngiloy mətbəxində dənli bitkilərdən təkcə un halında deyil, habelə *dənəvar* və *yarma* formasında da spesifik yeməklər hazırlanırdı.

İngiloy mətbəxinə xas olan mərasim səciyyəli spesifik xörək növləri arasında ən geniş yayılan *qorqot* olmuşdur. Onu, adətən, ingiloyların «qorqot» adlandırdığı Novruz bayramında və ondan keçən bir ay ərzində bişirirdilər. Baharın gəlişini və təzə ilin başlanmasını qeyd edən digər xalqlar kimi, ingiloylar da yeni ili xüsusi sevinclə qarşılayır və belə hesab edirdilər ki, baharın ilk gəlişi təbiəti canlandırdığı kimi, insanın da qanını oynadıb tərpədir. İngiloyların əqidəsinə görə, məhz bu mərhələdə insan yüksək kalorili, «karlı» yeməklər qəbul etməklə il boyu fiziki işlər üçün gərək olan enerjini toplaya bilir. Kalorili yeməklərə fizioloji enerji mənbəyi kimi baxan ingiloylar yazbaşı bir ay müddətində öynəlik yeməklərinin birini «qorqot»-la keçirirdilər.

«Qorqot» qozlu və xaşlı olmaqla iki cür hazırlanırdı. Novruz mərasimlərində, əsasən, qozlu «qorqot» bişirilirdi. Bunun üçün sarı buğdanı yuyub dində döyməklə qabıqdan təmizləyirdilər. Üç dəfə təkrar olunan döymə əməliyyatından sonra qabıqdan tamamilə azad olub xalis nişastası qalan buğda döyməncini sərib qurudurdular. Qazanda su qaynağa düşəndə buğda nişastasını ora töküüb üzərinə doğranmış baş soğan əlavə edirdilər. Bir qədər bişəndən sonra onun üzünə «niqoz» adlanan döyülmüş qoz ləpəsi, bişmiş qaxac, istiot, zəngəl turşusu və az miqdarda duz əlavə olunurdu. Xörək qaynayıb qatılaşandan sonra çömçə ilə boşqablara çəkiliirdi. Bəzi ailələrdə boşqaba çəkildəndən sonra onun üzərinə bəkməz və şəkər tozu əlavə olunurdu.

Xaşlı «qorqot» isə yenə də təmizlənilmiş döyülmüş buğda yarmasından eyni qayda ilə hazırlanır, lakin bişinə yaxın ona əvvəlcədən bişirilmiş xaş əlavə olunurdu. «Qorqot»-un bu növü, adətən, yas mərasiminin 3-cü günü bişirilirdi.

İngiloyların, xüsusilə kasıb kəndli ailələrinin qida ehtiyatında, arpa, darı və qarğıdalı unundan hazırlanan yeməklər də mühüm yer tuturdu. Kasıblar arpa unundan «qaltı» adlanan qovut hazırlayırdılar. Kasıb ailəsi üçün «qaltı» təkcə spesifik yemək növü olmayıb, həm də çörəyi əvəz edən və bu yolla da aclığı dəf edən ən sərfəli ərzaq növü sayılırdı. Bu fakt bir daha

göstərir ki, «qalti»nin hazırlandığı arpa unu başlıca olaraq ingiloyların kasıb təbəqələri üçün səciyyəvi ərzaq növü olmuşdur.

Qalti (qovut) hazırlamaq üçün əvvəlcə arpanı qovurub dəyirməyə un halına salırdılar. Çörək qıtlığı yaranan vaxtlarda qovrulmuş arpa ununa bəkməz qatıb yoğurur və yumru dürmək formasına salıb süfrəyə verirdilər. Mədəni tox saxlayan qovut(qalti) çox vaxt çörəksiz yeyilirdi. Azərbaycanın digər bölgələrində qovut eyni üsulla, lakin arpadan deyil, buğda unundan, həm də mövsümi səciyyəyə daşıyan, mərasim yeməyi kimi hazırlanıb istifadə olunurdu. İngiloylarda isə qovut təkcə Xıdır Nəbi günlərində deyil, çörək qıt olan digər vaxtlarda da yeyilirdi.

İngiloy mətbəxinin digər spesifik yemək növlərindən biri də qarğıdalı və ya darı unundan bişirilən «quqay» olmuşdur. Qarğıdalı ununu qaynar su ilə yoğurub yetirəndən sonra xırda kündələrə bölürdülər. Sonra onları yapbalayıb xəngəlsayağı qaynar suya töküüb bişirirdilər. Hazır olanda kəfir vasitəsilə əsüzənə və ya ləngəriyə çəkib süfrəyə verirdilər. Quqay yemək üçün imkanı olanlar süfrəyə qaxac bişirib qoyur, imkansızlar onu şorə batırıb yeyirdilər.

Qarğıdalı unundan ingiloy qadınları habelə *xəngəl* də bişirirdilər. Qarğıdalı xəngəli sulu və quru olmaqla iki cür hazırlanıb süfrəyə verilir. Xəngəlin üzərinə yağ-soğan əlavə etməklə yeyirdilər. Soyuq vaxtlarda bişirilən «quqay» kimi, qarğıdalı xəngəli də şam və nahar süfrəsinin səciyyəvi yeməyi sayılırdı.

Keçmiş kənd mətbəxində buğda və qarğıdalı dənələrindən *hədik* bişirənlər də çox olurdu.

Dənli bitkilərdən dənəvər formada istifadənin tipik nümunəsi *düyü xörəkləri* olmuşdur. Qədim çəltikçilik ölkəsi olan Azərbaycanın çəltik məhsulu istehsalı mərkəzləri arasında tarixən Alazan-Həftəran vadisi xüsusi yer tutmuşdur. Bu cəhətdən ingiloylar vadinin ən məhsuldar ərazisi sayılan Alazan-Əyriçay çökəkliyində məskunlaşdıqlarından bol çəltik məhsulu bəcərirdilər. Təsərrüfat məişətinin bu xüsusiyyəti ingiloy mətbəxində düyüdən hazırlanmış müxtəlif növ xörəklərin (plov, çilov, yayma, şorba, halva, firni və s.) geniş yer tutmasını şərtləndirmişdir. Bütün bunlardan əlavə, düyü habelə bir sıra ətli, yaxud geyərtili xörəklərin (dolma, küftə, dovğa, qutab, geyərti sıxması və s.) tərkibində ən zəruri komponent kimi mühüm yer tutmuşdur.

Bununla belə, bütün Azərbaycanda olduğu kimi, ingiloy mətbəxində də düyüdən ən çox *plov* hazırlanmasına üstünlük verilmişdir. Aşqarın növündən (qaxac, qovurma, təza ət, toyuq, qabaq, lobya, şüyüd) asılı olaraq ingiloy mətbəxində plovun müxtəlif növləri bişirilmişdir. Bunların arasında «cicnaqurı» adlanan buğirsaq doldurması və ya qaxacla bişirilən plov spesifikasiq təşkil edirdi.

İngiloy mətbəxində plovun hazırlanma qaydasında bütün bölgə üçün ümumi səciyyə daşıyan müəyyən spesifikasiq də nəzərə çarpır. Azərbaycanın bir sıra bölgələrindən fərqli olaraq, ingiloylar plovun çilovunu adi suda deyil, ət həlimində qaynadırdılar. Bu məqsədlə əvvəlcə təza ət qaxacı və ya bağırsağa doldurulmuş əti tavada bir qədər qaynadır, sonra onun suyuna arıtlanmış düyü töküüb bir neçə «əl» qaynadırdılar. Çilov bişib hazır olanda onun həlimini əşşüzən vasitəsilə başqa tavaya süzürdülər. Məhz ət mətinə bişirilməsi səbəbindən də plovun həlimini atmayıb, xırda kasalarda plovla birlikdə süfrəyə verirdilər. Mətl çilov isə təkrar vaxt yanan od üzərində dəmə qoyulurdu. İstək və meylin çəkməsindən asılı olaraq, çilova lobya, məş, şüyüd və s. qatılırdı. Plovu dəmə qoymazdan əvvəl tavanın dibinə dağ olunmuş kərə yağ və soğan, yaxud çalınib ağı sarısına qarışdırılmış yumurta vururdu.

İngiloyların məişətində tez-tez nəhrə çalxayıb təza *kərə yağ* hasil etmək dəb halını aldığından, adətən, onlar plov bişirilən gün səhər təzədən nəhrə çalxayırılar. Bir qayda olaraq, ingiloylar plovun çilovuna əridilmiş kərə yağ qatırdılar. Spesifikasiq tama malik olan kərə yağ plovu dadlı və ləzzətli edirdi.

Plov kimi, *çilov* da ət həlimində bişirilir, lakin onun həlimi süzülüb ayrılır, sadəcə artıq qaynadılma yolu ilə buxarlanıb çəkilirdi. Məhz bu səbəbdən də həlimi süzülməyən plov növünə Azərbaycanın digər bölgələrində «çəkmə», yaxud «çəkmə plov» deyilirdi.

Bir qayda olaraq, çilova əvvəlcədən bişirilmiş lobya, şabalıd və düyülmüş qoz ləpəsi, habelə dilimlənmiş qabaq qatırıldı. Həmin qatışıqlar düyü ilə birgə qaynadılıb bişdikcə su buxarlanıb çəkiliirdi. Bundan sonra çilov üçün də ayrıca *aşqara* hazırlayırdılar.İngiloylar çilovun aşqarasını çox vaxt yağlı qaxac və ya bağırsaqa doldurmasından hazırlayırdılar.

İngiloyların məişətində düyü və ondan hazırlanan plovlar ən ləziz yemək növü olmaqla əlavə, həm də mərasimi səciyyəsi kəsb etmişdi. Belə ki, keçmişdə ingiloylarda əcdadların ruhuna etiqlə bağlanan və «adına» deyilən qədim bir adət yaranmışdı. Onların inamına görə, ailənin rəhmətə getmiş üzvlərinin ruhu hər həftənin bazar ertəsi və cümə axşamı doğma ocaqlarına qayıtmaqla, onların anılıb-anılmamasını izləyirdilər. Bu səbəbdən də hər bir ingiloy ailəsi öz əcdadlarının unudulmadığını bəyan etmək və onların ruhunu şad edib sevindirmək üçün ocağa qızan asıb «duz tökürdü». Bir qayda olaraq, belə hallarda tavaya çox böyük zəhmət bəlasına başa gələn, elə bu səbəbdən də ən dəyərli bərakət növü sayılan düyü töküüb əcdadların ruhuna layiq ləziz xörək hazırlamaq hər bir ingiloy ailəsinin arzu və istəyinə çevrilmişdi. Məhz bu səbəbdən də «adına» adət ingi-

loyların yemək rasionunda düyü xörəklərinin üstün yer tutmasını ləbub etmişdir.

İngiloyların plov bişirmə təcrübəsi üçün səciyyəvi xüsusiyyətlərdən biri də onun hazırlanmasında şabalıd və döyülmüş qoz ləpəsindən gen-bol istifadə olunmasından ibarət idi. Onlar həttə düyü şorbasına da «niqozi», yəni döyülmüş qoz ləpəsi qatırdılar.

İngiloylar düyüdən habelə bütün bölgədə geniş yayılmış *halva* və *firni* də bişirirdilər. Bunun üçün yuyulub təmizlənmiş düyü əvvəlcə həvəngdə döyülüb un halına salınırdı. Sonra onu bir qədər qurudub qovurur və ələkdən keçirirdilər. Adətən, nərin halda olan düyü unundan *halva*, onun altının yarmasından isə *firni* bişirirdilər. *Halvanı* qovrulmuş düyü ununu şərbətlə qarışdırmaq yolu ilə, *firni*ni isə süddə bişirməklə hazırlayırdılar. *Firni* bişinə yaxın ona azca düyü unu əlavə edib, xəşilsayağı qarışdırır və üzərinə şəkər tozu səpirdilər.

İngiloyların ev məişətində həm düyü *halvası*, həm də *firni* mərasim səciyyəsi daşıyırdı. Onların hər ikisi dini bayramlarda və bir də nişan aparanda bişirilirdi. Informatorların söylədiyinə görə, nişanda *halvanın* bişirilməsi rəmzi mənada qohumlar arasında şirənləşmənin, mehribanlaşmanın artması məqsədi daşıyırdı.¹⁰

İngiloyların məskunlaşdığı Alazan vadisinin orografik və təsərrüfat şəraiti ilə əlaqədar olaraq, onların mətbəxinə *meyvə-tərəvəz* və *yeməli yabanı bitkilər* mühüm yer tutmuşdur. Mövsümdən asılı olaraq ingiloy süfrələrində *bostan-tərəvəz* bitkilərinin geniş çeşidindən: /qarpız, yemiş, balqabaq, xiyar, badımcın, soğan, sarımsaq, istiot, keşniş, şüyüd, reyhan, kəvər və s./ istifadə olunmuşdur. Hər bir kəndli ailəsi bu qida məhsullarını özü becərərək yetişdirirdi.

Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi, ingiloy süfrəsində də *bostan-tərəvəz* bitkilərinin böyük əksəriyyəti təzə halda yeyilir, bir qismi isə *tutma* edilib qış azuqəsi məqsədi ilə tadaruk olunurdu. Ümumiyyətlə, ingiloylar qış azuqəsini vaxtında tadaruk edib kifayət qədər ərzaq ehtiyatı yığmağa xüsusi diqqət yetirirdilər. Bu səbəbdən də demək olar ki, bütün il boyu ərzaq tadarukü qayğısı onları tərk etmirdi. Tarixi şərait özü də onları buna vadar edirdi.

İngiloy mətbəxinin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri də onların yemək rasionunda *paxtılı bitkilər* üstünlük verilməsindən ibarət olmuşdur. İngiloylar lobyadan həm göy, həm də qurudulmuş /dənə/ halında istifadə etməklə, çox geniş çeşiddə /qovurma lobyası, matlı lobyası, əzmə lobyası, lobyası şorbası, hədik və s./ xörək növləri bişirə bilmişlər.

İngiloyların yemək süfrəsi geniş çeşiddə *tutma* və *çayırdaq* *li meyvələrlə* /alma, armud, heyvə, ərək, şaftalı, gavalı, albalı, əzgil, zoğal, anısl, üzüm, qora, tut, xurma, qoz, fındıq, şabalıd

və s./ müşayiət olunurdu. Alazan vadisinin bol qida sərvəti olan bu meyvələr ən çox təzə halında yeyilməkdən əlavə emal yolu ilə onlardan /qax, sucuq, bəkməz, rıçal, turşu, tutma, abqora, sirkə, şərbət və s./ hazırlanırdı. Həmin məhsulların bir qismi *çarəz* kimi yemək süfrəsinə müstəqil verilir, bir qismi yağlı və ətli xörəklərin yanında verilir, bir qismi isə xörəklərin dad-tamını artırmaq məqsədi ilə bilavasitə onların tərkibinə qatılırdı. Ənənəvi mətbəx mədəniyyətinin yüksək inkişaf səviyyəsini əks etdirən bu texnoloji üsullar əslrəlin, minilliklərin nəsilədən-nəsilə keçən empirik təcrübə və əməli vərdisləri sayəsində təşəkkül tapmışdır.

Qida məhsullarını korlanmadan uzun müddət saxlanması mümkün olan və empirik vərdislərin yaranmasında Alazan vadisinin əlverişli ekoloji şəraiti, onun flora və fauna zənginliyi ilə yanaşı, burada məskunlaşmış və tarixən bir-biri ilə sıx qarşılıqlı təmasda olan etnosların əməli fəaliyyəti mühüm rol oynamışdır. Bölgə əhalisi təbiətdən əldə etdikləri və özlərinin becaçdikləri məhsullara bərkət, ruzu rəmzi kimi baxmış, onun korlanmasının qarşısını almaq üçün aramsız səylər etmiş, sərfəli yolla aramış, müxtəlif üsul və çarə tapmışdır. Bütün bu səylərin səmərə verməsində Azərbaycanın digər əməksevər etnosları ilə yanaşı, tarixən ingiloyların da sənəballı zəhməti, nəzərə çarpan payı olmuşdur.

Potensial qida imkanları açan bu empirik bilik nəticəsində ingiloylar digər qonşuları kimi, çətinliklə əldə olunan bir sıra *satınalma* qida məhsullarını /çay, qənd, şəkər tozu, bitki yağları və s./ əvəz edə bilən səmərəli vasitələr axtarıb tapmışlar. Məsələn, onlar tut və ya üzümün *bəkməz* bişirərkən həm də «ili-çarə» adı ilə bəlli olan *rıçal* da hazırlayırdılar. Bunun üçün *bəkməz* bişib hazır olana yaxın onun içinə bir qədər sayseçmə üzüm və yaxud yetişmiş tut qatır, onları birgə bir buğum da qaynadırdılar. Bu yolla əldə olunmuş «iliçarə» /rıçal/ çay süfrəsində qənd /şirni/ əvəzinə istifadə olunurdu. Kasıb ailələrdə bu məqsədlə «iliçarə»dan başqa tut qurusu, meyvə qaxı, əncir və üzüm qurusu, qoz və ya fındıq ləpəsi qarışdırılmış meşə balından, həmçinin, çay süfrəsində qənd əvəzinə istifadə etmişlər. Yaxud sağmal mal-qarası olmayan kasıb ailələrdə döyülmüş qoz ləpəsi /«niqozi»/ bir sıra xörəklərdə yağlı əvəz edirdi.

XIX əsrin sonlarına aid ədəbiyyat materiallarından görünür ki, ingiloylar qozu satmayır, ondan özləri qida kimi istifadə edir, yaxud sıxıq yağ hasil edirmişlər. Onlar qoz yağının çox nadir hallarda satışa çıxarır, onun çox hissəsini pəhriz vaxtı özləri işlədirdilər.¹¹

Alazan məşəliklərində bol ehtiyatı malik olan gilə və zoğalı yığıb qurudur, yaxud bişirib *turşu* hazırlayırdılar. M.Canaşvilinin yazdığına görə, ingiloylar gilə və zoğalı top-

layb qaynar suda azca qaynadandan sonra sərib qurudur və soyuq vaxtlarda yeməklərdə limon turşusu əvəzinə işlədirdilər.¹²

Yüksək kaloriyə malik atlı yeməkləri çətinliklə əldə edən kasıb ailələr bu çatışmazlığı *yeməli yabanı bitkilər* vasitəsi ilə tənzimləməyə çalışırdılar. Bu məqsədlə də hər bir ailə öz ehtiyacına müvafiq həmin bitkilərin /kəbələk, qulancaq, qazayağı, pərpətoyün, əvalik, gicitkan, quzuqulağı, cincilim, balba, yarpız, yolotu, tərə, xali, xaliyar və s./ tədarükünü görürdü. Bu qida məhsullarının bir qismi təzə, bir qismi isə qurudulmuş halda, yaxud duza qoymaqla tutma kimi istifadə olunurdu.

İngiloylar mətbəxində yeməli yabanı bitkilər müxtəlif üsullarla (yağda qovurma, qutab, dovğa , əvalikli isti və s.) bişirirdi.

Yağda qovrulmuş pəncərənin üzərinə çox vaxt döyülmüş qoz ləpəsi, yumurta, yaxud sarımsaqlı qatıq əlavə olunub süfrəyə verilir. Bütün bunlardan əlavə pərpətoyünü duzlu suya qoyub tutma edənlər də çox olurdu. Tutma pərpətoyün qış azuqə ehtiyatına mühüm yer tuturdu.

b) heyvan mənşəli yeməklər

İngiloylar tarixən *əkinçiliklə* yanaşı, *maldarlıq* təsərrüfatı ilə də məşğul olmuşlar. Digər tərəfdən bölgənin zəngin fauna aləmi qədim zamanlardan burada *ovçuluq* və *balıqçılıq* inkişafına əlverişli şərait yaratmışdır. Bütün bu amillər ingiloyların ərzaq ehtiyatında heyvan mənşəli qida məhsullarının əhəmiyyətli yer tutmasını şərtləndirmişdir.

İngiloyların oturaq *əkinçilik* məişəti qoşqu qüvvəsinə böyük tələbat yaratdığından burada heyvandarlıq məşğuliyyəti, əsasən, siğirçilik və camışçılıq istiqamətində inkişaf etmişdi. Bunu həm də onların məskunlaşdığı sucar ərazinin nüühr və qamışlıqlarla dolu olan təbii şəraiti labüd etmişdir. Camış saxlamaq üçün olduqca geniş imkanlar yaradan Şərqi Alazan çökəkliyi qoyunçuluq təsərrüfatı üçün o qədər də əlverişli deyildi. Ona görə də ingiloyların oturaq maldarlıq forması üçün qoyunçuluq səciyyəvi təsərrüfat növünə çevrilə bilməmişdir. Varlı şəxslərə məxsus qoyun sürüləri isə ingiloyların məskunlaşma ərazilərindən kənarda, qış mövsümündə Şirək və Acınohur qışlaqlarında, yaz-yay aylarında isə Baş Qafqaz yaylaqlarında bəslənir. Həm də ingiloylarda qoyunçuluq, əsasən, ətlik-yunluq istiqamətində inkişaf etdiyindən onların mətbəxində qoyun və keçi südündən, demək olar ki, istifadə olunmurdu.

Etnoqrafik çöl materiallarından bəlli olduğu kimi, ingiloylar başlıca olaraq inək və camış südündən istifadə etmişlər. Onların məişətində süd həm yavanlıq /bişmiş süd, qatıq, qaymaq, şor/, həm xörək bişirmək, həm də yağ hasil etmək məqsədi güdürdü.

Təzə doğmuş inək və ya camışın ilk südündən Azərbaycanın hər yerində olduğu kimi, ingiloylar da *«ağız»*, yaxud *hula-*

ma bişirirdilər. Xalq etiqadına görə, sağım prosesinin ağzı, onun başlanğıcı olduğu üçün təzə doğmuş heyvanın ilk südünü başqasına verməzdilər. Onu yalnız ailə üzvləri yeməli idi. Xalq etiqadına görə, əks təqdirdə sağımın «bərəkəti qaçar» və təzə doğmuş heyvan süddən kəsibə bələdi. Heyvanın südünün azalması, yaxud onun yağlılıq dərəcəsinin aşağı düşməsi çox vaxt ağır südündən düzgün istifadə olunmaması ilə izah edilirdi. Əsl mətləblə heç bir əlaqəsi olmasa da, yaxın keçmişdə bu etiqad özünün təsir gücünü itirməmişdir.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, ingiloylar mal südündən ən çox *ağartı məhsulları* /qatıq, qaymaq, xama, yağ, ayran, şor, süzmə, qismən isə pendir/ hasil edirdilər.

Sağmal heyvanların südünün sağılması və ondan ağartı məhsulları hazırlanması əməliyyatı ilə, bir qayda olaraq, qadınlar məşğul olurdu. Lakin körpə çəğasının qırçı çıxıb qusul almadığı zah qadınları bərəkət rəmzi sayılan sağına və süd məhsullarının emalına əl vurmağa qoymazdılar.

Sağmal mal, səhər və axşam olmaqla, gündə 2 dəfə «xayra» /xeyrə/ adlanan mis sərinc və ya saxsı goduşa sağılırdı. Bölgədə iki öynəli sağım qaydası indi də davam etməkdədir.

Qaynadılmış camış və ya inək südündən az hallarda, həm də, əsasən, səhər süfrəsində yavanlıq kimi istifadə edirdilər.

Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi, ingiloyların da ev məişətində süddən ilk növbədə *qatıq* hazırlanırdı. Bu məqsədlə südü bişirib, bir qədər soyudandan sonra onu az miqdarda «çalası» və ya «maya» adlanan boyat qatıq əlavə olunurdu. Qatıq əldə etməyin bu üsulu təkcə Şərqi Alazan ərazisində deyil, bütün Qafqaz, Orta Asiya və Şərqi xalqları arasında geniş yayılmışdır. Lakin ilk mayanın əldə olunması müxtəlif xalqlarda fərqli xüsusiyyət kəsb edirdi. İngiloylar ilk mayanı böyüktən yarpağı vasitəsilə südü üyükdürmə üsulu ilə tuturdular.¹³

İngiloylar arasında qatıq əldə etməyin digər səciyyəvi üsulu çiy südü öz-özünə, çalasısız üyükdürmə yolu ilə əldə edilən «*cuma qatıq*» olmuşdur. Bu məqsədlə onlar təzə sağılmış südü bişirmədən bir gün sarın yerdə saxlayır, ertəsi gün üzünün qaymağını /xamasını/ yığıb götürür, altını isə öz-özünə üyükdürürdülər. Turşəhər tam verən «*cuma qatıq*» üzsüz olub yeməyə yaramırdı. Onu nehrəyə töküb yağ hasil edir, yaxud şor düzəldirdilər.¹⁴

Üzli südün qatığı müxtəlif məqsədlərlə istifadə olunurdu. İsti vaxtlarda qatığı süfrəyə yavanlıq növü kimi verirdilər. Bəzən də onu xirda kasalarda yağlı xörəklərin yanında köhrəkbaşan təsirli vasitə kimi süfrəyə qoyurdular. Bu məqsədlə ən çox camış qatığı işlənidir. Yağlılıq dərəcəsi yüksək olduğu üçün o, inək qatığından yüksək tutulurdu. Bundan əlavə qatıq-sarımsaq bir sıra xörəklərin əlavə tərkib hissəsi sayılırdı. Kasıb ailələrdə

qatıq doqraması və ya doqramac süfrədə bir öynəlik müstəqil yemək növü sayılırdı.

İngiloy mətbəxində üzlü südün qatığından bəzi xörəklər, o cümlədən *dovğa*, *qatıqası* bişirilir və *doqramac* düzəldilirdi.

Qatıqdan habelə isti vaxtlarda sərinlədici içki məqsədi ilə *atlama* hazırlayırdılar. Saxsı qablarda sərin saxlanılan *atlama* biçin və döyüm mövsümünün ən ürək açan sərinlədici içkisi sayılırdı.

İsti vaxtlarda qatığı qıçqırmadan qorumaq üçün torbaya tökərək acı suyunu süzüb çıxarır və *süzmə* halına salırdılar. *Süzmə* süfrəyə, əsasən, yavanlıq növü kimi verilirdi. Lakin lazımı gələndə ona içməli təmiz su qarışdırıb çalxamaq yolu ilə onu yenidən qatıq halına salmaq olurdu. *Süzmə* qatığından ən çox *dovğa* bişirilirdi.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, *süzməni* təkcə qatıqdan deyil, habelə ayırdan da süzüb düzəldirdilər. Lakin Azərbaycanın qərb bölgələrində dəb olan *süzmədən qurud* düzəldib qurutmaq adətini ingiloylar arasında müşahidə olunmamışdır. Onlar ayran *süzməsinə* çox saxlamayıb ondan təzə halda istifadə edir, çox vaxt isə *dovğa* bişirirdilər.

İngiloylar inək və camış qatığından ən çox *yağ* hasil edirdilər. Yemək süfrəsi üçün camış qatığı ayrı tulsula da, yağ hasil edən zaman onu inək qatığı ilə qarışdırırdılar. Bəzən isə şəhər süfrəsində çay-pörəklə yemək üçün xüsusi olaraq ayrıca camış yağı çalxanırdı. Bu yağ növlərinin hər ikisi xörək bişirmək üçün eyni dərəcədə ləziz tutulurdu.

İngiloylar arasında yağ hasil etməyin əsas xüsusiyyətlərindən biri, onun müstəsna olaraq, ağac nehrədə çalxalanma üsulundan ibarət olmuşdur. Azərbaycanın başqa bölgələri üçün səciyyəvi olan digər yağçalxama vasitələri (gil nehrə, tuluq) ingiloylar arasında qeydə alınmamışdır.

İngiloylar üçün səciyyəvi olan digər bir xüsusiyyət onların həm yeməkdə, həm də xörəkdə *kərə yağ* işlətməyə üstünlük vermələrindən ibarət olmuşdur. Məhz elə bu səbəbdən də ingiloylar arasında yağı əridib uzun müddət üçün saxlamaq dəb olmuşdur. *Kərə yağ* isə, məlum olduğu kimi, çox qalanda xarab olub korlanır. Bu cəhəti nəzərə alaraq onlar çox tez-tez, demək olar ki, günəşni nehrə qurub yağ hasil edirdilər. İngiloy kəndlərində bu ənənə indi də davam etməkdədir. Sağmal heyvanı olan hər bir ailə günəşni nehrə çalxamağı və öynəlik yemək süfrəsinə təzə *kərə yağ*ı qoymağı özünün adi gündəlik məişət qayğısına çevirmişdir.

Ərinmiş mal yağından xörək hazırlamaq adətini ingiloy mətbəxinə yad olmuşdur. Bu səbəbdən də onlar *kərə yağ*dan uzun müddət istifadə edə bilmək üçün onu təbii halında duzlayıb kupaləyə yığırdılar. Duzlanmış *kərə yağ*ı xeyli müddət öz key-

fiyyətini qoruyub saxlaya bilirdi. Bir qayda olaraq, duzlu yağ xörək bişirmək üçün sərf olunurdu. İmkansız ailələr, adətən, iç yağını, yaxud quyruq yağını əridib xörək bişirmək məqsədilə işlədirdilər.

İngiloy mətbəxində, xörəyin ərinmiş yağla bişirilməsi ailənin iqtisadi güzəranının sosial göstəricisinə çevrilmişdir. Buna baxmayaraq, keçmişdə yoxsul kəndli kütlələri özlərinin xörək yağına olan tələbatını ərinmiş «iç yağ»ın köməyi ilə tənzimləyə bilirdi. «Qori» adlanan iç yağının ən çox sulu xörəklərin bişirilməsinə sərf edirdilər. «Qori» kasıb mətbəxinin üz ağardan yavanlığı sayılırdı.

Yağ nehrədə hasil olub ayrılandan sonra onu götürür və yerdə qalan ayırdan ya müxtəlif növ xörəklər (*dovğa*, *ayranası*, bəzən *doqramac*) hazırlanır, ya da ondan «*süzmə*» adlanan şor düzəldilirdi. Ayran şoru («*süzmə*») hazırlamaq üçün təzə ayranı qazana töküüb qaynatma üsulu ilə çürüdükdülər. Ayranın acı suyundan ayrılması ağ kütləni torbaya töküüb suyunu süzükdülər. Ayran şoru əksər kasıb ailələrin nahar süfrəsinin başlıca yavanlığını təşkil edirdi.

Duzlanmış saxlanmış ayran şorundan, həmçinin, müxtəlif növ yeməklər (girs, qutab, şorqatan və s.) bişirilirdi. Bunların arasında *azca* un qatılmaqla, su və ya süddə yoğrulub, sac üzərində bişirilmiş *şorqatan* ingiloy mətbəxi üçün səciyyəvi sayılan spesifik yemək növü olmaq etibarilə diqqəti daha çox cəlb edirdi. Şorqatan bişib hazırlandıqca *kərə yağ*la yağlanıb üst-üstə ləngəriyə yığılaraq süfrəyə verilirdi.

İngiloy mətbəxində *atlı yeməklər* tipoloji zənginliyinə görə bütöb bir silsilə təşkil edirdi. Etnoqrafik çöl materiallarının təhlili ingiloyların ətdən löyünbəloyün çeşiddə ləziz xörəklər bişirdiyini təsbit etməyə imkan vermişdir. Lakin bu xörəklərin heç də hamısı hamıya müyəssər deyildi. Yoxsul kəndli kütlələrinin iqtisadi vəziyyəti onların yemək rasionunda hər gün *atlı xörək* bişirməyə imkan vermirdi. Onların çoxu *atlı xörəkləri*, əsasən, toyda, bayramda, təntənəli ailə şənlikləri və yas mərasimlərində yeyə bilirdi. Bunun əsas səbəblərindən biri ingiloyların heyvandarlıq təsərrüfatında qoyunçuluğun zəif inkişaf etməsi və bunun müqabilində mal-qaranın üstün yer tutması ilə izah olunur. Ucuz başa gələn xırda buynuzlu heyvanlara (qoyun, qoç, toğlu, quzu, keçi, çəpiş və s.) nisbətən tribuynuzlu heyvanların kəsilməsi iqtisadi baxımdan ailənin ümumi budcasına mənfi təsir göstərirdi. Elə bu səbəbdən də ingiloy mətbəxində *atlı xörəklərdən* istifadə ən çox payız və qış aylarına təsaduf edirdi.

Heyvanın kəsilməsi, soyulması və doqranması əməliyyatları ilə kişilər, ondan müvafiq xörəklər bişirilməsi və süfrəyə verilməsi ilə bilavasitə qadınlar məşğul olurdular.

Müsəlman ingiloylarda üzü qiblaya, xristian ingiloylarda isə fərqiyyəyə vərmeden, kəsilən heyvanın dərisi soyulub, icalatı çıxarıldandan sonra cəmədəyi əvvəlcə onunğa süttünü boyunca çapıqcaqla iki saqqalanır, sonra onun bud, qol, boyun, qabırğa, döş hissələri bığcaqla kəsilib nəyibəni doğranır və müvafiq xörək növlərinin (kabablıq, qovurmaliq, dolmalığ, şorbaliq, qutablıq, aşqaralıq, qaxaclıq) bişirilməsi üçün ayrılır. Heyvanın icalatı da, həmçinin, məqsədli qaydada müvafiq hissələrə bölünürdü. Ondan ən çox *bağırsaq doldurması* («çicnaquri»), habelə *bağırsaq* və ya *ciyər kababı*, *cizbiz* hazırlanırdı. Bütün bunlardan əlavə heyvanın baş və ayaqları təmizlənilib səhər süfrəsi üçün *xaş* /kalla-paça/ bişirilirdi.

İngiloy mətbəxində bişirilən ətli xörəklərin demək olar ki, hamısı hazırlanma üsulu və vasitələrinə, yeyilmə tərzinə görə ümumazərbaycan səciyyəsi daşıyırdı. Müxtəlif növ *kabablar* (tikə, döymə, lülə, taskababı, ciyər, bağırsaq kababı), *soyutma*, *bozartma*, *qovurma* və s. üsullarla bişirilmiş ətli xörəklər, habelə *xaş* və ətli *qutablar* bu qəbildəndir. Bununla yanaşı, ingiloy mətbəxində işlənen ətli yeməklərin bir qismi (girs, bağırsaq doldurması, qaxac, sürhülə və s.) ümumbölgə səciyyəsi daşımaqda, digər qonşu etnosların mətbəxində də geniş yayılmışdır. Lakin etnoqrafik çöl tədqiqatları zamanı təkcə ingiloylar üçün səciyyəvi olan bəzi spesifik ətli yemək növləri də qeydə alınmışdır. Bunların arasında «*qablama*» və «*bari*» adlanan spesifik xörək növləri xüsusi yer tuturdu.

Bir qayda olaraq, «*qablama*»-ni təzə kəsilmiş yağlı qoyun ətindən, ən çox isə qoç ətindən, əlavə ədavalarla birgə, lay-lay, üst-üstə düzməklə bişirirdilər. Bunun üçün əvvəlcə tiyanın dibinə bir lay yağlı ət tikələri düzür, sonra onun üzərinə bir lay lobya, şabalıd, albuxara, xurma qurusu, soğan halqaları və piy tikələri döşəyirdilər. Bunun üstündən ikinci lay ət tikəsi döşəyib yenidən onun üzərinə eyni qayda ilə, həm də eyni tərkibdə xuruşla örtürdülər. Ailə üzvlərinin, başqa sözlə, süfrə ətrafında əyləşənlərin sayından asılı olaraq, ət və xuruş laylarının miqdarı artırılıb 5-ə qədər çatdırıla bilirdi. Sonuncu ət layı qazana döşənib qurtarandan sonra ona duz və azca su əlavə edib yamayan odda bişirirdilər. Qablamanın tam bişməsinə az qalmış onun üzərinə bəkməz əlavə olunurdu. Bəkməzin tam xörəyə hopanda «*qablama*» bişib hazır olurdu. Xeyrəyə çəkilmiş «*qablama*»-ni, adətən, ya plovun yanında xuruş kimi süfrəyə verir, ya da müstəqil xörək növü kimi ortalığa qoyub çörəklə yeyirdilər.

İngiloy mətbəxi üçün səciyyəvi olan digər spesifik yemək növü «*bari*» olmuşdur. «*Barin*»-ni bir qayda olaraq, yas mərasimində kəsilmiş heyvanın icalatından bişirib süfrəyə verirdilər. «*Barin*»-ni bişirmək üçün malın icalatını /qarın, qursaq, ciyər,

dalaq və s./ təmizləyib yuyandan sonra onların hərəsindən bir dilim götürüb uclarını birləşdirir və təmizlənmiş şirin bağırsaq-la topa halda birgə bağlayırdılar. Bağırsağın qalan hissəsini dilimlərə dolaya-dolaya onun digər ucuna çatdırıb yenə də birgə düyünləyirdilər. Bu qayda ilə sarımsıq dilim dəstələrini lay-lay tavaya düzəndən sonra üzərinə bir qədər istiot, soğan, duz əlavə edib su tökürdülər. Xörək yamayan odda qaynayıb suyu tamamilə çəkildəndən sonra yağını qoyurdu. Bu andan etibarən o, bişib hazır olurdu. «*Barin*» yas süfrəsinin tipik yeməyi sayılırdı.¹⁵

İngiloylar hər cür ərzaq məhsullarını, o cümlədən də əti uzun müddət xarab olmaqdən qoruyub saxlamağın müxtəlif səmərəli yollarını mənimsəyən bilmişdilər. *Qaxac*, *qovurma*, *bağırsaq doldurması* məhz bu səylərin əməli nəticəsi kimi zamanəməzadək gəlib çatmışdır. Bunların da hər biri mal ətinin müvafiq hissələrindən hazırlanırdı.

Adətən, *qaxac* üçün cəmədəyin qabırğa və döş hissəsi seçilib ayrılırdı. Qurutmadan əvvəl qaxac ətinin dilimləyib bol-bol duzlayır, sonra «dəmini götürmək» üçün 2-3 gün ağzi örtülü qabda saxlayırdılar. Ət özünü tutandan sonra asma üsulu ilə onu tənədir və ya ocaq hənirtisində qurudurdular. Ətin məğzindən nəmliyi çəkildəndən sonra qaxacı çatma dam, yaxud dalandan asıb qış üçün tedarük edirdilər.

Əti uzun müddət saxlamağın digər səmərəli üsullarından biri də *qovurma* olmuşdur.

Azərbaycanın digər regionlarında olduğu kimi, ingiloylar da qovurma tədarükünü payızda, daha doğrusu, heyvan hələ «ətini tökməyə» başlamazdan əvvəl tədarük edirdilər. Çünki həmin vaxt yem ehtiyatının hələ bol olması üzündən heyvanlar kök olurdu. Kök heyvanın əti isə yağlı olmaqdən əlavə, həm də tamlı-dadlı olur. Qışa doğru getdikcə yem ehtiyatının azalması üzündən heyvanlar arıqlamağa başlayır. Bunları nəzərə alaraq, qovurma əti payızın sərinə düşəndən sonra tədarük olunurdu. Digər tərəfdən üzü qışa doğru getdikcə soyuqlar gücləndiyindən qovurmanın sərinə saxlamağa daha sərfəli sayılırdı. Bu məqsədlə də öz dəmində tam qovrulub buxarı çəkilmis qovurmanı küpə doldurub üzərinə öz yağı ilə örtəndən sonra küpü sərin yerdə boğazadək torpağa basdırırdılar. Qışda ət qəhətliyi yarananda küpün ağzını ağır, lazım olan qədər qovurmada götürüb ya xörək hazırlayıb, ya da yavanlıq kimi, süfrəyə qoyub çörəklə yeyirdilər.

İngiloy mətbəxinin spesifik yeməklərindən biri də «*ciçnaquri*» adlanan *bağırsaq doldurması* olmuşdur. Kolbasanı xatırladan «*ciçnaquri*»-ni müsəlman ingiloylar çox vaxt «*bağırsaq dolması*» adlandırırlar. Xalis ət və piydən hazırlanan kolbasadan fərqli olaraq, *bağırsaq doldurması* heyvanın icalatından, daha doğrusu, qarın əti, ağ ciyər və iç piyindən düzəldirdilər.

Bu məqsədlə heyvanın uzun bağırsağını yuyub təmizləyəndən sonra yarım arşın uzunluğunda olmaqla, bərabər hissələrə bölürdülər. Bununla yanaşı, həm də «iç» hazırlanırdı. Bunun üçün əvvəlcə malın qarnını yuyub təmizləyir, sonra isti suya salıb haşlayır, daha sonra qasəmələrini bıçaqla kələyirdilər.

Qarın-qartanın fiziki emal prosesi başa çatandan sonra onu ağ ciyərlə birlikdə at kötüyü üzərində çapacaqla döyəcləyib qiymə halına salırdılar. Tamlı olmaq və yaxşı yetişib «gəlmək» üçün iç qiyməsinə duz, istiot, narın doğranmış baş soğan, kəkötü və digər ədavalar vurub qarışdırırdılar. Bir gün ərzində, «iç» bu vəziyyətdə qalıb «dəmini götürürdü». Tam «dəm alandan» sonra onu kip vəziyyətdə bağırsağa doldururdular. Bir qayda olaraq, «iç» bağırsağın avand üzünə doldurulurdu. Bunun üçün bağırsağın bir ucunu iplə bağlayıb özünün içərisinə itələyir və barmığa keçirib sıqama üsulu ilə o biri üzünə çevirirdilər.

«İç» əllə bağırsağa kip doldurandan sonra boş qalan ucunu yena də iplə möhkəm bağlayırdılar ki, hava keçməsin. Bu qayda ilə bağırsaqların hamısı «iç»lə doldurulub hazır olandan sonra qaynar suya salınıb «bir buğum» qaynadılırdı. Sonra doldurulan soyuq suda yuyulur və qurudulurdu. Bunun üçün bağırsaq doldurmalarını cərgə ilə xüsusi asma çubuğundan asırdılar.

Qaxac kimi, adətən, «cicnaquri»ni də təndir və ya ocaq hə-nirtisində qurudub yetişdirirdilər. Sonra asma çubuğunu rütubət tutmayan yerdə, çardağ və ya evin milindən asmaqla «cicnaquri»ləri qışa saxlayırdılar. Lazım gəldikcə onları çubuqdan qoparıb ehtiyat qida məhsulu kimi istifadə edirdilər. İngiloy mətbəxində «cicnaquri»ət və ya qaxac əvəzinə işlənidir. Ondan plov xuruşu, sürhülü və b. xörəklər hazırlamaqla yanaşı, sulu, yaxud quru xörəklər bişirib, müstəqil yemək növü kimi süfrəyə verirdilər.

Göründüyü kimi, tarix boyu bəşəriyyətin əbədi qayğılarından olmuş qış üçün ərzaq ehtiyatının tədarükü ingiloyları da daim düşündürmüşdür. Elə bu səbəbdən də onlar qış mövsümü üçün ailsinin ehtiyat ərzaq tədarükü qayğısına vaxtında qal-mağa say göstərir, müxtəlif üsullarla qış ehtiyatını qoruyub saxlamağa çalışırdılar.

Məhz elə bu əməli sayların nəticəsində də qaxac, qovurma, cicnaquri, qax, tutma və s. kimi səmərəli empirik üsullar zəmə-nəməzədək gəlib çatmışdır. Ümumi mətbəx mədəniyyətinin tərkib hissəsi olmaq etibarilə qida məhsullarını korlanmadan qoruyub saxlamağın bu səmərəli üsullarının təşəkkül tapmasında və onların zəmə-nəməzədə çatdırılmasında Azərbaycanın digər etno-nosları kimi, ingiloyların da diqqətəlayiq əməyi olmuşdur. İngiloyların məişətində ilişib qalmış faktlara dair etnoqrafik materiallar bunu bir daha əyani surətdə təsbit edir.

İngiloylar ətli yeməklərə olan tələbatlarının bir qismini *ev quşları* /toyuq, hind quşu, ördək, qaz/ saxlamaq yolu ilə ödəyir-dilər. Bu qida məhsullarının bişirilmə üsulları/soyutma, qızartma, cığirtma, şorba və s./, süfrəyə verilmə və yeyilmə tərz-i bütün bölgədə olduğu kimi, Ümumazərbaycan səciyyəsi daşıyı-rdı. Həmçinin, yumurtanın bişirilmə üsulunda /soyutma, qayğa-naq/ elə bir ciddi fərq nəzərə çarpmırdı. Təkcə diqqət cəlb edən bir cəhət bundan ibarətdir ki, ingiloylar bir sıra xörəklərin tərkibinə yumurta qatırdılar. Bu səbəbdən də onların qida rasio-nunda zülal maddələr üstünlük təşkil edirdi. Yumurta qayqa-nağı xüsusilə uşaqların ən xoşa gələn dadlı yeməyi sayılırdı.

İngiloylar tarixən bol sulu Alazan çayının hövzəsində məs-kunlaşmalarına baxmayaraq, onların təsərrüfat məşğuliyyətində balıqçılıq kifayət qədər inkişaf edə bilməmiş və müntəzəm səciyyə daşımamışdır. Məhz bu səbəbdən də ingiloy mətbəxində balıq yeməkləri cüzi yer tutmuşdur. Kiçik çaylardan, həm də təsadüfən-təsadüfə tutulan xırda balıq növləri isə, əsasən, yağda qızartma üsulu ilə, qismən isə köz üzərində bişirilmişdir.

2. İçkilər

Etnik özünəməxsusluq ingiloyların ənənəvi içkilərində də özünü büruzə verir. Onların bir qismində spirtli içkilər, xüsu-silə şarab və «cece» adlanan əldəqayırma araq dəbdə olduğu halda, müsəlman ingiloylar uzun müddət nəinki gündəlik ye-mək öynəsində, habelə ziyafət məclislərində də alkoqollu içki-lərdən imtina etmişlər. Dindar müsəlmanlar arasında spirtli iç-kini öz süfrəsinə yaxın qoymayanlar indinin özündə də çoxdur.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, İslam dinini qəbul edənlə qə-dər digər Alban tayfaları kimi, ingiloylar arasında da spirtli iç-kilər, xüsusilə *çaxır* geniş yayılmışdır. Şərqi Alazan vadisində qədim zamanlardan üzümçülüyn inkişafı çaxırçılıq üçün əlve-rişli zəmin yaratmışdır. İngiloyların məskunlaşdığı ərazilərdən çöl təsərrüfat işləri zamanı aşkar olunan iri şarab küpləri və onların dibində qatranlaşmış qalmış şarab qalıqları deyilənləri əyani surətdə təsdiqləyir.

XIX əsrin 50-ci illərindən etibarən ingiloyların bir qismi-nin pravoslavlığı qəbul etməsi ilə əlaqədar olaraq, onların məi-şətində şarabçılıq yenidən canlanmağa başlamışdır. Lakin o, əm-tə səciyyəsi kəsb edən təsərrüfat forması səviyyəsinə yüksələ bilməmişdir. Çaxırı, əsasən, hər bir ailə öz istehlakı üçün nə-zərdə tutub istehsal edirdi. Məhz bu səbəbdən də onun key-fiyyətinin yüksək olmasına o qədər də diqqət yetirilmirdi. Bu-nunla belə, pravoslav ingiloylar hər dəfə yeməkdən sonra «xəs-tələnməmək üçün mütləq çaxır içirdilər».¹⁶

Çaxırdan fərqli olaraq, «*buza*» adlanan və Qafqaz xalqlarının böyük əksəriyyəti arasında geniş yayılmış spesifik içki növünü təkcə xristian deyil, müsəlman ingiloylar da içirdilər. P.Zubov Alazan bölgəsindən bəhs edərkən yazırdı ki, hamılıqla işlədilən içkilərə su və buza daxildir.¹⁷ Buzanı şərabin bir növü hesab edən M.A.Kotsebu Car əyalətində onun, az miqdarda da olsa, hər bir evdə olduğunu təsbit etmişdir.¹⁸

Müəyyən qədər alkoqola malik olan buzanı hər kəs özü hazırlaya bilirdi. Onu, əsasən, arpadan, bəzən isə buğda, darı, hətta qarğıdalıdan da çəkib hazırlayırdılar. A.Poserbski isə hətta üzümədən buza hazırlandığını xəbər verir.¹⁹ I.Lineviç ingiloyların üzümədən əsasən, çaxır çəkdiyini,²⁰ M.Canaşvili isə çaxırdan başqa, üzümədən həm də «*cece*» adlanan araq çəkildiyini xəbər verirdi.²¹

Ədəbiyyat materiallarından bəlli olduğu kimi, ingiloylar, xüsusilə pravoslav məzhəbini yenidən qəbul edən və xristian adət-ənənələrinə əməl etməyə başlayanlar araqı alma, armud, giləs, şaftalı, tut, zəğal və s. meyvələrdən də çəkirmişlər.²²

Piva əvəzinə içilən buza istisna olmaqla, alkoqollu içkilər müsəlman ingiloyların məişətinə çox gec, XX əsrin əvvəllərindən etibarən daxil olmağa başlamışdır.

Sərxoşedic içkilərin əvəzinə müsəlman ingiloyların məişətində *sərinləşdirici, iştahaçan, yangını daf edən* ənənəvi içki növlərinə daha çox üstünlük verilmişdir. Bu qəbildən olan içkilər (bulaq suyu, çay, süd, ayran, şərbət, əzgil suyu, üzüm şirəsi) həm də kütləvi səciyyə daşımışdır.

Susuzluğu daf edən sərinlədic içkilər arasında *bulaq suyu* xüsusi yer tuturdu. Onu həm gündəlik yemək süfrəsində, həm də qeyri vaxtlarda susuzluğu aradan qaldırmaq üçün içirdilər. İngiloyların məskunlaşdığı kəndlərin ərazisində istənilən qədər qaynama tipli bulaqlar vardır. Onlar içməli su ehtiyatını həmin bulaqların duru və sərin suyundan götürürdülər. Bundan əlavə bəzi kəndlərdə «*kəhriz*» adlanan su quyularından da geniş istifadə olunmuşdur. İngiloy kəndlərində 5-6 m dərinlikdə içməli şit su verən kəhrizlərin bir qismi yaxın keçmişdə qalmaqda idi. Bütün bunlardan əlavə meşələrin arasından burula-burula axıb təbii süzgəcdən keçən çay və arx suları da içmək və ev məişətində işlətmək üçün yararlıydı. Bu sular təkcə yaz aylarında daşqın zamanı bulanlıq olurdu. Həmin sular həyətlərdə qazılmış torpaq hovuzlar vasitəsilə durulduqla, istifadəyə yararlı hala salınırdı.

Bəzi kəndlərdə Əliabad, Qaxingiloy, Qaxbaş, Tasmalı, Mosul/ hətta saxsı boru vasitəsilə su kəmərinin çəkilməsi faktları da qeydə alınmışdır. Əliabad kəndində şimaldan cənuba doğru kəndin məhəllələrindən keçib gedən köhnə su kəməri hələ də özünün əməli əhəmiyyətini itirməmişdir.

İçməli suyu evə, adətən, qadınlar səhəng və ya bardaq vasitəsilə daşıyırdılar.

Soyuq vaxtlarda susuzluğu daf etmək üçün çay ən təsirli vasitə sayılırdı. Lakin çay bitkisinin yarpağı ingiloyların məişətinə çox gec daxil olmuşdur. Həm də satınalma yolla əldə olunan çay baha başa gəldiyindən əhalinin böyük əksəriyyəti üçün o, əlçatmaz ticarət məhsulu sayılırdı. Ona görə də ingiloy kəndliləri çay əvəzinə soyuq vaxtlarda itburnu, çay otu, kəkotu, da-zi otu, qaraqınıq, hətta əzgil və heyva budaqlarından dəmlənmiş isti içki içirdilər.

Rusiya tərəfindən Qafqazın işğalından sonra bir sıra Şərqi məhsulları kimi, çay da Şərqi Alazan vadisinə ayaq açmışdır. A.Poserbskinin yazdığına görə, yerlilər, həmçinin, çayla da tanış olmuşlar və imkanlı ailələrin çoxunda hər vaxt samovar, çay və qənd tapılır. Onlarda çay qonaqetmə vasitəsinə çevrilmişdir.²³

Kasib ailələr çox vaxt qənd əvəzinə çayı fındıq və ya qoz ləpəsi qarışdırılmış bəkməz, yaxud balla, bəzən isə riçal «*İçilər*»/ və ya qurudulmuş xurma dilimi ilə içirdilər.

İsti vaxtlarda hölgənin digər etnosları kimi, ingiloylar da susuzluğu daf etmək məqsədi ilə sərin *ayran*, yaxud *atlama* içirdilər. Yay mövsümündə çöl təsərrüfat işləri zamanı soyuq bulaq suyu ilə qarışdırılan qatıq atlaması ingiloy kəndlisinin ən çox xoşladığı sərinlədic içki növü olmuşdur.

Bunlardan əlavə, imkanlı ingiloy ailələrinin yemək süfrəsində *şərbət, gül suyu, əzgil suyu, üzüm şirəsi* və s. kimi iştahacı və müalicə əhəmiyyətli içkilərə də təsadüf olunurdu.

İngiloylar şərbəti ən çox baldan düzəldirdilər. M.Canaşvili-nin yazdığına görə, ingiloylar baldan təbii halında istifadə etməkdən əlavə ondan müxtəlif içkilər hazırlayırdılar.²⁴

Mey qazanı vasitəsilə çəkilən gül suyu daha çox ürək bulanması, baş gicəllənməsi və s. xəstəliklərə qarşı müalicəvi içki kimi işlədilirdi.

3.Qida rasionu və yemək öynəsi.

İngiloyların qida rasionunda tarixən üçöynəli yemək rejimi möhkəm yer tutmuşdur. Onların *səhər, nahar və şam* yeməyi tərkib etibarı ilə bir-birindən fərqlənirdi. Səhər yeməyində isti xörək, demək olar ki, verilmirdi. Nadir hallarda çöl təsərrüfat işlərinə gedən ailə üzvlərinə axşamdanqalma boyat xörək qızdırılıb verilir.

Səhər öynəsinin səciyyəvi yeməyi, əsasən, pendir, çay-qorəkdən ibarət olurdu. Sağmal malqaranı olan ailələrdə soyuq vaxtlarda səhər öynəsində yuvanlıq məqsədi ilə bişmiş süd içi-

lirdi. Varlı ailələrin səhər yeməyi bundan bir qədər fərqli olub yağ, bal, xama və s. ilə müşayiət olunurdu.

Nahar yeməyinə bişmiş isti xörək vermək ənənə halını almışdı. Lakin çöl təsərrüfat işlərində çalışan ailə üzvləri gündorta öynəsini yüngülsəyək yeməklər /pendir, şor, çörək, tərəvəz və s./ ilə yola verir, şam yeməyində bunun müqabilində yüksək kalorili isti xörəklər qəbul edirdilər.

Mövsümdən və ailənin sosial-iqtisadi vəziyyətindən asılı olaraq gündəlik yemək öynəsində kəskin fərq nəzərə çarpırdı. Varlı zümərələrin gündəlik yemək süfrəsi da təntənəli ziyafət süfrələrində olduğu kimi, müxtəlif çeşidli, bol isti xörəklərlə, çərəz, tərəvəz və tutmalarla dolu olurdu. Bundan fərqli olaraq, yoxsul kəndlilər necə yemək barədə deyil, nəse tapıb yemək barədə daha çox düşündülər. Onların çoxu, xüsusilə çöl təsərrüfat işlərində çalışanlar isti vaxtlarda iki öynəli yemək rejimi ilə də kifayətlənəli olurdu. Həm də onların yeməyinin bir öynəsi ni qarpız-yemişlə müşayiət olunan yavan şor-çörək təşkil edirdi.

İngiloyların yemək qaydasının bir spesifik xüsusiyyəti də bundan ibarət idi ki, ziyafət süfrələrindən fərqli olaraq, gündəlik yemək öynəsində, adətən, ortaya süfrə salınmır, bunun əvəzinə xonça qoyulurdu. Digər səciyyəvi cəhət isə xörəklərin, o cümlədən sulu xörəklərin qışıqla deyil, əllə yeyilməsindən ibarət idi.

İngiloylar ənənəvi davranış qaydalarına yemək süfrəsi ətrafında da ciddi əməl edirdilər. Müsəlman ingiloylarda döşəmə üzərində, xristian ingiloylarda isə logın /taxt/ üzərində salınmış süfrənin yuxarı başında ailə başçısı, onun ətrafında ailənin digər üzvlərinin hər biri yaşına və nüfuzuna görə sıra ilə bərdəş qurub otururdu. Ailənin imkanından asılı olaraq, döşəməyə süfrədən əvvəl keça, palaz, xalça salınırdı.

Süfrə ətrafında qonaq, yaxud kənar bir adamın iştirak etməsi istisna olmaqla, qalan hallarda ailənin uşaq, qadın və kişi üzvləri birgə əyləşərdi. Bu ənənəyə, yəni ailə üzvlərinin birgə yemək qaydasına həm gündəlik, həm də mərasim süfrələrində ciddi əməl olunurdu. İngiloy ailəsinə xas olan demokratik sərbəstlikdən irəli gələn bu mütləq adət özünün əməli əhəmiyyətini indi də itirməmişdir.

Ailə üzvlərinin yemək süfrəsi ətrafına birgə toplaşib oturması təkcə qəbilə-tayfa münasibətləri dövründən üzü bəri davam edən ailə ənənəsi olmamışdır. Bu həm də ingiloylar arasında uzun müddət dəst halında ayrıca süfrə qablarından istifadə edilməməsi faktından da aydın olur. Elə bu səbəbdən də isti xörəklərin ümumi qabda ortalığa qoyulması zərurəti yaranmışdır. Bu adət həm xəmir xörəklərində, həm ətli və ətli-unsu xörəklərdə, həm də ağartı məhsullarından hazırlanan yeməklərin yeyilmə tərzində özünü aydın büruzə verirdi.

Çörəyə birinci olaraq ağsaqqal əl uzadar, «bismillah» deyib tikə kəsərdi. Onun xeyir duasından sonra ailənin digər üzvləri yeməyə əl uzadıb «bismillah» kəsərdi. Xristian ingiloylar arasında bu ənənəyə bir qədər fərqli formada, lakin ağsaqqalın yolunu, onun birincilik rolunu gözləmək şərti ilə əməl olunurdu. Ailə başçısının xeyir-duasını gözləmədən heç kəs yeməyə əl vurmazdı. Bütün Qafqaz, o cümlədən Azərbaycan xalqlarının yemək süfrəsində ciddi əməl olunan və yemək mədəniyyətinin üzvi tərkib hissəsinə çevrilmiş bu adət həmin xalqlar arasında tarixi əlaqə və sıx qonşuluq münasibətlərindən soraq verir.

Ailəyə yad adam gəldikdə evin kişi qismi, xüsusilə yaşlı üzvləri qonaqla birgə, ayrıca süfrə ətrafında oturur, onlar yeyib qurtarandan sonra qadınlar və uşaqlar yeməyə otururdu. Evdə otaxların sayı az olan kasıb ailələr vəziyyətdən bu sayla çıxıb sıxıntısını gizlədir və qonaq qarşısında üzünə otaxı olurdu. Bundan fərqli olaraq, imkanlı ailələr qonaq üçün ayrıca otax ayırırdı.

Azərbaycanın hər yerində olduğu kimi, ingiloylar arasında da qonaq otaxı bəzəkli saxlanar, ev məişəti üçün gərək olan yaxşı və təzə hər nə varsa /xalça, palaz, yorğan-döşək, balınc, nımdər, mütəkə, qab-qacaq və s./ hamısı bura qoyulardı. Qonaq otaxının buxarısı çox vaxt sifarişlə xüsusi singir ustalarına bəzədilirdi. Adətən, qonaq otaxında keçən ziyafət məclislərində ortalığa «dəstərxanə» adlanan bəzəkli böyük süfrə salınırdı.

Bütün Qafqaz, o cümlədən Azərbaycan xalqlarına xas olan nəcib qonaqpərvərlik adəti ingiloyların da ruhuna hopmuşdu. Özünün gündəlikdə yeyə bilmədiyi ən ləziz plov və ətli xörəkləri ingiloy əziz qonağından əsirgəməzdi.

Hətta təşrifət zamanı qonağı süfrə ətrafında oturdanda da əsrlər boyu cillələnib təşəkkül tapmış davranış norma və etikətinə ciddi əməl olunurdu. Adətə uyğun, yaş və nüfuzundan asılı olaraq süfrə ətrafında hər bir qonağa yer ayrılırdı.

Qonaq-qaralı ziyafət məclislərində süfrəyə kişi xeylağı, adətən, cavan oğlanlar / çox vaxt ev sahibinin oğlu və ya qohumları / qulluq edirdi. Qulluqdarlıq edənlərin heç birisi yemək mərasimində iştirak etmir və ayaq ustə müntəzir dayanıb ağsaqqalın tapşırıqlarını gözləyirdi.

İngiloylar özləri yeməyə qonaqatıl olsalar da, qonaqdan heç nəyi əsirgəməz, onu ən ləziz xörəklərə, çox vaxt isə yüksək kalorili ətli xörəklərə saxavətlə qonaq edərdilər. Bölgənin digər etnosları kimi, ingiloylar da minilliklərin sınağından keçib gələn qədim qonaqpərvərlik adətini müqəddəs tutar və ona ciddi əməl etməyə say göstərirdilər.

İngiloyların çoxsahəli təsərrüfat məişəti ərzaq məhsulları və içkilərin daşınması, emalı, bişirilməsi, süfrəyə verilməsi və s. proseslərlə bağlı bir sıra qabların, mətbəx avadanlığı və əmək alətlərinin olmasını zəruri etmişdir. Bunlardan əlavə, yemək və içkilərin hazırlanmasında xeyli miqdarda bişirmə vasitələrindən (açaq ocaq, buxarı, təndir, sac, sacayağı və s.) istifadə olunurdu.

Mətbəx qabları və avadanlıqlarının bir qismi ağacdən olub yerli ustalar tərəfindən hazırlanırdı. İngiloyların maskunlaşdıqları Qaraso çökəkliyi və onun şimal hüdudlarını dövrələyən dağətəyi meşələrdə bitən müxtəlif ağac növləri ev məişət vasitələrinin düzəldilməsinə yararlı bol material verirdi.

İngiloyların ev məişətinə dair etnoqrafik faktları nəzərdən keçirdikdə belli olur ki, onlar ağacın həm qabığından, həm oduncağından, həm də çubuğundan müxtəlif növ qab və mətbəx ləvazimatı düzəldib istifadə etmişlər.

Ağac qabığından müxtəlif ölçülü spesifik qab-qacaq düzəldilməsi ingiloyların keçmiş məişətində arxaik səciyyə daşıyan məşğuliyyət növlərindən olmuşdur. Bu məqsədlə onlar ən çox cır gilas, yalanqoz və ağcaqayın ağaclarının qabığından istifadə etmişlər. Bu ağacların qabığı qaim və elastik olduğundan dəşilən zaman cırımlanıb korlanmadığı kimi, istifadə müddətində quruyub formasını da dəyişdirmirdi.

İngiloylar arasında «xokeri» adı ilə belli olan məişət vasitəsi sağanaq və dib olmaqla, iki hissədən ibarət olub, forma etibarlı ilə xəlbiri xatırladırdı. Lakin xəlbirdən fərqli olaraq, xokerinin dibi dəşik-dəşik olmayıb bütöv düzəldilirdi.

Xokeri düzəltmək üçün müvafiq ağacın gövdəsini və ya iri budağını iti biçqala araları 1 qarış, yaxud 1 çərək məsafədə olmaqla, iki yerdən oduncağa çatıncayanaqəd dövrələmə kərtidirlər. Sonra bir yerdən kərtlərin arasını yarib, ucu şiş mixçə ilə qabığı ehmalca oduncaqdan aralayırıdılar. Sonra dəyirmi sağanaq halına düşmüş qabığın uclarını bir-birinin üstünə mindirib biçqanın burnu ilə dəşir və qabığın bir kənarından kəsilib çıxarılıbmış yumşaq «köşə» ilə bir-birinə tikirdilər. Bu saylaqla, ağac qabığı yena də əvvəlki görkəmini alıb silindr formasına düşürdü. Daha sonra sağanağın diametrinə müvafiq ölçüdə ağac qabığı kəsib çıxarır və onun kənarlarını diqqətlə xokerinin altına bitişdirib qabıqdan düzəldilmə elastik köşə ilə sağanağın alt kənarına tikirdilər.

Xokerinin ölçüləri bu məqsədlə seçilmiş ağac gövdəsinin, yaxud onun yoxun budağının diametrindən asılı olaraq, böyük və ya kiçik olurdu. Ölçülərindən asılı olaraq, xokeriyə barama, yumurta, lobya, istiot, qax, meyvə quruları, hoyanmış keci sap

kələfləri və s. yığılırdı. Bəzən xokerinin üst kənarına ip keçirib onun içərisinə meyvə, üzüm, tut və s. dərib yığırdılar. Çox vaxt tərəvəz məhsullarını da xokeriyə yığıb evə gətirirdilər. Bir sözlə, ingiloyların ev məişətində xokeri ən işlək, universal ev əşyası sayılırdı. Ucuz və asan başa gəlməsi, yüngül və dözümlü olmasına görə, ən sərfəli ev müxəlləfatı olduğundan xokeri təkcə ingiloylar arasında deyil, «xoker» adı ilə bölgənin digər etnoslarının məişətində də geniş yayılmışdır²⁵.

Digər məişət müxəlləfatı, o cümlədən mətbəx ləvazimatı: *təknə* («xonə», «xonça»), *tabaq*, *çömçə*, *qışıq*, *yuxayayan*, *oxlov*, *vərdənə*, *sandıq*, «*saqan*», *arxid*, *çanaq*²⁶, *qənd çanağı*, *ət kötüyü*, *tərazi gözləri* və s. müvafiq ağac növlərindən, həm də ağacın gövdə və ya budağının oduncaq hissəsindən hazırlanırdı. Bu məmulatların yonulub hazırlanması xüsusi əmək alətləri (nacaq, kərki, yonqar, içaçan və s.) tələb etdiyindən, adətən, bu işlə peşəkar ağac ustaları-*xarrat* və *dülgərlər* məşğul olurdular. Əhali onlara müraciət edib lazımı avadanlığı sifariş yolu ilə hazırladı, yaxud satınalma yolla əldə edirdi.

Ağac ustaları hər bir ağacın fiziki-texniki xüsusiyyətlərini, iy və taamını nəzərə almaqla, bu və ya digər məmulat növünü yonub hazırlayırdılar. Məsələn, *təknə*-*tabaq* düzəltmək üçün tilişə verməyən, yüngül və şumal oduncaqlı ağac növlərindən, əsasən də, qovaq, ağcaqayın, çinar, qismən isə şam və küknar ağaclarından istifadə olunurdu. Yaxud *çömçə*, *qışıq* bir qayda olaraq, armud ağacından yonulub hazırlanırdı. Çünki armud istiliyə ən dözümlü və çat verməyən ağac növü olmaqdan əlavə, həm də digər ağaclarından fərqli olaraq spesifik taam vermirdi. *Qışıq* düzəltmək üçün ərək və şaftalı da ən münasib ağac növləri sayılırdı.

İngiloylar arasında «xonə», yaxud «xonça» (balaca xon) adlanan²⁷ *təknə*nin xəmir, paltar, çörək üçün olmaqla, həcm etibarlı ilə bir-birindən fərqli bir neçə növü məlum idi. Paltar *təknəsi* ölçü etibarlı ilə bunların hamısından böyük və dərin olması ilə seçilirdi. Xırda ölçülü *təknələr*dən toy-nişanda xonça bəzəmək məqsədi ilə məcməyi əvəzinə istifadə olunurdu. Bundan əlavə, gündəlik yemək öynəsində onu süfrə əvəzinə ortalığa qoyub işlədirdilər.

Bununla belə, ingiloy *təknələr*inin ümumi səciyyəvi xüsusiyyəti qulaqlarının xeyli uzun olmasından ibarət idi. Paltar, yaxud xəmir *təknə*sinin qulaqları çox vaxt yarım arşına çatmaqla, əməli məqsəd daşıyırdı. Xəmir *təknə*sinin enli və uzun qulaqları, adətən, duvaq kimi istifadə olunmaqla, xəmir tikələrinə bölmək, onları kündələmək və yapbalmıq məqsədi güdürdü. Paltar *təknə*sinin uzun qulaqlarının üzərinə paltarın 1-2 əl yuyulmuş qismini yığırdılar.

Uzunsov formada, qulaqlı düzəldilmiş «xon»dan fərqli olaraq *tabaq*, *hövsər*, *dibək*, *tərəzi gözü*, *döyrə* və s. kimi girdə formalı qablar xarrat çarxında yonulub simmetrik şəkə salınırdı. Bəzən təkayaqlı *yaymakeş*, *qənd çanağı* və *qənddan* da xarrat çarxında yonulub düzəldilirdi. Bunlardan fərqli olaraq, nəhrə (arxid), daqqə (çanaq) girdə qablar sırasına daxil olmalarına baxmayaraq, onların içerisi əllə, qövsvəri maha vasitəsilə yonulub çıxarıldı. Sonra onların bir və ya hər iki başı əlavə qapaqla örtülüb möhkəm bağlanırdı. Qapağın sabit qalması üçün nəhrənin hər iki başında, çanağın isə bir başında 1 sm dərinliyində «zvini» açılırdı. Qapağın dövrəsi zvrının diametrinə uyğun halda salınandan sonra kip vəziyyətdə yerinə otuzdurulurdu. Bundan əlavə nəhrənin ortasında ağartı tökmək üçün diametri 1 çərək olan «ağızlıq», daqqanın aşağısında isə qapaqlı «gözmək» düzəldilirdi. Dik vəziyyətdə qoyulub içərisinə taxıl tökülürmüş, diametri 4 m-ə, hündürlüyü 2,5 m çatan daqqadan dəni çıxarmaq üçün hər dəfə onun gözməyinin qapağını yuxarı dartmaq lazım gəlirdi. Daqqanı yağış-yağmurdan qorumaq üçün onu ya evvanda, ya da həyətin sakit bir guşasında, çardaq altında quraşdırırdılar.

Gec çürüyən, möhkəm palıd, şabalıd və ya qaragəcdən düzəldilən daqqadan fərqli olaraq, nəhrəni az yağlaşov götürən, yüngül və «isti» ağacların gövdəsindən yonub düzəldirdilər. Nəhrə düzəltmək üçün ən مناسب, tilişkə verməyən, yüngül ağac növü cökə sayılırdı. Ağac ustalarının ləksikonunda «isti» ağaclar qrupuna aid edilən cökə nəhrəsi «çalxar» adlanan ağartını tez yetiştirib yağını ayırdan asan və tam ayırırdı.

İngiloyların nəhrəni ya çardaq tirləndən asır, ya da onu çalxamaq üçün həyətdə çatma qururdular. Ucu haçalı uzun çatma qollarının başı çatılıb bir-birinə bağlandıqdan sonra nəhrəni onun altından kəndir və ya çatı vasitəsi ilə asırdılar.

Ağacdən, habelə paltar yıgmaq, azuqə saxlamaq üçün *sandıq*²⁴ və *saqan* (anbar) da düzəldirdilər. Bunların hazırlanması, adətən, dülğər əməyi tələb edirdi. Xüsusilə cehiz məqsədi ilə hazırlanan bəzli-bəzəkli sandığın düzəldilməsi xeyli diqqət və səy tələb edirdi. Məsələn ailəsində bir növ mebeli əvəz edən bəzəkli toy sandığına təzə gəlinin cəhizinin ən dəyərli qismi: toy-düyün geyimi, gümüş zینətlər, baş örpəkləri və digər qiymətli şeylər yığılırdı.

Sandığın qapağı razə-cəftə vasitəsilə kilidlənirdi. Bu mənada o, həm də ailənin etibarlı saxlanı yeri sayılırdı. Hətta körpə yaşlarından başlayaraq qızların cehiz tədarükü barəyi-ehtiyat olaraq ağız kilidli sandığa yığılırdı. Bəzən illik yağ ehtiyatı qarın və ya küpələrə doldurulub köhnə sandıqda saxlanırdı. Bu halda ona «yağdan», yaxud «dadaxlı» (yəni ayaqlı sandıq) deyilirdi.²⁵

Sandığın ərzaq saxlanılan böyük ölçülü növü təkcə ingiloylarda deyil, bütün bölgədə «saqan» adı ilə geniş yayılmışdır.

Saqan Azərbaycanın digər bölgələrində «anbar» və ya «taxıl anbarı» adı ilə məlum idi.

İngiloylarda saqan yaşayış evində, çox vaxt dahlizdə qoyulduğundan naxışlı və yaraşıqlı hazırlanırdı. Saqanın içərisinə müxtəlif növ ərzaq məhsulları (buğda, düyü, çəltik, lobya, un və s.) tökülüb saxlandığından içərisi arakəsmələrə bölünürdü. Dörd ayaq üzərində düzbəcaqlı formada quraşdırılmış saqanın böyüyü iki, kiçiyi isə bir qapaqlı düzəldilirdi. Saqanın böyük və ya kiçik olması yənə də külfətin sayı və ailənin maddi imkanları ilə müəyyən olunurdu.

İngiloyların keçmiş ev məişətində ağac məmulatının geniş çeşidinin yayılmasının mühüm səbəblərindən biri onlarda dulusçu sənətinin zəif inkişaf etməsi ilə izah olunur. Tez sınıb korlanan saxsı məmulatını satınalma yolu ilə əldə etmək isə az sərfəli idi. Ona görə də çətinliklə əldə edilən saxsı və mis qabların böyük əksəriyyətini onlar mümkün qədər ağac məmulatı ilə əvəz etməyə çalışırdılar. Məsələn, mis və ya saxsı çilovsüzən (süzək) əvəzinə onlar qamış, yaxud elastik çubuqdan hörülmüş *çətin* süzgəcdən istifadə etmişlər. Yaxud, xırda-para yükləri daşımaq üçün onlar qamış və ya çubuqdan girdə, yaxud yastı *səbat* hörürdülər. Bəzən isə iri səbatın ətrafını içəridən və çöldən suvayıl «kəndi» əvəzinə içərisinə taxıl töküüb saxlayırdılar.

İngiloyların keçmiş məişətində işlənmiş bitki mənşəli qab növlərindən biri də kütüddən düzəldilmə «qotoş» adlanan çömçə olmuşdur. Bu məqsədlə onlar yetişmiş kütünü qurudandan sonra iti bıçaqla uzununa tən yarı böldürdülər. Bölünmüş kütünün hər parçasından bir ədəd qotoş əmələ gəlirdi. Kütünün nazik və uzun boğazı qotoşun dəstəyini, onun girdə gövdəsi isə çömçəsinə əmələ gətirirdi.

İngiloy mətbəxində qotoş həm çömçək, həm də abgərdəni əvəz edirdi. Xristian ingiloyların məişətində qotoş indi də qalmaqdadır. Küpdən şərabı onlar qotoş vasitəsilə çıxarırlar.

İngiloyların ev məişətində satınalma yolla əldə edilən *mis*, *saxsı*, qismən də *şüşə qablar* müəyyən qədər yer tuturdu. Daha doğrusu, belə qablarızsız onlar keçinə bilmirdilər. Mis qabların bir qisminə xörək bişirilirdi. Bunların arasında müxtəlif ölçülü *qazan* (qulplu qazan, məclis qazanı, orta, bala qazanı, mey qazanı) və *tavalar* (tavasər, yağlıxəcor, qulpluca və s.) üstün yer tuturdu. Bununla yanaşı, onların ev məişətində misedən düzəldilmiş *su qabları* (çəp, güyüm, səhəng, satıl, dolça, tayqulp və s.) da az yer tuturdu. İngiloyların ev məişətinə daxil olmuş süzək, kəfگیر, sini və məcməyidən əlavə süfrə qabları (çöycə, sahan, kəsn, masqura və s.), həmçinin, satınalma yolla əldə olunduğundan başlıca olaraq, varlı ailələr üçünün səciyyəvi

mətbəx avadanlığı sayılırdı. Keçmiş məişətdə mis qabların çoxluğu ailənin maddi imkanını əks etdirən sosial göstərici rolunu oynayırdı. Satınalma yolu ilə əldə edilən bəhə qiymətli mis qabların geniş çeşidi ləməyə müəssər deyildi.

İngilöylər bilavasitə dulusçuluq sənəti ilə məşğul olmasalar da, onların mətbəxində bir sıra saxsı məmulatına: *bardaq, cürdək, sərnici (goduş), xeyrə, bağala, bərni, qalqa, küpə, küp* və s. təsadüf olunurdu. Bundan əlavə, qonaq-qara süfrəsi üçün rəfdə kaşı boşqablar saxlanılırdı.

İmkanlı ailələrin evində bütün bunlardan əlavə, mis *çaydan, samovar, təşt, aftafa-layan, lüləyin, cam, piyalə, dəngənə, qəhvədan* və s. kimi Şərqi mətbəxinə xas olan müxtəlifata təsadüf edilirdi. Evində *nəlbəki, nımça, boşqab, duzqabı, güləddan* və s. kimi kaşı məmulatı saxlayanlar da az deyildi.

İngilöylərin keçmiş məişətində az miqdarda *dəmir məmulatı* (koğa, ərsin, sac, sacayağı, maşa, qiyməkəş, qəndqıran, bıçaq və s.) də mühüm yer tuturdu. Bu məmulat növləri sifarişlə yerli dəmirçilərə düzəldirilirdi.

¹ P. Zubov. Göst. əsəri, s. 200.

² A. fon-Plotto. Göst. əsəri, s. 24.

³ A. Poserbški. Göst. əsəri, s. 57.

⁴ M. Cənəşvili. Göst. əsəri, s. 254.

⁵ Yəna orada.

⁶ Yəna orada.

⁷ И. И. Панников. О последних и позднейших жилищах на Кавказе. Тиф., 1896, с. 116.

⁸ A. fon-Plotto. Göst. əsəri, s. 24-25.

⁹ İngilöy yeməkləri barədə mə'lumat Əliabad sakinləri Şəmsi Şirimbəy qızı Əliyevdən (1932-ci il təvəllüdü), Yengiyən kənd sakini olmuş Müslümət Mahmud qızı Əliyevdən (1936-cı il təvəllüdü) alınmışdır.

¹⁰ Zaqatala rayonu Əliabad qəsəbə sakini Sabir Əbdürrəhman oğlu Əfəndiyev (1929-cu il təvəllüdü) mə'lumatı.

¹¹ M. Cənəşvili. Göst. əsəri, s. 260.

¹² Yəna orada, s. 261.

¹³ Zaqatala rayonu Əliabad kənd sakinləri Məmmədov Mövlənzədi Hacıbəy oğlu (1923-cü il təvəllüdü) və Əfəndiyev Sabir Əbdürrəhman oğlunun mə'lumatı.

¹⁴ Əliabad sakini Boşirova Nəzmi Saleh qızının (1920-ci il təvəllüdü) mə'lumatı.

¹⁵ Əliabad sakinləri Ramazanova Bənövşə Mürəd qızının (1913-cü il təvəllüdü) və Məmmədova Məryəm Nurməmməd qızının (1916-cı il təvəllüdü) mə'lumatı.

¹⁶ A. fon-Plotto. Göst. əsəri, s. 25.

¹⁷ P. Zubov. Göst. əsəri, s. 200.

¹⁸ M. A. Kotsebu. Göst. əsəri, s. 260.

¹⁹ A. Poserbški. Göst. əsəri, s. 39.

²⁰ İ. Lineviç. Göst. əsəri, s. 2.

²¹ M. Cənəşvili. Göst. əsəri, s. 259.

²² Yəna orada, s. 262.

²³ A. Poserbški. Göst. əsəri, s. 57.

²⁴ M. Cənəşvili. Göst. əsəri, s. 269.

²⁵ M. İslamov. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti. B., 1968, s. 266.

²⁶ İngilöylər çanaq əvəzinə «daqqə» istifadə edirdilər.

²⁷ Bolqarıstan digər etnosları arasında taxanın xırda növü (xonça) çox vaxt «kərsən» adlanırdı. Bax: M. İslamov. Göst. əsəri, s. 247.

²⁸ «Səndiq» sözü ərəb mənşəli olub «sənduq»dan əmələ gəlmişdir.

²⁹ M. İslamov. Göst. əsəri, s. 242.

NƏQLİYYAT VASİTƏLƏRİ

1. Ənənəvi yükdaşıma üsul və vasitələri

İctimai istehsalın ən önəmli tərkib hissələrindən biri olmaq etibarı ilə yükdaşıma vasitələri və əlaqə yolları sosial-iqtisadi və mədəni tərəqqiyə təsir göstərən mühüm amillərdən biri olmuşdur.

İngiloyların məskunlaşdığı Şərqi Alazan vadisinin təbii-coğrafi şəraiti, xüsusilə iti axan xırda dağ çaylarının əmələ gətirdiyi çoxsaylı yarıqanlar vasitəsilə şırımlanmış mürəkkəb relyefi tarix boyu burada əlaqə yollarının və yükdaşıma üsullarının səciyyəsinə müəyyənləşdirmişdir. Alazan çayı istisna olmaqla, bölgədə gəmiçilik üçün əhəmiyyətli iri su hövzələrinin olmaması vadidə tarixən *quru nəqliyyatı* vasitələrinin və buna müvafiq əlaqə yollarının təşəkkül tapmasını labud etmişdir.

Etnoqrafik çöl materiallarından aydın olur ki, ingiloyların məişətində arxak yükdaşıma üsullarından tutmuş minik-yük heyvanlarına və qoşqu nəqliyyatının ən mükəmməl növü olan təkərli yükdaşıma üsullarınadək müxtəlif növ nəqliyyat vasitələrindən istifadə olunmuşdur. Bununla belə, vadidə nəqliyyatın ümumi vəziyyəti təkcə təbii-coğrafi şəraitlə deyil, onun əhalisinin sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsi ilə müəyyən olunurdu.

Alazan vadisində təsərrüfat məşğuliyyətinin əsrlər boyu aqrar səciyyə daşması, uzun müddət əmtəə istehsalının zəif inkişafı təkcə nəqliyyat vasitələrinin deyil, habelə əlaqə yolları və rabitə vasitələrinin də inkişafını ləngitmişdir. Natural təsərrüfat şəraiti əmtəə istehsalını, təbii ki, həm də əmtəə mübadiləsinə məhdudlaşdırdığından yükdaşıma üsul və vasitələrinin inkişaf etdirilməsinə maraq azalmışdır. Bununla belə, ingiloyların qapalı təsərrüfat həyatı məhdud məsafəyə də olsa, daşınmalı yüklərlə dolu idi. Həmin yüklərin səciyyəsinə və mübadilə olunma məsafəsinə uyğun da burada müvafiq nəqliyyat növləri təşəkkül tapmışdır.

Bəsit yükdaşıma üsul və vasitələri. İngiloylar bölgənin digər etnosları ilə sıx sosial-iqtisadi təmas şəraitində yaşadıkları üçün onların təsərrüfat və ev məişətində bütövlükdə Alazan vadisi üçün səciyyəvi olan ənənəvi yükdaşıma üsul və vasitələrinin, demək olar ki, hamısına təsadüf etmək mümkün idi. Hətta bəsit yükdaşıma üsullarının bir qismi onların məişətində indi də özünün əməli əhəmiyyətini itirməmişdir.

İngiloy kəndlilərinin keçmiş məişəti natural təsərrüfat qalıqları ilə çulğalaşdığından daxili və xarici əlaqələr baxımın-

dan onlar müəyyən qədər məhdud, qapalı həyat tərzini keçirirdilər. Qadınlar bir yana qalsın, kişilərin çoxu ömürləri boyu yaxın bazarlardan uzağa getmir, doğulub böyüdükləri kəndin həddlərindən kənara çıxmadıqlarından ətraf ələmlə az əlaqədə olurdular. Adətən, onlar öz ehtiyaclarından artıq qalan məhsulları ya yerli bazarlara çıxarırlar, ya da öz kəndlərinə gələn çoxsaylı alverçilər /çarvadar, sövdəgər, əllaf, dəllal, boyaqçı, arşınmalçı, xirdavatçı və s./ vasitəsi ilə natural mübadilə yolu ilə lazımı mallara dəyişirdilər.

Elə bu səbəbdən də onlar yüngül yükləri yaxın məsafəyə asanlıqla *əllərində, qollarında, çiyni və ya kürəklərində* daşıyırdılar.

İnsanın fiziki gücü vasitəsilə təkcə satılıq əmtəə məhsulları deyil, habelə ev təsərrüfatı üçün gərəkli olan yüklər /odun, çirpi, ot, küləş, dərz, meyvə, üzüm, bostan-tərəvəz bitkiləri, ağartı məhsulları, su və s./ də daşınırdı. Bunun üçün müvafiq qablardan /*torba, çanta, səbət, heybə, xurcun, kisə, çuval, xaral, səhəng, bardaq, sərnici, satıl, xonça, boxça* və s./ istifadə olunurdu.

Azərbaycanın cənub bölgələri üçün səciyyəvi olan başda yükdaşıma üsulu Alazan vadisində qeydə alınmamışdır. Həm də bu hal təkcə ingiloylara deyil, bölgənin digər etnoslarına da aid idi.

Bəsit yükdaşıma vasitələri arasında *hörmə qabları*: səbət, heybə, xurcun və çuval xüsusi yer tuturdu. Keçmişdə bu qabları hər bir ailədə görmək mümkün idi. Keçmiş kəndli məişətini hörmə qabları təsəvvür etmək mümkün deyildi.

İngiloyların ev məişətində səbətin ölçü və forma etibarı ilə bir-birindən fərqlənən müxtəlif növlərinə: *«dəngi» səbəti, saman səbəti, taxıl səbəti* və s. təsadüf olunurdu. Meyvə dərmək üçün istifadə olunan dəngi səbəti konusvari formada olub sivri ucluqla tamamlanırdı. Taxıl səbəti yastı, saman və ya peyin səbəti isə girdə formada toxunurdu.

Səbətin bu növləri həm elastik fındıq və ya mürdəşə çubuğundan, həm də Alazan meşələrində bol ehtiyatla malik olan meşə Sarmaşığından (şilgirdən) toxunurdu. Bununla yanaşı meyvə, tərəvəz, yumurta və s. məhsulları daşımaq üçün xırda *əl səbətinə* də istifadə olunurdu. Qovşvari dəstəyə malik olan *əl səbəti* çox vaxt qamış, dala və ya küləşdən toxunurdu.

Tikinti üçün ağac materiallarını çox vaxt tək və ya müştərək götürməklə, *çiylində* daşıyırdılar.

Bir sıra yüklər /odun, çirpi, ot/ nəqliyyat ayağına yenə də insanın fiziki qüvvəsi ilə *sürütmə* və ya *şəl* üsulu ilə daşınırdı.

Minik-yük heyvanı olmayan kəndlilər, dəyirman və ya yaxın satış bazarlarına öz məhsullarını *aşıрма* üsulu ilə çiyində *heybə* və ya *xurcun* vasitəsilə daşıyırdılar.

Bu məqsədlə *kisə* və ya xırda *çuval*ə doldurulmuş yükləri *beldə* daşıyanlar da olurdu. Belə halda yükün tənzimlənilib taraz dayanması üçün onun üstü çal-çarpaz vəziyyətdə sicimlə bağlanıb bərkidilirdi. Bəzən bu məqsədlə ucları kormək bağlanmış çəti və ya uzun qayıqdan istifadə olunurdu. Bir qayda olaraq, kürəyə götürülmüş yük çuvalı, yaxud kisanın üstündən ciyə ilə bağlayan sonra hər iki ucunu qabaqda əllə tutub saxlayır və belə vəziyyətdə lazımı məsafəyə çatdırırdılar.

Ağır yükləri yaxın məsafəyə müştərək qaydada, iki nəfər əl-ələ «çətiq tutub» *qolları üzərində* daşıyırdı. Belə halda əvvəlcə onlardan biri sağ, digəri isə sol əlini bir-birinə uzatmaqla, əl-ələ möhkəm yapışub «çətiq» qururdular. Sonra dolu çuval və ya kisəni onlar müştərək surətdə qolları üzərinə yixır və sərbast əlləri ilə çuvalın aşağı quncundan tutmaqla, onu tələb olunan yərə çatdırırdılar.

Müştərək yükdaşımanın geniş yayılmış üsullarından biri də *xərak* vasitəsilə yükdaşıma olmuşdur. İnşaat materialları /daş, kərpic, mala/, kübrələmə məqsədi ilə bağ-bostana töküləcək peyin, bir qayda olaraq, *xərak* vasitəsilə müştərək daşınırdı. Son vaxtlar bir sıra ailələrdə bu məqsədlə tək çarxlı *əl arabası*ndan istifadə etmək dəb düşmüşdür. Bunun sayəsində iki nəfərin xərəkə müştərək daşdığı yükü bir nəfər təklikdə daşıya bilirdi. Bu mənada diyircəkli *əl arabası* ev məişətinin ən sərfəli nəqliyyat vasitəsi olmaqla, təklikdə yükdaşımanı xeyli asanlaşdırmış və səmərəli etmişdir.

İcməli bulaq və ya quyu suyu, adətən, səhəng, küyüm, yaxud bardaq /cürdək/ vasitəsilə ailənin qadın üzvləri tərəfindən *yanlama*, *çiyinə alma*, yaxud *kürəyə götürmə* üsulları ilə daşınırdı.

Bəzi spesifik ağır yükləri /kərən, sal daş, dəyirman daşı və s./ bir cüt *girdin* üzərində arxadan *itələmə* üsulu ilə müəyyən məsafəyə daşıma ingiloylara da yad deyildi. *Girdin*lərin üzərinə uzadılmış yük arxa tərəfdən ling vasitəsilə itələndikcə diyirlənib qabağa doğru gedirdi. Hər dəfə yükün arxa tərəfində azad olmuş *girdin* qabağa gətirilərək, ön tərəfdə onun altına qoyulurdu. Bu qayda ilə tonlarla ağırlığı olan böyük yük kütləsini tək adam diyirləyə-diyirləyə müəyyən məsafəyə çatdırırdı.

Dəyirman daşını düşürüb dişmək, yaxud öz yerinə qaytarmaq üçün hər iki başı toppuza bənzəyən ağac *mayallaqdan* istifadə olunurdu. Mayallaq üzərinə uzadılmış dəyirman

daşını ling vasitəsilə itələdikcə mayallaq diyirlənərək daşı özü ilə irəli aparırdı.

Minik-yük nəqliyyatı. İngiloyların ənənəvi yükdaşıma vasitələri arasında kütləvi nəqliyyat növü olmaq etibarı ilə minik və yük heyvanları vasitəsi ilə yükdaşıma üstün yer tutmuşdur. Doğrudur, rəncəbr xalq olmaq etibarı ilə ingiloyların təsərrüfat məişətində atçılıq kifayət qədər inkişaf etməmişdir. Hətta onların təsərrüfat məişətində maldar xalqlar üçün səciyyəvi olan dəvə, qatır, uzunqulaq kimi yükdaşıma heyvanlarına təsadüf olunmurdu. İngiloylar özlərinin bu tarixi ənənələrinə indi də sadiq qalmaqdadırlar. Bu fakt bir daha onların köçəri həyat tərzindən lap çoxdan, qədim zamanlardan uzaqlaşdıqlarını və oturaq əkinçiliklə güzəran keçirdiklərini söyləməyə əsas verir.

Azsayılı etnos olmaq etibarı ilə uzun müddət güclü qonşuların əhatəsində, həm də təcili şəraitində yaşadıklarından ingiloyların at ilxıları saxlamağa imkanları olmamışdır. Bununla belə, ingiloylar tarix boyu yük atından mühüm nəqliyyat vasitəsi kimi istifadə etmişlər.

Etnoqrafik materialların təhlili göstərir ki, ingiloylar öz dövrünün ən sürətli nəqliyyat vasitəsi olan atı xüsusi olaraq minik məqsədi ilə deyil, yük daşıma üçün saxlayırmışlar. Elə ingiloyların ev məişətində *yük yəhərinin* geniş yayılması faktı da bununla izah olunur. Etnoqrafik çöl materialı toplayarkən ingiloylar üçün səciyyəvi sayıla biləcək *minik yəhərinə* təsadüf olunmamışdır. İnformatorların söylədiyinə görə, onlar tarix boyu qonşu etnoslar arasında yayılmış yəhər tipindən istifadə etmişlər¹. Minik yəhərinin və onun yardımçı hissələrinin adlarına dair ingiloy dialektində müvafiq yerli terminlərin mövcud olmaması faktı da məhz buradan irəli gəlmişdir. İngiloylar arasında mürəkkəb quruluşlu, həm də xeyli baha başa gələn *qaltaqlı* minik yəhərini hazırlayan ustalara (sərrac və ya qaltaqçıya) təsadüf olunmaması da təsadüfi deyildir. Çox nadir hallarda, əsasən, imkanlı ingiloylar minik yəhərini satınalma yolla əldə edirdilər.

Məlum olduğu kimi, keçmişdə bütün bölgədə təkalduz üsulu ilə bəzədilmiş qaltaqlı yəhərlərin ən məhir ustaları Şəki sərracları sayılırdı. Onların düzətdikləri minik yəhərləri nəinki qonşu əyalətlərdə məşhur olmuş, hətta Şəkiyə gələn əcnəbiləri də heyran qoymuşdur².

Etnoqrafik materiallardan anlaşıldığı kimi, ingiloylar nəinki *üzəngili* minik yəhərini, hətta yük yəhərini də qonşularından əxz etmişlər. Atı idarə etmək üçün onun başına keçirilən *noxta-yüyan*, həmçinin, qonşu muğallardan götürülmüşdür.

İngiloylar ən ümdə yükləri /dan, un, odun, dərz, ot, meyvə, barama, bostan məhsullarını/ *yük atı* ilə daşıyırdılar.

Bunun üçün əvvəlcə atın belinə yük yəhəri qoyur, onun qışqın-qayıqlarını yerbəyər edib bərkidəndən sonra daşıyacaq yükləri *asıрма* və ya *çatıq* üsulları ilə atın belinə yükləyirdilər.

Xurcun və ya heybənin gözələrinə doldurulmuş yüklər bir qayda olaraq, *asıрма* üsulu ilə daşıyırdı. Çuval, kisa, və ya xarala yığılmış yüklər əvvəlcə qoşalaşdırılıb sicim vasitəsilə «çatıq» edilir, sonra atın belinə asılırdı. Odun gələri, dərz və ya ot tayları, həmçinin, qoşa halda «çatıq» edilməklə daşıyırdı.

Bəzi spesifik yüklər, məsələn, çəpər payaları, çəpərə çubuqları, qamış və ya qarğı qomları, doqqaz zolaları və s. sallama üsulu ilə ata yüklənib daşıyırdı.

Qoşqu nəqliyyatı. Ağır yüklərin uzaq məsafəyə daşınmasında ingiloylar əsrlər boyu qoşqu nəqliyyatından istifadə etmişlər. Həm də bu məqsədlə onlar başlıca qoşqu qüvvəsi kimi, əsasən, kəl və öküzdən istifadə etmişlər. Başlıca minik-yük nəqliyyatı olan atdan çox gec, xüsusilə Qafqazın Rusiya tərəfindən işğalından xeyli sonra istifadə olunmağa başlamışdır. Həm də ingiloylar yalnız tax at qoşulmuş, «*daşqa*» adlanan qoşa qollu yüngül arabadan istifadə etmişlər. «*Taçanka*» istilahının təhrif olunması nəticəsində yaranmış «*daşqa*» sözü bir daha onun rus təsiri nəticəsində yaranmış olduğunu göstərir. Görünür, bölgədə yerləşdirilmiş rus qarnizon dəstələrində istifadə olunan bu yüngül, qıvrıq və sürətli araba növü ən sərfəli nəqliyyat vasitəsi sayıldığından tədricən bölgənin yerli əhalisinə, o cümlədən də ingiloylara keçmişdir.

Bunun müqabilində öküz və ya kəl qoşulmuş *ikittəkərli* ağır arabalar bütün Qafqazda, o cümlədən də Şərqi Alazan vadisində qədim tarixə malikdir.

İngiloyların keçmiş məişətində qoşqu nəqliyyatının təkərsiz növü özünə kifayət qədər yer tuta bilməmişdir. İngiloy kəndlərində *xizək* və ya *kirşə* istilahına təsadüf olunmadığı kimi, həmin nəqliyyat vasitələrinin işləndiyini xatırlayan informatorlar rast gəlinməmişdir. Bununla belə, Qax kəndlərindən bir sıra yüklərin (mil, odun, çırpı, qaratkən, ot və s.) *sürütmə* üsulu ilə daşınması barədə müfəssəl məlumat əldə olunmuşdur. Məşədə kasilib artırılmış yoğun ağac gövdələrini qışda qoşqu heyvanları vasitəsi ilə *sürütmə* edib daşıyırdılar. *Sürütmə* üsulundan xüsusilə yer don olan vaxtlarda, yaxud yağmurlu havalarda istifadə olunurdu. Bunun üçün ağacın kərtlənmiş başına siyirtmə zəncir bağlayandan sonra onun ucunu kəl və ya öküz qoşulmuş boyunduruğa bənd edirdilər. Milin ucu yerə toxunub ilişməmək üçün zəncirin məsafəsini boyunduruğa qısa bağlayırdılar. Bu qayda ilə körpü, yaxud inşaat materialı kimi istifadə olunacaq ağac sürütlənilə lazımı yerə çatdırılırdı.

Xristian ingiloyların məskunlaşdığı dağətəyi kəndlərdə sürütmənin *şəl* forması da qeydə alınmışdır. Qaxingiloy kəndi təkərli nəqliyyatın hərəkət edə bilmədiyi dağlara söykəndiyindən kənd əhalisi yanacaq və əlaf ehtiyatını *şəl* üsulu ilə daşıyıb kəndə endirirdi. Burada *şəl* özünün əməli əhəmiyyətini hələ də itirməmişdir.

Şəl üsulu ilə yük daşımaq üçün əvvəlcə bir cüt şaxlı-şüvəlli ağac budağını kəsib yan-yan qoymaqla, başlarını bir-birinə bağlayır, sonra onun üzərinə ot, çılçırpı, qaratkən, göyəm şaxı və s. yığırdılar. Şəlin başını zəncir vasitəsilə öküz, yaxud kəl qoşulmuş boyunduruğa bağlamaqla yükü sürütləyib kəndə çatdırırdılar.

Qeyd etmək lazımdır ki, *şəl* üsulundan, həmçinin, Alazan vadisi kəndlərində, xüsusilə təkərli nəqliyyatın hərəkəti çətin olan axmaz və nühürlərin arasında meşə materialı, ot, kəliş, avar, qamış, qarğı və s. daşımaq üçün də istifadə olunurdu.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, ingiloylar üçün səciyyəvi yükdaşıma vasitəsi *ikittəkərli araba* olmuşdur.

Böyük tutuma malik uzun qollu ingiloy arabaları tipoloji cəhətdən az mütəhərrik olan Qafqaz arabaları ilə eyniyyət təşkil edirdi. Keçmişdə bu tip arabalar Şərqi Azərbaycanda müxtəlif adlarla /«qara araba», «cağlı araba», «taytəkər araba», «Qarasaqqal arabası», «Samux arabası» və s./ geniş yayılmışdır.

7 cağdan ibarət olan ağır və iri tutumlu qara arabalardan fərqli olaraq, ingiloy arabaları orta tutuma malik olub, 5 cağlı hazırlanırdı. Elə bu səbəbdən də bu tip arabalar nisbətən az yük götürməsinə baxmayaraq, daha qıvrıq, həm də xeyli dərəcədə mütəhərrik idi. Sabit oxlu qara arabadan fərqli olaraq, ingiloylara məxsus olan yüngül arabaların oxu və təkərlərinin bir tayı mütəhərrik, digəri isə qatıqla, öz ayaasında fırlanırdı. Bunun sayəsində yüklü arabanın istiqamətini istənilən vaxt asanlıqla dəyişdirib döndərmək mümkün olurdu. Belə halda «burazlama» yolu ilə oxun bir ucuna kip otuzdurulmuş təkər oxla birgə fırlanmaqla, arabanın istiqamətinin dəyişdirilməsini asanlaşdırırdı.

Bütün bölgədə olduğu kimi, ingiloy ustalarının düzəltdikləri arabalar da qoşqu qüvvəsindən asılı olaraq həcm etibarı ilə bir-birindən fərqlənirdi. Adətən, *kəl arabası* tutum etibarı ilə *öküz arabasından* bir qədər böyük düzəldilirdi. Bu halda araba cağlarının sayı dəyişmir, onların aralarındakı məsafə artıb-azalırdı.

Keçmişdə arabaya ehtiyac çox olduğundan ingiloy kəndlərinin əksəriyyətində araba bağlayan ustalarla təsadüf edilirdi. Bəzi kəndlərdə ağac ustaları, xüsusilə dülğərlər yalnız arabanın «çardaq» adlanan banını bağlayırdılar. Təkər istehsalı nisbətən

mürəkkəb texnoloji əməliyyat və spesifik əmək alətləri tələb etdiyindən bu işlə xüsusi peşəkar təkər ustaları məşğul olurdu. Müstərilər ya sifarişlə onlara təkər düzəltdirir, ya da satınalma yolla hazır təkər əldə edəndən sonra ban ustasına müraciət edib araba bağlatdırırdılar. Informatorların söylədiyinə görə, keçmişdə Əliabad və Qax kəndlərində həm araba banı bağlayan, həm də təkər istehsal edən emalatxanalar olmuşdur⁶.

Araba ban (çardaq), ox, ona keçirilmiş bir cüt təkər və boyunduruc olmaqla dörd əsas hissədən ibarət düzəldilirdi. Bunların hər biri də müvafiq ağac növlərindən yonulub hazırlanırdı.

Arabanın banı qayçıvari formada baş-başa çatılmış bir cüt qol üzərində qurulurdu. Yükün bütün ağırlığı qollar üzərinə düşüyündən onları ən çox çat verməyən, möhkəm və elastik ağac növü sayılan qarağacdən, bəzən isə vələsdən düzəldirdilər.

Banı əmələ gətirmək üçün kəllədən başlayaraq, qolların üçdə bir hissəsini sərbəst buraxır, üçdə iki hissəsi üzərində 5 ədəd cağ, 4 ədəd isə «dandəl» adlanan törpü üçün müvafiq ölçülü dəşiklər açılırdı. Bir qayda olaraq, iskəna və toppuz vasitəsilə açılan cağ dəşikləri qolun üstündən aşağı, dandəl dəşikləri isə yancaqlama açılırdı. Bu halda qolları mafraqlaşdırmamaq üçün dandəl dəşiklərinin hər birisi bir cüt cağ dəşiyinin tən ortasına salınırdı.

Banın yanlarını əmələ gətirmək üçün caqları qolların üzərinə bərkidəndən sonra onların yuxarı hissəsinə «kidi» və ya «kudi» adlanan beçə qol keçirilirdi. Həm də üzərində cağın nazik başının keçməsi üçün müvafiq ölçülü 5 ədəd dəşik açılmış kudidər caqlara elə sayıqla keçirilirdi ki, onların üçdə bir hissəsi kudinin üst səthindən yuxarıda qalırdı. Bunun sayəsində banın tutumu xeyli artmış olurdu. Arabaya yığılmış yükün üstünü sarımaq üçün bir qayda olaraq, kəllə və daban caqlarının aşağı ucu 10 sm-ə qədər qoldan aşağı ötürüldü.

Araba banının döşəməsinə əmələ gətirən dandallar da cağ kimi, çəkil /gər/ budaqlarından yonulub hazırlanırdı. Haça qollar üzərində qurulan banın formasına müvafiq olaraq arxa dandallar böyük olur, qabaq dandallar isə tədricən kiçilirdi. Dandalların kərtlənmiş ucları qollara keçirilib yerbayer ediləndən sonra onların qoldan kənara çıxan başı burğu ilə dəşilib çüylənirdi. Bunun sayəsində qollar bir-birinə kəp sızılmaqla banın möhkəmliyi təmin olunurdu. Banın möhkəmliyini artırmaq məqsədi ilə qolların arxa başı «qartma» adlanan törpü vasitəsi ilə bir-birinə bərkidilirdi.

Banın döşəməsi dandalların üzərinə düzülmüş əldəyonma taxta, yaxud çubuq tərəcə vasitəsilə örtülürdü.

Yükün tökülməməsi üçün bəzən banın yanları da bu qayda ilə taxta və ya çubuq tərəcə ilə tutulurdu. İngiloyların qonşuluğunda yaşayan muğallar belə arabaya «çalı» araba deyirdi.

Arabanın banını oxla birləşdirmək üçün onun orta bərəbərindən bir qədər arxaya doğru qolların hər birinin altına qarağacdən hazırlanmış «yastıq» ayası bərkidilirdi. Oxu saxlamaq üçün yastıqların ortası oxun diametrinə müvafiq ölçüdə oyulurdu. Oxun ucları yastıqlara keçiriləndən sonra onların hər biri iki yerdən dəşilib «qəgə» adlanan ayrı başlı civ vasitəsilə qolların altına bərkidilirdi⁷.

Ban qollarında ox yerinin düzgün seçilməsinə xüsusi diqqət yetirilirdi. Əks təqdirdə banın tarazlığı pozulur, ağırlıq mərkəzi araba qollarının ya qabaq, ya da dal hissəsinə düşürdü. Bu isə qoşqu heyvanının boynunu «vurur» və yükün daşınmasını çətinləşdirirdi.

İkitəkərli arabaların oxu bana yığılmış yüklərin ağırlığına təb gətirmək üçün nisbətən möhkəm və yoğun ağacdən, ən çox isə göyrüc və ya cır xurmadan yonulub hazırlanırdı. Bir qayda olaraq, oxun ortası yoğun, təkərlərə keçən ucları isə nisbətən nazik olub top dəşiyinin forma və ölçüsünə müvafiq olaraq, qismən sivri düzəldilirdi.

Arabanın mütəhərrik hissəsi olan təkər peşəkar təkər ustaları tərəfindən müvafiq ağac növlərindən /qoz, şabalıd, qarağac, göyrüc və s./ yonulub hazırlanırdı.

İngiloy arabalarının təkərləri bütün bölgə üçün səciyyəvi olan dandəl təkər tipinə aid olub, orta ölçülərdə /1,2-1,3 m diametrdə/ düzəldilirdi. Təkərlərin bu ölçüsü Azərbaycanın şərq bölgələrində yayılmış Quba, Bakı və Salyan arabalarının diametri 1,5 m-ə çatan böyük ölçüdə, hündür təkərlərindən xeyli kiçik olub, daha çox Qərbi Azərbaycan üçün səciyyəvi sayılan orta ölçülü təkər tipinə yaxınlaşırdı. Bunu təkcə Alazan vadisinin sucaq torpaqları labüd etməmişdir. Bu işdə ingiloyların tarixən təmasda olduğu etnoslarla sıx əlaqələri və ənənə mühafizəkarlığı da mühüm rol oynamışdır.

Araba təkəri «alma» adlanan topdan, onun orta hissəsinə dövrələmə keçirilmiş 14 ədəd dandədən, onların başına keçirilməklə çəmbər əmələ gətirən və «persol» adlanan 7 ədəd dabanıdan ibarət düzəldilirdi. Topun ortasında açılmış ox yerinin ağzına metal dülgü bərkidilirdi. Təkərin bu tipi bütün Alazan-Həftəran ovalığı üçün səciyyəvi olmuşdur. Bölgənin digər etnoslarına xas olan araba təkərlərinin tipoloji ümumiləşməsinə baxmayaraq, onların hissələrinin adlarında fərq nəzərə çarpırdı.

Təkərin topu /alma/ bölgədə bol ehtiyata malik olan qoz və ya şabalıd ağacından, çox vaxt isə xarrat çarxında yonulub müvafiq girdə formaya salınırdı. Xarrat çarxından çıxmış

•alma•nın üzərində müvafiq ölçülü iskanə ilə, adətən, 14 ədəd •dəndə• deşiyi• oyulurdu. •Alma•nın ox keçən deşiyi əvvəlcə xırda, sonra orta ölçülü maha ilə, ən axırda isə •lobur• adlanan və ox uclarının sivri formasına müvafiq olan yonucu alət vasitəsi ilə oyulub açılırdı.

Təkerin göyrüc ağacından hazırlanan dəndələri kərki və balta ilə yonulub ilkin formaya salınandan sonra yonqar vasitəsilə hamar yonulurdu. Dəndələrin top oyuqlarına keçirilən yoğun başı düzbucaqlı formada, dabana keçirilən nazik ucu isə yuvarlaq şəkilə kərtlənib yonulurdu.

Təkerin dabanları möhkəm və davamlı ağac növü sayılan palıddan eyni ölçüdə, xüsusi ülgü əsasında, qövsvəri formada yonulub hazırlanırdı. Bu sayıqla, dəndələrin hər bir cütünün başına bir ədəd daban keçirdikdə təkerin çevrəsi yaranırdı.

Dabanları dəndələrə keçirmək üçün onların içəri tərəfindən maha vasitəsilə iki yerdən oyuk açılırdı. Dəndələrin ucunun daban deşiklərinə tuş gəlməsi üçün əvvəlcə dəndələr topa düzlülüb bərkidilir, sonra dabanlar bir-bir onların ucuna tutulub işarə edilirdi. Bundan sonra dəndələrin istiqamətinə uyğun olaraq, dabanın iç tərəfi maha vasitəsilə oyulurdu. Bu qayda ilə dabanların hamısı dəndələrə keçirilib kip otuzdurulduqda təker hazır hala düşürdü.

Informatorların söylədiyinə görə keçmişdə, tə XIX əsrin sonlarına qədər araba təkerlərinin üzərinə *dəmir qurşaq* çəkil-məmişdir⁶. Dəmir qurşaq dəb düşəndən sonra təkerin istifadə müddəti xeyli artmışdır. Bundan sonra bir qayda olaraq, təker ustaları həm də dəmirçi vəzifəsini də yerinə yetirirdilər. Onlar hətta təkcə təkerin çevrəsinə deyil, dağılıb partlamamaq üçün topun dəndəliyi üçün də dəmir qurşaq hazırlayırdılar. Bölgənin hər yerində olduğu kimi, ingiloy ustaları da dəmir qurşaqları qızdırıb *çarmıx* vasitəsilə təkerin üzərinə, yaxud onun topuna çəkirdilər.

Ox və təker topunun vaxtından tez korlanıb xarab olması-nın qarşısını almaq üçün arabanın ayasına vaxtaşırı *sabun* məhlulu və ya *mazut* çəkiliirdi. Son vaxtlar bu məqsədlə sürtkü *yağdan* istifadə olunmağa başlamışdı. Bunun üçün də mazut daqqası, yaxud içərisinə sabun məhlulu doldurulmuş kəl buynuzu (•sabunnux•) daima araba banından asılı olurdu.

Aranı qoşqu heyvanı vasitəsi ilə hərəkət etdirmək üçün onun başı kağan və ya işgil vasitəsilə boyunduruğa birləş-dirilirdi. İngiloylar arasında tarixən *tayqol boyunduruq* dəbdə olmuşdur. Bütün bölgədə olduğu kimi, onlar da çənəli boyun-duruqdan istifadə etməmişlər.

Araba çox vaxt boyunduruğa *işgil* vasitəsi ilə birləşdiri-lirdi. Bunun üçün biri digərinin üzərinə aşırma olmaqla, baş-başa çatılmış araba qollarının hər ikisinin başında maha

vasitəsilə işgil deşiyi açılırdı. Tən ortası eyni ölçüdə deyilmiş boyunduruq araba qollarının baş hissəsinin arasına salınandan sonra onların hər üçünün deşiyinə işgil keçirilirdi. Araba qollarının başı işgil vasitəsilə boyunduruğa birləşdiriləndən sonra onlar •çəmbərə• adlanan eşilmiş tənək və ya köşədən hörülmə •kağan• vasitəsilə bir-birinə möhkəm bağlanıb bərkidilirdi.

Qoşqu qüvvəsini arabaya qoşmaq və beləliklə də onu dartıb hərəkətə gətirmək üçün boyunduruğun •yalman• və ya •yastıq• adlanan hər iki ucunda bir cüt *samı* deşiyi açılırdı. Haça başlı zoğal ağacından düzəldilmiş samılar boyunduruq deşiklərindən sonra onların iç tayının ucuna *samıbağı* bənd edilirdi. Arabanın başı qaldırılıb qoşqu heyvanlarının boynu samıların arasına salınandan sonra *samıbağı* vasitəsilə altından bağlanırdı.

Qafqazın Rusiya tərəfindən işğalından sonra •furqon• adlanan dördtəkərli *at arabası* /*•durux•*/ Alazan vadisində peyda olsa da, geniş yayıla bilməmişdir. Bunun müqabilində *tək at* qoşulmuş *dişləli daşqa*¹⁰ əməli cəhətdən daha sərfəli olduğun-dan fərdi kəndli təsərrüfatında daha geniş yayılmağa başlamış-dır.

Avropa mənşəli yaylı sərnəşin nəqliyyatı /*fatyon*, *dilicans*, *şaraban* və s./ ümumiyyətlə Alazan vadisində çox gec, XX əsrin əvvəllərindən etibarən peyda olmağa başlamışdır. İngiloylara gəldikdə isə onlar nəinki yaylı nəqliyyat növlərini əldə edib iş-lətməmiş, hətta ondan, demək olar ki, istifadə etməmişdilər. Kətib ingiloy kəndlisi üçün *fatyon* alətməz nəqliyyat növü sayılırdı.

İngiloyların məişətinə daxil olmuş ənənəvi qoşqu nəqliyya-tına yekun vurarkən bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın digər düzənlik bölgələrində geniş yayılmış və •*durux*• adlanan dördtəkərli məhacərli öküz və ya kəl arabala-rına Alazan vadisində demək olar ki, təsadüf olunmamışdır.

2. Yollar, körpü və keçidlər.

Əlaqə yolları. Çoxsaylı xırda çay yataqlarının törətdikləri maneələrə baxmayaraq, Şərqi Alazan vadisinin düzənlik əraziləri təkrərli nəqliyyatın hərəkəti üçün münasib olan *torpaq* yollarının salınması baxımından əlverişli şəraitə malik olmuş-dur.

Məhsuldar taxıl zamilərinə, çəltik, xam ipək, meyvə və digər tükenməz sərvətlərə malik olan Şərqi Alazan vadisi Xəzər sahillərindən Qara dəniz hövzəsinə doğru uzanıb gedən *karvan* yollarının keçdiyi ən mühüm strateji və ticarət əhəmiyyətli məntəqələrindən biri olmuşdur.

Heç də təsadüfi deyildir ki, Azərbaycanın bu dilbər güşəsinə nəfəstun olan böyük fransız yazıçısı A.Düma onu heyranlıqla «Qafqaz sıra dağlarının tayı-bərabəri olmayan Həftəran vadisi» adlandırmışdır¹¹.

Vadinin Həftəran ovalığına qovuşan və beləliklə də şərqdən şimal - qərbə doğru uzanan coğrafi mövqeyi Azərbaycanın Xəzər sahili bölgələrini Qara dəniz ölkələri ilə qovuşdurən magistral ticarət xəttinin keçməsi üçün əlverişli şərait yaratmışdır. Münasib tarixi şərait düşdükcə bu magistral xətt beynəlxalq tranzit ticarətinin ən rəvan əlaqə yoluna çevrilirdi. Ən münasib karvan yolu kimi, Qafqaz sıra dağlarının cənub ətəkləri boyunca uzanıb gedən bu yolun üstün cəhətlərindən biri də bundan ibarət idi ki, onun şərq qolları öz başlanğıcını Dərbənd, Niyazabad, Bakı və digər Xəzər sahili limanlardan götürdüyündən o, bir növ, həm də Xəzər su yolunun davamına çevrilirdi. Xəzər sahili ölkələr öz ticarət məhsullarını adları çəkilən liman şəhərlərinə çatdırmaqla, «Karvan yolu», «Dib yolu», «Elçi yolu» və s. adlarla bəlli olan beynəlxalq tranzit ticarət yoluna qovuşa bilirdilər. Təhlükəsiz dəniz yolu vasitəsilə Xəzəryanı ölkələr özlərinin əmtəə məhsullarını magistral karvan yoluna çatdırı bilirdi və beləliklə də beynəlxalq ticarət döviyyəsində yaxından, fəal iştirak etmək imkanı əldə edirdilər.

Vaxtilə «Böyük ipək» yolunun bir hissəsinə çevrilmiş olan «Dib yolu» qədim dövrdə Albaniyanı həm də İberiya ilə qovuşdururdu. Yunan coğrafiyaşünası Strabon öz informatorlarına istinad edərək Albaniyadan İberiyaya gedən yolun əvvəlcə qayalar üzərində çapılmış dar ciğirlərlə qayalıqlardan ötdüyünü, sonra da Qafqaz dağlarından axan Alazan çayının yaratdığı subasar ərazilərdən keçdiyini xəbər verirdi.¹² Strabonun bu məlumatı, «Dib yolu»nun adının mənası ilə üst-üstə düşürdü. Çünki həmin yolun xeyli hissəsi Qafqaz sıra dağlarının ilk silsiləsinin ovalığa qovuşan dibi, başqa sözlə, onun qayalı ətəkləri boyunca uzanırmış.

«Dib yolu» həm də Albaniyanın sol sahil əyalətləri ilə İberiya arasında ən qısa, xalq arasında deyildiyi kimi «kəşə yol» sayılırdı. 1811-ci ildə Qafqaz əyalətlərinə səfəri zamanı bu yolun kəşə yol olduğunu müşahidə edən Steven yazırdı ki, Tiflisdən Bakıya yol təxminən 500 verstdir. Bilavasitə Sığnaq, İlisu və Şəkinin paytaxtı Nuxadan keçən yol isə daha qısaıdır¹³. M.H.Vəliyev də tarixi mənbələrə istinad edərək, XVIII əsrdə Asiya ilə Avropa arasında iki başlıca ticarət yolundan birinin Qara dəniz sahillərindən Xəzər istiqamətinə doğru uzanan Laqodexi-Balakən-Nuxa-Şamaxı-Bakı yolu olduğunu xəbər verirdi¹⁴.

Qeyd etmək lazımdır ki, Kür çayının sağ sahilindəki Albaniya əyalətlərini onun sol sahilli torpaqları ilə əlaqələndirən məşhur Mingəçevir keçidi də bu yola çox yaxın idi. K.V.Treuer Albaniyanın yerli əhəmiyyət kəsb edən ticarət yollarından bəhs edərkən yazırdı ki, Kür üzərində başlıca keçid olan Mingəçevir keçidi çayın sağ sahilini Qəbələ və digər sol sahil şəhərləri ilə əlaqələndirirdi. Buna görə də bu qədim yolun xalqlarının yerli əhali, «elçi yolu» adlandırdı¹⁵. Elə güman edirik ki, «elçi» termini eyni ölkənin bir əyalətini digərləri ilə birləşdirən yoldansa, daha çox müxtəlif ölkələri qovuşdurən əlaqə yoluna uyğun gəlir. Bu mənada Mingəçevir keçidindən ötürək Şəki istiqamətində uzanıb gedən magistral «Dib yolu»na, başqa sözlə, «elçi yolu»na qovuşduğu üçün şimal istiqamətinə doğru uzanan digər yerli yollar kimi, bu yol da xalq arasında eyni adla tanınmışdır.

Yağmurlu havalarda palçıq tutub çamır bağlayan keçilməz torpaq yollardan fərqli olaraq «Dib yolu»nun xırlı, daşlı-kəsəkli məcrası ilin bütün mövsümlərində hərəkət etmək və yük daşımaq üçün əlverişli idi. Məhz bu səbəblərdən də qədim tarixə malik olan belə yolları heç vaxt ot-alaq basmır, onlar daim işlək olaraq qalırdılar.

Qədim «Dib yolu»nun mühüm cəhətlərindən biri də bundan ibarət idi ki, o, təkcə ölkənin düzənlik rayonlarından uzanıb gələn və cənub torpaqlarının rəvac məhsullarını ticarət mübadiləsinə cəlb edən *daxili yolları* deyil, habelə Baş Qafqaz sıra dağlarının şimal səmtindəki dağlı xalqların böyük əksəriyyətinin ticarət əlaqələrini təmin edən *dağ yollarını* da özündə qovuşdururdu. Azərbaycanın şimal və şimal-qərb sərhədləri boyunca uca dağ gədiklərindən aşan çətin və təhlükəli dar ciğirlərin çoxu Kürə qovuşmağa tələsən dağ taylarının sıldırımlı dərələri ilə enib «Dib yolu»na qovuşurdu.

XIX əsrə aid ədəbiyyat materiallarında Şərqi Alazan vadisini Dağ mahalı ilə qovuşdurən dağ yolları və keçidlər barədə ətraflı məlumat verilir. Hər şeydən əvvəl, onu qeyd edək ki, eyniadlı çay və ya dərənin adı ilə bəlli olan həmin ciğirlər Baş Qafqaz silsiləsinin müvafiq gədiyindən aşaraq yolüstü dağ kəndlərindən keçməklə, Samur çayı vadisinə enirdi. Bir-birindən çətin olan bu keçidlərin və dağ yollarının hər birisinin də el arasında öz adı yaranmışdı.

1826-cı ildə Car-Balakən ərazisindəki dağ keçidləri barədə müfəssəl məlumat toplayan M.A.Kotsebu son dərəcə çətinliklə keçilən və qış aylarında tamam keçilməz hala düşən Muxax, Car, Katex və Balakən dərələri ilə yuxarı qalxan belə ciğirlərdən 4-ü barədə ətraflı bəhs edir¹⁶. A.Poserbski isə bu siyahıya Sultanlıq ərazisindəki İlisu və Qapıdərə keçidlərini də əlavə edərək yazırdı ki, bunların ən münasibi İlisu keçididir.¹⁷

Y.Veydenbaum İlisu dərəsi ilə qalxan yolu Kaxetiya ilə Terek çayının mənsəbi arasında ən qısa yol hesab edirdi¹⁸. K.F.Qan Qaxdan başlanan İlisu yolunun Kürmük vadisi ilə üzüyuxarı qalxaraq, Baş Qafqaz silsiləsindən aşmaqla, Ağ Samur çayının mənsəbinədək, daha sonra Qara Samur çayı boyunca Qumuq kəndinədək uzandığını xəbər verirdi¹⁹.

Tarix boyu Dağıstan əyalətlərini Azərbaycanla əlaqələndirən bu dərəcə qırıqlar qədim «Dib yolu»nun şimal qollarını təşkil etməklə, bu xalqlar arasında sıx iqtisadi və mədəni əlaqələrə xidmət edən dostluq körpüsü rolunu oynamışdır.

İngiləylər bir sıra zəruri məişət ehtiyaclarını /mis qab, soyuq silah, keçə, yapınçı, xalça, palaz, şal, yün, qoyun pendiri və s./həmin dərəcə yollar vasitəsilə dağ məhəllələrinin sənətkar və mədəniyyətindən aldə edirdilər.

Dağ yollarının bir qismi «Dib yolu»na çatandan sonra bitib-tükənir, bir qismi isə magistrəlin cənub qolu kimi davam edirdi. Adları çəkilən həmin yolların bir qismi özlərinin əməli əhəmiyyətini XIX əsrədək itirməmişdir.

Alazan vadisini şimal-şərqdən cənub-qərbə doğru kəsib keçən və özünün iqtisadi-ticarət əhəmiyyətini hələ də itirməyən daxili yollardan biri barədə P.Zubov məlumat verərək yazırdı ki, İlisudan Yelizavetpol dairəsinə gedən yol dağların arası ilə Samux keçidinə qədər uzanır.²⁰ Həmin müəllifin 1835-ci ilə aid məlumatına görə, Şirvandan Cəf-Balakən vilayətinə başlıca yol baş kənd olan İlisudan keçib, Çobankol kəndindən ötməklə, sultanlıq ərazisindən keçirdi. Şirvandan Kaxetiyaya uzanub gedən digər yol Kötüklü və Qoragən kəndlərindən keçməklə, Alazan çayı üzərindəki Qotur keçidinə çıxırdı. Şirvandan Kaxetiyaya üçüncü yol İlisu mülklərinin cənub hissəsindən keçirdi.²¹

Bununla yanaşı, P.Zubov Zaqataladan müxtəlif istiqamətlərə ayrılan yerli yollar barədə də ətraflı məlumat vermiş və onların məsafəsini də bildirmişdir. Bu məlumatlardan aydın olur ki, Zaqataladan Siqnağa gedən 45 verst uzunluğunda olan üçüncü bir yol Göyəm, Koralı və Katex kəndlərindən keçməklə, Alazan sahilindəki Urdo keçidinə, 24 verst uzunluğunda olub Çobankola gedən digər yol isə Cəf, Göyəm, Koralı, Muxax kəndlərindən keçirdi. 45 verst uzunluğunda olan üçüncü bir yol Matsexdən keçməklə, Balakənə gedirdi. Zaqataladan başlanğıcını götürməklə Qoragənə gedən dördüncü yol əvvəlcə Siqnaq təriqi ilə Kaxet kəndinədək davam edir, sonra buradan Alazan səmtinə dönərək Alixaro kəndinə, buradan isə Alazan sahilə ilə Muğanlı, Fəldarlı və Padar kəndlərindən keçməklə, Boyəhmədli keçidindən keçib Tiflisə gedirdi. Zaqataladan Tiflisə bu ən yaxın yol idi.²²

Cəf Rusiyanı Qafqazı siyasi cəhətdən özünə ilhaq edəndən sonra onun iqtisadi fəthini sürətləndirmək, beləliklə də, bu zəngin diyarın təbii sərvətlərindən səmərəli istifadə etmək üçün ilk növbədə yeni rəvan yolların salınmasına və köhnə yolların təmir olunub abadlaşdırılmasına diqqəti artırmışdı. Bu sayların nəticəsində Siqnaxdan Zaqatalaya, oradan isə Nuxayadək uzanan yeni poçt yolu salınmışdı. Y.Veydenbaum hələ 1888-ci ildə Tiflisdən Siqnaq, Zaqatala və Nuxayadək, buradan isə Yevlax stansiyasınadək uzanan poçt yolunun mövcud olduğunu xəbər verərək yazırdı ki, Tiflisdən şərqə doğru uzanıb Laqodexi yaxınlığında Qafqaz sıra dağlarının cənub ələyinə yaxınlaşan poçt yolu dağların ələyi boyunca uzanıb, Zaqataladan keçməklə, Nuxaya çatır, buradan isə cənub istiqamətinə dönərək, Yevlax stansiyasında Zaqafqaziya dəmir yolu xəttinə qovuşur²³. A.N.Arasxanyans bu yolların iqtisadi əhəmiyyətini vurğulayaraq xəbər verirdi ki, Nuxadan Zaqatalaya və Ərəş qəzasını keçməklə, Yevlax dəmir yolu stansiyasınadək uzanan yolların hər ikisinə çinql döşənilb şose halına salınmışdır.²⁴

Bölgənin təbii ehtiyatları mənimənilib Ümumrusiya bazarına cəlb edildikcə tadarük olunmuş məhsulları itkisiz və vaxtında Yevlax dəmir yolu stansiyasına çatdırmaq üçün daxili yolların şoseləşdirilməsinə maraq artırdı. Məhz bunun nəticəsində də XX əsrin əvvəlinə doğru bölgədə, o cümlədən ingiləylərin məskunlaşdığı Qaraso cökəkliyində şose yollarının məsafəsi xeyli artmışdı.

1902-ci ilə aid «Qafqaz təqvimi» məcmuəsində Zaqatala dairəsində mövcud olan aşağıdakı şose yolları barədə müfəssəl bəhs olunmuşdur.²⁵

1. Balakən və Zaqataladan keçməklə, Siqnaq qəzası sərhəddindən /Mazım çaydan/ Nuxa qəzası sərhəddinə /Qanlı Qobuya/ qədər uzanan dağətəyi poçt yolu-76 verst;

2. Balakən kəndindən Qabaqçöl kəndinədək-12 verst;

3. Zaqatala-Danaçı yolu /Cəf və Tala meşələrindən keçməklə/-30 verst;

4. Muğanlı, Qandax, Əliabad, Verxian, Kiçik Lahıc, Tasmalı, Marsan kəndlərindən keçməklə, Danaçıya, oradan isə Qaxadək, habelə onun Qandax-Mosul qolu ilə birlikdə -57 verst;

5. Zaqataladan Muğanlı kəndinədək / köhnə poçt yolu / -25 verst;

6. Zaqataladan başlanan əsas poçt yolundan 5 verst aralıda yerləşən Əliabad kəndinədək - 12 verst;

7. Əliabaddan keçməklə, Mosuldan Padar kəndinədək - 8 verst;

8. Meşəbaş kəndindən /Əlibaylı və İbaxlıdan keçməklə/ Qıpçaq kəndinədək.

9. İlisudan Qaxadək - 14 verst;

10. Çudulludan keçməklə, Güllük kəndindən Marsanadək 9 verst;

11. Lələpaşa, Qarabaldır, Şotavar, Qorağan, Almalı, Qıpqaç, Baydarlı, Kiçik Lahic, Verxian, Kürdəmir, Böyük Lahic, Lələli kəndlərindən keçən poçt yolu – 21 verst.

XIX əsrdə Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsində olmuş müəlliflərin /M.A.Kotsebu, P.Zubov, A.Poserbski, Y.Veniaminov, M.Canaşvili, K.F.Qan və b./, demək olar ki, hamısı buradakı yolların hər zaman keçilə bilən yaxşı vəziyyətdə olduğunu qeyd edirdilər. Məsələn, M.A.Kotsebu hələ XIX əsrin əvvəllərində buradakı yolların vəziyyətini qənaətbəxş hesab edərək yazırdı ki, Cənub ərazisində yollar yaxşı və hər zaman keçilə biləndir.²⁶

M.Canaşvilinin yazdığına görə, Zaqatala dairəsinin digər sahələri və Nuxa qəzası ilə əlaqə saxlamaq üçün bütün Qax nahiyəsini keçən, hər iki tərəfdən qoz ağacları ilə əhatə olunmuş rəvan şose yolu çəkilmişdir. Dağətəyi və ovalıq zolaqdakı bütün kəndlər, həmçinin, öz aralarında bu cür yollarla cəlasırlar.²⁷

Bununla belə, Rusiyaya ilhaq olunandan sonra, bölgədə ümumən şose yollarının inkişafına diqqət artırılsa da, kəndarası və kəndlərarası əlaqə yollarının çoxu ata-babadan qalma torpaq yollarından ibarət idi. Kənddən kənər çeltik sahələri, taxıl zəmiləri, binə və qışlaqlara gedən təsərrüfat yollarının hamısı torpaq yolu olaraq qalırdı. Xüsusilə binə və qışlaq yolları yağmurlu vaxtlarda nəinki təkərli, habelə piyada və suvari nəqliyyatı üçün də ciddi çətinliklər törədirdi. Digər tərəfdən çoxsaylı qollara ayrılmış dağ çayları və onlardan çəkilmiş suvarma arxları da torpaq yolları üzərində tez-tez rastlaşılan başlıca əngələ çevrilmişdi. Ölkənin, o cümlədən bölgənin işğal dövründə düçar olduğu iqtisadi gerilik, o zamankı sosial-mədəni və texniki inkişaf səviyyəsi əlaqə yollarının bütün əngəl və fəsadlarını həll etməyə imkan vermirdi.

Təkərli nəqliyyat vasitələrinin hərəkətinə əngəl törədən amillərdən biri də çay keçidləri idi. Doğrudur, bölgənin iti axan dağ çayları vadiyə çatandan sonra şaxələnilib çoxsaylı xırda qollara bölündüyündən onları keçmək o qədər də çətinlik törətmirdi. Lakin Şirək qışlaqlarına gedən köç yollarının hamısının qarşısını darın sulu Alazan çayı kəsdiyindən qışlaqlara gediş-gəliş xeyli çətinlik törədirdi.

Eyni səbəblər, yəni bölgənin düçar olduğu iqtisadi-texniki gerilik çay maneələri üzərindən təkərli nəqliyyat vasitələrinin rahat keçməsinə imkan vermirdi. Bu səbəbdən də nəinki yaz aylarına təsadüf edən daşqın dövründə, habelə çayda suyun dərinlik səviyyəsi aşağı olan vaxtlarda da Alazanın digər sahələrinə keçmək üçün tarix boyu axtarışlar edilmişdir. Bu səylərin ən bəsit nəticəsi, «girmə» adlanan dayaz keçidlər

axtarıb müəyyən etməkdən, ən yüksək nəticəsi isə «salə», yaxud qayıqlar üzərində quraşdırılmış bərə olmuşdur.

Çay keçidləri və körpülər. Şərqi Alazan vadisindən axan çayların, demək olar ki, hamısı xırda və dayaz çaylar qrupuna daxil olduğundan onları keçmək o qədər də çətinlik törətmirdi. Adətən, bu çaylar yazbaşı, dağların qarı əriyib sellər-sular daşanda piyadalar üçün keçilməz olurdu. Ona görə də vadi boyunca şaxələnilib bölünmüş çay qollarının dər məcrasını tapıb onun üzərindən piyadaların keçməsi üçün ağac körpülər salırdılar. Bunun üçün çayın hər iki sahilinə çatacaq ölçüdə, «körpü» adlanan bir cüt uzun ağac gövdəsindən istifadə olunurdu. Çayın səviyyəsindən xeyli hündürdə dayanması və beləliklə də, daşqın zamanı sel sularının axıdıb aparmaması üçün körpü tayflarının hər iki başının altına dayaq məqsədli ilə çubuq səbət qoyub içərisini çay daşı ilə doldururdular. Ağac körpünün üzərindən piyadaların rahat keçməsi və xırda buyuzlu heyvanların digər sahələrə adlaya bilməsi üçün onun üstü əldəyənəmə taxta və ya çubuq çəpərə ilə örtüləndən sonra torpaqlanırdı.

İngilöylər kəndlərinin bir qisminin ortası ilə çay və ya suvarma arxı keçdiyindən həyat dərvazalarının önündə də bu tip ağac körpüləri salınırdı. Lakin bəzi həyat körpüləri təkərli nəqliyyat vasitələrinin keçə bilməsi üçün daha möhkəm düzəldilirdi. İmkanlı ərazilərin həyat körpüsü çox vaxt çaydaşı, yaxud bişmiş kərpicdən təg formasında düzəldilirdi. Bir çayda olaraq, keçmişdə təg körpülər möhkəm olmaq üçün kiracəla hörülürdü.

İngilöylərin xarici aləmlə əlaqəsində Baş Qafqaz silsiləsindən əlavə digər mühüm maneə Kür çayı və onun bol sulu qollarından biri olan Alazan çayı olmuşdur. Digər qonşu etnoslar kimi, ingilöylər də tarixən Kürdən Mingəçevir keçidi /bəre/ vasitəsilə keçmişlər. Əslində ingilöylərin Mingəçevir keçidinə ehtiyacı çox az olurdu. Onların təsərrüfat həyatının bir hissəsi Şirək qışlaqları ilə bağlı olduğundan, habelə, qismən də olsa, Xaxetiya və İberiya şəhərləri ilə iqtisadi-ticarət əlaqəsi saxladığından onlar tez-tez Alazanı o tərəf, bu tərəfə keçməli olurdular.

XIX əsrin ortalarında Alazan çayının bütün axarı boyunca onun üzərində heç bir yerdən körpü olmamışdır. Bu faktı ötən əsrin 30-cu illərində təsbit edən T.N.Yaışnikov xəbər verirdi ki, bütün axarı boyu Alazan üzərində bir dənə də olsun körpü yoxdur.²⁸ Bu səbəbdən də Alazan çayını keçmək üçün tarix boyu, «girmə»lərdən istifadə olunmuşdur.

Məlum olduğu kimi, çayın ya sağ, ya da sol sahili hündür yarıqan olduğundan keçidə düşmək üçün münasib «yolax» düzəldilirdi. Təkərli nəqliyyatın enib-qalxmasına imkan verən həmin yolaxlar yerli əhali tərəfindən «girmə» adlanırdı.

Adətən, hər bir keçidin ya bu, ya da digər ucu «girmə» ilə tamamlanırdı.

XIX əsrin əvvəllərinə aid mənbələrdə Cəz mülkləri hüdudlarından Alazanı keçmək üçün istifadə olunan məşhur keçidlərin adı çəkilir. M.A.Kotsebu onlardan 8 girmənin adını (Urdu, Qozlu, Muğanlı, Boyaqçı, Çırpılı, Boyəhmədli, Lələli, Qotur/ qeyd edərək göstərir ki, hər il mart-may aylarında baş verən daşqın və güclü leysan yağışları istisna olmaqla, ilin qalan vaxtlarında bu keçidlərdən piyada və miniklə asan keçmək olurdu²⁹.

T.N.Yaışnikov İlisu sultanlığı da daxil olmaqla, Cəz mülklərində keçidlərin sayını 10-a çatdırmaqla, onların hər birinin yerini dəqiq müəyyənləşdirmişdir:

1. Bəcanlar keçidi;
2. Anaqa keçidi;
3. Balakən kəndinin qənşərindəki Urdu keçidi;
4. Danaçı binalarının qənşərindəki Qozlu keçidi;
5. Muğanlı kəndi yaxınlığında olan Muğanlı keçidi;
6. Padar kəndi yaxınlığında Boyaqçı keçidi;
7. Boyəhmədli kəndi yaxınlığında Çırpılı keçidi;
8. Çırpılıdan 2 verst aralıda Boyəhmədli keçidi;
9. Lələli kəndi yaxınlığında Lələli keçidi;
10. Lələli keçidinin 2 verstliyində Qotur keçidi. Bu keçid İlisu mülklərinə düşür³⁰.
11. İlisu ərazisində bundan əlavə Almalı kəndi yaxınlığında eyniadlı keçid də çox işlək olmuşdur.

Alazan çayı daşan vaxtlarda onu atla da keçmək olmurdu. Belə hallarda yeganə keçid vasitəsi kimi *avarlı qayıq*, yaxud qoşa qayıq üzərində quraşdırılmış çəpli *bərə* olmuşdur.

D.Zubaryev Alazan çayı üzərində başlıca keçid olan Muğanlı, Urdu və Almalı keçidlərindən bəhs edərək hər bir yük üçün alınan rüsum barədə də məlumat vermişdir.³¹ İ.P.Linevici Daniel sultanın gəlirləri arasında Alazan keçidindən alınan vergini xüsusilə vurğulayır³².

Qafqazın, o cümlədən Alazan vadisinin iqtisadi cəhətdən mənimlənməsini sürətləndirməyə çalışan çar hakimi dairələri XIX əsrin ortalarında Alazan çayı üzərində *körpülər* salınması üçün təcili tədbirlər görməyə başlamışdır. Qafqaz canişini V.S.Varonsov 1849-1851-ci illərə dair hesabatında Zaqafqaziyanın daha iki məntəqəsində, o cümlədən Alazan çayı üzərində, Muğanlı-Zaqatala yolunun üstündə körpü salınmasının zəruri olduğunu qeyd edirdi³³. Həmin körpü 1855-ci ildə tikilib başa çatdırılmışdır³⁴. Bu işi Qafqaz müharibələri da xeyli sürətləndirdi. Şəminin başlıq etdiyi azadlıq hərəkatını boğmaq məqsədilə aparılan Qafqaz müharibələri dövründə hərbi qüvvələrin Alazanı sürətlə keçə bilməsi üçün 1855-1856-cı illərdə

Laqodexi, Zəyəm və Almalı kəndləri yaxınlığında körpü salınması planlaşdırılmışdır.³⁵

Alazan çayı üzərində bir neçə yerdən körpü salınmasına baxmayaraq, qışlaqlara gedən yollardan uzaq olduğu üçün əhali yənə də çayı keçmək üçün ənənəvi üsullardan istifadə edirdi. Şirəkdəki Əliabad qışlaqlarına gedib-gəlmək üçün yaxın vaxtlaradək Çırpılı keçidindəki qayıqlardan və Padar kəndi yaxınlığında Boyaqçı keçidində üç qayıq üzərində quraşdırılmış bərədən istifadə edilirdi³⁶.

Sovet hakimiyyəti illərində Alazan vadisini ölkənin müxtəlif guşələri və onun hüdudlarından kənar mədəni mərkəzlərlə qovuşdurən *avtomobil, dəmir yolu və hava nəqliyyatının* muntəzəm səciyyə alması ingiloyların uzaq və yaxın səfərləri, habelə hər cür yükləri daşımaları üçün münasib şərait yaratmışdır. Fərdi minik maşınuna malik olan ingiloy kəndlilərinin sayı durmadan artmaqda idi. Əhalinin maddi rifah halı yüksəldikcə fərdi minik maşınlarının sayı da ilbail artırdı. Təəssüflə olsun ki, son illərin törətdiyi sosial-iqtisadi təlatümlər bütün ölkədə olduğu kimi, zəhmətkeş ingiloy kəndlilərinin də firavanlığını pozub onların gün-güzarlarını çətin hala salmışdır. Bu səbəbdən də yuxdaşıma dövryyəsi xeyli azalmışdır.

Sovet hakimiyyəti illərində ingiloy kəndlərində *poçt-teleqraf, telefon* əlaqələri şəbəkəsi genişlənməmiş *radio-televiziya* verilisləri transilyasiya olunmağa başlamışdır.

¹ Əliabad kənd sakinləri Əfəndiyev Səbir Əbdurəhman oğlunun (1929-cu il təvəllüdü) və Əhmədov Oruc Balaməmməd oğlunun (1922-ci il təvəllüdü) mə'lumatı.

² Aleksandr Duma. Qafqaz səfəri (fransızcadan tərcümə). B., 1985, s.118.

³ X.A.Вермисев. Земледелие у государственных крестьян Закавказского края. СМИБГКЗК, т.IV, ч.1, Тиф., 1888; Həmcinin bax: Г.А.Гаврилов. О некторых видах народных средств передвижения в Азербайджане в конце XIX – нач. XX века. – "Ученые записки АГУ", 1967, № 8, с.113.

⁴ Şəki kəndlərində «cağ» əvəzinə «calı» deyilir. Bax: M.İslamov. Göst. əsəri, s.263; ingiloylarda bu söz «calı» kimi tələffüz olunur.

⁵ Əliabad kənd sakinləri Başirov Ruxan Abdulla oğlu, Mahmudov Kamal Burecla oğlu, Abdullagilili Zuraib Uluşan oğlunun mə'lumatı.

⁶ Bölgənin muğal kəndlərində, habelə Şakıda «qaqo» əvəzinə «çöyən» istilahi işlənir. Bax: M.İslamov. Göst.əsəri, s.263.

⁷ А.Порогов. Местечка Сальян.-СМОМПК, вып. XI. Тиф., 1891, с.147-148; Həmcinin bax: «Qafqaz», 1892, №311; N.Zeydlis. Göst. əsəri, s.113-121.

⁸ Т.М.Керимов. Народные транспортные средства Азербайджана в XIX-нач.XX вв. (автореферат), Л., 1987, с.13.

⁹ Bu mə'lumat ədəbiyyat materiallarında da təsbit olunmuşdur. Bax: X.A.Vermisev. Göst.əsəri, s.336.

¹⁰ Rus dilindən keçmiş «тачанка» sözü yerli tələffüzdə «daşqa» şəklinə düşmüşdür.

¹¹ A.Duma. Qafqaz səfəri, s.137.

- ¹² Страбон. География. М., 1964, с.
¹³ АКАК, Y c. Tif., 1873, s.37.
¹⁴ М.Н.Валиев /Baharlı/. Azərbaycan. B., 1993, s.17,80.
¹⁵ К.В.Тревелер. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании /Y в. н. э/, М.-Л., 1959, с.84.
¹⁶ М.А.Коцебу. Сведения о Джарских владениях -ИГЭД,М.,1958,с.264.
¹⁷ А.Poserbski. Göst.əsəri, s.9.
¹⁸ E.Veydenbaum.Göst. əsəri, s.390-393
¹⁹ K.F.Qan. Göst. əsəri, s.61.
²⁰ P.Zubov.Göst.əsəri. s.216.
²¹ Yənə orada.
²² Yənə orada,s.216-218.
²³ Y.Veydenbaum. Göst.əsəri, s.388.
²⁴ А.Н.Арасханянц. Экономический быт государственных крестьян Нухинского уезда Елисаветпольской губернии.- МИЭБГКЗК,т.VI, ч.1 . Тиф.,1887, s.5.
²⁵ Кавказский календарь на 1902 г., Тиф., 1901, с.101-102.
²⁶ М.А.Kotsebu. Göst.əsəri, s.256.
²⁷ M.Canaşvili. Göst.əsəri, s.273.
²⁸ Т.Н.Янишников. Выдержки из описания Лезгино-Джарских вольных обществ.1830 г.-ИГЭД,с.302.
²⁹ М.А.Kotsebu. Göst.əsəri. s.259
³⁰ Т.Н.Янишников. Göst.əsəri, s.301-302
³¹ D.Zubarev.Göst.əsəri,s. 554.
³² İ.Lineviç. Göst.əsəri,s.18.
³³ АКАК,т.X.,Тиф.1885,s.390.
³⁴ АКАК, т.XI, Тиф.,1888, s.955-957.
³⁵ Yənə orada, s.355-357.
³⁶ АКАК, т.XII, Тиф., 1904, с.616.

NƏTİCƏ

İngiloyların mənşəyi kimi, onların maddi mədəniyyəti də Qafqazşünaslıqda uzun müddət doləşiq salınmış, obyektiv gerçəklikdən uzaq olan etnosiyası və etnokonfessional baxışlarla izah olunmuşdur.

Azərbaycan albanşünaslığı yaranıb möhkəmləndikcə onun bir çox qaranlıq məsələlərinə aydınlıq gətirmək mümkün olmuşdur. Bu işdə albanların məskunlaşdığı tarixi ərazilərdə zəngin maddi mədəniyyət nümunələrindən ibarət faktoloji materialların aşkar olunub elmi dövriyyəyə daxil edilməsi həlledici rol oynamışdır. Faktların dili ilə, onların bilavasitə yaxından köməyi ilə albanşünaslığımızın qaranlıq qalmış bir sıra mürəkkəb mətləblərinə aydınlıq gətirmək mümkün olmuşdur.

İngiloyların maddi mədəniyyətinin hərtərəfli, dərindən öyrənilməsi bu mənada mühüm elmi əhəmiyyət kəsb etməklə yanaşı, həm də onların mənşəyini aydınlaşdırmaq baxımından olduqca önəmlidir.

İngiloyların müasir etnoqrafik gerçəkliyində ilişib qalmış arxaik maddi mədəniyyət nümunələrinin arxeoloji materiallarla müqayisəli təhlili belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, onların ulu əcdadları olan qədim gəllər eradan çox-çox əvvəllərdən başlayaraq Alazan vadisinin avtohton sakinləri olmuşlar. Alazan vadisi və onun həndəvərində qədim gəllərin və onların etnik varisləri olan ingiloyların təsərrüfat və məişət həyatı daimi və fasiləsiz olmuşdur.

İngiloyların təsərrüfat həyatında tarixən əkinçilik və oturaq maldarlıq üstün yer tutmuşdur. Əhalinin iqtisadi güzəranının əsasını təşkil edən bu məşğuliyyət sahələri ingiloyların həyat tərzini, o cümlədən onların maddi mədəniyyətinin ümumi səciyyəsinə də müəyyənləşdirmişdir. Bununla belə, ingiloyların məskunlaşdığı etnik ərazinin əlverişli orqrafik şəraiti burada tarixən maldarlıq təsərrüfatının və bir sıra yardımçı məşğuliyyət növlərinin inkişafını labud etmişdir. Bütün bu amillər ingiloyların ənənəvi maddi mədəniyyətinin formalaşması prosesində dərin izlər buraxmışdır.

İngiloyların maddi mədəniyyətinə təsir göstərən amillər arasında təbii-coğrafi şəraitin xüsusilə mühüm rolu olmuşdur. Şimaldan əsən soyuq küləklərin qarşısının alınmasında təbii sədd rolunu oynayan Qafqaz sıra dağları Alazan vadisinin iqlim şəraitinə, onun hidroqrafiya, torpaq örtüyü, flora və faunasına əsaslı təsir göstərməklə, onu əlverişli məskunlaşma guşəsinə, fırvanə yaşayış sahəsinə çevirmişdir. Vadi üçün təbii siper olan başı qarlı Baş Qafqaz silsiləsi bölgədə şaxtanın azalmasına, hərərət və rütubətin normal hala düşməsinə, suvarma üçün zəruri olan bol su mənbələri ehtiyatının yaranmasına və nəhayət,

torpaq-bitki örtüyünün yaxşı inkişaf etməsinə əlverişli zəmin yaratmışdır. Çoxsaylı dağ çayları və onlardan çəkilmiş arxlar vadidə geniş suvarma şəbəkəsinin yaranmasına imkan verməklə, onu əlverişli sosial-iqtisadi fəaliyyət meydanına, çoxu xüsusilə təsərrüfat gücünə çevirmişdir. İngiloidlərin maddi mədəniyyəti məhz bu cür olduqca əlverişli təbii maddi baza zəminində inkişaf etmişdir. Bununla belə, maddi mədəniyyətin nümunələri öz-özünə yaranmamış, o, etnosun müxtəlif nəsilələrinin əməli səyi, səmərəli fəaliyyəti, yaradıcı düşüncəsi, nəsilədən-nəsilərə ötürülən çoxəsrlik empirik biliyi, fəhmi, fərasəti nəticəsində yaranmışdır. Alazan vadisinin qədim sakinlərindən biri olan ingiloidlərin də ənənəvi maddi mədəniyyəti bu ümumi qanunauyğunluqdan iraq deyildir.

İngiloidlərin maddi mədəniyyətinə dair əldə olunmuş faktik materialların təhlili göstərir ki, onun bir çox unsurları bölgənin digər etnosları ilə qarşılıqlı etnomədəni təmas və təsir prosesində təşəkkül tapmışdır. Bunun sayəsində də bütün bölgə üçün səciyyəvi olan ortaq bir məhəlli mədəniyyət kompleksi yaranmışdır müşahidə olunur. Həm də bu mədəniyyətin bir çox elementlərində nəzərə çarpan məhəlli müstəxəssislik təkcə maddi nümunələrin tipoloji ümumiliyində deyil, habelə onların terminoloji oxşarlığında da özünü təzahür etdirir.

Alazan-Həftəran yaylasını əhatə etməklə, çox geniş ərazidə yayılmış bu məhəlli mədəniyyət kompleksinin təşəkkülündə regionun bütün etnoslarının, o cümlədən onun ən qədim aborigenlərindən biri olan ingiloidlərin gərəkli əməyi və sanballı töhfəsi olmuşdur.

Bölgənin aparıcı etnosu olan türkdilli əhali ilə ingiloidlər və onların əcdadları arasında tarix boyu davam etmiş sıx etnosiyasi, etnosial və etnomədəni əlaqə və qarşılıqlı təmas burada ortaq məhəlli mədəniyyət ümumiliyinin yaranmasına əsaslı təsir göstərmişdir. Türkdilli tayfalar qədim Albaniyanın qanuni varisi olmaq etibarilə Azərbaycanın şimal-qərb torpaqlarında cərəyan edən etnik tarixin dominantına çevriləndən sonra sosial həyatın digər sahələrində olduğu kimi, etnoslararası mədəni inteqrasiya proseslərində də əlaqələndirici və birləşdirici rolunu oynamışlar. Tarixdən məlum olduğu kimi, qədim türk etnik layları əsasında təşəkkül tapmış Azərbaycan dili təkcə bölgə və ölkə ərazisində deyil, habelə onun hüduqlarından xeyli uzaqlarda, xüsusilə də çoxdilli Qafqaz etnik mühitində uzun müddət başlıca, həm də yeganə etnoslararası ünsiyyət vasitəsi olmuşdur. İngiloidlərin mədəni həyatında bu faktın çox mühüm təsiredici rolu olmuşdur.

Təkcə Alazan vadisində deyil, ümumən Qafqaz xalqlarının böyük əksəriyyətinin maddi mədəniyyətində bu gün də müşahidə olunan türk mənşəli müstəxəssis terminlər məhz buradan,

Azərbaycan dilinin tarixən etnoslararası ünsiyyət vasitəsi rolunu oynaması faktından irəli gəlmişdir. İngiloidlərin ənənəvi maddi mədəniyyəti bu ümumi qanunauyğunluqdan kənarda qalmamışdır. Onların məişət və mədəniyyətinin bir çox nümunələrində terminoloji müvazilik hələ də davam etməkdədir. Bu oxşarlığı aşağıdakı faktlardan aydın görmək olur: gəmrə, taxtaban, çərtmə(kərtmə), qomı(qom ev), çəbir (daş barı), şahra, midbar, mukyan (işgil), alati (zolaça), login(taxt), sayvan, xaxra (taxça), dərəncə(artırma), daqqca, saqan, daraba (qatlama qapı), otaxi, axaluxi (arxalıq), cuba (cübba), zubuni (zvını), kaba (qaba), kalmani (kalmanı), kamari (kəməri), leçaki (ləçək), papa-xi, çikila (çəki), çadri (çadra), çoxa (çuxa), çusti(çust), şarvali, çarşabi, katibi, kulaja (küləcə), mesti (məst), supra(süfrə), torne (təndir), firne (fırın), xonça, çraxi, çiraxdani, çixirtma, dolma, plov, kovurma, şaxlıq(şışliq), lavaş, nazuk, xinqal, erişta (arışta), xalva (halva), bekmez, şərbət, badrican, soğanı və s.

Antik dövrdən başlamış Qafqazın Rusiya tərəfindən işğalına qədər əsrlər boyu bir-birini əvəz edən müxtəlif dini etiqadlara (bütperəst, ataşperəst, xristian, müsəlman) xidmət etmiş ingiloidlərin iki qrupa parçalanması əslində məkrli etnosiyasi niyyətlərdən, bölgədə pravoslav məzhəbinə etiqad edən xristian əhalinin say nisbətini və beləliklə də etnodemoqrafik durumu dəyişdirmək sayələrindən irəli gəlmişdir. Keçən əsrin ortalarından etibarən hakim müstəmləkə məramı güdən və gürcü millətçilərinə öz ərazilərini qonşu ölkənin hesabına Şərqa doğru genişləndirmək fürsəti verən bu inzibati məzhəbdəyişdirmə tədbirlərinin acı nəticəsi bundan ibarət oldu ki, vahid etnos öz soy-kökündən qopub iki yerə parçalandı. Bir əsr yarımadaq sürəkli davam etmiş dini-etnik təbliğat nəticəsində xristian ingiloidlərin arasında etnogenetik situasiya elə bir həddə çatmışdır ki, onların bir qismi özlərinin əzəli soy-kökü olan alban mənşəyindən imtina edərək, özlərini əvvəlcə pravoslav, sonra isə gürcü hesab etməyə başlamışlar. İnzibati-iqtisadi şirnikləşdirmə tədbirləri ilə müşayiət olunan bütün bu proseslər nəticə etibarilə müasir ingiloidlərin az bir hissəsini təşkil edən xristian ingiloidlərin məişət və mədəniyyətinə gürcü təsirinin güclənməsinə gətirib çıxarmışdır. Bu təsir özünü həm maddi, həm də mənəvi mədəniyyət sahələrində aydın təzahür etdirir.

İngiloidlərin maddi mədəniyyətinin səciyyəvi elementləri olan *əmək alətləri, məskən, yaşayış evi, geyim, bəzək, yemək, içki, məişət müxəlləfatı, mətbəx ləvazimatı, süfrə qabları* və s. sahələrdə müşahidə olunan Qafqaz və Şərq oxşarlıqlarının çoxu təkcə birbaşa təmas və əlaqələrin nəticəsi olmayıb, bilavasitə Azərbaycan mədəni sərəvşərlərinin mənimsənilməsi, başqa sözlə, əxzətmə yolu ilə keçmişdir.

Maddi mədəniyyət nümunələrinin təşəkkülü prosesinə sosial-iqtisadi şəraitlə bağlı ictimai amillərin də təsiri az olmamışdır. Məlum olduğu kimi, ingiloylar uzun müddət təbəçilik şəraitində, asılı vəziyyətdə yaşamışlar. Onlar əvvəlcə Kartli (XII-XV), sonra isə keyli müddət feodal Xaxetiyanın qəddar təhkimçilik zülmü altında olmuşlar. Təhkimçilikdən yaxa qurtarmamış onlar azad avar icmalarının keşək asılılığına, XIX əsrin əvvəllərindən isə çar Rusiyanın müstəmləkə təbəçiliyinə düşmüşlər. Ona görə də ingiloyların sosial-iqtisadi məişəti əsrlər boyu aqrar səciyyə daşmış, natural təsərrüfat və onun qalıqları ilə sıxı surətdə çulğalanmışdır. Məlum olduğu kimi, natural təsərrüfatın mövcudluğu ölkədə əmtəə istehsalının inkişafını ləngitməklə yanaşı, mədəni-texniki tərəqqiyə də ciddi əngəl törətməmişdir. İngiloyların uzun müddət davam edən siyasi asılılığı onların iqtisadi vəziyyətini də ağırlaşdırmış, maddi-texniki imkanlarını keyli dərəcədə məhdudlaşdırmışdır. Bütün bunlar ingiloyların maddi mədəniyyətinin müxtəlif sahələrinə, o cümlədən onların inşaat mədəniyyətinə bu və ya digər dərəcədə təsir göstərmişdir. İngiloyların oturaq yaşayış məskənləri onların ulu babalarının qədim məskənsalma ənənələrinə söykənsə də, sonrakı tarixi dövrlərin sosial-siyasi təlatümlərindən təsirsiz qalmamışdır. Son orta əsrlərdən başlayaraq, bölgədə baş verən siyasi proseslər daha çox dağətəyi ərazilərdə məskunlaşmış ingiloyların Alazan vadisinin ırçılırinə doğru, başlıca olaraq Qaraso çökəkliyinə sıxışdırılması ilə nəticələnmişdir. Tədricən baş verən və bir növ daxili miqrasiya səciyyəsi daşıyan bu sayaq xırda yerdəyişmələr ingiloy kəndlərinin daxili quruluşuna, patronimik durumuna, fərdi kəndli həyətlərinin forma və məzmununa ciddi təsir göstərmişdir. Bir-birinə qovuşuq olan qan qohumlarından ibarət patronimik ailə qrupları - *həyatqoşma* tabunlar dağətəyi kəndlərdə sıx, Qaraso kəndlərində isə *talayığım* halında seyrək düzümə malik olmuşdur. Bununla belə, hər iki halda məskənlərin daxili tabun bölgüsünə ciddi riayət olunmuşdur. Yuxarı mahalın dağətəyi kəndlərindən fərqli olaraq, Qaraso və Əlibad naibliklərində tabunlar geniş yaşayış arealı əmələ gətirmişdi. Onlar kifayət qədər geniş məskunlaşma sahəsinə malik olduqlarından böyüyüb bölünərkən yeni yaranan ailə vahidləri üçün darısqallıq yaratmamışdı.

Ciddi tabun bölgüsü əsasında salınan ingiloy kəndlərinin çoxunda *həyətlər*, o cümlədən yaşayış evləri təbii (çay, yargan) və süni sədlər (arx, yol) boyunca düzülməklə, əksər hallarda şərq və cənub-şərq səmtinə istiqamətlənirdi. Maraqlı cəhətdir ki, evlərin bu sayaq səmtləşdirilməsi ingiloyların həm müsəlman, həm də xristian icmaları üçün səciyyəvi olmuşdur.

İngiloyların təsərrüfat məişətində əmtəə istehsalının zəif inkişafı üzündən burada ticarət-sənət mərkəzi olan şəhər və şə-

hər tipli qəsəbələrin salınması prosesi zəif getmişdir. Mənbələrdə adı çəkilən Qoloda, Əskibazar (Zəyəm) şəhərləri istisna olmaqla, ötən əsrlərdə ingiloyların məskunlaşdığı etnik ərazidə diqqəti cəlb edə biləcək şəhər tipli yaşayış məskəninə az təsadüf edilmişdir. Elə bu səbəbdən də iqtisadiyyatı aqrar səciyyə daşıyan ingiloylar üçün daha çox kənd tipli məskənlər səciyyəvi olmuşdur.

Ailə nüfusunun sayına görə keçmiş ingiloy kəndləri böyük, orta və kiçik (xırda) olmaqla, bir-birindən xeyli fərqlənirdi. Böyük kəndlər 100-dən artıq təsərrüfat vahidinə malik olub geniş məskunlaşma arealı təşkil etməklə yanaşı, həm də yaranma tarixinin qədim olması baxımından digər kənd qruplarından seçilirdi. Orta və xırda kəndlərin yaranma səbəblərini və əmələ gəlmə tarixini izlədikdə məlum olur ki, onların çoxu məhz bölgənin böyük kəndlərindən törənmişlər.

Törəmə kəndlərin yaranma yollarını təhlil etdikdə aydın olur ki, onların əmələ gəlməsi müxtəlif səbəblərlə bağlı olmuşdur. İngiloylar arasında torpağın keşək qaydası ilə becərilmə formasının geniş yayılması oba və ya bina tipli məskən növlərinin əmələ gəlməsinə səbəb olmuşdur. Kənddən müəyyən qədər aralıda yerləşən keşək torpaqları ilk növbədə qohum qruplar üzrə bölündüyündən onların əsasında əmələ gələn oba və ya bina tipli müvəqqəti məskənlərdə qan qohumluğu ənənələrinə ciddi əməl olunduğu nəzərə çarpır. Bu sayaq müvəqqəti məskənlər zaman keçdikcə daimi yaşayış məskəninə çevrilmişdir. Məskənsalmanın heç də yeganə yolu olmayan bu proses ingiloyların bütün tarixi boyu davam etmişdir. Hətta törəmə obaları əsasında yeni kəndlərin yaranması faktı XIX əsr müəllifləri tərəfindən də təsbit olunmuşdur. D.Bakradze Zaqatala dairəsi əhalisinin coğrafi yayılmasından bəhs edərək yazırdı ki, kəndlərin yaranmasının oba qaydası, ehtimala görə, çox köhnə olub Alazanyan kəndlərin hamısı olmasa da, böyük əksəriyyətinin başlanğıcını qoymuşdur. Hər halda, şübhə yoxdur ki, keçmiş Qax obalarından yeni kəndlər: Məşəbaş, Əlibəyli və Kötüklü kəndləri törənmişdir.¹

Törəmə kəndlərin böyüməsi ya təbii əhali artımı, ya da «qoşma» adlanan kənardan gəlmələr hesabına, bəzən isə hər iki amilin birgə təsiri sayəsində baş verirdi. Birinci halda oba (bina, qışlaq) özünün *monogen* səciyyəsinə saxlamaqla, müstəqil kəndə ləng çevrilirdi. Digər tərəfdən əsl kənd ilə onun törəmələri arasında qohumluq əlaqələri uzun müddət davam etdirilirdi. Toy-yas mərasimlərində, yaxud hər hansı bir fəlakət və ya bədbəxt hadisə üz verəndə onlar bir-birinə həyan dururdular.

Obadan törəyən kəndlərin böyüyüb müstəqilləşməsinin ikinci və üçüncü yolunda, bir qayda olaraq, qan qohumluğu əsasında məskunlaşma qaydası pozulur, qonşuluq prinsipinə

əsaslanan poligen tipli məskənlər yaranırdı. İngiloy kəndlərinin nəsl quruluşunu (tabun, subani, ubani, nebi) nəzərdən keçirib təhlil etdikdə ballı olur ki, tədqiq olunan dövrdə artıq onların böyük əksəriyyəti **poligen** səciyyə dəşirdi.

Bununla belə, ingiloylara məxsus qonşuluq icmalarında patronimiya ənənələrinin uzun müddət davam etdiyi müşahidə olunur. Bu həm kəndlərin qohum qruplardan ibarət məhəllələr əsasında salınmasında, həm də patronimiyanı ifadə edən tabunların hər birinin özünə məxsus qəbiristanlıq sahəsinin olmasında özünü təzahür etdirirdi. Bundan əlavə, tabun bölgüsü özünü müəyyən qədər təsərrüfat, ictimai və ideoloji birliyə əməl olunmasında da göstərirdi.

İngiloyların sosial-siyasi asılılığının uzun müddət davam etməsi onların iqtisadi güzəranına ciddi təsir göstərmişdir. Bu isə öz növbəsində əhalinin məişətində arxaik ev tiplərinin bir sıra nümunələrinin yaxın keçmişdə saxlanılmasını labüd etmişdir. İngiloyların ənənəvi yaşayış evi fondunda mükəmməl memarlıq quruluşuna malik müxtəlif ev nümunələri ilə yanaşı, arxaik ev tiplərindən (**gəmrə, pəyə, çərtmə** və s.) yaxın keçmişdə geniş istifadə olunması xalq yaşayış binalarının təkamül prosesini izləməyə imkan verir.

XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində ingiloy kəndləri üçün səciyyəvi ev tipi **çərtmə** evlər olmuşdur. Çərtmə evlərin uzun müddət davam etməsi və kəndli kütlələrinin müxtəlif zümərələri üçün kütləvi ev tipinə çevrilməsi, hər şeydən əvvəl, ingiloyların məskunlaşdığı etnik ərazinin tikintiye yararlı inşaat materialı olmaq etibarisi ilə ağac, qarğı və qamış ehtiyatının bolluğu ilə izah olunur. Bölgənin zəngin meşə örtüyü və bol bataqlıq bitkiləri əsrlər boyu əhalini ən ucuz və asan əldə edilən sərfəli alət inşaat materialları ilə təmin etmişdir. Məhz bu amillər sayəsində çərtmə tipli evlər bütün Azərbaycanda ən çox Alazan vadisində təsbit olunmuşdur.

Pəşəkər usta əməyi tələb edən, elə bu səbəbdən də baha başa gələn **kərpic** (çiy və ya bişmiş) və **daş** hörgülü evlər ingiloylar arasında nisbətən sonralar dəb düşməklə, əsasən, varlı ailələrə məxsus olmuşdur. Həm də ortabəx kəndli kütlələri, başlıca olaraq, **birmərtəbəli**, varlı zümərələr isə daha çox **ikimərtəbəli** evlər tikdirirdilər. XIX əsrin sonlarına doğru əmtəə-pul münasibətlərinin güclənməsi ilə əlaqədar olaraq, bəzi kəndlərdə ikimərtəbəli, çoxotaqlı evlər peyda olmağa başlamışdır. Geniş pəncərə açırımları, eyvan və ya küləfirəngiyə malik, taxta piləkənlı bu tip evləri mükəmməl memarlıq görkəmi və məişət rahatlığı baxımından şəhər evlərindən fərqləndirmək olmurdu. Yaşayış evlərinin bu tipi xalq arasında çox vaxt **«otaqlı»**, yaxud **«pəncərəli ev»** adlanırdı.

Ənənəvi geyim mədəniyyəti sahəsində ingiloyların əldə etdikləri nailiyyətlərin çoxu təkcə tipoloji cəhətdən deyil, həm də terminoloji baxımdan Azərbaycan etnomədəni mühiti ilə üzvi surətdə bağlı olmuş və bu təsir altında formalaşmışdır. Bölgənin digər etnoslarına məxsus geyim elementləri ilə tipoloji eyniyyət təkcə əyin geyimlərində deyil, habelə baş və ayaq geyimlərində də aydın izlənilir.

Geyim materiallarının hazırlanma texnologiyası və onların əldə olunma yolları əsrlər boyu natural təsərrüfatla üzvi surətdə bağlı olub, yənə də ümumməhəlli və ümumazərbaycan səciyyəsi daşmışdır. Bölgənin digər etnoslarında olduğu kimi, ingiloylar da geyim üçün zəruri olan **dəri, gön, parça** (yun, ipək, pambıq və s.) materiallarını, əsasən, özləri ev peşəsi və ya kустar sənət üsulu ilə hazırlayırdılar.

Natural təsərrüfat şəraiti bölgənin digər etnoslarında olduğu kimi, ingiloylar arasında da ev **peşələrinin** geniş yayılmasını şərtləndirən mühüm amillərdən biri olmuşdur. Ümumən bölgədə əmtəə istehsalının zəif inkişafı natural təsərrüfat və onunla bağlı olan xırda ev peşələrinə əlverişli şərait yaratmaqla, onların uzun müddət davam etməsini labüd etmişdir. XIX əsrin ikinci yarısından etibarən bölgədə əmtəə-pul münasibətlərinin sürətlə inkişaf etməsi bir sıra ev peşələrinin **kustar sənət** səviyyəsinə yüksəlməsinə, yaxud onun yeni sahələrinin yaranmasına təkan vermişdir.

Bölgədə ümumən sənət istehsalının, o cümlədən kустar sənətkarlığının zəif inkişaf etməsində digər bir amil də Alazan vadisinin qonşuluğunda Şəki kimi, sənət istehsalı və ticarət cəhətdən yüksək tərəqqiyə çatmış möhtəşəm feodal şəhərinin olması faktı da az rol oynamamışdır. İngiloy kəndliləri nəinki toy-nişan tədarükünü, habelə ən zəruri məişət vasitələrini, o cümlədən gündəlik geyim və bəzək ləvazimatının müəyyən bir hissəsini Şəki şəhərinə qısa səfər etməklə əldə edə bilirdilər. Piyada, yaxud minik və ya təkərli nəqliyyat vasitəsi ilə bir günə qət edilən Şəki şəhərinin sənət və ticarət dükənləri Alazan vadisi əhalisinin hər cür sənət məhsullarına olan zəruri ehtiyacını, demək olar ki, tam ödəyirdi. İngiloylar çox vaxt geyim və bəzəklə bağlı bir sıra məmulatları Şəkiddən hazır halda əldə edirdilər. İngiloyların ənənəvi **kişi** və **qadın** geyim komplektində nəzərə çarpan ümumazərbaycan tipoloji oxşarıqları, biçim üsulu və tikiz texnikası sahəsindəki yaxınlıq və eyniyyətin yaranmasında bu amil, yəni Şəkinin mədəni təsiri müstəsna rol oynamışdır.

İngiloyların ənənəvi **kişi** və **qadın** geyim komplektində ümumazərbaycan oxşarıqları ilə yanaşı, ümumqafqaz oxşarıqları da aydın izlənilir. Bunun səbəbi yənə də digər Qafqaz xalqları ilə onların arasında tarixən yaranmış qarşılıqlı iqtisadi tə-

mas və mədəni əlaqələrlə izah olunur. Bu cəhət kişi geyimində daha çox müşahidə olunur. Çünki keçmişdə etnik ərazidən nəzarət mövsümü işlərə, alver, mübadilə və digər məqsədlərlə uzaq səfərlərə bilavasitə kişilər gedirdi. Elə bu səbəbdən də onlar müxtəlif xalqlardan əxz olunmuş geyim elementlərinin ötürücüsünə çevrildilər.

Bütün həyatları boyu əməli fəaliyyətləri ev məişəti ilə məhdudlaşan qadınlar miqrasiya (yerdəyişmə) baxımından az müəharrik olduqlarından onların geyim dəbləri nisbətən gec dəyişir və daha çox mühafizəkar olmaları ilə səciyyələnirdi. Elə bu səbəbdən də məhəlli xüsusiyyət və etnik özünəməxsusluq qadın libasında özünü daha çox əks etdirdi. Bununla yanaşı, qadın libası yaşa və sosial vəziyyətə görə fərqli xüsusiyyət kəsb edirdi. Bu mənada körpə, uşaq, cavan, həddi-büluğa çatmış, yetkin gəlin, ahl, ağbırçək(qarı) və s. yaş hədudlarının hər birinin özünə məxsus libas növü, geyim tərz, münasib rəng cələri, zinat gəzdirmə məqamı var idi. Bu fərqlər sosial zümələrin geyim və bəzəklərində aydın nəzərə çarpırdı. Varlı, kübar qadınların libası, ayaq və baş geyimləri, habelə parça materialı kəsilərindən kəskin surətdə seçilirdi.

İngiloyların maddi mədəniyyətinə xas olan özünəməxsusluq və mühafizəkarlıq özünü ən çox ənənəvi yeməklərdə göstərirdi.

Maddi mədəniyyətin digər sahələri kimi, yeməklər də keyli dərəcədə məskunlaşma ərazisinin təbii qida ehtiyatı və əhalinin təsərrüfat məşğuliyyəti ilə üzvi surətdə bağlı olmuşdur. Bu baxımdan Alazan vadisinin bol qida ehtiyatına malik təbii imkanları və bərlı-bərəkətli aqrar şəraiti qədim zamanlardan başlayaraq, burada yurd salmış insanları aclıq intizarından xilas etmişdir. Bununla belə, qida məhsullarının kəmiyyət və keyfiyyəti, habelə ümumən qidalanma sisteminin səciyyəsi digər amillərlə: əhalinin sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsi, dini inancları, etnoslararası mədəni-iqtisadi əlaqələr, ölkənin digər regionları ilə ticarət mübadiləsi və s. ilə də üzvi surətdə bağlı olmuşdur.

Ənənəvi ingiloy yeməklərinə xüsusilə bölgədə çox intensiv surətdə cərəyan edən mədəni inteqrasiya proseslərinin ciddi təsiri olmuşdur. Məhz elə bu səbəbdən də ingiloy mətbəxi bölgənin digər etnoslarına xas olan çoxlu tipoloji və terminoloji oxşarlıqları özündə əks etdirdi. Bununla belə, ingiloy mətbəxinin özünəməxsus bir sıra ənənəvi yeməkləri də olmuşdur. Bu cəhət özünü daha çox mühafizəkarlığı ilə seçilən mərasim yeməklərində büruzə verirdi. Digər qonşu etnoslarda olduğu kimi, mərasim süfrəsi etnik ənənələri daha çox davam etdirmişdi. Bu və ya digər qida məhsullarına qadağa qoyulmasında əslərdən bəri davam edib gələn psixoloji vərdislərlə yanaşı, dini inam mühüm rol oynamışdır. Bunu ingiloyların müsəlman və

xristian icmalarına xas olan yemək rasionunda, o cümlədən mərasim yeməklərində nəzərə çarpan fərqli xüsusiyyətlərin təması lında aydın izləmək olur.

Xristianlığı yenidən qəbul etmiş ingiloylardan fərqli olaraq, müsəlman ingiloylar bu gün də donuz əti yemirlər. Yaxud, müsəlman ingiloylardan fərqli olaraq xristian ingiloylar nəinki mərasim süfrələrini, hətta gündəlik yemək öynələrini də şərab-sız, xüsusilə də özlərinin hazırladıqları çoxillik küp çaxırı olmadan keçirməzdilər. Onlarda bu ənənələr indi də davam etdirilməkdədir. Yemək süfrəsində spirtli içkilərin, xüsusilə də şərabın çox işlənməsi üzündən xristian ingiloylar çaya az meyildir. Müsəlman ingiloylar isə bunun əksinə olaraq, nəinki yemək süfrəsini çaysız keçirmir, hətta gündə bir-iki dəfə xüsusi çay dəsgahı düzəldir, müxtəlif növ mürəbbələrin müşayiəti ilə ailəliklə, yaxud qonaqla birgə çay içirlər.

İngiloyların yaxın vaxtlarda etiqad etibarlı ilə bir-birindən ayrı düşmüş bu iki icmasının yemək süfrəsində müşahidə olunan fərqlərin təhlili dini inamın ümumən etnosun qida sisteminə nə qədər dərin təsir göstərə bildiyini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Bundan fərqli olaraq, təsərrüfat məşğuliyyətinin oxşarlığı, ingiloyların hər iki icmasının əkinçilik, bağçılıq, maldarlıqla eyni dərəcədə məşğul olması onların mətbəxində işlənən qida məhsullarının çeşidlərini bir-birinə yaxınlaşdırmışdı.

Digər tərəfdən qida məhsullarının çeşidi, onların tədarükü, emal üsulları, saxlanma və bəşirilmə qaydaları, süfrəyə verilmə tərzı və s. cəhətlər ingiloyların həm müsəlman, həm də xristian icmasında, demək olar ki, eyni idi. Bu yaxınlıq həm bitki, həm də heyvan mənşəli qida məhsullarının tədarükü və ərzaq ehtiyatına (çörək, xörək, qənnadı, çərəz, tutma, mürəbbə və s.) çevrilməsi üsullarında da aydın müşahidə olunurdu. Onların mətbəxində dənli və paxlalı bitkilər (taxıl, çaltık, marci, lobyə və s.) və süd məhsulları ilə yanaşı, meyvə, bostan-tərəvəz bitkiləri (qarpız, yemiş, xiyar, soğan, sarımsaq, badımcan) eyni dərəcədə geniş yer tutmuşdur. XIX əsrin sonlarından etibarən kələm, pomidor, kartof ingiloy mətbəxində peyda olmağa başlamışdır.

İngiloylar qida məhsullarını uzun müddət saxlamağın səmərəli üsullarına yiyələnmiş, yemək süfrəsini il boyu yüksək kalorili, qidalı məhsullarla təmin etməyin yollarına dərinlən bələd olmuşdular. İngiloy mətbəxinin spesifik yeməkləri olan sürhülə, maxara, qaxac, bağırsağ dolması, qablama, qetsevla, qırs və s. bölgənin digər etnoslarının da lazıq yeməyinə çevrilmişdi.

İngiloy yeməklərinin çoxçəşidli olması eyni zamanda mətbəx müxəlləfatı, süfrə qabları, xörək və çörəkbişirmə vasitələrinin müxtəlif növlərindən istifadə olunmasını labüd etmiş-

dir. Bununla belə, ağac qab-qasıq və təndir istisna olmaqla, mətbəx ləvazimatının digər növlərini (mis, saxsı, kaşı qablar və s.) onlar satınalma yolla əldə edirdilər. İngiloy məişəti üçün səciyyəvi olan *xokeri* bölgənin digər etnoslarının məişətinə də sirayət etmişdir.

Bələliklə, ingiloyların ənənəvi maddi mədəniyyətinə dair mövcud etnoqrafik faktları diqqətlə nəzərdən keçirdikdə görürük ki, onlar Alazan vadisində digər qonşu etnoslarla (muğanlı, avar, saxur) qarşılıqlı mədəni təmas şəraitində müstəqil bir maddi mədəniyyət örnəyi yarada bilmişlər. Bu ortaqlıq mədəniyyətin təşəkkül tapmasında ingiloylar və onların ulu əcdadları olan qədim gəllər yaxından iştirak etmişlər.

Mövcud etnoqrafik faktlar eyni zamanda belə bir elmi qənaətə gəlməyə əsas verir ki, Azərbaycan xalqının etnososial birləşməsinə daxil olan ingiloyların maddi mədəniyyəti özünəməxsus bir sıra xüsusiyyətləri qoruyub saxlasa da bütövlükdə o, Azərbaycan etnomədəni mühitində, islam dəyərlərinin təsiri altında, yerli mədəniyyət standartlarına uyğun formalaşmışdır. Məhz bu səbəbdən də ingiloyların ənənəvi maddi mədəniyyəti təkə tipologiyası eyniliyinə və texniki oxşarlığına görə deyil, həm də bir çox hallarda terminoloji yaxınlıq etibarlı ilə də Azərbaycan mədəniyyətinin ayrılmaz tərkib hissəsi olaraq qalır. İlk baxışda fərqli cəhət kimi nəzərə çarpan bəzi məhəlli xüsusiyyətlər onun mədəni həyatı ilə sıx bağlı olan etnomədəni məzmununa xələl gətirə bilməmişdir.

MƏLUMATÇILARIN SİYAHISI

1. Əliyev Hacıəli Şirinbəy oğlu - 1935-ci ildə Əliabadda dülgər ailəsində doğulmuşdur.
2. Əfəndiyev Sabir Əbdürrəhman oğlu - 1929-cu ildə Əliabadın Kovxa tabun məhəlləsində molla ailəsində anadan olmuşdur.
3. Şabanov Təmraz Gülməmməd oğlu - 1929-cu ildə Əliabadın Kürə tabun məhəlləsində rəncbər ailəsində anadan olmuşdur.
4. Məmmədov Mövlanverdi Hacıbəy oğlu - 1923-cü ildə qəssab-çörəkçi ailəsində anadan olmuşdur. Əliabad qəsəbəsi Kovxa tabun məhəlləsi, Ağababalı nəslindəndir.
5. Cavadov Bayram Rüstəm oğlu - 1922-ci ildə Əliabadın Nasol tabun məhəlləsində kəndli ailəsində anadan olmuşdur.
6. Əhmədov Oruc Balaməmməd oğlu - 1922-ci ildə Əliabadda kəndli ailəsində anadan olmuşdur.
7. Əhmədova Nari Şirinbəy qızı - 1928-ci ildə Əliabadın Kovxa tabun məhəlləsində anadan olmuşdur.
8. Əliyeva Şəmsi Şirinbəy qızı - 1932-ci ildə Əliabadın Kovxa tabun məhəlləsində anadan olmuşdur.
9. Bulacov Şahməli Məhəmməd oğlu - 1949-cu ildə Əliabad kəndinin Muradəlilər tabununda anadan olmuşdur. Hazırda mühəndis işləyir.
10. Bəşirova Nəzmi Saleh qızı - 1920-ci ildə Əliabadın Kovxa tabun məhəlləsində doğulmuşdur.
11. Adilova Sani Saleh qızı - 1922-ci ildə Əliabadın Kovxa tabun məhəlləsində doğulmuşdur.
12. Əliyeva Müslümat Mahmud qızı - Zaqatala rayonunun Varxiyan kəndində anadan olmuş, Əliabad kəndinə ərə gəlmişdir. Uzun müddət kolxozda briqadir işləmiş, hazırda təqaüddə olan evdar qadındır.
13. Ramazanova Bənövşə Murad qızı - 1913-cü ildə Əliabadın Dinqo tabun məhəlləsində anadan olmuş, Kürə tabuna ərə gəlmişdir. Xoncar dəzgahında bağ (xoncar) toxuyarmış.
14. Əmirxanova Alagöz Qurban qızı - 1915-ci ildə Əliabadın Muradalyan tabun məhəlləsinin Təqipinebi nəslində anadan olmuşdur.
15. Məmmədova Məryəm Nurməmməd qızı - 1946-cı ildə İttabun obasının Vatsanebi nəslində anadan olmuşdur. Uşaqlığını və gəncliyini Şirək qışlaqlarında keçirmişdir.
16. Bəşirov Ruşan Abdulla oğlu - Əliabad, Kovxa tabun məhəlləsi.
17. Məmmədov İslam Təmraz oğlu - Əliabad, Qurdoğlular obası.
18. Mahmudov Kamal Burcula oğlu - Əliabad, Qurdoğlular obası.
19. Şabanov Məmməd Şaban oğlu - Əliabad, Qurdoğlular obası.
20. Eyvazov Eyvaz Abakar oğlu - Əliabad, Kürə tabun.

21. Culayev Nurov Burca oğlu – Əliabad, Kürə tabun.
22. Abdulaşvili Zurab Uluxan oğlu – Əliabad, Kürə tabun.
23. Əlibəyov Əlibəy Araz oğlu – Əliabad, Kovxa tabun.
24. Heydərov Hacığa Tatı oğlu – Əliabad, İttabun.
25. Muradhəsiloğlu Şaban Muradhəsiloğlu – Əliabad, Asistian tabun.
26. Qurbanov Nurbəy Eyvaz oğlu – Yengian kəndi.
27. Durmuşov Cəvulla Şəmsəddin oğlu – Yengian kəndi.
28. İsmayilov Vəqif İsmayıl oğlu – Yengian kəndi.
29. İsmayilov İsmayıl Rizvan oğlu – Yengian kəndi.
30. Madayev Ağabəy Hacı oğlu – 1936-cı ildə Əliabadda anadan olmuşdur, müəllim.
31. Madayev Səiq Ağabəy oğlu – 1960-cı ildə Əliabadda anadan olmuş, müəllim.
32. Əlibeqaşvili Şota Əsgər oğlu – 1937-ci ildə Mosul kəndində anadan olmuşdur.
33. Əliyev Rəzibulla Əli oğlu – 1935-ci ildə Mosul kəndində anadan olmuş, molla.
34. İbrahimov Camal Süleyman oğlu – 1927-ci ildə Mosulda anadan olmuşdur.
35. Məmmədov İsmayıl Cəvulla oğlu – 1925-ci ildə Mosulda anadan olmuşdur.
36. Şabanov Rəmiş Feyzulla oğlu – 1953-cü ildə Əliabad kəndində anadan olmuş, orta məktəbdə müəllim.

İLLÜSTRASIYALAR

Tablo 1

Илэуэтану чэпэрлэр: 1-2-битли чэпэр (шүлаһин); 3-кол чэпэр.

Tablo 2

1

2

3

Çubuq çəpərlər: 1-3-Bajqunlu "təpmə" çəpər

Tablo 3

1

2

3

Çəpər növləri: 1-qamışçitəmə çəpər; 2-çax-çax çəpər;
3-aradoldurma "çirpi" çəpər.

Tablo 4

1

2

3

Hasarlar: 1-2- cəbir (daş hörgülü) hasar;
3-bajqunlu çəpərə hasar.

Tablo 5

1

2

3

Darvaza və kəhriz: 1-köşklü darvaza; 2-keşgəli doqqaz;
3-mancanaqlı kəhriz (su quyusu).

Tablo 6

1

2

3

**İnşaat materialı: 1-çiy kərpicin qurudulması;
2- kərpic xərəyi.**

Tablo 7

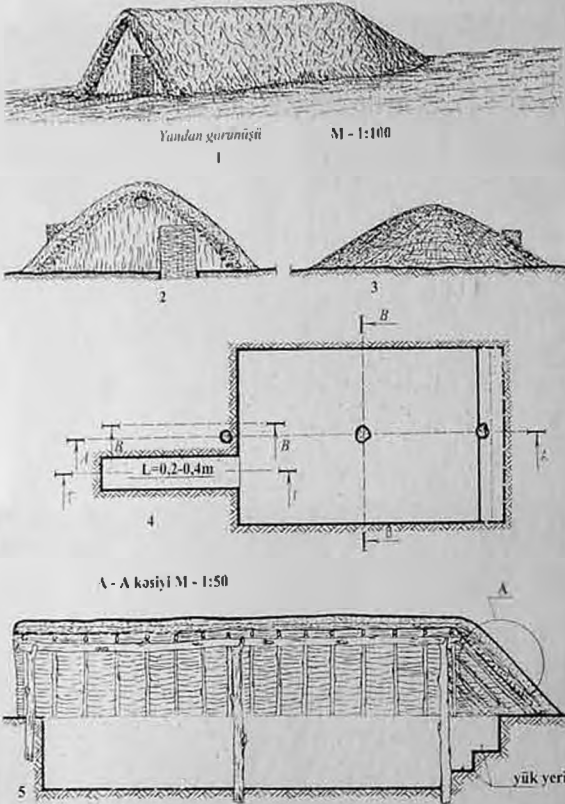
1

2

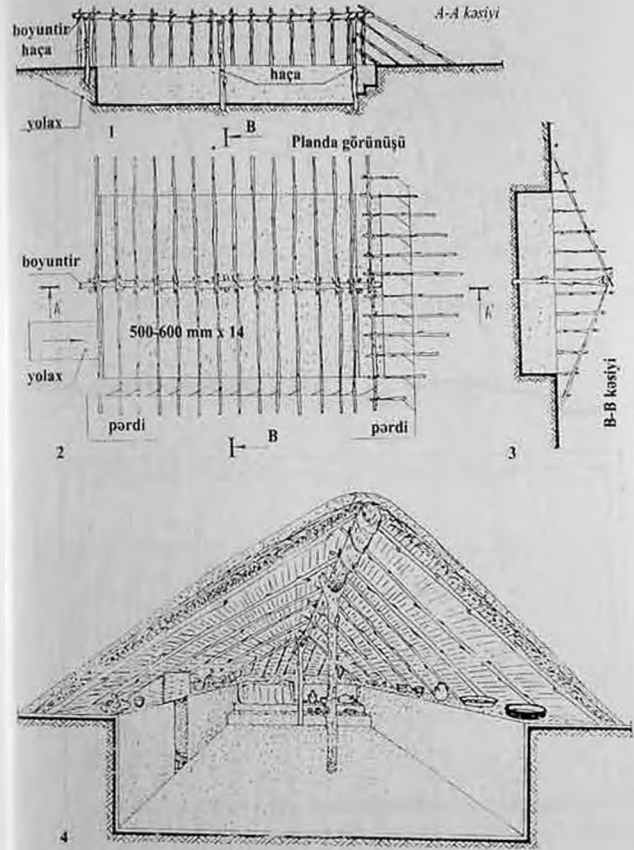
Çiy kərpicin qurudulma üsulu: 1-sərmə; 2-xərək.

Tablo 8

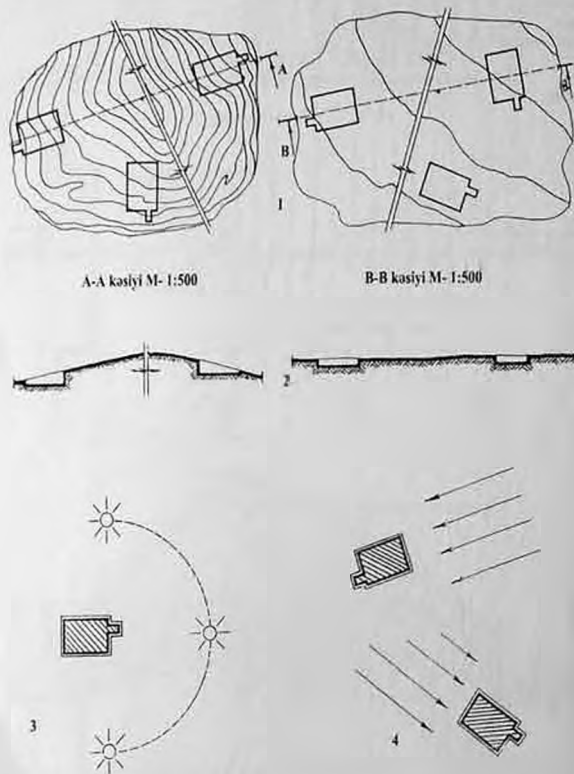
Gəmrə: 1- gəmrənin yandan görünüşü; 2-öndən görünüşü; 3-arxadan görünüşü; 4-gəmrənin planı; 5- gəmrənin AA kəsiyi.

Tablo 9

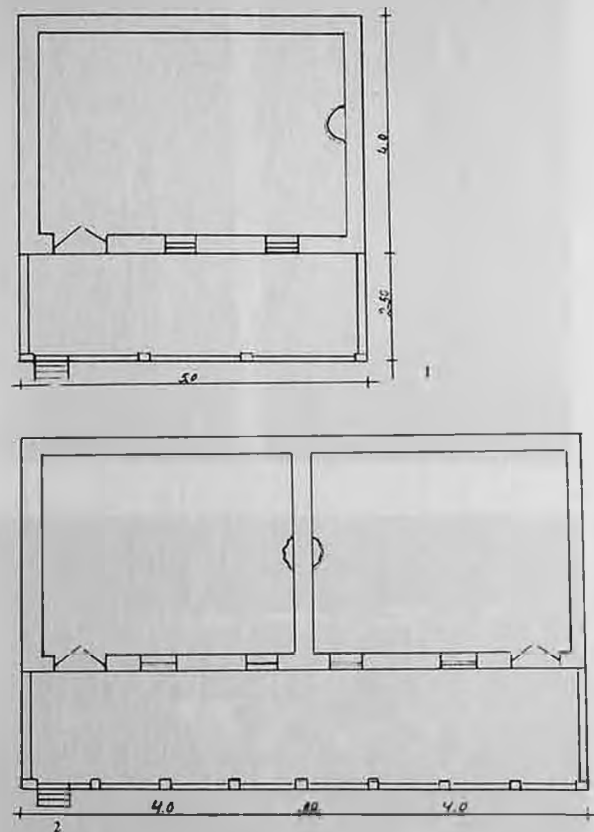
Gəmrənin quruluşu və daxili sahmanı: 1-AA kəsiyi; 2-dam pərdilərinin düzlülüğü; 3 BB kəsiyi; 4- gəmrənin daxili sahmanı.

Tablo 10

Gəmrələrin yerləşmə planı: 1- relyefə görə gəmrələrin düzülüşü; 2-gəmrə düzülüşünün kəsiyi; 3-günəşə nəzərən gəmrənin səmti; 4-küləyin istiqamətinə nəzərən gəmrənin səmti.

Tablo 11

Gəmrə evlərin planı: 1- birotəqlı; 2- ikirotəqlı

Tablo 12

1

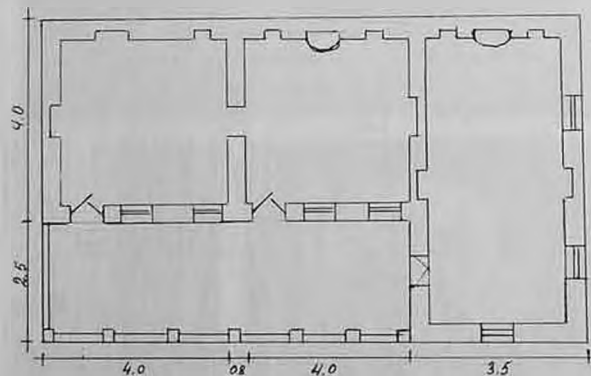
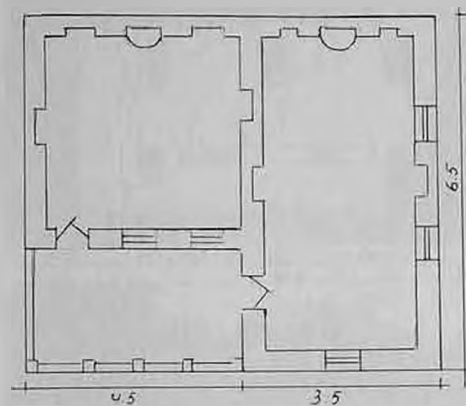
2

3

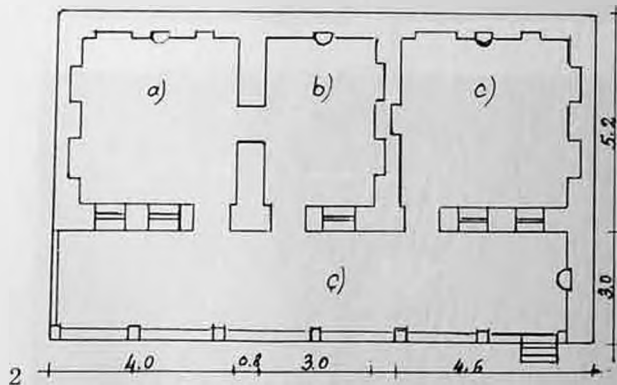
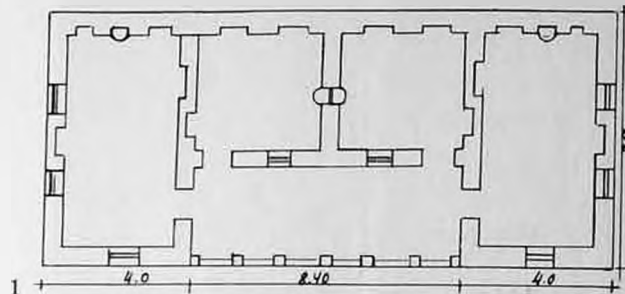
Çərtmə (kərtmə) ev nümunəsi: 1-çərtmə evin arxa divarından bir fraqment; 2- çərtmə evin söykəmə buxarısı; 3- odun xərayi.

Tablo 13

Cəbir (hörgülü) evlərin planı: 1-"kəllayi" planlı ikiotaqlı ev; 2- "kəllayi" planlı üçotaqlı ev.

Tablo 14

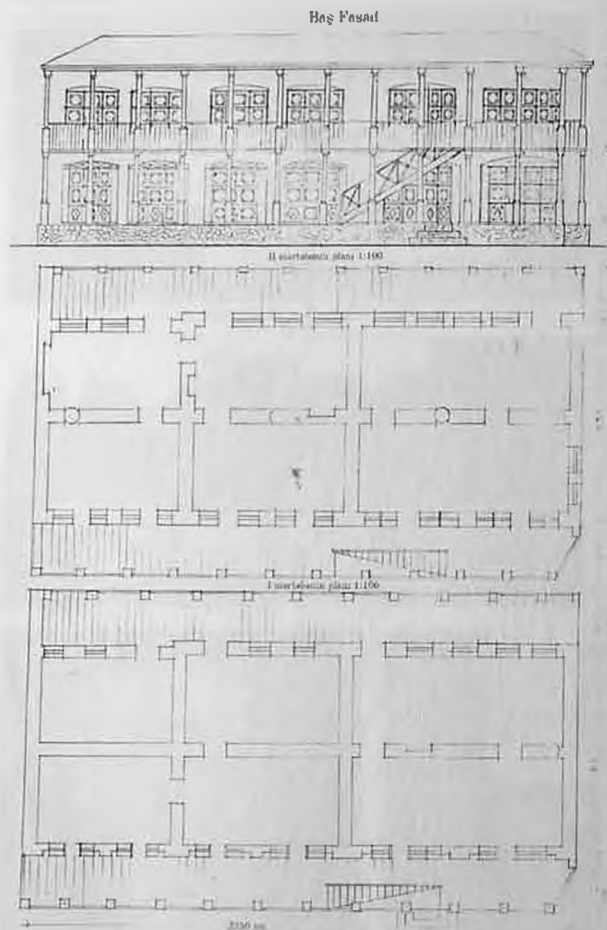
Çoxotaqlı cəbir evlərin planı: 1-"qoşa kəllayi" planlı ev;
2-"düzləmə" planlı seyvanlı ev: a) külfət evi, b) dalan,
c) qonaq otağı, ç) seyvan

Tablo 15

Yağayış evi və təsərrüfat tikilisi: 1-ikimərtəbəli ev; 2- altıaçıq;
3-4-çubuqçitəmə ev və onun qapısı.

Tablo 16

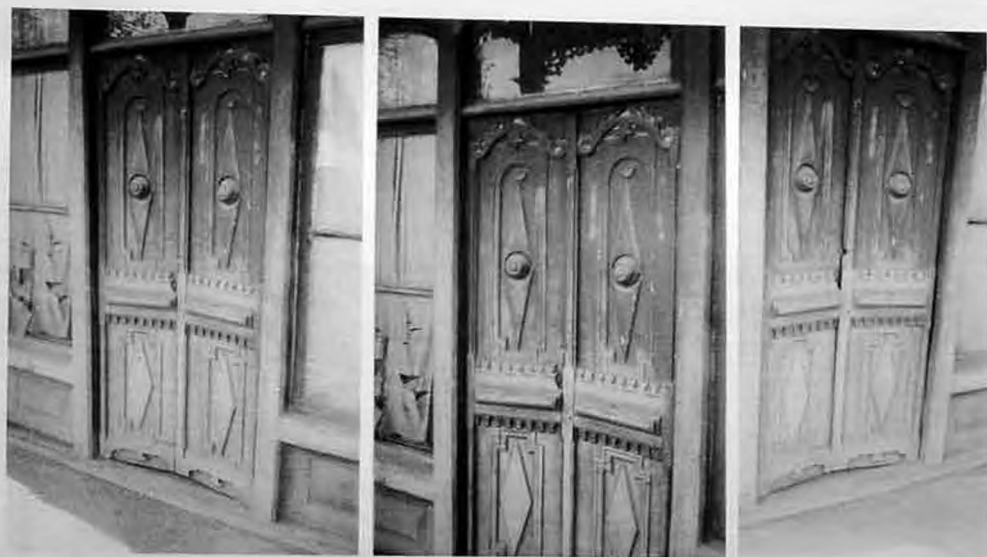
Əliabad kəndində Mada Əlinin XIX əsrin sonunda tikilmiş
ikimərtəbəli evinin planı və baş fasadı

Tablo 17

Mada Əlinin evinin I mərtəbəsində darablı qapı və pəncərə

Tablo 18

Mada Əlinin evinin II mərtəbəsində kitabı qapı nümunələri

3

2

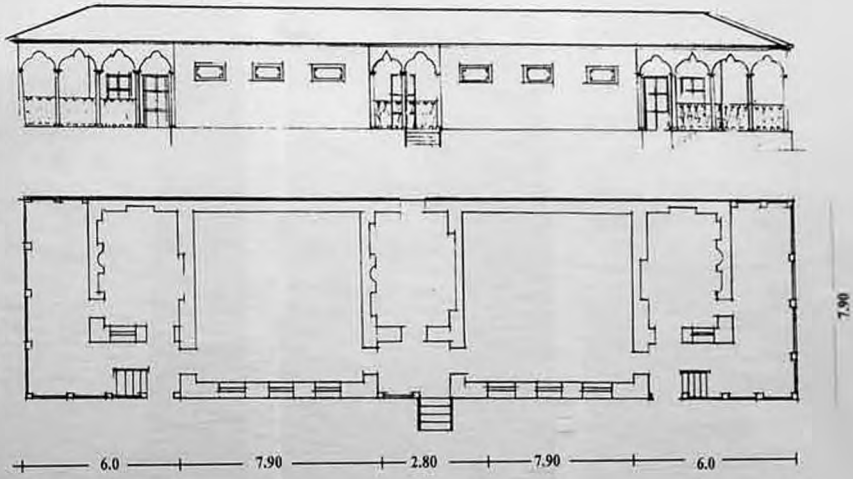
1

Tablo 19

Mada Əlinin evinin II mərtəbəsində eyvan şəkələri

Tablo 20

Mahmud ağanın XIX əsrin ikinci yarısında tikilmiş kürsülü evinin planı və baş fasadı

Tablo 21

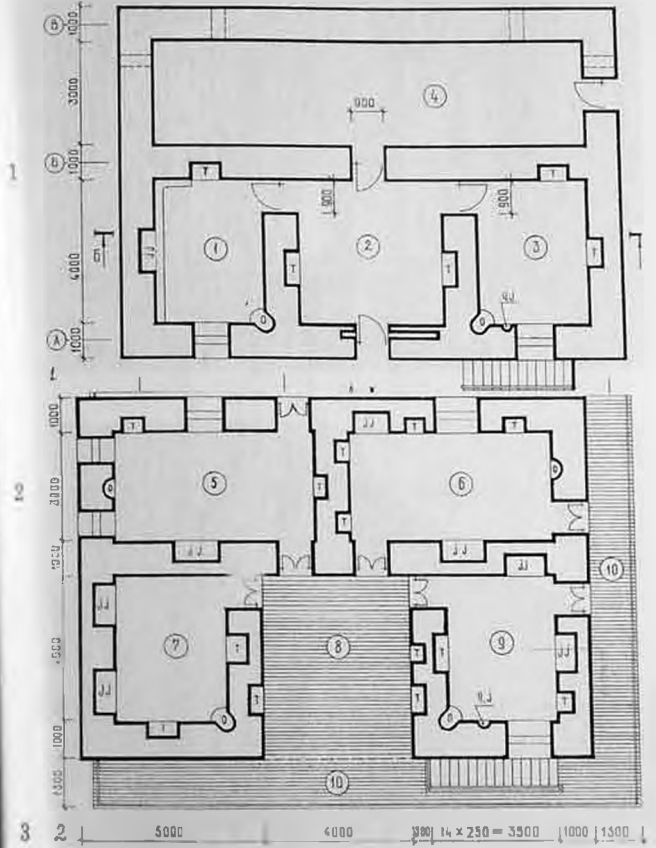

Mahmud ağanın evində otaqlardan birinin interyeri:
1-buxarı; 2-xaxra(taxça); 3-divar şkaftı

Tablo 22

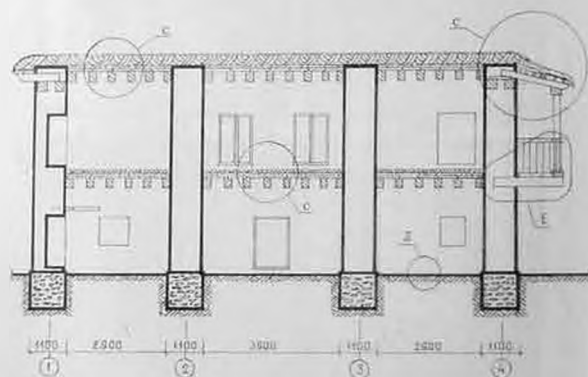
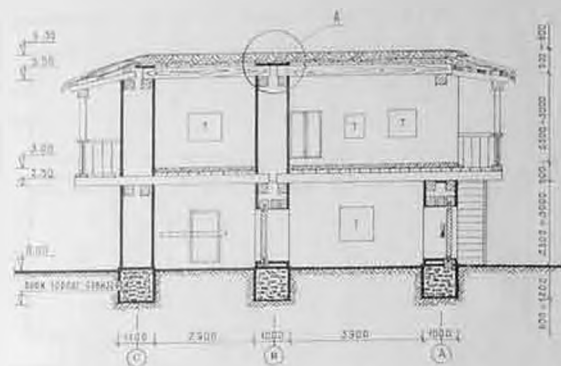
Mahmud ağasının evinin evvan ve pəncərələri

İkimərtəbəli (tövləli) evin planı: 1- birinci mərtəbənin planı; 2- ikinci mərtəbənin planı.

Tablo 23

Tablo 24

İkimərtəbəli evin kəsikdə görünüşü: 1-AA kəsiyi; 2-BB kəsiyi

Tablo 25

1

2

Məscidlər: 1-Mosul kəndində cümə məscidi;
2-Tala kəndində cümə məscidi.

Tablo 26

Tablo 27

1

2

3

Əliabad kəndində məhəllə məscidləri və karvansara

1

2

Zaqatala şəhərində müasir yaşayış evi və mədəniyyət sarayı

Tablo 28

1

2

3

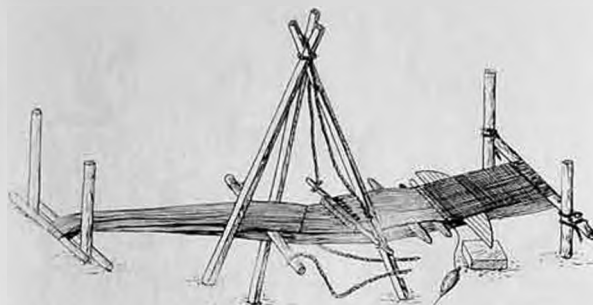
4

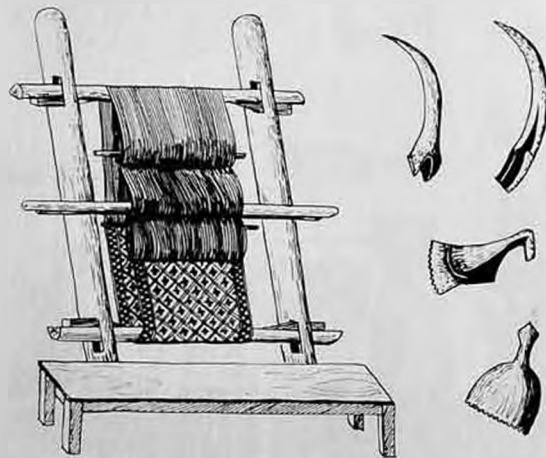
5

Toxuculuq alətləri: 1-bütöv toplu cəhrə, yay, toxmaq (toppuz); 2-qurama toplu cəhrə, yun darağı; 3-yun darağı, ilma darağı, kirkid, həvə; 4-əliyi; 5-qılınc.

Tablo 29

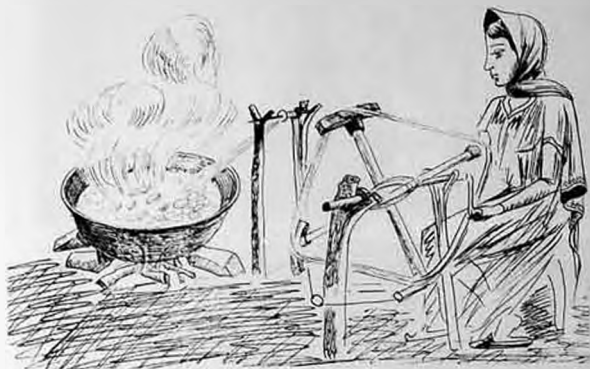
1

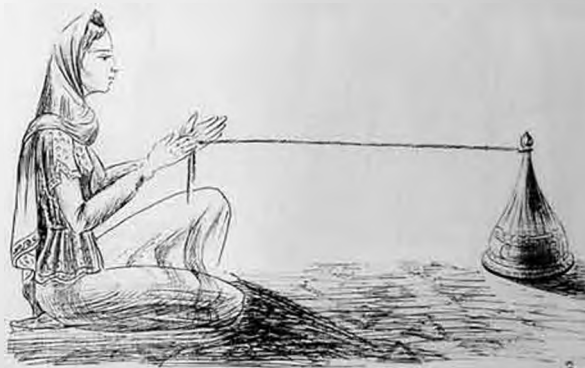
2

Toxuma dəzgahları: 1-yer hanası; 2-dik hana, kirkid, həvə

Tablo 30

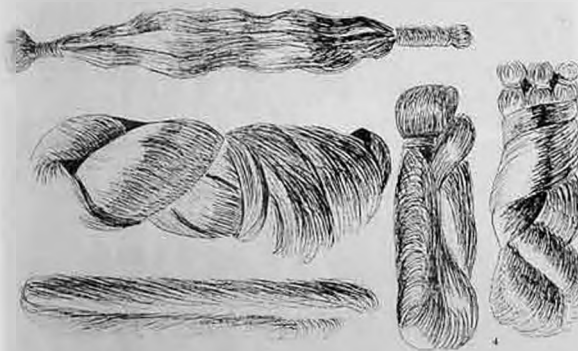
1

2

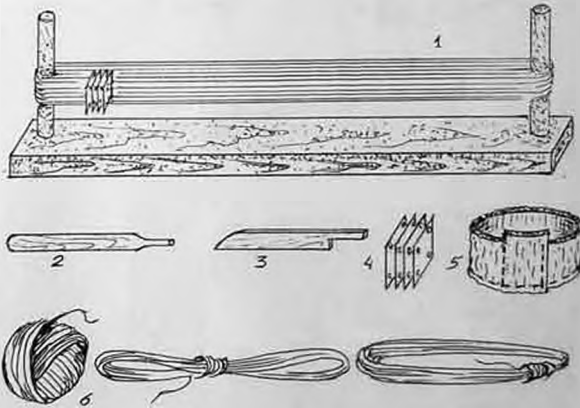
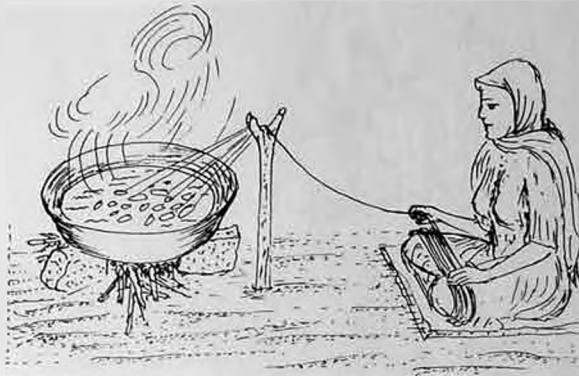
İpəksarımə və ipəktovlama: 1-əl mancılığı;
2-ipək telinin əl ilə tovlanması.

Tablo 31

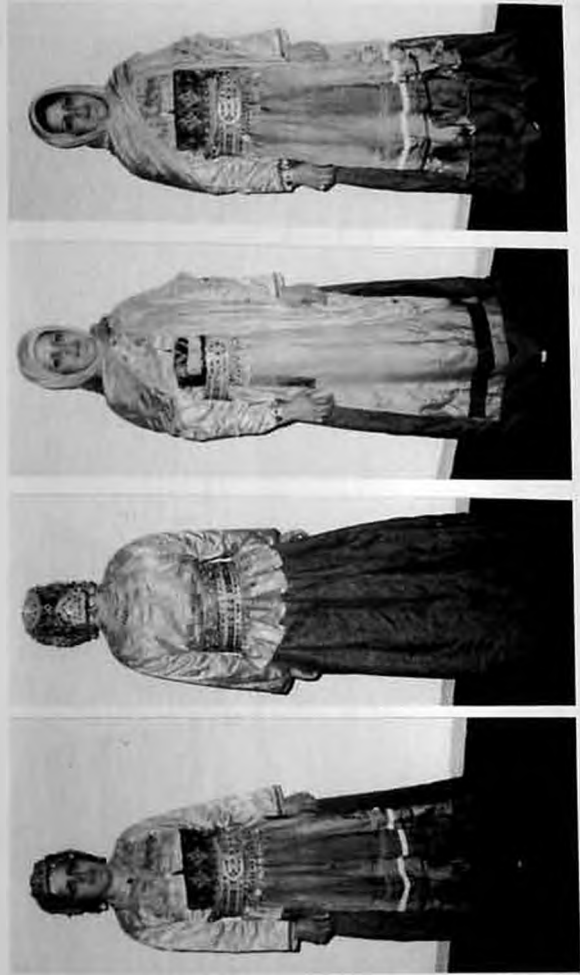
İpəktovlama alətləri: 1-əl iyi vasitəsi ilə ipəktovlama;
2-əl iyləri; 3-sarğı; 4-ipək kələfləri (qəcil).

Tablo 32

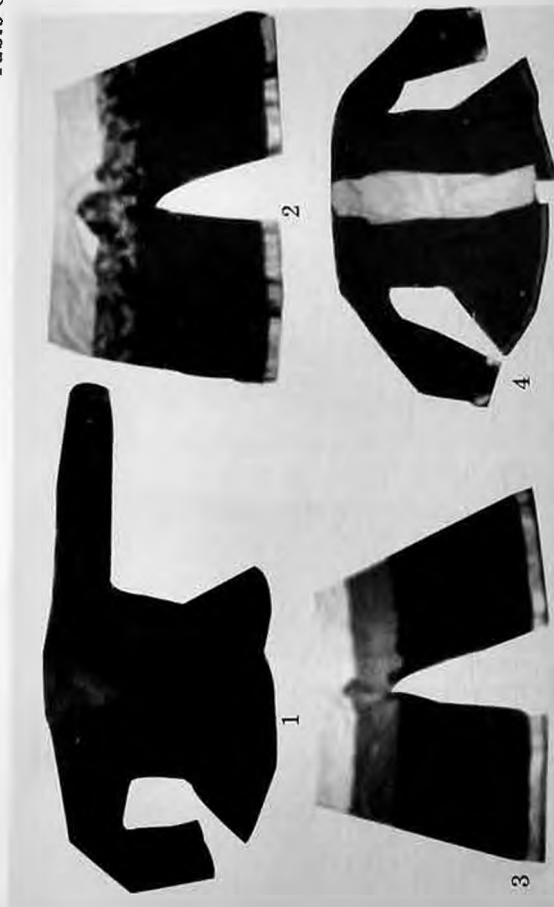
Baramanın bəsit üsulla açılması və xoncar (qıy) dəzgahı:
1-dəzgahın görünüşü; 2-toxmaq; 3-qılınç; 4-gözək; 5-xokeri;
6-yumaq; 7-irək kələfləri.

Tablo 33

Milli qadın geyim və bəzək nümunələri

Tablo 34

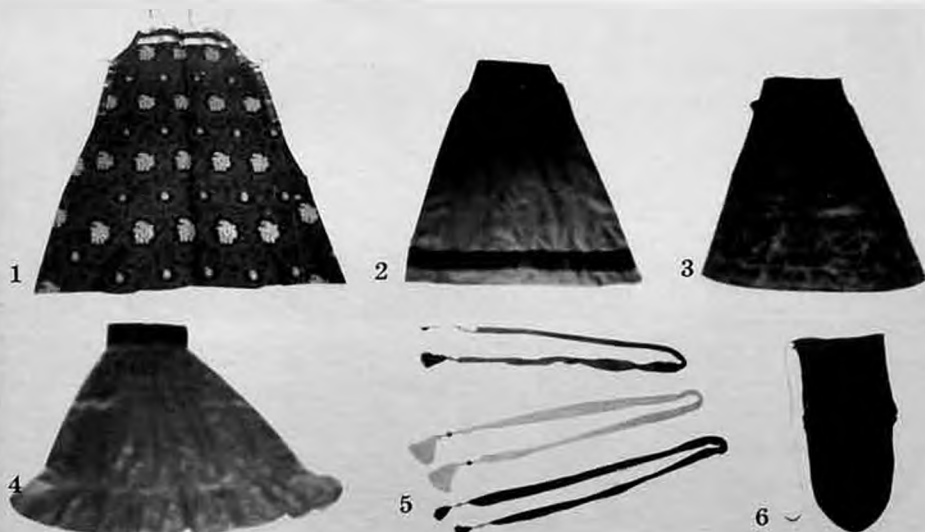
Ənənəvi qadın geyimləri: 1,4-*arxalıq*; 2,3-*nıpxavi (cütbalaq)*.

Tablo 35

Qadın üst geyimləri: 1-2-*arxalıq (arxadan görünüşü)*; 3-*tuman*; 4-*milli geyimli qadın (maket)*.

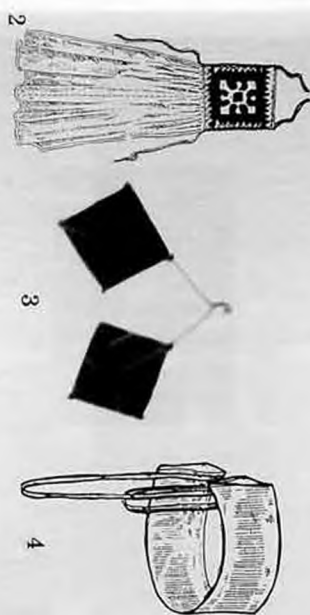
Tablo 36

Qadın üst geyimləri: 1-3-meşər nümunələri; 4-tuman;
5-xoncar; 6-corab.

Tablo 37

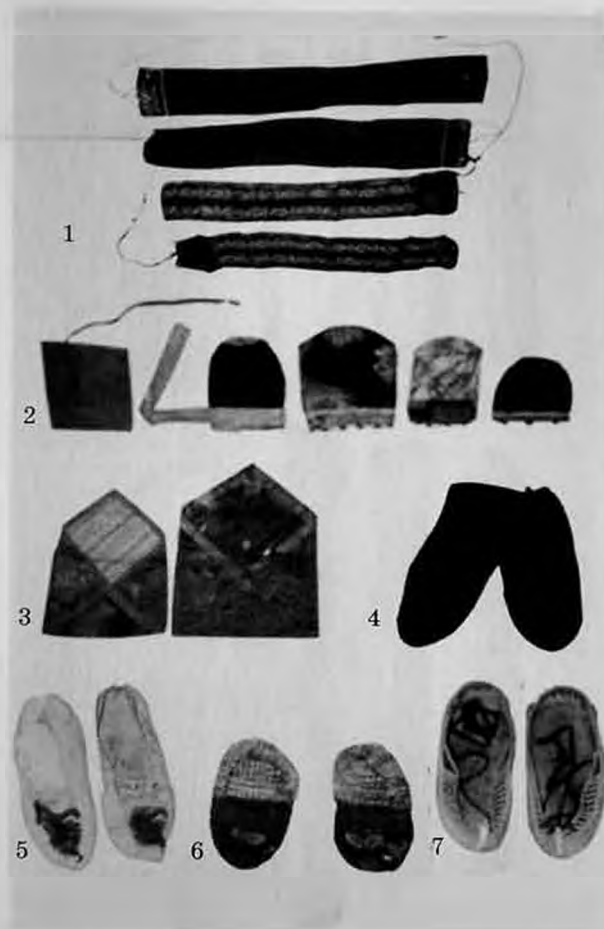
Qadın geyimləri və məişət müxəlləfatı: 1-tuman; 2-meşər;
3-tutacaq; 4-qatır; 5-kisilər (qaraxo qabı, pul və lənbəki kisələri).

Tablo 38

İngiloy qadınlarının asudə vaxtı

Tablo 39

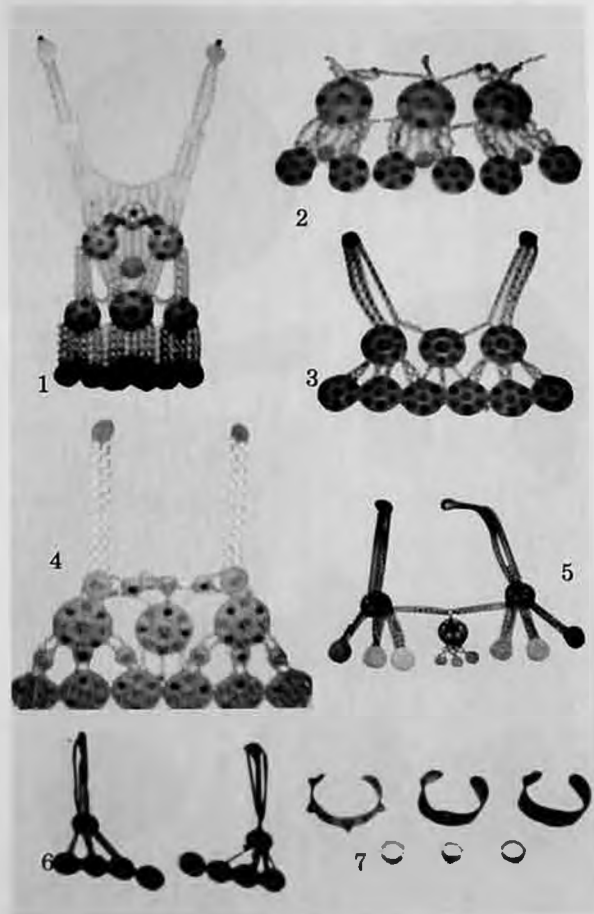
Məişət vasitələri və ayaq geyimləri: 1-qolçaqlar; 2-tənbəki və pul kisələri; 3-çərəkə qabı; 4-corab; 5-çarıq; 6-şətel; 7-çarıq.

Tablo 40

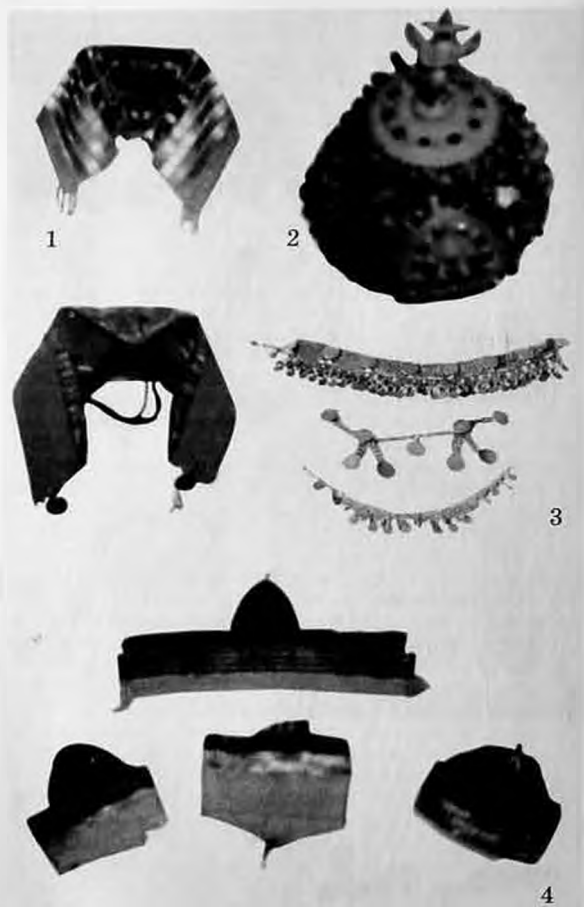
Qadın bel bəzəkləri: 1,3-kəmərlər; 2-mezər bağı; 4-mumasan fragmenti.

Tablo 41

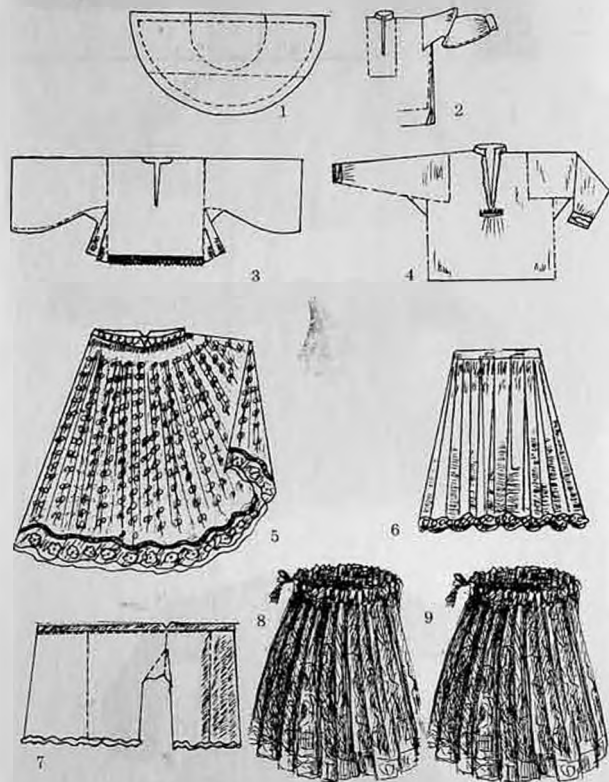
Qadın zینətləri: 1-6-mumasan (həmayil); 7-bilərzik və üzüklər.

Tablo 42

Qadın baş geyim və bəzəkləri: 1,4-düyməçələr; 2-tac;
3-mezər bağı, gərdənbənd.

Tablo 43

Qadın geyimləri: 1-çarşab; 2-4-koynək; 5-6-8-9-tuman;
7- cüt balaq.

Tablo 44

1

2

3

Kişi üst geyimləri: 1-2-*arxalıq* (öndən və arxadan);
3-*önürlü arxalıq*.

Tablo 45

1

2

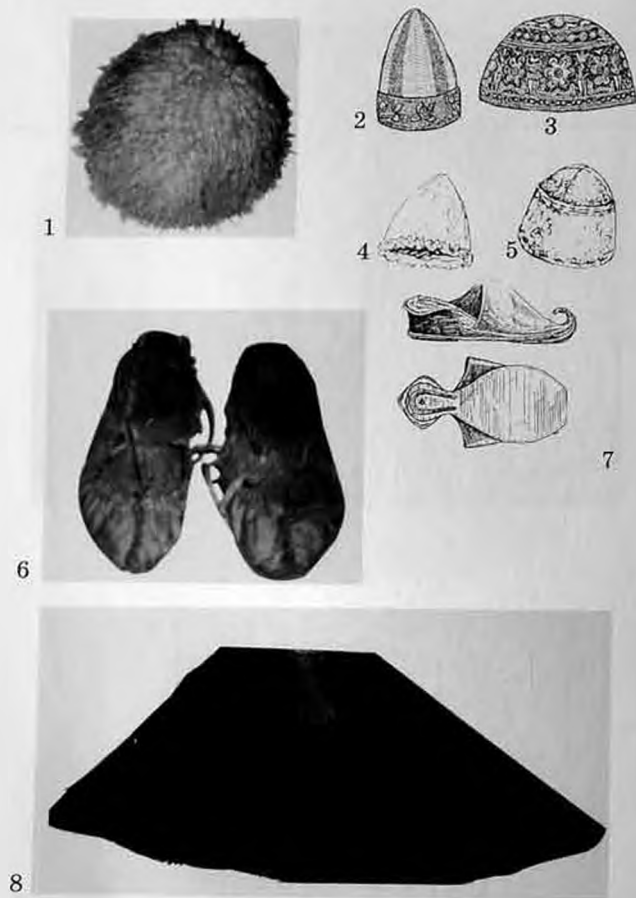

3

Kişi geyimləri: 1-2-*kaval kürk, papaq*; 3-*çust*.

Tablo 46

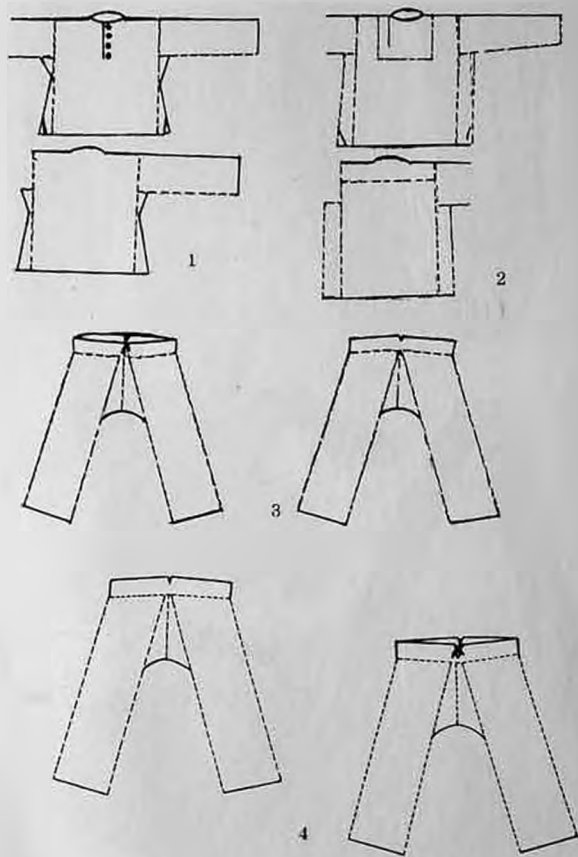
Kişi geyimləri: 1-papaq; 2-kulah; 3-təsək; 4-tərlik;
5-keçə papaq; 6-çarıq; 7-başmaq; 8-yapıncı.

Tablo 47

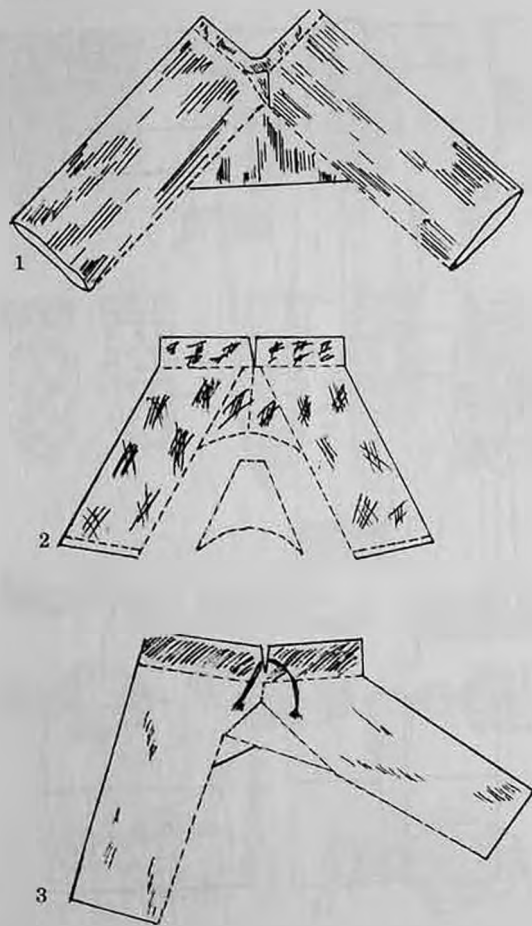
Kişi geyimləri: 1-2-corab (badiş); 3-patava; 4-çuxa; 5-papaq.

Tablo 48

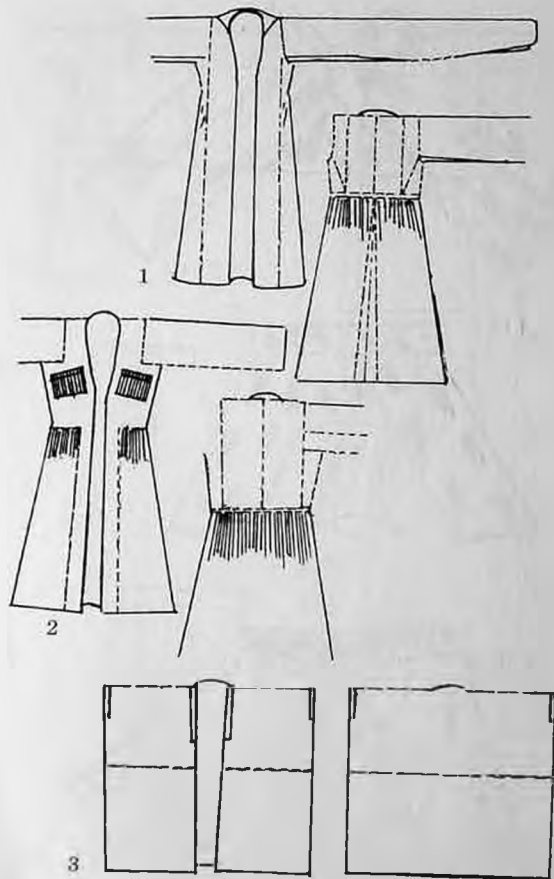
Kişi tuman-köynəyi: 1-2 köynək; 3-4-dizlik.

Tablo 49

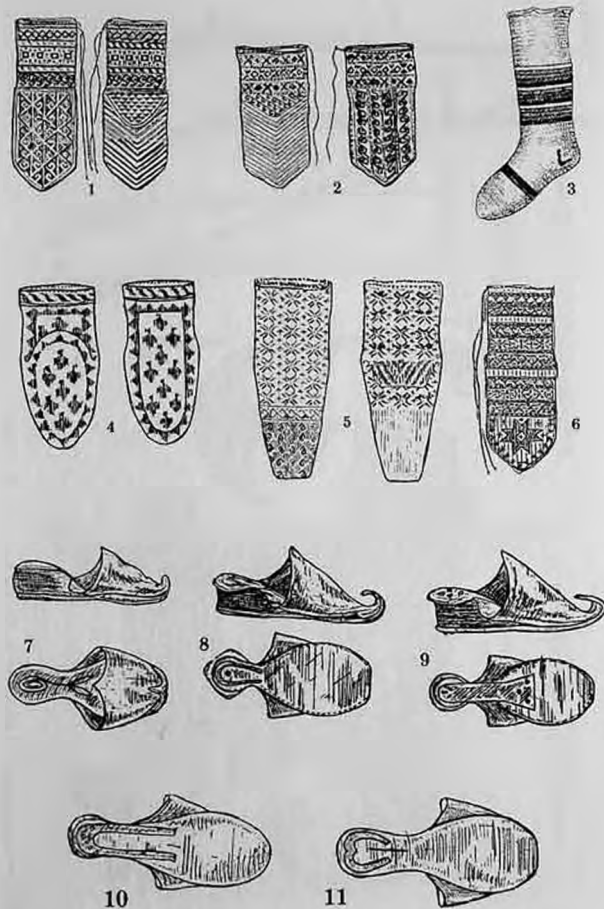
Kişi şalvarı: 1-3-xoncarlı şalvar nümunələri

Tablo 50

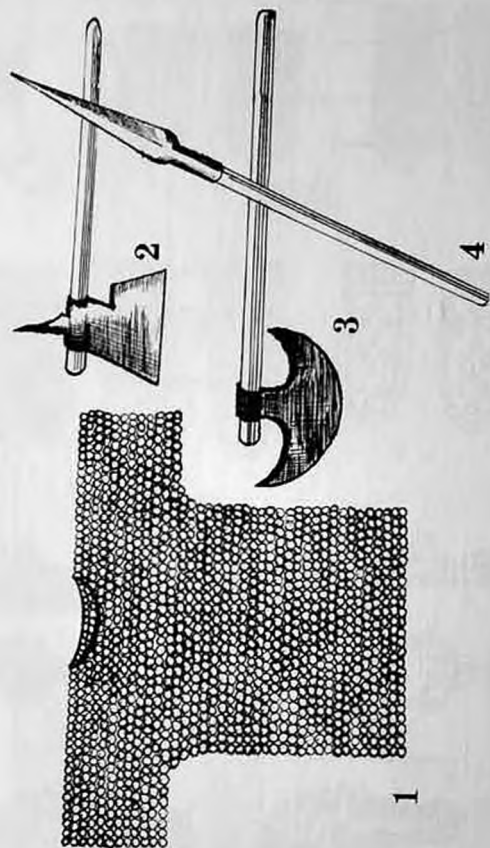
Kişi üst geyimləri: 1-atmaqol çuxa; 2-vəznəli çuxa; 3-əba.

Tablo 51

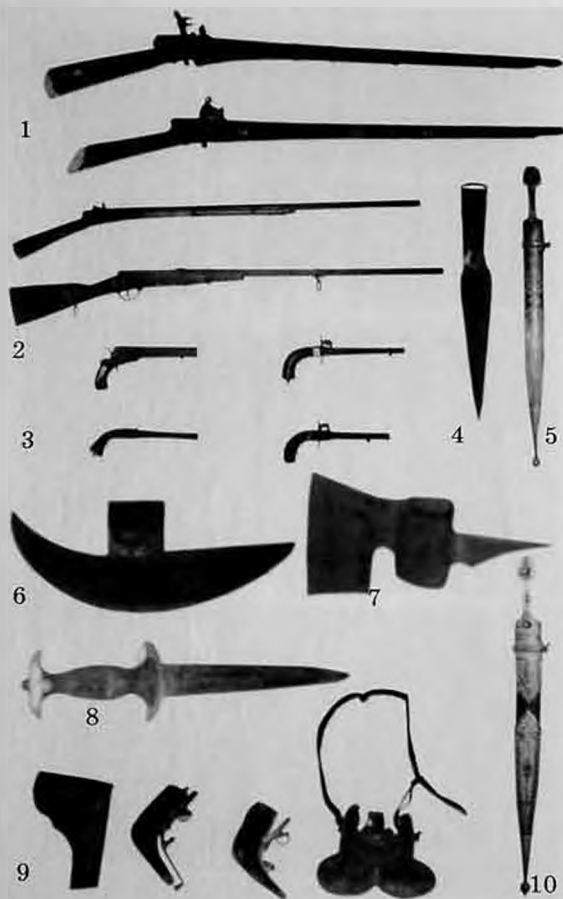
Kişi ayaq geyimləri: 1-6 yun corablar; 7-11-başmaqalar.

Tablo 52

Hərbi ləvazimat: 1-cövşən; 2-döyüş baltası; 3-təbərzin; 4-nizə.

Tablo 53

Odlu və soyuq silahlar: 1-2-çaxmaqlı və pistonlu tüfənglər; 3-tapançalar; 4-nizə ucluğu; 5,8,10-xəncərlər; 6-təbərzin; 7-döyüş baltası; 9-qobur, barıt qabları.

Tablo 54

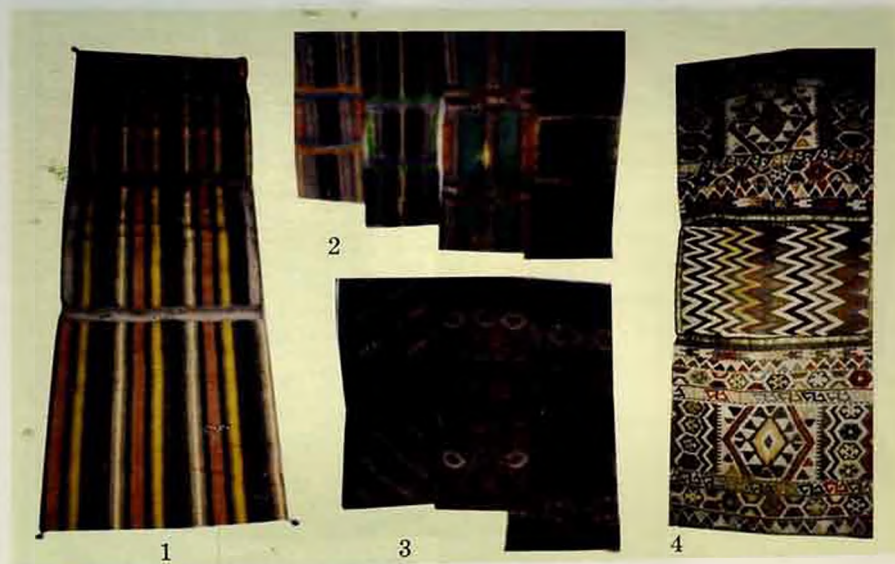
1

2

3

Ev-məişət ləvazimatı: 1-2 xalça nümunələri; 3-tikkələr

Tablo 55

1

2

3

4

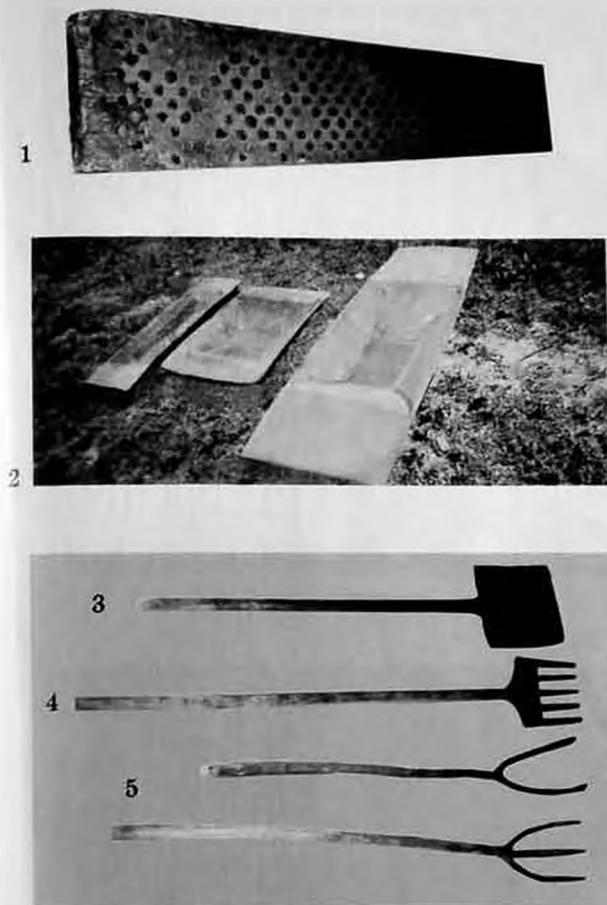
Toxuma qablar: 1-2 heybələr; 3-4-xurcunlar.

Tablo 56

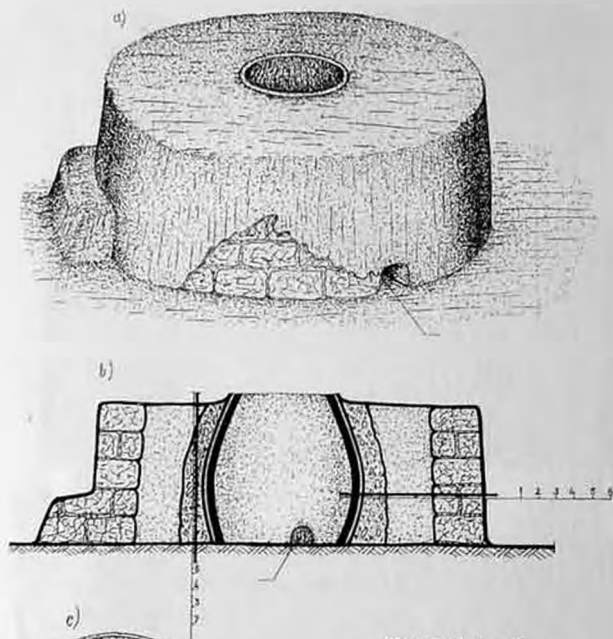
Təsərrüfat alətləri: 1-qara kətan gavahını; 2-xış; 3-oraq (çin); 4-vəl; 5-dəhrə (dəryaz); 6 təkna.

Tablo 57

Təsərrüfat və ev məişəti vasitələri: 1-vəl; 2-Təkna, xon; 3-kürək; 4-şana; 5-yaba.

Tablo 58

Yerüstü təndir:

- a- Təndirin ümumi görünüşü
- b- Təndirin kəsiyi
- 1- Təndirin daxili boşluğu
- 2- Təndirin divarı
- 3- Çinqil
- 4- Tökmə torpaq
- 5- Kərpic hörgü
- 6- Suvaq

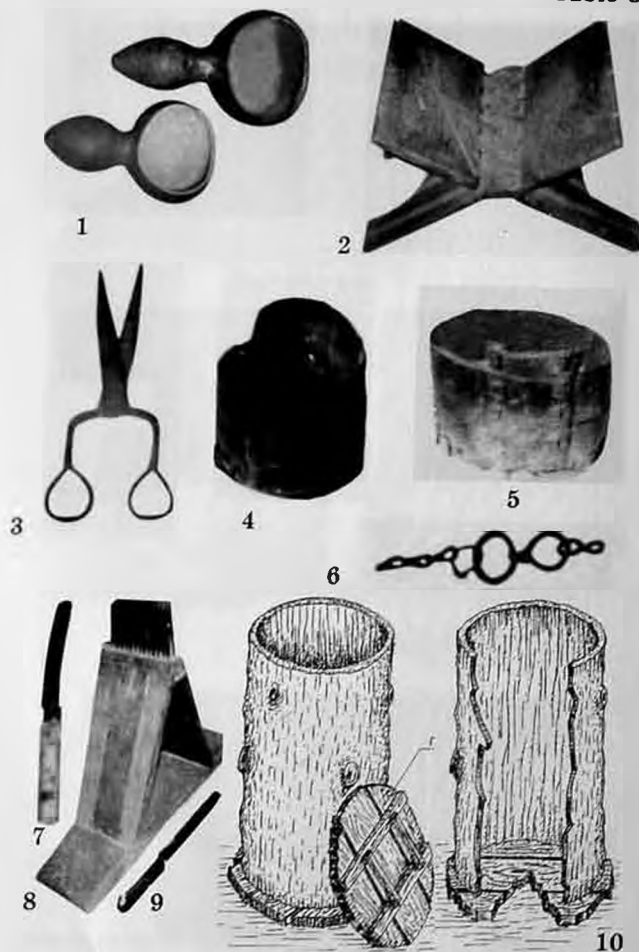
Yerüstü təndir və onun mühafizə qurşağı:
a) təndirin ümumi görünüşü; b) təndirin kəsiyi;
c) təndirin gövdəsi və külbəsi.

Tablo 59

Çörəkbişirmə və yağ hasilətmə vasitələri:
1-2- təndir; 3- nehrə (arxıd); 4- nehrə çalxama prosesi.

Tablo 60

Ev-məişət ləvazimatı: 1-qodoş (Qotoş), 2-rəhl; 3-xov qaçıısı; 4-5 xokeri, 6-midbar; 7,9-çapacaq; 8-daraq; 10-daqqa.

Tablo 61

Su qabları: 1-7-aftafalar

Tablo 62

Mis qablar: 1-mis boşqab və sərpuş; 2-sərnic; 3-tava, qablama; 4-6-aftafa; 7-qazanlar, süzgəc, kəfgir, çömçə, qaşıq.

Tablo 63

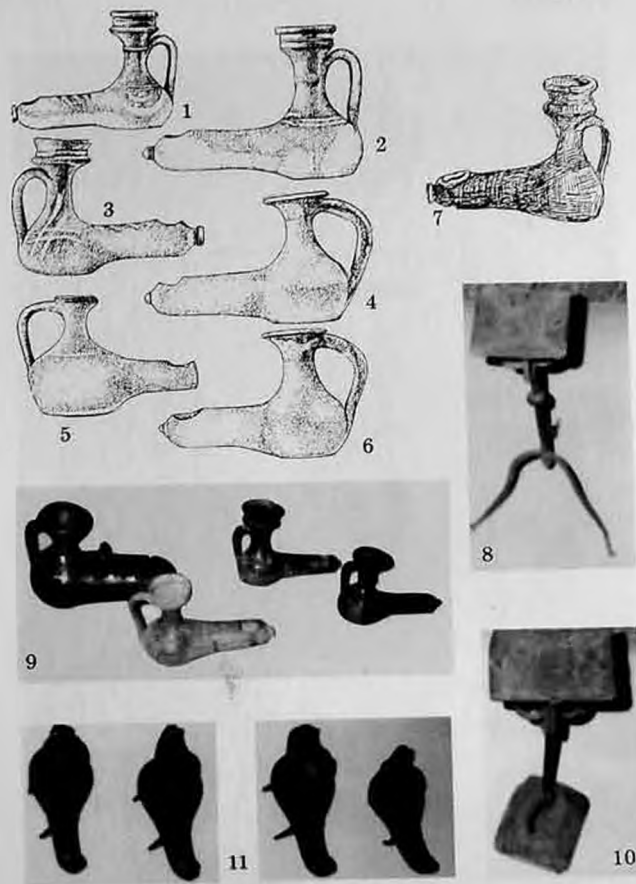
Mis qablar: 1-küçüm (səhəng), aftafa; 2-güləbdən, dolça; 3-kaşa (cam); 4-dəm tavası, çömçə, sapıca; 5-dəm tavası, sərpuş.

Tablo 64

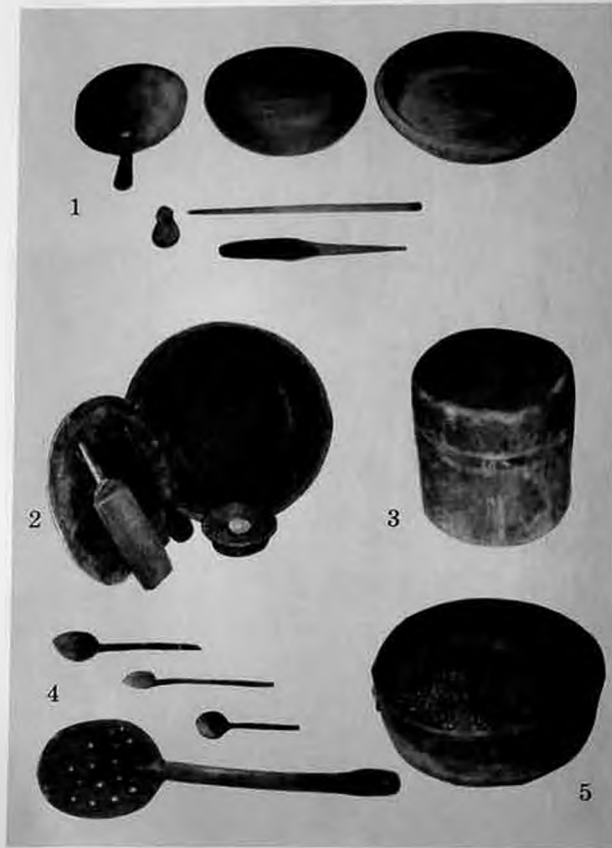
Mətbəx ləvazimatı: 1-su qabları; 2-sərnici; 3-satıl; 4-qənddan; 5-6-saxsı qablar; 7-9-həvənglər; 10-səbətlər.

Tablo 65

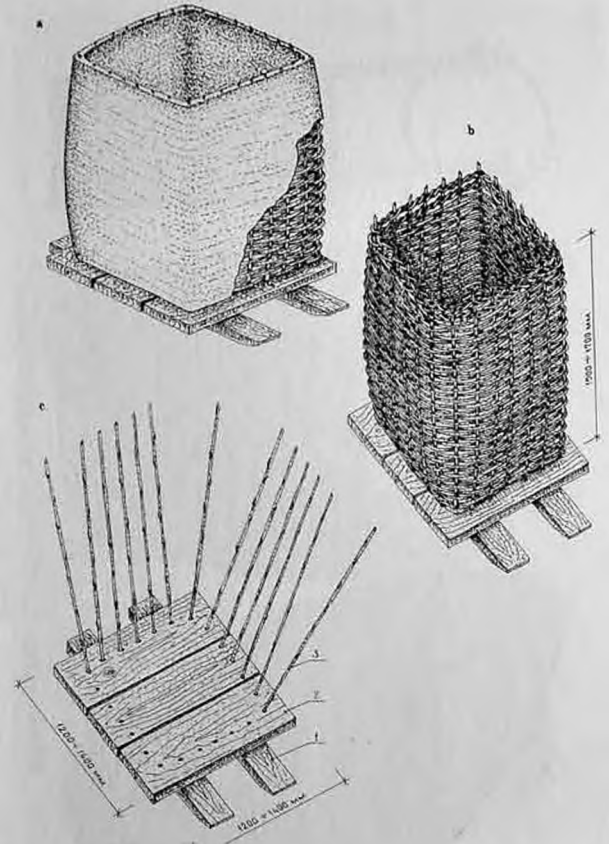
İşıqlandırma vasitələri: 1-7-saxsı çiraqlar; 8,10-piydanlar; 9-şirli qara çiraqlar; 11-tunc çiraqlar.

Tablo 66

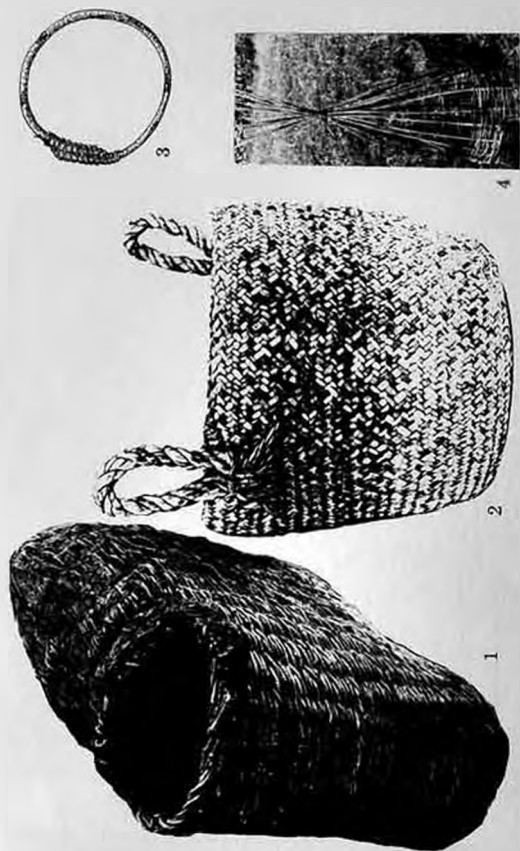
Ağac qab-qacaq: 1-fırçın, hövsər, tabaq, möhür, oxlov, qalaq;
2 çalov, çömçə, qənd çanağı, hövsər, tabaq;
3-çanaq; 4-ağac kəfir, çömçə, qaşiq; 5-xəlbir.

Tablo 67

Hörmə qablar: çubuq anbar: a) ümumi görünüşü;
b) suvaqsız görünüşü; c) hazırlanma prosesi.

Tablo 68

Hörmə qablar: 1-səbət anbar; 2-zənbil; 3-çənbərə;
4-səbətəin hörilməsi.

Tablo 69

Musiqi alətləri: 1-tənbur; 2-ud; 3-nağara;
4-kamança və kamanə; 5-tar.

Tablo 70

Bəsit yükdaşıma üsulları: 1-başda yükdaşıma;
2-bəldə yükdaşıma; 3-yancaqda yükdaşıma.

Tablo 71

Bəsit yükdaşıma üsulları: 1,3-başda yükdaşıma;
2,4,-bəldə yükdaşıma; 5-uzunqulaqda yükdaşıma.

Tablo 72

1

2

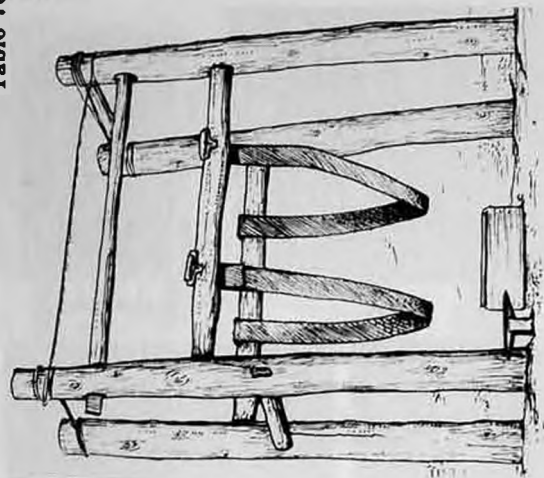
4

3

Minik nəqliyyatı vasitələri: 1-2-minik-yük atları;
3-nalbənd alətləri; 4-atın dizləmə nəlanması.

Tablo 73

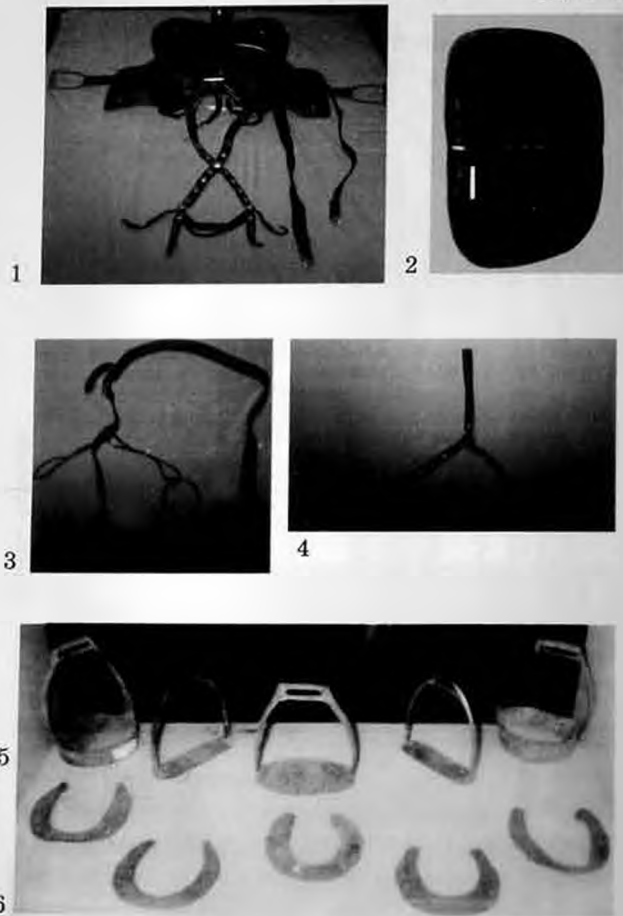
2

1

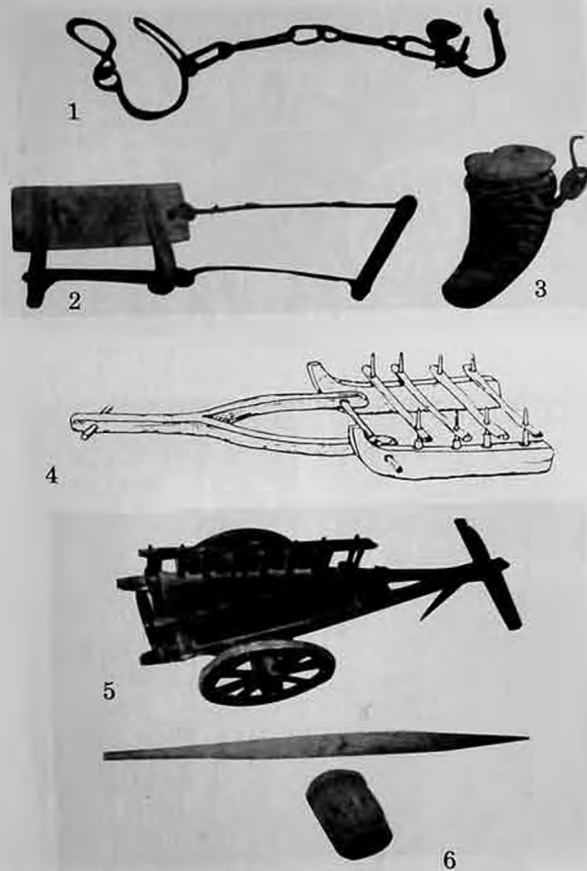
Atın nallanması: 1-dizləmə üsulu ilə nallama; 2-çarmix.

Tablo 74

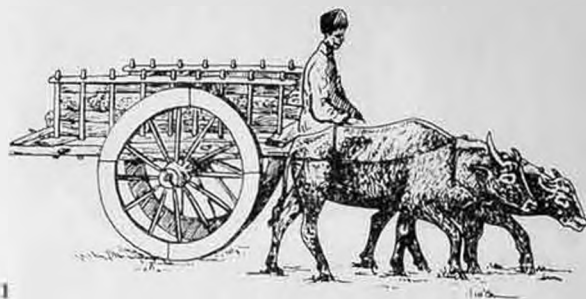
Minik ləvazimatı: 1-yəhər; 2-təpkəlti; 3-təpqr; 4-sinəbənd;
5-üzəngi; 6-at nalları.

Tablo 75

Minik-yük ləvazimatı və qoşqu nəqliyyatı: 1-buxov; 2-qaltaq;
3- sabun doqqası; 4-kirşə; 5-ikitəkərli araba; 6-burazlı ox və top.

Tablo 76

1

2

İkitəkərli arabalar: 1-kəl arabası; 2-öküz arabası.

Tablo 77

1

2

3

İkitəkərli araba: 1-yandan görünüşü; 2-öndən görünüşü;
3-arxadan görünüşü.

Tablo 78

1

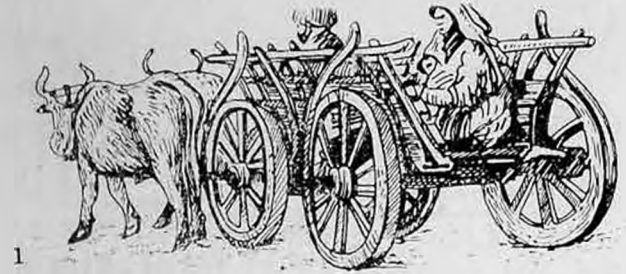
2

3

İkitəkərli at arabaları: 1-yüksüz əskeşli at arabası;
2-3-yüklü ata arabası.

Tablo 79

1

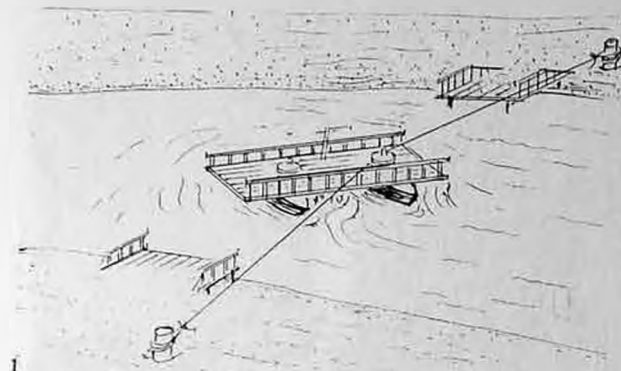

2

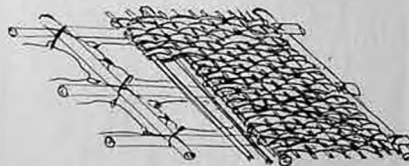
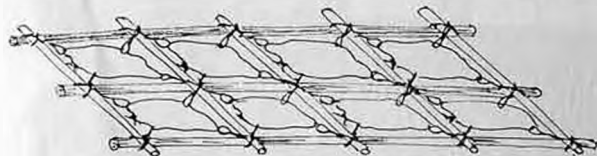

3

Dördtəkərli arabalar: 1-dördtəkərli öküz arabası;
2-dördtəkərli əskeşli at arabası; 3-dördtəkərli (yedəkli) at arabası.

1

2

Su nəqliyyatı vasitələri: 1-bəgə; 2-kəlik.

Giriş	3
I fəsil. İngiloyların etnik tarixindən.....	33
II fəsil. Məskənlər və evlər	
1. Yaşayış məskənləri	59
2. Həyətlər	69
3. Yaşayış evləri	81
4. Təsərrüfat qurğuları və tikililər	107
III fəsil. Geyim və bəzəklər	
1. İngiloy geyimlərinin ümumi səciyyəsi	115
2. Geyim materiallarının əldə olunması	116
3. Kişi geyimi dəsti	121
4. Qadın geyim dəsti	136
IV fəsil. Yeməklər və içkilər	
1. Ənənəvi yeməklər	156
2. İçkilər	179
3. Qida rasionu və yemək öynəsi	181
4. Qablar və mətbəx ləvazimatı	184
V fəsil. Nəqliyyat vasitələri.	
1. Ənənəvi yükləşmə üsul və vasitələri	190
2. Yollar, körpü və keçidlər	199
Nəticə	209
Məlumatçıların siyahısı	219
İllüstrasiyalar	221

ARİF MUSTAFAYEV

İNGİLOYLARIN MADDİ MƏDƏNİYYƏTİ

(tarixi-etnoqrafik tədqiqat)

Nəşiri
Nəşriyyatın direktoru
Matbaənin direktoru
Texniki redaktoru
Kompüter operatorları

Redaktor
Korrektor

Hikmət Hüseynov
Eldar Əliyev
Səhrəf Mustafayev
Fərid Kərimov
Eldəniz Xocayev
Günay Yusifova
Həqiqət Eldarova
Ofelya İsmayilova

Yığılmağa verilib 07.09.2004. Çapa imzalanıb 21.02.2005.
Sifariş № 264. Sayı 500 nüsxə. Formatı 70×100 ¹/₁₆.
F.ç.v. 19. Ş.ç.v. 24, 21.

«Çaşıoğlu» nəşriyyatı
«Çaşıoğlu» mətbəəsi
Bakı ş., M. Müşfiq küç., 2n.
Telefon: 447-49-71